AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MƏDƏNİYYƏT NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ
XALÇA MUZEYİ

ADMİU

AZƏRBAYCAN TARİXİ SİLAHŞÜNASLIĞININ

aktual problemləri

II Beynəlxalq elmi-praktiki

KONFRANSIN MATERİALLARI

HISTORICAL AZERBAIJANI WEAPONOLOGY

2nd Scientific and Practical

CONFERENCE MATERIALS

29-30.10.2026

Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi

Azerbaijan National Carpet Museum

Elmi Komissiyanın üzvləri:

Sədr: Əminə Məlikova – Əməkdar mədəniyyət işçisi, muzeyin direktoru, s.ü.f.d.

Üzvlər:

- Xədicə Əsədova – Əməkdar mədəniyyət işçisi, muzeyin elmi katibi, s.ü.f.d.;

- Mira Məmmədxanova – muzeyin direktor müavini, s.ü.f.d.;

- Məmmədhüseyn Hüseynov – muzeyin Elmi-tədqiqat və milli irsin qorunub saxlanılması şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının müəllimi, s.ü.f.d., Əməkdar rəssam;

- Ərtegin Salamzadə – AMEA-nın müxbir üzvü, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktoru, sənətçünaslıq elmləri doktoru, professor;

- Eldar Mikayılzadə – Xalq rəssamı, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının müəllimi, dosent;

- Sevil Kərimova – Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, s.ü.f.d., dosent.

Konfransın Təşkilat Komitəsi

- Əminə Məlikova – Əməkdar mədəniyyət işçisi, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin direktoru, s.ü.f.d

- Ceyran Mahmudova – Əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin rektoru, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor

- Səbuhi Əhmədov – t.ü.f.d., dosent

- Sevil Kərimova – Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, s.ü.f.d., dosent

- Xədicə Əsədova – Əməkdar mədəniyyət işçisi, muzeyin elmi katibi, s.ü.f.d.;

MÜNDƏRİCAT

AZƏRBAYCANIN SİLAHŞÜNASLIĞINA DAİR YENİ TƏDQİQATLAR

Araz Məmmədov
NAXÇIVANDA SİLAHSAZLIQ: SÜLALƏLƏR, TEXNOLOJİ ÜSULLAR VƏ MİLLİ MÜQAVİMƏT TARİXİ.....10

Mehman Süleymanov, Elnarə Hacıyeva
ŞAH İSMAİLIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ ODLU SİLAHIN İSTİFADƏSİ TARİXİNDƏN.....23

Nurulla Əliyev, Zümrüd Osmanlı
AZƏRBAYCANDA MİDİYA DÖVRÜNDƏ HÜCUM VƏ MÜDAFİƏ SİLAHLARI.....31

Bünyamin Qəmbərli
AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ İLK MEXANİZMLİ SİLAH -- SAPAND.....42

Yaşar Hüseynov
AZƏRBAYCAN BƏDİİ SİLAHLARI MİLLİ ESTETİK DƏYƏRLƏRİN VƏ MƏDƏNİ KİMLİYİN DAŞIYICISI KİMİ.....50

Aytən Məmmədova
AZƏRBAYCANDA SİLAH SƏNƏTİ VƏ TANINMIŞ SİLAH USTALARI.....59

Aida İsmayılova
DÖYÜŞ SİLAHINDAN HAKİMİYYƏT RƏMZİNƏ: TƏBƏRZİNLƏRİN SEMANTİK TRANSFORMASİYASI.....68

Zəhra Rzazadə
AZƏRBAYCAN TARİXİ SİLAHLARININ MİLLİ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA ROLU.....77

Ayxan Mehdizadə
XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINA DAİR HƏRBİ ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ SİLAH MƏSƏLƏLƏRİ: MƏNBƏŞÜNASLIQ ASPEKTİ.....86

Teymur Abaslı
AZƏRBAYCANIN TARİXİ SİLAH İRSİ VƏ ONUN FİZİKİ MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ FUNKSİONAL TƏKAMÜLÜ.....92

Gülnarə Əliyeva
ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN DÖYÜŞ TƏŞKİLATINDA QILINCLARIN TƏKAMÜLÜ VƏ TƏSNİFATI.....97

Qətibə Həsənova
XVIII–XIX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL OLUNMUŞ ÇAXMAQDAŞLI TÜFƏNG VƏ TAPANÇALARIN DEKORATİV TƏRTİBATINDA TƏTBİQ EDİLƏN TEXNİKİ ÜSULLAR (MATM SİLAHLAR VƏ BAYRAQLAR FONDUNUN MATERİALLARI ƏSASINDA).....104

Alev Çakmakoğlu Kuru
TÜRKLƏRİN TÜRKEYEDEKİ TARİHİ SİLAH-LARINDA HİLAL VE SEKİZ KÖŞELİ YILDIZ.....111

Həşim Paşayev
AZƏRBAYCANDA ATICI ODLU SİLAH İSTEHSALININ TARİXİ.....127

Gülşən Hüseynova
AZƏRBAYCAN SİLAHSAZLIĞININ TARİXİNDƏN: SƏNƏTKARLIQ ƏNƏNƏLƏRİ, İSTEHSAL TEXNOLOGİYALARI VƏ TARİXİ TƏKAMÜL.....139

İlqar Həsənəlizadə
ŞƏMŞİRİN LENTİKULYAR (LİNZAVARİ) İTİLƏNMƏSİ FƏNLƏRARASI TƏDQİQAT OBYEKTI KİMİ..... 151

Elşad Eynullayev
AZƏRBAYCANIN ƏNƏNƏVİ DÖYÜŞ SƏNƏTİ: QIZILBAŞ SİLAH SİSTEMİ VƏ ATLI DÖYÜŞ PRAKTİKASI 158

Nərminə Əmirbəyova
AZƏRBAYCANDA SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRDƏ QILINC SİLAHI VƏ ATLI DÖYÜŞ TAKTİKASI (XVI–XIX ƏSRLƏR) 168

Rəşid Bəşirov
ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN AŞKARLANAN HÜCUM SİLAHI NÜMUNƏLƏRİNƏ DAİR 175

TARİXİ SİLAHLARIN MÜHAFİZƏSİ, BƏRPASI VƏ NÜMAYİŞİ PROBLEMLƏRİ

Həbibə Əliyeva
AZƏRBAYCANIN YAZILI ƏYRİTYƏLİ QILINCLARI EPİQRAFİK MƏNBƏ KİMİ (MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİX MUZEYİNİN SİLAHLAR VƏ BAYRAQLAR FONDU MATERİALLARI ƏSASINDA) 180

Samir Kərimov, Anar Ağalarzadə, Leyla Məcidova
LƏNKƏRAN TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNDƏ MÜHAFIZƏ OLUNAN TALIŞ-MUĞAN TİPLİ XƏNCƏRLƏR CƏNUBİ QAFQAZIN SİLAHŞÜNASLIQ TARİXİNDƏ 188

Məlahət Fərəcova
QƏDİM AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNDƏ SİLAHLI ANTROPOMORF TƏSVİRLƏR: İKONOQRAFİYA, SEMANTİKA VƏ SOSİAL KONTEKST 194

Məhfuzə Zeynalova
MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN SİLAH KOLLEKSİYASI: TARİXİ YADDAŞIN VƏ SİLAHSAZLIQ SƏNƏTİNİN QORUYUCUSU 203

Aida İsmayılova
DÖYÜŞ SİLAHINDAN HAKİMİYYƏT RƏMZİNƏ: TƏBƏRZİNLƏRİN SEMANTİK TRANSFORMASİYASI 211

Elazə Musayeva
DÜNYA MUZEYLƏRİNDƏ QORUNAN AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ SİLAH NÜMUNƏLƏRİ: ATRİBUSİYA PROBLEMLƏRİ VƏ MUZEY TƏQDİMATI 220

Sevinc Şirinli
QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTDƏ SİLAHLAR (QOBUSTAN QORUĞUNUN MATERİALLARI ƏSASINDA) 231

Mehmet Ali Eroğlu, Hasan Atakan Yıldırım
OSMANLI KALKANLARINDAKI SÜSLEME VE MOTİFLER 240

Nasir Quluzadə
MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN ARXEOLOJİ KOLLEKSİYASINDAKI GİL NİZƏ UCUNUN ELMİ İNTERPRETASİYASI 261

Qaşqay Ramazanov
MUZEY KOLLEKSİYALARINDA AZƏRBAYCAN SİLAHLARI VƏ MÜASİR PROBLEMLƏR 270

Səbuhi Əhmədov
MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN XIX ƏSRƏ AİD BİR SİLAH KOLLEKSİYASI BARƏDƏ 277

İranə Allahverdiyeva
ORTA ƏSR SİLAH VƏ ZİREH NÜMUNƏLƏRİNİN KONSERVASİYASI VƏ BƏRPASI: BEYNƏLXALQ KONSERVASİY PRİNSİPLƏRİ KONTEKSTİNDƏ PRAKTİKİ TƏCRÜBƏ 283

Huriyə Altuner
MİLLİ AZERBAYCAN TARİHİ MUZESİNDE BULUNAN ÜÇDİŞLİ MIZRAK VE ÜÇ SAYISINI SEMBOLİK İFADELERİ 290

TARİXİ SİLAHLARIN İNCƏSƏNƏTDƏ YERİ VƏ ROLU

Aynur İbrahimli
AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA SİLAH OBRAZI 313

Könül Sadıqova
HƏRBİ TERMİNALOGİYANIN TARİXİ QATLARINDA SİLAH ADLARI: YAZILI MƏNBƏLƏR ƏSASINDA LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ TƏHLİL 321

Yusif Ağayev
САБЛИ, ВОСПЕТЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ НАРОДНОМ ЭПОСЕ “КЁРОГЛУ” 327

Könül Sadıqova, Nərgiz İsrəfilova
AZƏRBAYCAN YAZILI MƏNBƏLƏRİNDƏ SİLAH ADLARININ TARİXİ-LİNQ VİSTİK İNKİŞAFİ VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 338

Səbinə Namazova
SİLAH TARİXİNİN TƏDQİQİNDƏ TƏBRİZ VƏ MOĞOL MİNİATÜRLƏRİ VİZUAL MƏNBƏ KİMİ 343

Mariam Sotnikova
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ” ƏSƏRİNDƏ QILINCIN SEMANTİKASI 356

Demet Örnek, Beyza İrem Akbay
SURNAME-İ VEHBİ MİNİATÜRLERİNDEKİ NAKKAŞ LEVNİ'YE AİT ATEŞLİ SİLAH TASVİRLERİ 363

Xəyalə İslamova
AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA ƏNƏNƏVİ SİLAHLARIN BƏDİİ OBRAZI VƏ SİMVOLİK SEMANTİKASI 379

Zəminə Rəsulova
DİVARLARDAKI SİLAHLAR: ŞƏKİ XAN SARAYININ DÖYÜŞ SƏHNƏLƏRİNDƏ XVIII ƏSRİN SİLAH NÖVLƏRİ 387

Sədaqət Əliyeva
AZƏRBAYCAN QADINLARININ SİLAHLA ƏLAQƏSİNİN TARİXİ-MƏDƏNİ SEMANTİKASI 399

Sevil Kərimova
SÜVARİ İKONOQRAFİYASI: DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ MÜHİTİNDƏ 412

TARİXİ SİLAHLAR AZƏRBAYCAN BƏDİİ SƏNƏTKARLIĞININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ: ƏNƏNƏNİN BƏRPASI

Müjkan Məmmədzadə
AZƏRBAYCAN SİLAH SƏNƏTİNDƏ ORNAMENTLƏR VƏ SİMVOLİKANIN TARİXİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 428

Gülzadə Abdulova
AZƏRBAYCAN SİLAHLARINDA ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNİN TƏTBİQİ 437

Mira Məmmədxanova
MÜASİR XALÇA SƏNƏTİNDƏ DÖYÜŞ SÜJETLƏRİ 441

BÖLMƏLƏR VƏ ALT BÖLMƏLƏR

Bölmə 1. "Azərbaycanın silahşünaslığına dair yeni tədqiqatlar".

Alt bölmələr:

- Azərbaycanda silah tarixinin ümumi problemləri;
- Azərbaycanın tanınmış silah ustaları;
- Azərbaycanda silah istehsalının tarixi;
- Azərbaycan silah sənətinin şah əsərlərinin tarixi;
- Azərbaycanın tarixi silah elminə dair yeni mənbələr;
- Hərbi arxeologiya.

Bölmə 2. "Tarixi silahların mühafizəsi, bərpası və nümayişi problemləri".

Alt bölmələr:

- Azərbaycan silahları muzey kolleksiyalarında;
- Tarixi silahların bərpası: müasirlik və ənənə;
- Silah sahibləri və kolleksiyaçıları. Azərbaycanda silah kolleksiyalarının tarixi;
- Silah kolleksiyalarının təqdimatına innovativ yanaşmalar: interaktiv və multimedia texnologiyaları.

Bölmə 3. "Tarixi silahların incəsənətdə yeri və rolu".

Alt bölmələr:

- Təsviri sənətdə silahların əks olunması problemləri;
- Ədəbiyyatda silahların əksi.

Bölmə 4. "Tarixi silahlar Azərbaycan bədii sənətkarlığının tərkib hissəsi kimi: ənənənin bərpası"

Alt bölmələr:

- Silahların hazırlanması Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin tərkib hissəsi kimi;
- Bədii silahlar – incəsənətin yeni forması kimi

AZƏRBAYCANIN SİLAHŞÜNASLIĞINA DAİR YENİ TƏDQİQATLAR

DOI: 10.52094/YMIG9502

Araz Məmmədov
Milli Müdafiə Universitetinin nəzdində
Naxçıvan Hərbi Kollecinin əməkdaşı,
silahsaz
araz.mammadov.1976.2022@gmail.com

NAXÇIVANDA SİLAHSAZLIQ: SÜLALƏLƏR, TEXNOLOJİ ÜSULLAR VƏ MİLLİ MÜQAVİMƏT TARİXİ

Xülasə: Bu tədqiqat işi Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda silahsazlıq sənətinin unikal xüsusiyyətlərini elmi-tarixi müstəvidə araşdırır. Naxçıvan silahsazlığı sadəcə sənətkarlıq sahəsi deyil, nəsildən-nəslə ötürülən "ailə sirri" və strateji əhəmiyyətli hərbi-mühəndislik məktəbi kimi təhlil olunur.

Məqalədə silahsazlığın genetik kodları, xüsusilə poladın suvarılmasında istifadə olunan "üzvi mayelər" və "hava suvarması" kimi yüksək texnoloji metodların fiziki-kimyəvi əsasları izah edilir. Arxiv sənədlərinə istinadən, Usta Zeynalabdin Naxçıvani və Usta Məhəmməd kimi sənətkarların dünya muzeylərində qorunan irsi və onların XX əsrin əvvəllərində "Difai" təşkilatının gizli arsenalının formalaşdırılmasındakı rolu işıqlandırılır. Tədqiqatın mühüm hissəsini "Qara Qəmə"lərin konstruksiyasındakı gizli kəşfiyyat elementləri və Sədərək, Nehrəm kimi kəndlərin hərbi cəbbəxanaya çevrilməsi prosesi təşkil edir. Sonda Böyükdüz və Ordubad qəbiristanlıqlarındakı başdaşıları üzərindəki rəmzlər vasitəsilə sənətkar iyerarxiyası və “döyüşçü-sənətkar" obrazının etnoqrafik şərhi verilir.

Açar sözlər:
- **Naxçıvan silahsazlığı** - bölgənin spesifik sənətkarlıq məktəbi.
- **Poladın suvarılması** - metalın termik emalı və bərkidilməsi prosesləri.
- **Qara Qəmə** - həm silah, həm də gizli rabitə vasitəsi olan unikal nümunə.
- **Hava suvarması** - aerodinamik bərkitmə üsulu.
- **Üzvi mayelər** - yağ və bitki tərkibli soyutma mühitləri.
- **Şahab məhəlləsi** - Naxçıvanın qədim silahsazlıq mərkəzi.
- **Ambaras məhəlləsi** - Ordubadın sənətkarlıq mərkəzi.

I. Giriş: Naxçıvan silahsazlığının genetik kodları

Naxçıvanda silahsazlıq heç vaxt fərdi sənət növü olmamış, nəsildən-nəslə ötürülən bir "ailə sirri" və "müqəddəs əmanət" kimi qəbul edilmişdir. Bölgənin hərb mərkəzi olması burada sənətin yüksək texnoloji səviyyəyə çatmasını zəruri qılmışdır. Burada silahsazlıq sadəcə bir peşə deyil, həm də dövlət müdafiəsinin əsas sütunu kimi formalaşmışdır.

Günümüzə qədər çatmış olan Naxçıvanın Əlincə, Köhnəqala (Yəzdəgird qalası) və Çalxanqala kimi qüdrətli müdafiə sistemləri, burada peşəkar silah istehsalının zəruri olduğunun göstəricisidir. Xüsusilə monqol və Teymuri yürüşləri zamanı bu qalaların uzunmüddətli müdafiəsi daxili cəbbəxanaların yüksək texnoloji hazırlığını tələb edirdi [1, s. 142-148]. Bu tələbat bölgədə poladın işlənməsi və möhkəmləndirilməsi üzrə unikal yerli üsulların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əlincə qalası

(Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun ərazisində yerləşir)

Naxçıvanda silahsazlığın kütləvi və hər kəsə açıq sənət növü olmamasının bir neçə elmi izahı mövcuddur:

- **Texnoloji izolyasiya:** Poladın suvarılması (termik emalı) zamanı istifadə olunan qatışıqlar və soyutma dərəcələri ailə daxilində "şifrələnmiş" şəkildə ötürülürdü [2, s. 64-67].
- **Mənəvi-dini yanaşma:** Silah hazırlamaq müqəddəs bir iş sayılırdı. Usta hər bir silahı hazırlayarkən müəyyən rituallara əməl edir, silahın üzərinə yalnız öz nəslinə məxsus damğanı (möhürü) vururdu. Bu damğa həm keyfiyyət zəmanəti, həm də nəsil şərəfi hesab olunurdu [3, s. 89-92].

Naxçıvan ustaları metalın tərkibini tənzimləməkdə yüksək məharət nümayiş etdirirdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qılınc və xəncər nümunələri göstərir ki, bölgədə "bulat" (Dəməşq poladı) tipli poladın yerli analoqları istehsal edilmişdir [4, s. 115-120].

- **Qızıl və gümüş işləmə texnikası:** Silahların üzərindəki qızıl-gümüş və mina işləmələri Naxçıvan ustalarının bədii estetikası ilə texnoloji dəqiqliyini birləşdirirdi.
- **Kəsici silahlarda aerodinamika və balans:** Hazırlanan qılıncların ağırlıq mərkəzi və elastikliyi döyüşçünün fiziki yükünü azaltmaq üçün xüsusi riyazi hesablamalarla tənzimlənirdi [5, s. 56-59].

II. Arxivlərdə yaşayan adlar və Naxçıvanın bəzi silahsazları haqqında

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində silahsazlıq Azərbaycanın hərbi-mədəni irsinin ən yüksək zirvələrindən birini təşkil etmişdir. Naxçıvan və Ordubad cəmiyyətində silahsaz ustalar həm sənətkar, həm də mənəvi rəhbərlər kimi tanınırdılar. Bu dövrdə silahsazlıq sadəcə sənət deyil, həm də milli azadlıq hərəkatının (məsələn, "Difai" təşkilatının) gizli arsenalı və ailə şəcərələri vasitəsilə qorunan strateji bir sahə idi.

Arxiv sənədlərinə və elmi tədqiqatlara əsaslanaraq Naxçıvanda yaşamış silahsazlardan bəzilərinin adını çəkmək olar:

1. Usta Zeynalabdin Naxçıvani.
2. Usta Zeynalabdin Naxçıvaninin oğlu Usta Məhəmməd.

3. Ordubadın Ambaras məhəlləsindən Usta Məhəmməd.

Usta Zeynalabdin Naxçıvani Naxçıvanın qədim Şahab məhəlləsində çalışırdı. Bu məhəllə zamanında Naxçıvanda silahsazlığın elmi-texnoloji mərkəzi hesab olunurdu. Məhəllənin ən parlaq nümayəndəsi olan Usta Zeynalabdin, poladın termik emalı (suvarılması) sahəsində Şərqdə analoqu olmayan metodlar tətbiq etmişdir.

Zeynalabdin usta poladın bərkliyi ilə elastikliyi arasındakı balansı qorumaq üçün yerli mineral sular və xüsusi üzvi qatışıqlardan istifadə edirdi. Bu, tiyənin həm qırılmamasını, həm də kəsiciliyini təmin edirdi [6, s. 71-73]. Onun hazırladığı silahların üzərində ərəb qrafikası ilə həkk olunmuş *"Amali-Zeynalabdin Naxçıvani"* (عمل زين العابدين النخجواني – Naxçıvanlı Zeynalabdinin işi) yazısı bu gün həmin əsərlərin sənət pasportu hesab olunur. Bu nadir nümunələr Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyinin, Gürcüstan Dövlət Muzeyinin, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin və başqa muzeylərin silah fondlarında unikal eksponat kimi qorunur [7, s. 102-108; 8, s. 45-49].

Onun oğlu Usta Məhəmməd (XIX əsrin sonu) sənəti davam etdirməklə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində erməni quldur dəstələrinə qarşı mübarizə aparan "Difai" təşkilatının əsas silah tədarükçülərindən biri olmuşdur. Bu da sənətin ailə sirri olmaqla yanaşı, həm də milli müqavimət simvoluna çevrilməsini sübut edir [9, s. 112-115].

Zeynalabdin ustanın əl işi olduğu ehtimal edilən Qəmə
(Naxçıvan Dövlət Film Fondu muzeyinin eksponatı)

Ordubadın Ambaras məhəlləsində çalışan Usta Məhəmməd isə özünəməxsus silahsazlıq ənənələri ilə seçilirdi. Burada fəaliyyət göstərən Usta Məhəmməd xüsusilə "Qara Qəmə" istehsalında şöhrət qazanmışdı. Onun "bulat naxışları" ustadın imzası idi. Usta Məhəmməd poladı döyərkən metalın daxili strukturunda təbii "su nişanları"nın (bulat naxışlarının) yaranmasına nail olurdu. Bu

texnika metalın tərkibindəki karbonun xüsusi paylanması nəticəsində yaranırdı ki, bu da yüksək elmi-texniki bilik tələb edirdi [10, s. 38-42].

XX əsrin ortalarından etibarən odlu silahların yayılması və sənətkarlığın məhdudlaşdırılması ilə bir çox silahsaz öz bacarıqlarını zərgərlik və bədii metal emalı sahəsinə keçirmişdir. Bu keçid Naxçıvanda müasir zərgərlik sənətinin texniki bazasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [11, s. 78-80].

III. Texnoloji sirlər: Naxçıvan üsulu "suvarma"

Naxçıvan silahsazlarının texnoloji üstünlüyü, metalın termik emalı (suvarılması) prosesində tətbiq edilən mürəkkəb fiziki-kimyəvi üsullarla birbaşa bağlıdır. Bu üsullar metalın daxili strukturunu (mikrostrukturunu) dəyişərək ona eyni zamanda həm sərtlik, həm də yüksək elastiklik qazandırırdı.

Naxçıvan silahsazlığında metalın termik emalı sirləri:

- **"Üzvi mayelərdə suvarma"** – Naxçıvan ustaları poladı bərkitmək üçün su yerinə tez-tez kətan yağı, quyruq yağı və müxtəlif bitki yağlarının qarışıqlarından istifadə edirdilər. Bunun elmi əsası metalın soyuma sürətinin tənzimlənməsidir.

1. *Fiziki proses:* Su ilə müqayisədə yağda soyuma daha yavaş baş verir. Bu, metalın daxilində yaranan gərginliyi azaldır, mikroçatların qarşısını alır və tiyəyə yüksək elastiklik verir [12, s. 134-138].

Naxçıvan silahsazlarının quyruq yağı ilə suvarma qaydasında hazırlanmış Xəncər

(Müəllif: Araz Məmmədov)

2. *Kimyəvi təsir:* Yüksək temperaturda (təxminən 800–900°C) yağla təmasda olan metalın səthində karbon qatının paylanması stabilləşir. Nəticədə qılınc və ya xəncər zərbə zamanı sınmır, əksinə yay kimi əyilərək yenidən ilkin vəziyyətinə qayıdır [13, s. 55-58].

- **"Hava suvarması"** – aerodinamik bərkitmə texnikasıdır. Qızdırılmış tiyə xüsusi maşalarla tutularaq Naxçıvanın sərt dağ küləyinə qarşı sürətlə yellədilirdi. Bu üsul metalın səthində çox nazik və hədsiz dərəcədə sərt bir təbəqənin – martensit strukturunun yaranmasına səbəb olurdu [14, s. 92-95]. Tiyənin daxili hissəsi nisbətən yumşaq qaldığı üçün silah həm yüngül olur, həm də kəsmə qabiliyyətini uzun müddət itirmirdi [15, s. 114-118]. Bu yolla hazırlanan silahlara görə bəzən "hava kəsən dərəcədə itidir" ifadəsi işlədilirdi.

IV. Milli müqavimətin gizli cəbbəxanası: "DİFAİ" və silah simfoniyası

Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri 1905–1906-cı illərdə Naxçıvanda baş verən hadisələri təsvir edərkən silahsazlıq sənətinin necə böyük bir gücə çevrildiyini açıq şəkildə göstərir. Həmin dövrdə Naxçıvanın usta silahsazları sadəcə kəsici və ya odlu silah hazırlayan sənətkarlar deyil, milli müdafiənin əsas mühəndisləri idilər. Onlar həm silah istehsalını təşkil edir, həm də döyüş sursatlarının gizli şəkildə paylanmasını təmin edir, məlumatların düşmənə sızmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görürdülər.

Bu mənada, əsərdə adı çəkilən məşhur "Qara Qəmə" sadəcə bir silah deyil, həmin dövrün ustad sənətkarlarının bacarığının və xalqın müqavimət əzminin simvolu idi. Bir sözlə, Naxçıvanlı ustalar öz zəhmətləri və bilikləri ilə silahsazlığı sıravi bir sənətdən çıxarıb strateji bir hərbi sənayeyə çevirərək milli müdafiənin sütununa çevirmişdilər.

Naxçıvan və Ordubad ustaları tərəfindən hazırlanan "Qara Qəmə" həm döyüş aləti, həm də gizli rabitə vasitəsi kimi layihələndirilmişdi.

"Qara Qəmə" haqqında:

- Qəmənin dəstə hissəsində polad tiyə ilə yanaqlar arasında buraxılan çox kiçik boşluq, "Difai" fədailərinin gizli

mesajlarını, andiçmə mətnlərini və təşkilati təlimatları daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu, rus jandarmasının apardığı axtarışlar zamanı sənədlərin ələ keçmə ehtimalını azaldırdı [16, s. 145-147].

- Tiyə və qın üzərindəki nəbati naxışların arasına gizlədilmiş "Aypara və Ulduz" və ya "Zülfüqar" rəmzləri fədainin təşkilat daxilindəki rütbəsini və ya bağlılığını göstərən gizli kodlar idi. Bu üsul düşmən üçün adi dekorasiya kimi görünsə də, milli qüvvələr üçün ideoloji tanınma nişanı idi [17, s. 128-132].

1905-ci il hadisələri zamanı Naxçıvanın strateji əhəmiyyətli kəndləri Sədərək və Nehrəm real hərbi-sənaye mərkəzlərinə çevrilmişdilər.

Sədərək və Nehrəm cəbbəxanaları haqqında:

- **Odlu silahların bərpası:** Bu kəndlərdəki dəmirçi ocaqlarında ustalar köhnə tipli "çaxmaqlı" tüfəngləri daha müasir mexanizmlərlə əvəz edir, xaricdə istehsal olan odlu silahların sınıq hissələrini (lülə, qundaq, tətik sistemi) yerli poladla bərpa edirdilər. Bu proses Naxçıvan silahsazlığının soyuq silahdan odlu silaha keçidinin ilkin texnoloji mərhələsi hesab oluna bilər [18, s. 68-72].
- Gecələr gizli fəaliyyət göstərən bu ocaqlar həm də yerli müdafiə dəstələrini sursatla (qırma və güllə ilə) təmin edirdi. Ordubadinin "Qanlı illər" əsərində qeyd etdiyi "yerli imkanlarla silahlanmış xalq dəstələri" məhz bu gizli emalatxanaların məhsullarını nəzərdə tuturdu [19, s. 210-215].

Naxçıvan ustalarının bu fəaliyyəti göstərir ki, bölgədə silahsazlıq ailə daxilində qorunan qapalı bir sənət olduğu üçün çar Rusiyasının nəzarətindən kənarda qala bilmişdi. Bu gizlilik rejimi sayəsində 1905–1906-cı illərdə Naxçıvan əhalisi mütəşəkkil erməni hücumlarına qarşı tam hazırlıqsız yaxalanmamışdı [20, s. 122-124].

V. Etnoqrafik tapıntılar: "Usta möhürləri" və məzar daşları

Naxçıvanın memorial mədəniyyəti, xüsusilə Böyükdüz (Kəngərli rayonu) və Ordubad qəbiristanlıqlarındakı başdaşıları, bölgənin silahsazlıq tarixini daş yaddaşına köçürən unikal "arxiv" rolunu oynayır. Bu təsvirlər sadəcə dekorativ element olmayıb, orta əsrlərdən bəri formalaşan sənətkar iyerarxiyasını, sosial statusu və hərbi fəaliyyəti sənədləşdirən rəmzlər sistemidir [21, s. 156-160].

Naxçıvanda sənətkar təşkilatları (əsnaf birlikləri) ciddi daxili qaydalara malik idi. Başdaşıları üzərindəki alət təsvirləri mərhumun peşə pilləsindəki yerini müəyyən edirdi:

1. Sənətkar iyerarxiyası – çəkic və zindan simvolikası:

- Usta-başçısı: Arxiv və sahə tədqiqatları sübut edir ki, başdaşında çəkic və zindanın şaquli (vertikal) vəziyyətdə, çox zaman mərkəzi kompozisiyada təsvir olunması həmin şəxsin sadəcə bir dəmirçi deyil, "Usta-başı" olduğuna işarə idi. Bu şəxslər həm silahsazlıq sirlərini saxlayan, həm də digər ustaların fəaliyyətinə nəzarət edən rəhbərlər idi [22, s. 84-87].
- Texnoloji alətlər: Bəzi daşlarda kəlbətin, rəndə və körük təsvirlərinin olması silahsazın ixtisaslaşdığı dar sahəni (məsələn, qın hazırlayan və ya tiyə döyən) göstərirdi [23, s. 112-115].

2. Döyüşçü-sənətkarlar:

Naxçıvanlı ustaların həm də “hərbi mühəndislər" olması onların qəbirüstü abidələrində öz əksini tapmışdır:

- Qınından çıxmış qılınc/xəncər: Memorial plastika elmində qınından çıxmış qılınc təsviri "tamamlanmamış ömür" və ya "aktiv döyüş halı" deməkdir. Əgər bir silahsazın başdaşında bu təsvir varsa, bu, sənətkarın silah hazırlamaqla yanaşı, həm də həmin silahla vətənin müdafiəsində iştirak edərək şəhid olduğuna birbaşa işarədir [24, s. 91-94].
- Qapalı qılınc/xəncər: Əksinə, qınında olan silah təsviri mərhumun sülh dövründə vəfat etdiyini və sənəti vərəsələrinə tam ötürdüyünü simvolizə edir [25, s. 160-164].

3. Epiqrafik və vizual kodlar:

Böyükdüz qəbiristanlığındakı sənduqə tipli qəbirlərdə silahsazlıq rəmzləri çox vaxt dini kəlamlar və "Zülfüqar" təsviri ilə sintez olunur. Bu, Naxçıvan silahsazlıq məktəbinin mənəvi tərəfini – sənətin "müqəddəs əmanət" kimi qəbul edilməsini bir daha təsdiqləyir. Daş üzərindəki hər bir cizgi, əslində, həmin dövrün hərbi-texniki pasportu hesab olunur [26, s. 185-189].

Məzarüstü abidə

(Qoç üzərində şəmşir, ox və kaman. Naxçıvanın Köhnəqala Abidə kompleksinin eksponatı)

Nəticə

Naxçıvan silahsazlıq sənətinin kompleks şəkildə araşdırılması aşağıdakı elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Strateji izolyasiya və varislik: Naxçıvanın hərbi mərkəz olması silahsazlığın qapalı, "şifrələnmiş" bir ailə sənəti kimi inkişafını şərtləndirmişdir. Bu izolyasiya yerli texnologiyanın kənar təsirlərdən qorunmasına və unikal "Naxçıvan məktəbi"nin formalaşmasına xidmət etmişdir.
2. Texnoloji innovasiya: Regionun iqlim şəraiti (sərt küləklər) və təbii resursları (bitki və heyvan yağları) poladın emalında dünyada analoqu olmayan "hava suvarması" və "üzvi bərkitmə" metodlarının yaranmasına rəvac vermişdir. Bu, Naxçıvan silahlarını həm yüngüllük, həm də kəskinlik baxımından rəqibsiz etmişdir.
3. Hərbi-siyasi faktor: 1905–1906-cı illər hadisələri zamanı silahsazlıq sənəti milli müqavimətin onurğa sütununa çevrilmişdir. Ustaların "hərbi mühəndis" kimi fəaliyyəti, soyuq silahdan odlu silaha keçid mərhələsindəki gizli innovasiyaları (Sədərək və Nehrəm ocaqları) Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında həlledici rol oynamışdır.
4. Mədəni və mənəvi identiklik: Məzar daşlarındakı simvolların təhlili göstərir ki, silahsazlıq Naxçıvanda həm də

mənəvi rəhbərlik statusu daşımışdır. Şaquli çəkic və zindan təsviri usta-başçı iyerarxiyasının, qınından çıxmış qılınc isə sənətkarın həm də vətən uğrunda döyüşən cəngavər olduğunun maddi sübutudur.

Yekun olaraq, Naxçıvan silahsazlığı Azərbaycanın hərb tarixinin və maddi mədəniyyətinin ən mürəkkəb, lakin az araşdırılmış səhifələrindən biridir. Bu irsin öyrənilməsi həm milli texnoloji tariximizin bərpası, həm də strateji sənətkarlıq ənənələrinin gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov, R. Naxçıvan şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1977, s. 142-148; 185-189.
2. Budaqova, S. Naxçıvan diyarının sənətkarlıq tarixi. Bakı: Elm, 2005, s. 64-67; 71-73; 78-80.
3. Qədirzadə, Q. Naxçıvan: Maddi mədəniyyət yadigarları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 89-92; 145-147; 160-164.
4. Seyidov, V. Naxçıvanın tunc və dəmir dövrü sənətkarlığı (metallurgiyası). Bakı: Elm, 2000, s. 115-120; 134-138.
5. Həbibov, N. Azərbaycan xalq sənəti: dekorativ-tətbiqi sənətlər. Bakı: İşıq, 1980, s. 56-59; 112-115.
6. Aslanov, M. Azərbaycanın tarixi silahları və muzey eksponatları. Bakı: Təhsil, 2011, s. 102-108.
7. Səfərli, F. Naxçıvan muzeylərində qorunan epiqrafik abidələr və metal nümunələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, s. 45-49.
8. Qədirzadə, Q. Ordubadın maddi mədəniyyəti və sənətkarlıq ənənələri. Naxçıvan: Qeyrət, 2008, s. 112-115.
9. Əliyev, V. Azərbaycan metal sənətində varislik: Silahsazlıqdan zərgərliyə. Bakı: İncəsənət, 1994, s. 38-42.
10. Məmmədov, E. Azərbaycanın hərbi tarixi və silah istehsalı. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, s. 55-58.

11. Məmmədov, E. Naxçıvanda milli müqavimət hərəkatı və "Difai"nin fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, s. 92-95; 114-118; 128-132.
12. Ordubadi, M. S. Qanlı illər. Bakı: Qafqaz, 2007, s. 68-72.
13. Hacıyev, İ. Naxçıvanın siyasi tarixi və erməni iddiaları. Naxçıvan: Qeyrət, 2002, s. 210-215.
14. Əhmədov, S. "Azərbaycanın orta əsrlər dövrü məzar daşlarında silah təsvirləri hərb tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi" / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (elmi məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2010, s. 122-124.
15. Qədirzadə, Q. Azərbaycan ailə məişəti və sənətkarlıq ənənələri. Bakı: Təhsil, 2010, s. 156-160.
16. Səfərli, F. Naxçıvanın epiqrafik abidələrində sənətkarlıq nümunələri. Naxçıvan: Tusi, 2013, s. 84-87; 91-94.

Резюме: Данная исследовательская работа посвящена научно-историческому анализу уникальных особенностей оружейного искусства Нахчывана – одного из древнейших культурных центров Азербайджана. Нахчыванское оружейное дело анализируется не просто как ремесленная отрасль, а как «семейная тайна», передаваемая из поколения в поколение, и стратегически важная военно-инженерная школа.

В статье объясняются «генетические коды» оружейного мастерства, в частности, физико-химические основы таких высокотехнологичных методов, как использование «органических жидкостей» и «воздушная закалка» при термической обработке стали. С опорой на архивные документы освещается наследие таких мастеров, как Уста Зейналабдин Нахчывани и Уста Мухаммед, чьи работы хранятся в мировых музеях. Рассматривается их роль в формировании секретного арсенала организации «Дифаи» в начале XX века. Важную часть исследования составляет изучение скрытых разведывательных элементов в конструкции «Черных кинжалов» (Гара Гямя) и процесс превращения таких сел, как Садарак и Нехрам, в военные

цейхгаузы. В завершение, на основе символов на надгробных памятниках кладбищ Бёюкдюз и Ордубад, дается этнографическая интерпретация иерархии мастеров и образа «воина-ремесленника».

Ключевые слова:

- **Нахчыванское оружейное дело** - специфическая ремесленная школа региона.
- **Закалка стали** - процессы термической обработки и упрочнения металла.
- **Гара Гама (Черный кинжал) -** уникальный образец, являющийся как оружием, так и средством скрытой связи.
- **Воздушная закалка** - метод аэродинамического упрочнения.
- **Органические жидкости -** охлаждающие среды на масляной и растительной основе.
- **Квартал Шахаб** - древний центр оружейного дела Нахчывана.
- **Квартал Амбарас -** ремесленный центр Ордубада.
-

Abstract: This research paper is dedicated to the scientific and historical analysis of the unique characteristics of gunsmithing in Nakhchivan, one of the ancient cultural centers of Azerbaijan. Nakhchivan gunsmithing is analyzed not merely as a craft sector, but as a "family secret" transmitted from generation to generation and a strategically significant school of military engineering.

The article explains the "genetic codes" of gunsmithing, particularly the physico-chemical foundations of high-tech methods such as the use of "organic liquids" and "air quenching" in the thermal treatment of steel. Drawing on archival documents, the heritage of masters such as Usta Zeynalabdin Nakhchivani and Usta Muhammad, whose works are preserved in world museums, is highlighted. Their role in forming the secret arsenal of the "Difai"

organization in the early 20th century is examined. A significant part of the research involves the study of hidden intelligence elements in the construction of "Gara Gamas" (Black Daggers) and the process of transforming villages such as Sadarak and Nehram into military armories. Finally, an ethnographic interpretation of the craftsman hierarchy and the "warrior-craftsman" persona is provided through the symbols on tombstones in the Boyukduz and Ordubad cemeteries.

Keywords:

- **Nakhchivan school of weaponry** - a distinctive regional craft school.
- **Heat treatment and quenching of steel** - technological processes of thermal processing and metal hardening.
- **The "Gara Gama" dagger** - a unique artifact combining the functions of a combat weapon and a means of covert communication.
- **Aerodynamic (air) quenching** - a method of metal hardening using controlled air flow.
- **Organic quenching media** - cooling fluids based on oils and vegetable compounds.
- **The historical Shahab quarter** - the ancient center of weapon production in Nakhchivan.
- **The historical Ambaras quarter** - the traditional craftsmanship center of Ordubad.

DOI: 10.52094/JQJN9375

Mehman Süleymanov
Milli Müdafiə Universiteti,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu,
tarix elmləri doktoru,
professor,
smehman@gmail.com

Elnarə Hacıyeva
Milli Müdafiə Universiteti,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu,
dosent,
elnarehaciyeva42@gmail.com

ŞAH İSMAYILIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ ODLU SİLAHIN İSTİFADƏSİ TARİXİNDƏN

Xülasə: 1514-cü ildə Səfəvi qoşunları ilə Osmanlı qoşunları arasında Çaldıranda baş verən döyüşdə Şah İsmayılın rəhbərlik etdiyi qoşunlarda odlu silah yox idi. Buna görə Səfəvi qoşunları bu döyüşdə məğlub oldu. Şah İsmayıl bu döyüşdə odlu silahdan istifadə etməsə də, onun qoşunlarında az sayda odlu silah var idi. Bu silahların istifadəsinə hələ Şah İsmayılın hakimiyyətindən əvvəl başlanmışdı. Şah İsmayılın rəbərli etdiyi bir neçə döyüşdə də odlu silahdan istifadə olunmuşdu. Lakin Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində odlu silahdan geniş istifadə olunmurdu. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl Səfəvi qoşunlarının odlu silahla təchiz edilməsi qərarına gəldi. Bunun üçün Portuqaliyadan, İngiltərədən və Fransadan odlu silahlar alındı. Bununla belə Səfəvi qoşunlarında odlu silahın geniş istifadəsi Şah İsmayılın hakimiyyətindən sonrakı dövrə aiddir.

Açar sözlər: *Səfəvi dövləti, top, qoşun, odlu silah, tüfəng, odlu silah istehsalı*

Səfəvi qoşunlarının silah təchizatından danışarkən tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdən biri bu qoşunların odlu silaha malik olub-olmaması məsələsidir. Xüsusilə, Çaldıran döyüşünün nəticələrinin araşdırılması əsnasında Şah İsmayılın nə üçün odlu silahdan istifadə etməməsi elə indinin özündə də təəccüb və təəssüf doğurmaqdadır. Çünki odlu silahdan istifadə edilməməsi Şah İsmayıl üçün, onun qoşunları üçün ağır nəticələrə və bu nəticələrin məntiqi davamı kimi sonradan səltənətin qərbində bəzi ərazilərin itirilməsinə yol açdı.

Odlu silahların meydana gəlməsi, ümumən, hərb işi tarixində yeni bir mərhələnin, daha üstün və dağıdıcı mərhələnin başlanğıcının qoyulması demək idi. Bu silahın tətbiqi özü ilə yeni imkanlar açdı, döyüşün təşkilinə yeni bir məzmun verdi. Ola bilsin ki, Şah İsmayılın dövründə odlu silahın bütün imkanları mənimsənilməmişdi. Bununla belə, onlardan istifadə edilməsi döyüş gücünü xeyli artırırdı. Belə bir fikir də mövcuddur ki, hərb işinin bu yeni nailiyyətinin Şah İsmayıl tərəfindən ehtiyatla qarşılanması onun klassik döyüş ənənələrinə daha çox bağlılıqdan irəli gəlirdi.

Bununla belə, odlu silahla tanışlıq hələ Səfəvilərdən əvvəlki dövlətlərin dövründə mövcud olmuşdu. Tarixi faktlar hələ XIV əsrin ikinci yarısından Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində odlu silahların işlədilməsindən xəbər verir (1; 2). Amma bu dövlətlərin mövcudluğu dövründə odlu silahların kütləvi tətbiqi baş verməmişdi. Hətta Şah İsmayılın atası Şeyx Heydərin rəhbərlik etdiyi qızılbaş qoşunlarında da toplardan istifadə edilməsi haqqında məlumat vardır. Belə ki, onun Şimali Qafqaza yürüşü zamanı Gülüstan qalasının mühasirəsində toplardan istifadə etməsi dövrün mənbələrində öz əksini tapmışdır (3).

Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl onun da rəhbərlik etdiyi qızılbaş qoşunlarında odlu silahdan istifadə edilməsi

haqqında məlumatlar vardır. Məsələn, Şah İsmayıl qoşunlarının Bakı qalası üzərinə hücumuna həsr edilmiş minüatür rəsmlərindən birində tüfəngləri görmək mümkündür (4; 5). Bakı döyüşündən az sonra, Səfəvi qoşunlarının Təbriz üzərinə hücumu zamanı artıq qızılbaş döyüşçülərinin də tüfənglərdən istifadə etməsi mənbələrdə öz əksini tapmışdır (6;7). Mənbələrdə qulam və qorçuların bu döyüş zamanı tüfənglərdən məharətlə istifadə edilməsi göstərilmişdir.

Bir məlumata görə, Diyarbəkr hakimi olan Məhəmməd xan Ustaclının rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin apardığı döyüşlərdə qumbaraatanlardan istifadə olunmuşdu və bu qumbaraatanlar da Ağqoyunlu hakimi Sultan Yaqubun hakimiyyəti illərində tökülmüşdü (8). Yəni Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndə bölgədə artıq odlu silahın da istehsalı mənimsənilməkdə idi.

Səfəvi qoşunlarının Ağqoyunlu Sultan Murada və ona köməyə gəlmiş Osmanlı qoşun dəstəsinə qarşı döyüşdə də toplardan istifadə olunması barəsində mənbələrdə məlumat vardır. Həmin məlumata görə, Sultan Muradın köməyinə gəlmiş Osmanlı qoşun dəstəsindəki topların ələ keçirilməsində Şah İsmayılın qardaşı Sultan İbrahim Mirzə də iştirak etdi. Onun rəhbərliyi altında Osmanlı qoşunlarında olan toplar nəinki ələ keçirildi, hətta onlardan Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı döyüşdə istifadə də edildi. Mənbə məlumatına görə, sonradan Şah İsmayıl da bu döyüşə qoşuldu və o, bu döyüşdə topların istifadəsinə elə bir ehtiyac olmadığını bildirdi (9).

Bununla belə, Şah İsmayılın odlu silahın əldə edilməsi üçün Çaldıran döyüşündən əvvəl Venesiya hakimlərinə müraciət etməsi haqqında faktlar vardır. Mövcud olan məlumata görə, Şah İsmayıl 1502-ci ildə, sonra isə 1509-cu ildə Venesiya dövlətindən onun sərəncamına toplar və top mütəxəssisləri göndərilməsi haqqında xahiş etdi. Lakin bu xahiş nəticəsiz qaldı (10).

Bu məlumatlar onu göstərir ki, hələ Çaldıran döyüşündən əvvəl Şah İsmayılın qoşunlarında odlu silahlarla tanışlıq var idi və bu silahların nümunələri qoşunlar tərəfindən də istifadə olunurdu. Lakin onların sayı yetərincə deyildi. Bundan başqa Şah İsmayıl

qoşunlarında odlu silahdan istifadə təcrübəsinə malik döyüşçülər də lazım olan miqdarda deyildi. Şah İsmayılın Çaldıran döyüşünün aparılmasına yanaşmasından belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, o, qoşunlarda odlu silahın kütləvi istifadəsinə hələ hazır deyildi.

Amma Çaldıran döyüşünün təcrübəsi göstərdi ki, Səfəvi qoşunlarının hərbi təchizatında odlu silaha daha geniş yer verilməsi zamanın tələbidir. Əks təqdirdə, qonşu dövlətlərin gücü qarşısında Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünün qorunması da çox çətinləşə bilər.

Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl fatehlik döyüşləri aparmasa da qoşunların odlu silahla təchizinə diqqəti artırdı. Bu məsələnin həlli qərb dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsindən asılı idi. Çünki bəlli olduğu kimi, Səfəvi hüdudlarında odlu silahların geniş istehsalı hələ mənimsənilməmişdi və daxili istehsal hesabına qoşunların odlu silahla təchizi də imkan daxilində deyildi.

Odlu silahların əldə edilməsi üçün Şah İsmayılın əməkdaşlıq etdiyi Avropa dövlətlərindən biri Portuqaliya idi. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Hind okeanı hövzəsində, Səfəvi dövlətinin cənub sahillərində böyük gücə və imkanlara malik idi. Portuqaliya Hörmüz adasını öz işğalı altına alsa da, şah sarayı bu dövlətin bölgədə olan təmsilçiləri ilə əlaqədə idi. Portuqaliyanın bölgədəki təmsilçiliyinin nümayəndə heyətləri şah sarayına da yol açmışdılar.

Portuqaliyanı təmsil edən Miquel Fereyra adlı birisinin rəhbərlik etdiyi elçilik heyəti 1514-cü ildə Təbrizə gəldi. Həmin ildə Şah İsmayıl bir elçilik heyəti təşkil etdirdi və onu Xacə Əli adlı birisinin rəhbərliyi altında Portruqaliyanın bölgədəki qüvvələrinin qərar tutduğu Qova limanına yola saldı. Həmin heyət 1514-cü il sentyabr ayının 28-də Qovaya yetişdi və bir neçə gündən sonra elçi Portuqaliyanın bölgədəki qüvvələrinin rəhbəri Dalbukerklə görüşmək imkanı əldə etdi və Şah İsmayılın məktubunu ona təqdim etdi. Şah İsmayıl bu məktubunda həm iki dövlət arasında xoş münasibətlərin qurulması, həm də Osmanlı dövlətinə qarşı iki

dövlət arasında ittifaq yaradılması istəyini Dalbukerkə çatdırdı. Şah İsmayıl məktubunda Dalbukerkdən onu xahiş etdi ki, bir neçə nəfər top mütəxəssisini Təbrizə ezam etsin. Səfəvi şahı eyni zamanda Portuqaliya kralı I Emanuilə də məktub yazmışdı (11).

Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, Dalbukerk qarşılıqlı razılaşmanın əldə edilməsindən razı qaldı və Şah İsmayılın yanına yenidən öz elçilik heyətini göndərdi. O, elçilərə tapşırdı ki, Şah İsmayıla bunları çatdırsınlar: "Mənim adımdan Şah İsmayıla deyəcəksiniz ki, mən onun əzəmətli məqamı, şöhrəti xatirinə və saysız-hesabsız səylərinə görə bu elçilər heyətini onun görüşünə göndərirəm. Şah İsmayılın Osmanlılarla müharibəyə aid təklifi haqqında: Portuqaliya hökuməti bir qədər hərbi gəmi, əsgər və artilleriya göndərməklə ona kömək edir və bizim məzhəb firqəmizdən olub sizin sarayınızda yaşayan məsihilər bizim vasitəçilərimiz olacaqlar" (12)

Dalbukerkin Səfəvi sarayına göndərdiyi elçilik missiyasına Fernao Qomes de Lemos rəhbərlik edirdi. Ona çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr də verilmişdi ki, Şah İsmayıla çatdırsın və bununla, Portuqaliyanın Səfəvi dövləti ilə əldə edilmiş razılaşmadan məmnunluğu ifadə olunsun. Hədiyyələr içərisində az sayda olsa da silah və əsləhə, o cümlədən 6 ədəd tüfəng, 2 ədəd top, mancanaq və digərləri var idi. Bu elçilik heyəti Səfəvi sarayında Şah İsmayıl ilə görüşə bildi (13).

İki dövlət arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında razılaşma əldə ediləndən sonra müəyyən addımlar atılsa da, ikitərəfli münasibətlərdə xüsusi bir fəallaşma özünü göstərmədi. Xüsusilə, 1515-ci ilin dekabrında Alfonso Dalbukerkin dünyasını dəyişməsindən sonra qarşılıqlı münasibətlərdə bir süstlük özünü göstərməyə başladı. Doğrudur, bəzi Portuqal mənbələrində Şah İsmayıla toplar və tüfənglər verilməsi haqqında məlumatlar vardır. Farsdilli mənbələrdə isə bu deyilənlərin təsdiqini görmək mümkün deyil. Məsələn, 1515-ci il aprel ayının 29-da Venesiyanın Kiprdəki canişini Zuan Paolo Qradeniqə adlı birisi öz hökumətinə belə bir məlumat göndərmişdi:

"Təsdiq edilər ki, sinyor Sufi 100 min nəfərdən artıq qoşun toplayıb və çoxlu sayda top əldə edib... Onu da deyirlər ki, Sufi Türkiyə sərhədlərinə yaxınlaşacaq və türklər geri çəkiləcəklər. Allah eləsin ki, bu xəbər doğru olsun. Çünki bu məsihilərin xeyrinə olardı" (14).

1518-ci ilə aid olan bir məlumatda da Şah İsmayıl qoşunlarının portuqaliyalılar tərəfindən odlu silahla təchiz etməsi haqqında bəzi xəbərlər vardır. Həmin məlumat da venesiyalılar tərəfindən hazırlanmışdı: "Rəsmi məlumat alınmışdır ki, Sufi 70 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Təbrizdədir. Onların arasında Portuqaliya kralının göndərmiş olduğu silahlı əsgərlər və topçular da vardır. Portuqaliya kralı ora öz səfirlərini də göndərib. Sufi bu səfirləri böyük ehtiram və qiymətli hədiyyələrlə qarşılamışdır. O həm də portuqallılara Hind okeanında böyük olmayan, lakin çox rahat olan ada da bağışlamışdır" (15).

Ancaq Portuqaliya ilə əməkdaşlıq nəticəsində Səfəvi qoşunlarını lazım olan miqdarda odlu silahla təchiz etmək mümkün olmadı.

Belə olanda Şah İsmayıl İngiltərə və Fransa dövlətlərinə müraciət etdi. Bu müraciətdən sonra həmin dövlətlərdən 6 min ədəd tüfəng almaq mümkün oldu. Eyni zamanda həmin dövlətlərdən mütəxəssislər də dəvət edildi ki, odlu silahdan istifadəni qızılbaş döyüşçülərinə öyrətsinlər. Məlumata görə, Şah İsmayılın hakimiyyətinin son illərində səltənət daxilində fitilli tüfənglərin də istehsalına başlanmışdı və bu tüfənglərin vurma uzaqlığı daha böyük idi (16).

Bununla belə, Səfəvi qoşunlarında odlu silahların geniş tətbiqi Şah İsmayılın hakimiyyətindən sonrakı dövrə təsadüf edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Tarixçe-ye top və tüfəng də İran
2. Tüfəng. https://fa.wikifeqh.ir/تفنگ?hilight=گلوله
3. Fəlahi Ə. Ərzyabi-ye saxt və karbord-e silah-e atəşin dər əsr-e Səfəvi, s.65//Tarix-e elm, N-1, 1394, s. 65-80

4. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981, s.59
5. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi oçerk), Bakı, 1982, s.105
6. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 64
7. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 334
8. Fəlahi Ə. Ərzyabi-ye saxt və karbord-e silah-e atəşin dər əsr-e Səfəvi, s.66
9. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 71, 73, 75, 76
10. Metyu R. Şəhrha-ye bihesar və səhragərdan-e por təhərrok: əsləhe və top dər əsr-e Səfəviyye, s. 77// Fsilname-ye elmi və daneşcuyi parse, N-3, 1397, s. 73-113
11. Bərazeş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyye. Tehran, 1392, s.299-300
12. Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 239
13. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 651
14. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.149
15. Yenə orada
16. Tarixçe-ye vorud-e töfəng be cəngha-ye İran və cahan https://www.sarpoosh.com/science/event-scientific/history-gun-10.html

Mehman Suleymanov, **Elnara Hajiyeva**

ON THE HISTORY OF FIREARMS USAGE DURING THE REIGN OF SHAH ISMAIL

Summary: In the Battle of Chaldiran (1514) between the forces of the Safavids and the Ottoman Empire, the army commanded by Shah Ismail lacked firearms and consequently suffered defeat. Although Shah Ismail did not employ firearms in this specific battle, his troops did possess them in limited quantities. The use of such weapons had begun prior to his reign, and they were even utilized in several battles under his command; however, they did not see widespread adoption during that period. After the Battle of Chaldiran, Shah Ismail decided to equip the Safavid army with firearms, procuring them from Portugal, England, and France. However, the widespread use of firearms within the Safavid forces began only after Shah Ismail's reign had ended.

Keywords: *Safavid state, cannon, troops, firearms, musket, firearms production*

DOI: 10.52094/QKIC7746

Nurulla Arif oğlu Əliyev
Milli Müdafiə Univetsiteti Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
e.o. 1-ci dərəcəli kapitan, tarix elmləri doktoru,
professor
nurullaliyev@mail.ru

Zümrüd Rahim qızı Osmanlı
Milli Müdafiə Univetsiteti Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
dosent
zumrud_osmanli@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MİDİYA DÖVRÜNDƏ HÜCÜM VƏ MÜDAFİƏ SİLAHLARI

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda Midiya dövründə istifadə olunan hücum və müdafiə silahları, onların konstruktiv xüsusiyyətləri və döyüş əməliyyatlarında tətbiqi araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi Midiya ordusunun silahlanma sistemini, hərbi təşkilatlanmada silahların rolunu və onların tətbiq xüsusiyyətlərini elmi mənbələr əsasında təhlil etməkdir. Müəyyən edilmişdir ki, Midiya dövründə dəbilqə, zireh, qalxan, mürəkkəb yay, nizə, mizraq, qılınc və digər silah növləri dövrün hərbi-texniki səviyyəsinə uyğun hazırlanmış və döyüş əməliyyatlarında səmərəli şəkildə tətbiq olunmuşdur. Həmçinin, Kiaksarın həyata keçirdiyi hərbi islahatların ordunun təşkilatlanmasına, suvari qoşunlarının inkişafına və döyüş taktikasının təkmilləşdirilməsinə mühüm təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri Azərbaycanın qədim hərb tarixinin və hərbi irsinin öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hərb işi, hərb sənəti, hücum və müdafiə silahları, döyüş atları, zireh, qalxan və döyüş kəmərləri

Giriş

Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Midiya dövləti Yaxın və Orta Şərqdə hərbi təşkilatlanma və silahlanma sisteminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Midiya ordusunun hücum və müdafiə silahlarının tədqiqi qədim Azərbaycanın hərbi təşkilatlanması, silahlanma sistemi və döyüş taktikasının inkişaf xüsusiyyətlərinin elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi baxımından mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tarixi-coğrafi bölgə kimi Midiya şimalda Araz çayı və Xəzər dənizi, cənubda Elburs dağları, şərqdə Dəşt-i Kəvir duz səhrası, qərbdə və cənub-qərbdə Zaqros dağları ilə məhdudlaşan geniş ərazini əhatə edirdi. Şərqi Midiyada ilk tayfa ittifaqı hələ e.ə. IX əsrdə formalaşmağa başlamışdır [1, c.211]. Midiyalılar hərbi xidmətin əhalinin böyük hissəsini əhatə etdiyi xalq-qoşun tipli hərbi təşkilata malik olduqlarından assur mənbələrində onları "qüdrətli xalq" kimi xarakterizə edirdilər. Bununla yanaşı, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi və tayfalararası ziddiyətlərin artması nəticəsində tayfa birliyinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, daxili çəkişmələrdən istifadə edən Assuriya hökmdarları Midiya ərazilərinin mühüm hissəsini öz hakimiyyətləri altına almağa nail olmuşdular.

E.ə. IX–VII əsrlərdə assuriyalılarla aparılan uzunmüddətli silahlı mübarizə prosesində midiyalıların hərbi təşkilatı formalaşmışdır. Qoşunun toplanması əsasən tayfa prinsipi əsasında həyata keçirilirdi və silah daşımaq qabiliyyətinə malik hər bir azad midiyalı kişi döyüşçü hesab olunurdu [2, s.70-73]. Herodot və Strabonun məlumatlarına görə, midiyalıların istifadə etdikləri hücum və müdafiə silahları dövrün hərbi-texniki tələblərinə uyğun olmuş, regionun hərbi ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [2, s.74].

Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli, tarixi-təsviri, sistemli təhlil və mənbəşünaslıq metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma antik müəlliflərin məlumatları, arxeoloji tapıntılar və müasir tarixçünaslıqda mövcud elmi əsərlər əsasında aparılmışdır.

1. **Azərbaycanda Midiya dövründə hücum və müdafiə silahları:** Midiya döyüşçüsünün silahlanma kompleksi həm müdafiə, həm də hücum silahlarından ibarət idi. Müdafiə silahlarının əsas elementlərindən biri dəbilqələr hesab olunurdu. Onlar gön, metaldan düzəldilir və əsasən konusvari, sferokonik və ya dairəvi formalarda düzəldilirdi. Çar və hərbi əyanlara məxsus mis, tunc və dəmir dəbilqələr qızıl və gümüşlə bəzədilirdi və müxtəlif formalı ucluqlarla tamamlanırdı.

Midiya dəmir geyimləri müxtəlif konstruksiyalara malik idi. Onlar bir-birinə birləşdirmiş gön, dəmir və ya tunc lövhələrdən, həmçinin metal lövhəli pulcuqlu forma hazırlanırdı. Belə müdafiə geyimləri döyüşçuləri zərbələrdən qorumaqla yanaşı, onların hərəkət qabiliyyətini də müəyyən dərəcədə saxlayırdı.

Herodot Midiya dəmir geyimini balıq pulcuqlarını xatırladan metal lövhələrlə örtülmüş uzunqollu köynək kimi təsvir etmişdir. Bu tip müdafiə vasitəsi olan yaraq-əsləhə döyüşçüyə yüksək manevr imkanları versə də, çəkisinin ağır olması onun əsas çatışmazlıqlarından biri hesab olunurdu.

Midiyalılar lamellyar yaraq-əsləhə ilə yaxşı tanış idilər – metal lövhələr xüsusi dəliklərdən keçirilmiş iplər vasitəsilə birləşdirilirdi. Midiyalılar Mərkəzi Asiya massagetləri ilə müxtəlif və uzunmüddətli əlaqələrdə olmuş, o cümlədən silahlı toqquşmalar aparmışlar. Tədqiqatçılar lamellyar yaraq-əsləhəni Midiya hərb sənətində yayılmasını həmin əlaqələrlə izah edirlər. Həmçinin hündür, buruna qədər, taxılıb-çıxarılan metal yaxalıqlara malik zirehlər, eləcə də dəri özülə bərkidilmiş metal lövhələrdən ibarət yaxalıqlı Midiya dəmir müdafiə geyimləri də istifadə olunurdu.

Midiyalılar qalxanları ağac lövhələrdən, hörmə çubuqlardan və ya metaldan hazırlayırdılar. Formasına görə qalxanlar dəyirmi, qabarıq və hündür düzbucaqlı formada olurduş. Düzbucaqlı formalı ağac qalxanlarla yüngül silahlanmış Midiya piyadaları silahlanırdı. Assuriya relyefində təsvir edilmiş Kişessu şəhər qalasının mühasirəsi təsvirində Midiya döyüşçüləri məhz belə qalxanlarla təsvir

olunmuşdur. Müdafiədə piyadalar qalxanları bir cərgədə sıxlaşdırır, yerə batıraraq düzür və onları sivri çubuqlar vasitəsilə möhkəmləndirirdilər. Beləliklə, döyüş meydanında yüngül səhra səddi yaradılırdı. Ağır silahlanmış Midiya piyadaları əsasən metal qalxanlardan istifadə edirdilər. Süvari döyüşçülər isə hərəkət imkanlarını məhdudlaşdırmayan dəyirmi və ya oval formalı metal qalxanlarla təchiz olunurdular. Midiya döyüşçüsünün müdafiə sistemini Əhəməni imperiyasının yaranmasından əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış müdafiə vasitələrindən biri hesab edilən metal və ya metal lövhələrlə möhkəmləndirilmiş döyüş kəməri tamamlayırdı. Beləliklə, Midiya döyüşçüsünün müdafiə vasitələri kompleksi döyüşçünün etibarlı şəkildə müdafiəsini təmin edirdi. [3, s.90-105].

Midiyalıların döyüş atları da xüsusi müdafiə vasitələri ilə təchiz edilirdi. Bu vasitələrə metal alınlıqlar, döşlüklər və atlının da ayaqlarını örtən yanları qoruyan yaraq-əsləhə daxil idi. Atların müdafiəsinə göstərilən xüsusi diqqət Midiya ordusunda süvari qoşunlarının əsas zərbə qüvvəsi hesab olunması ilə bağlı idi. Bu səbəbdən həm döyüşçünün, həm də onun minik vasitəsinin müdafiəsi hərbi hazırlığın mühüm elementlərindən birini təşkil edirdi.

Midiya döyüşçüsünün hücum silahları da kifayət qədər müxtəlif idi. Midiyalı döyüşçü həm uzaqməsafəli, həm də əlbəyaxa döyüş aparmaq qabiliyyətinə malik idilər. Mürəkkəb yayları xüsusi yay qablarında, iki və ya üçpərli tunc ucluqlarla təchiz edilmiş qarğı oxları isə oxqabında daşınırdı. Midiyalıların istifadə etdikləri yaylar ortasında dəstəyi olan və ucları kəskin əyilmiş mürəkkəb skif yayı idi. Çəkisi təxminən 3,5 q olan metal ucluqlu oxlar ağacsaplı yayın dartılma qüvvəsi 18 kq olduqda 120 m məsafəyə uçurdu. Qarğı sapı olan ox yayın dartılma qüvvəsi 14 kq olduqda həmin məsafəyə uçurdu. Nəzərə alsaq ki, Midiya döyüşçüləri dartılma qüvvəsi 60–80 kq olan döyüş yaylarından istifadə edirdilər, oxçuların necə böyük təhlükə mənbəyi olmasını təsəvvür etmək olar, üstəlik, atın

üstündən ox atılan zaman oxun uçuş uzaqlığı 30–40% artırdı. Bundan başqa, midiyalılar tunc ucluqları olan nizə və mizraqlardan geniş istifadə edirdilər. Midiya döyüşçüsünün hücum silahları kompleksini döyüş baltaları, kəmərdən asılan qılınc və bıçaqlar tamamlayırdı. [4, s.46-47].

Midiyalılarda iki əsas qılınc növü mövcud olmuşdur. Bunlardan biri uzunluğu 40 sm-dən artıq olmayan, qısa- "akinak" adlanan qılınc idi. Onunla əsasən komanda heyəti silahlanırdı. Akinak qının aşağı hissəsindəki geniş çıxıntı vasitəsilə, iplə ayağa bağlanırdı. Britaniya Muzeyində sonuncu Midiya çarı Astiaqa məxsus olması ehtimal edilən, üzərində qızıl işləmələri olan akinak nümunəsi saxlanılır. Bundan başqa, midiyalıların silahlanmasında daha uzunluğu 90–110 sm arasında dəyişən qılınclardan da istifadə olunurdu. [5, s.51]. Sonrakı dövrdə midiyalıların öz dövrü üçün mükəmməl olan müdafiə və hücum silahlarının bir çoxunu Əhəmənilər tərəfindən mənimsənilmiş və daha da təkmilləşdirilmişdir.

Bir sıra tədqiqatçılar ağır zirehli süvari hissələrinin ilkin formalarının məhz Midiya hərb sənətində meydana gəldiyini qeyd edirlər. Bu tip qoşun hissələrində həm döyüşçü, həm də onun minik atı zirehlə qorunurduki bu da onların döyüş davamlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırırdı. [4, s.47-48].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın şimalında Skif çarlığının yaranması bu dövrdə regionda gedən hərbi-siyasi proseslərə güclü təsir göstərdi. Skiflər yüksək hərbi təşkilatlanma səviyyəsinə malik idilər. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, onların cəmiyyətində demək olar ki, bütün kişilər döyüşçü hesab olunur, həmişə at belində vuruşurdular və heç vaxt piyada döyüşmürdülər. Skiflərin əsas hücum silahlarını mürəkkəb yay və uzun nizə təşkil edirdi. Skif yayı düz dəstəklə birləşdirilən iki əyri qoldan ibarət idi və yüksək zərbə qüvvəsinə malik olması ilə seçilirdi. Herodotun yazdığına görə, skif oxçuları yayın kirişini sinəyə deyil, çiyinə doğru çəkir və istər sağ, istərsə sol çiyindən ox ata bilirdilər. Çox vaxt ox ucluqlarına ilan zəhərinin işlənməsi də tətbiq edilirdi ki, bu da onların

döyüş effektivliyini artırırdı. Bundan əlavə, skif döyüşçüləri qısa qılınc-akinak və kəmənddən də istifadə edirdilər [2, s.81]. Skif döyüşçüsünün müdafiə silahları qalxan, lövhəli dəmir geyim və dəbilqədən ibarət idi. Çəkisi az olsun deyə, qalxan dəridən düzəldilir və kiçik olurdu, çünki atlı döyüşçü üçün nəzərdə tutulurdu. Dəmir geyim mis lövhələrdən ibarət idi: lövhələr dəriyə elə tikilirdi ki, bir cərgənin lövhələri növbəti cərgənin lövhələrini yarısına qədər örtsün. Belə dəmir geyim bədənə kip oturur və hərəkətləri məhdudlaşdırmırdı. Ağır silahlanmış atlının çiyinliklər, döyüş kəməri, ayaqlıqlar kimi əlavə müdafiə elementləri var idi, atın başı və sinəsi də zirehlə örtülürdü.

Skiflərin müharibə aparmaq strategiya və taktikası, eləcə də hərb sənəti bir çox Şərq xalqları, o cümlədən midiyalılar tərəfindən mənimsənildi və ümumilikdə hərb sənətinin inkişafına böyük təsir göstərdi.

2. Midiyalıların döyüş əməliyyatlarında silahların tətbiqi: E.ə. VII əsrin sonlarında Midiya tarixində yeni mərhələ – geniş miqyaslı hərbi yürüşlər dövrü başlandı. Skiflərin Midiyaya hücumları nəticəsində yaranmış mürəkkəb siyasi və hərbi şəraitdə Kaştaritinin oğlu Kiaksar (e.ə.625–584-cü illər) hakimiyyətə gəldi. Məhz onun hakimiyyəti illərində Midiya Yaxın Şərqin ən güclü dövlətlərindən birinə çevrildi. Kiaksar güclü, yaxşı silahlanmış və peşəkar ordunun yaradılmasını dövlətin təhlükəsizliyinin əsas şərti hesab etdiyindən genişmiqyaslı hərbi islahatlar həyata keçirdi.

Kiaksarın islahatlarınadək Midiya ordusu əsasən tayfa prinsipi əsasında formalaşan və müxtəlif silahlarla təchiz olunmuş yığma qoşunlardan ibarət idi. Ordunun əsasını azad icma üzvləri təşkil edirdi. Midiya silahlı qüvvələrinin tərkibinə atlı dəstələri və döyüş arabaları daxil idi ki, bu da orduya yüksək manevr qabiliyyəti qazandırır, döyüş əməliyyatlarının çevik və səmərəli şəkildə aparılmasına şərait yaradırdı.

Döyüş əməliyyatları zamanı midiyalılar ənənəvi səpələnmiş düzülüş taktikasından geniş istifadə edirdilər. Bu taktikanın əsas xüsusiyyəti atlıların yüksək çevikliyi, uzaq məsafədən sərrast oxatma, düşmənin ön və cinahlardan mühasirəyə alınması, həmçinin düşməni üç istiqamətdən ox yağışına tutulması idi.

Ümumiyyətlə, Midiya ordusunda oxatma döyüş taktikasının əsas elementlərindən biri hesab olunur və xüsusilə hücüm əməliyyatlarında mühüm rol oynayırdı. Bu səbəbdən Kiaksar oxçuluğun inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi antik mənbələrə görə o, Midiya gənclərinə at belində oxatma bacarıqlarını öyrətmək məqsədilə skif döyüşçülərinsən istifadə etmişdir. Atılan oxun yüksək döyüş effektivliyi oxçuların peşəkar hazırlığı, yayın gücü, oxların yüksək üçüş sürəti və onların kütləvi şəkildə tətbiqi ilə təmin edilirdi. Döyüş zamanı midiyalılar düşmənə yaxınlaşaraq koordinasiyalı şəkildə ox yağışı yağdırır və bununla da hələ əlbəyaxa döyüş başlamazdan əvvəl qarşı tərəfə ciddi itkilərə uğradırdılar.

Düşmənə psixoloji təsir göstərmək məqsədilə bəzi oxlar uçuş zamanı fit səsi yaradan xüsusi qurğularla təchiz edilirdi. Təyinatından asılı olaraq müxtəlif tipli ox ucluqları və saplardan istifadə olunurdu. Belə ki, azacıq küləyin təsirinə məruz qalan qarğı sapı olan oxlar kütlə halında olan hədəflərə, ağac saplı oxlar isə ayrı-ayrı hədəflərə tətbiq edilirdi [4, s.54].

Midiya ərazisində zəngin neft yataqlarının mövcudluğu bütün qədim mənbələrdə “midiya yağı” kimi tanınan tezalışan məhlul hazırlanmasına imkan yaratmışdır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, məhz midiyalılar hərbi yeniliyi kəşf edərək maddədən yandırıcı silah vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Onu oxlara sürtüb düşmənin istehkamları, qoşunu və düşərgələrinə atırdılar, həmçinin qalaların mühasirəsi və müdafiəsi zamanı ondan istifadə edirdilər[4, s.57-58].

Ümumilikdə, Midiya ordusunda döyüş əməliyyatları uzaqmənzilli silahların tətbiqindən sonra nizə, mizraq, qılınc və digər yaxın döyüş silahlarından istifadə etməklə davam etdirilirdi.

Hücum zamanı qoşun hissələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti və silah növlərinin səmərəli tətbiqi döyüşün nəticəsinə mühüm təsir göstərirdi.xüsusilə yüngül və ağır silahlanmış süvari dəstələri yaxın döyüşlərdə yüksək manevr qabiliyyəti və döyüş davamlılığı ilə seçilirdi.

Bir sıra tədqiqatşıların fikrincə, Midiya ordusunda süvari qoşunları müstəqil qoşun növü kimi təşkilatlanaraq Yaxın Şərq hərb sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Midiya döyüşçüsünün fərdi hazırlığına diqqət yetirən Kiaksar xüsusi qeyd edirdi ki, "hər döyüşçü öz döyüşünün – hücum, qələbə və acı məğlubiyyətin, təşkilatçısıdır" [6, s.31]. Kiaksarın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar döyüşçülərin fərdi hazırlığının yüksəldilməsinə, ordunun döyüş qabiliyyətinin artırılmasına və vahid komanda-idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına xidmət etmişdir.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, Midiya dövründə hücum və müdafiə silahlarının inkişafı dövlətin hərbi qüdrətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dövrün silahlanma sistemi müdafiə vasitələri (dəbilqə,zireh,qalxan və döyüş kəmərləri) ilə yanaşı, müxtəlif növ hücum sılahlarını (mürəkkəb yay, nizə, mizraq, qılınc və döyüş baltaları) özündə birləşdirirdi. Bu silahlar dövrün hərbi-texniki səviyyəsinə uyğun hazırlanmış və döyüş əməliyyatlarında səmərəli şəkildə tətbiq olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Kiaksarın həyata keçirdiyi hərbi islahatlar Midiya ordusunun təşkilatlanmasının təkmilləşdirilməsinə, suvari qoşunlarının rolunun artmasına və silahlardan istifadə taktikasının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Oxçuluq,suvari döyüşü və koordinasiyalı hücum üsulları Midiya ordusunun hərbi üstünlüyünü təmin edən əsas amillərdən olmuşdur.

Eyni zamanda, Midiya hərb sənəti sonrakı dövrlərdə Yaxın Şərqdə, xüsusilə Əhəməni hərbi sisteminin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, Midiya dövrünün hücum və müdafiə silahlarının tədqiqi Azərbaycanın qədim hərb tarixinin öyrənilməsi, hərbi irsin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi

və regionun hərbi-mədəni inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Алиев, И.Г. История Мидии. – Баку: Элм, – 1960, –420 с.
2. Əliyev, N.A. Azərbaycanın hərb tarixi. 1-ci cild (Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi-tarixi hadisələr). – Bakı: "AFPoligraAF", – 2016, – 127s.
3. Горелик, М.В. Защитное вооружение персов и мидян ахеменидского времени // ВИД. – М.-Л.: Наука, – 1982, – № 3, – с.90-105.
4. Мамедов, С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (очерки) (с древнейших времен до XVII века). – Баку: изд. “Nafta-Press”, – 1997, – 385с.
5. Azərbaycanın hərb işi tarixi. 1 cild. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2006, – 520 s.
6. Минбашы, А.Н., Мамедов, А.Ю., Садыков, Н.Г., Джавадов, Ф.М. Историческое оружие Азербайджана. – Баку: “Воениздат”, – 2015, – 584 с.

Нурулла Ариф оглу Алиев,
Зумруд Рагим кызы Османлы

Наступательное и Оборонительное Вооружение Азербайджана в Период Мидии

Резюме: В статье исследуются наступательные и оборонительные виды вооружения, использовавшиеся на территории Азербайджана в период Мидии, их конструктивные особенности и применение в военных действиях. Цель исследования заключается в анализе системы вооружения мидийской армии, роли оружия в военной организации и особенностей его применения на основе научных источников. Установлено, что в мидийский период

шлемы, доспехи, щиты, сложносоставные луки, копья, дротики, мечи и другие виды оружия изготавливались в соответствии с военно-техническим уровнем своего времени и эффективно применялись в боевых действиях. Кроме того, выявлено, что военные реформы, проведённые Киаксаром, оказали существенное влияние на организацию армии, развитие кавалерийских войск и совершенствование военной тактики. Результаты исследования имеют научное значение для изучения древней военной истории и военно-культурного наследия Азербайджана.

Ключевые слова: военное дело, военное искусство, наступательное и оборонительное вооружение, боевые кони, доспехи, щиты и боевые пояса

Nurulla Arif ogle Aliyev,
Zumrud Rahim kizi Osmanli

Offensive and Defensive Weapons in Azerbaijan during the Median Period

Summary: This article examines the offensive and defensive weapons used in Azerbaijan during the Midian period, their structural characteristics, and their application in military operations. The aim of the study is to analyze, on the basis of scholarly sources, the armament system of the Midian army, the role of weapons in military organization, and the features of their use. The findings indicate that during the Median period, helmets, armor, shields, composite bows, spears, javelins, swords, and other types of weapons were manufactured in accordance with the military-technological level of the time and were effectively utilized in combat operations. Furthermore, it was determined that the military reforms implemented by Cyaxares had a significant

impact on the organization of the army, the development of cavalry forces, and the improvement of military tactics. The results of the study are of scholarly importance for the investigation of the ancient military history and military heritage of Azerbaijan.

Keywords: military affairs, military art, offensive and defensive weapons, warhorses, armor, shields, and combat belts.

DOI: 10.52094/OFSR8891

Bünyamin Qəmbərli
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
t.ü.f.d
b.n.qemberli@gmail.com

AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ İLK MEXANİZMLİ SİLAH-SAPAND

Xülasə: Azərbaycan dünyanın ən qədim insan məskənlərindən və bəşər sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan mədəniyyətin bir çox sahələrinin də burada yarandığı aydın olur. Bunlardan biri də qədim insanın həm ov etmək üçün, həm də özünümüdafiə məqsədi ilə yaratdığı alət-silahlardır. Bu silahlardan biri, qədim Azərbaycanlının ilk düşüncə və mükəmməl yaradıcılıq işi olaraq yaratdığı sapanddır. Sapand həm quruluşuna, həm də istifadə qaydalarına görə yarandığı dövrün düşüncə səviyyəsi, yaradıcı təfəkkürü, hazırlanma bacarıq, qabiliyyət və imkanları baxımından çox mürəkkəb bir mexanizmə malik silahdır. Bir çox qaynaqlarda, qayaüstü rəsmlərdə, tarixi mənbələrdə, elmi araşdırmalarda, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində sapand haqqında çox dəyərli və bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq bilgilər var. Bu bilgilərdən yola çıxaraq sapandın üst paleolit dövründə yarandığı qənaətinə vardıq. Tədqiqatda sapandın ilk vaxtlar müxtəlif heyvanların dəqisindən və tükündən, sonrakı dönəmdə isə müəyyən ağacların liflərindən və müəyyən parçalardan hazırlandığı haqqında bilglər öz əksini tapır. Bununla yanaşı araşdırmada sapandın spesifik quruluşa malik olduğu və istifadə qaydaları haqqında da ətraflı məlumat verilmişdir. Orta çağda Azərbaycanda və bölgədə olduqca geniş yayılan sapanddan istifadə imkanları, digər silahlardan fərqi, müxtəlif dövrlərdə və dövlətlərdə döyüşlərdə sapandan geniş istifadə olunduğu, eyni zamanda oxçular, nizəçilər

dəstəsi olduğu kimi ayrıca sapançılar dəstəsi də olduğu da tədqiqatda qeyd edilib.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qobustan, Dədə Qorqud, sapand, paleolit, mezolit.*

THE SLING: THE EARLIEST MECHANICAL WEAPON IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN.

Abstract: Azerbaijan has been one of the oldest centers of human habitation and one of the earliest cradles of human civilization. In this context, it is evident that many spheres of culture originated in this region. Among them are the tools and weapons created by early humans for hunting and self-defense. One such weapon is the sling, which can be regarded as one of the earliest products of the ancient inhabitants' intellectual and creative activity. Both in its structure and mode of operation, the sling represents a highly sophisticated mechanism that reflects the level of thought, creative imagination, craftsmanship, skills, and technological capabilities of the period in which it emerged. Numerous valuable references to the sling can be found in historical sources, rock engravings, scholarly studies, and examples of oral folk literature. These sources provide important information that contributes significantly to clarifying many aspects of its history and development. Based on the available evidence, this study concludes that the sling originated during the Upper Paleolithic period. The research indicates that the earliest slings were manufactured from the sinews and hair of various animals, while later examples were produced from the fibers of certain plants and trees as well as from textile materials. In addition, the study provides a detailed examination of the sling's distinctive structure and methods of use. The research further demonstrates that the sling was widely used in Azerbaijan and the surrounding region throughout the Middle Ages. Its tactical advantages, distinctive features in comparison with other weapons, and its

extensive employment in warfare by different states and societies are discussed. The study also notes that, alongside specialized units of archers and spearmen, there existed separate corps of slingers in various military formations.

Keywords: *Azerbaijan, Gobustan, Dede Gorgud, sling, Paleolithic, Mesolithic.*

Azərbaycanın ilk insan məskənlərindən və bəşər sivilizasiyasının yarandığı mərkəzlərdən biridir [3, s. 5; 4, s. 6, 54-55; 7, s. 5]. Bu isə bəşər mədəniyyətinin bir çox sahələrinin ilk olaraq burada yarandığı deməkdir. Tədqiqatlardan Azərbaycan ərazisində məskunlaşan qədim insanların yaşayış uğrunda mübarizədə çeşidli alət və silahlar yaratdığı, eyni zamanda bu alət və silahlardan sürətli, cəld və səmərəli yararlanmaq üçün uyğun təlim sistemlərini formalaşdırdığı aydın olur. Bu silah və alətlərdən bir qrupu qədim dövr üçün hazırlanması və istifadəsi olduqca çətin və mürəkkəb olan müəyyən quruluş və istifadə mexanizminə malik olub. Azərbaycan tarixində odlu silahlara qədər dörd mexanizmli silah olduğu məlumdur. Bunlar sapand, daşatan mancanaq, nizəatan link və yay-oxdur.

Arxeoloq Q. Əhmədov *"Mezolit dövründə ilk mexanizmlə işləyən iki mühüm silah növü-kaman-ox və nizəatan link kəşf edilmişdi. Bu, tədricən toplanan insan enerjisinin başqa əşya vasitəsilə istifadə olunmasının ilk tətbiqi idi"* [7, s. 18] yazır. Bəzi tədqiqatçılar isə daha qədimə gedərək madlen dövründə nizə atan mexanizmin kəşf olunduğunu, hətta o dövrdə yay və oxun da kəşf olunmuş ola biləcəyini bildirir [17, s. 89]. Bu mənbələrdən çıxan nəticə budur ki, ən azından üst paleolitin sonu mezolitin başlarında nizəatan link olub. Fikrimizcə nizəatan link mürəkkəb quruluşa və çətin istifadə mexanizminə malik olduğundan nizəatan linkdən öncə qədim Azərbaycanlılar quruluşu və istifadəsi daha asan olan iki mexanizmli silahı-sapand və daşatan linki yaratmışlar.

Qədim insanın ov və özünümüdafiədə istifadə etdiyi ilk silah daş olmuşdur. Daşdan sonra insan ucunu müxtəlif yollarla

bizləşdirdiyi, ilk düşüncə və yaradıcılıq məhsullarından biri olan ağac nizədən istifadə etmişdir. Qədim insan düşüncə və yaradıcı keyfiyyətləri hesabına ov edərkən qaçan və yaxud müəyyən qədər uzaq məsafədəki heyvanı vurmaq üçün daşı sürətli, güclü və uzağa ata biləcək ilk mexanizmli silahı-sapandı yaratmış oldu. *"Sapand uzaqvuran atma silahların ən bəsit növü olub çox qədim zamanlarda meydana çıxmışdır. Yumru və oval formalı xırda çay daşları vaxtilə atma silah növü - mərmi kimi işlənmişdir. İlk vaxtlar əllə atılan daşın hədəfə çatma məsafəsini uzatmaq məqsədi ilə "sapand" adlanan xüsusi daşatma vasitəsi icad olunmuşdur"*[12, s. 44] yazan A.H. Mustafayev araşdırmasında quruluşu, hazırlanması və istifadəsi daha mürəkkəb və çətin olan yay-oxun hələ mezolit dövründən məlum olduğunu, ancaq özü dediyi kimi "*atma silahların ən bəsit növü"*olan sapandın isə neolit dövründə meydana gəldiyini yazır [12, s. 44]. Araşdırmalardan insanın ilk silahının daş olması, sapandda daş mərmilərin istifadəsi üçün əlavə işləmələrə və vasitələrə ehtiyacın olmaması, sapandın özünün hazırlandığı materialların ovlanan heyvanlardan və yaxud elastik ağac liflərindən olması, quruluşunun sadəliyi və istifadəsinin asanlığı və s. gəldiyimiz məntiqi nəticə budur ki, sapand qədim insanın ilk mükəmməl yaradıcılıq işi və mexanizmli silahı olub. Tədqiqatlarda Qobustan bölgəsində məskunlaşmanın və qayaüstü təsvirlərin tarixinin üst paleolit dövründə başladığı [14, s. 5, 10; 1, s. 182], Qobustan qayalarında çəkilmə tarixini müəyyən etməyin çətin olduğu sapan rəsminin olması [6, s. 26], daş ox uclarının üst paleolit dövrünün solyute və madlen epoxalarında ixtira olunduğu [9, s. 50; 1, s. 184] iddialarını və yuxarıda qeyd etdiyimiz qənaətləri nəzərə alaraq sapandın üst paleolit dövrünün məhsulu olduğunu deyə bilərik. Q. Əhmədovun *"Sapanddan istifadə etmək, ən geci mezolit dövrü kəşflərindən biridir"* [7, s. 18] fikri də bizim qənaətimizi təsdiq edir.

Sözlüklərdə *"daş atmaq üçün qədim silah","İki ucu ip, ortası hörmə və ya meşin olan bir daş atma aracı", "onunla çınqıl daşı atılır"* kimi izah olunan, eyni zamanda rezindən iki qolunun

bir ucu haça ağaca, digər ucu isə kiçik daş qoyub atmaq üçün meşin və ya dəri parçasına bağlanan alət kimi qeyd edilir [2, s. 36; 11, s. 328; 16, s. 1257]. Buradakı ikinci açıqlama inansoğlunun daha güclü, uzaqvuran və təhlükəli silahları icad etdikdən sonra döyüş və ov aləti kimi sıradan çıxan sapanın Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bu gün də uşaqların istifadə etdiyi təkmilləşdirilmiş oyun aləti formasıdır. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində bəhs etdiyi küruhə-kaman məhz bu formadır.

Əvvəlcə istədi küruhə-kaman,
İçinə girdə daş qoyaraq haman.
Atdı, qulağına saldı şikarın[13, s. 97].

Araşdırmalara görə *"sapandı ulu əcdadlarımız ağac sıyrımından, heyvan dərisindən düzəltmişlər"* [7, s. 18]. A. H. Mustafayev də sapanın hər biri 1 m-ə çatan 2 qoldan və daş qoyulan ayadan ibarət olduğunu, *"Qədim dövrdə sapandın qolu və enli "aya"sı lifli bitkilərdən, elastik ağac sıyrımından, sonralar isə ip və ya köşədən hörülərmiş"* [12, s. 44] yazır. S. Ə. Əhmədov və E. B. Cəfərova *"Həm ov, həm də döyüş sapandları dana və ya öküz dərisindən, tut, söyüd ağacının liflərindən, at və qadın saçlarından, yun iplərdən hazırlanırdı"* [8, s. 114] deyir. Dədə Qorqud Kitabında sapanın qədim dövrdə hazırlandığı material və quruluşu haqqında çox aydın bilgi verilir. *"Çobanın üç yaşar dana dərisindən sapanının ayasıydı; üç keçi tüyündən sapanın qollarıydı. Bir keçi tüyündən sapanın çatlağucıydı"* [10, s. 47]. Bu nümunələrdən həm daşın ağırlığına, həm də atılarkən yaratdığı basınca dözməsi üçün sapanın ayasının üçillik dana və ya öküz dərisindən, qollarının isə üç keçi və ya at tükündən, ya da qadın saçından, bunlar olmadıqda isə tut və ya söyüd ağacının liflərindən hazırlandığı aydınlaşır.

Bəs qədimdə ov və özünümüdafiə zamanı böyük ölçülü heyvanı yıxacaq, öldürəcək və ya ağır yaralayacaq qədər ağır daşları atan, orta çağda isə həm də mühüm döyüş silahı kimi yararlanılan sapanın istifadə qaydası necə idi? "*Ortası enli, qolları isə xeyli dar olan belə sıyrım və gön lentin enli yerinə daş qoyur bir*

ucunu həlqələyib barmağa keçirir və bərk fırladaraq o biri ucunu buraxırdılar. Beləliklə, qolların uzunluğu və fırladılmağın sürətindən asılı olaraq daş daha uzaq məsafəyə gedib düşə bilirdi" [7, s. 18]. Qeyd edək ki, sapand bir əllə istifadə edildiyi üçün qolları da təbii ki, ayadan tutulan hissəyə qədər daralırdı. A. H. Mustafayev sapandın istifadəsi ilə bağlı "*Sapand daşını atmaq üçün onun qollarından birinin ilgəkli ucunu sağ əlin şəhadət barmağına keçirib, digər ucunu əldə tutur və ayasına qoyulmuş daşı baş üzərində bir neçə dəfə fırladandan sonra ilgəksiz qolunu sərbəst buraxırdılar. Bunun nəticəsində daş sapandın ayasından çıxır və süzüb uzaq məsafəyə düşürdü"* [12, s. 44] yazır. Diqqət etsək hər iki nümunədə sapanın qollarından birinin ucunun barmağa keçirildiyi aydın olur. İ. Bağırov isə sapandın istifadə qaydasını belə təsvir edir: *"Sapanın bir qolu kürmək edilir və biləyə keçirilir. İkinci qolu isə ovucda möhkəm saxlanır. Sapanın ayasına (oval hissəsinə) daş qoyulur. Tarazlanmış qollar cütləşərək 45^0 istiqamətində hədəfə buraxılır"* [5, s. 57]. Bizim də qənaətimiz belədir ki, daşın ağırlığına və fırladılma zamanı yaranan basınca tab gətirməsi baxımından sapanın qollarından birinin ucunun barmağa yox biləyə keçirilməsi daha məntiqli və doğrudur. Gətirdiyimiz bu sitatda ikinci maraqlı məsələ hədəfi dəqiq vurmaq üçün fırladılan sapanın 45^0-lik bucaq altında atılmasıdır. Sapandın əsasında yaranan müasir çəkic atma idman növündə də çəkic adlı alətin daha uzaq məsafəyə atılması onun fırladılma sürətindən, düz atılması isə təxminən 45^0 bucaq altında atılmasından asılıdır. Bizim də həmfikir olduğumuz budur ki, *"Atış məsafəsi sapandın uzunluğundan, fırlanma sürətindən və daşın ağırlığından asılı idi"*[8, s. 114].

Kiitabi-Dədə Qorqud dastanında Qaracıq Çoban kafirə

Biləgində doqsan oqun nə ögərsən, mərə kafir.
Ala qollu sapanımca gəlməz mana!

deyir və daşı qurtardıqda qoyun və keçiləri sapanla düşmənə atmağa başlayır [10, s. 39]. Bu isə o deməkdir ki, sapandla çəkisi 3-5 kq, hətta daha ağır daşları atırmışlar. Qaracıq Çobanın sözləri sapanın ox-yaydan üstün silah olduğu fikrini yaradır. Qənaətimiz

belədir ki, sapan düzgün və səmərəli istifadə edildiyi zaman müəyyən hallarda ox və yaydan üstün silaha çevrilir. Belə ki, yayla yalnız ox atmaq mümkün olduğu və ox tükəndiyi, olmadığı zaman yayın bir işə yaramadığı halda, sapandla atılacaq daş hər zaman və hər yerdə tapılandır. Daş olmadığı və yaxud qurtardığı halda isə Qaraca Çoban kimi digər əşya və canlılardan istifadə etmək olar. Digər tərəfdən ox döyüşdə yalnız bir nəfərin, sapandla atılan daş isə bir neçə nəfərin zərərsizləşdirilməsinə səbəb ola bilər. Sapandla ağır daşlar atıldığı zaman qala divarlarının və əsasən qala qapılarının dağıdılmasında da yararlanmaq mümkündür. Sapandın təlimi də ox-yay təlimi də daxil olmaqla bir çox silahın təlimindən asandır. Bütün bunlar isə sapandın həm önəmli və yararlı, həm də çoxfunksiyalı bir silah olduğunu göstərir.

Araşdırmalardan məlum olur ki, müxtəlif türk dövlətləri, o cümlədən Səlcuqlar döyüşlərdə sapandan geniş istifadə etmiş, oxçular, nizəçilər dəstəsi olduğu kimi ayrıca sapançılar dəstəsi də olmuşdur [15, s. 234].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan arxeologiyası .Altı cilddə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. : 4 cilddə, Bakı: “Şərq-Qərb”, c. 4, 2006. 712 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə, Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. 2007. 544 s.
4. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. Bakı: Elm, c. 1(ən qədimdən-b. e. III əsri). 2007. 520 s.
5. Bağırov İ. Kitabi-Dədə Qorqud”da fiziki və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri, Bakı: “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1973. № 7, s. 55-60
6. Cəfərzadə İ. M. Qobustan qayaüstü rəsmləri. Bakı: YNE “XXI”, 1999. 321 s.

7. Əhmədov Q. M. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı: Azərnəşr, 1989. 118 s.
8. Əhmədov S. Ə., Cəfərova E., Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında) Bakı: Elm, 2005. 156 s.
9. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973. 70 s.
10. Kitabi - Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004. 376 s.
11. Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cilddə. III cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
12. Mustafayev A. H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009. 420 s.
13. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. 336 s.
14. Rüstəmov C. Muradova F. QOBUSTAN. Kiçik daş dağı abidələri. Bakı: "E.L", 2008. 315 s.
15. Erkan Göksu. Türk kültüründe silah. Ankara: Ötüken, 2. Basım, 2008. 478 s.
16. Türkçe sözlük. 2 ciltde. Ankara: Türk Tarih Kurumu basınevi, c. 2. Yeni baskı. 1988. 934 (1679) s.
17. Першиц А. И., Монгайт А. И., Алексеев А. Л. История первобытного обшества. Учебник, Москва: "Высш. школа", 1974. 223 ст.

DOI: 10.52094/NLXE7068
ORCID: 0009-0004-8855-0935

Yaşar Hüseynov
Milli Müdafiə Universiteti, Naxçıvan Hərbi Kolleci
Polkovnik
yasar.huseynov@mmu.edu.az

AZƏRBAYCAN BƏDİİ SİLAHLARI MİLLİ ESTETİK DƏYƏRLƏRİN VƏ MƏDƏNİ KİMLİYİN DAŞIYICISI KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycan bədii silahları; milli estetik dəyərlər; mədəni kimlik; ornament sənəti; silahşünaslıq.

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının zəngin maddi-mədəni irsi içərisində bədii silahlar xüsusi yer tutur. Tarix boyu qılınc, xəncər və digər bədii silah nümunələri təkcə döyüş aləti kimi deyil, həm də yüksək sənətkarlıq məhsulu, estetik zövqün ifadəçisi və milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi formalaşmışdır (Əhmədov, 2022; Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016). Onların üzərindəki buta, islimi, xətai kimi milli ornamentlər, kalliqrafik yazılar, qızıl-gümüş inkrustasiya, oyma və həkk sənəti xalqın bədii təfəkkürünü, sənətkarlıq ənənələrini və estetik dəyərlərini əks etdirir. Müasir dövrdə bu irsin qorunması, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bədii silahların təkcə silahşünaslıq deyil, həm də incəsənətşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və tarix elmləri baxımından kompleks araşdırılması milli kimliyin, estetik dünyagörüşünün və mədəni yaddaşın dərk olunmasına imkan verir.

Son illərdə Azərbaycan silahşünaslığında silahların tarixi, texnologiyası və istehsal mərkəzləri geniş araşdırılsa da (Vahabova, 2019; Əhmədov, 2022), onların estetik düşüncə, milli kimlik və mədəni yaddaş kontekstində sistemli təhlili kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu məqalə həmin nəzəri yanaşmanı təklif etməklə

mövcud bilikləri sistemləşdirməyə və yeni baxış bucağı formalaşdırmağa çalışır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan bədii silahlarının milli estetik dəyərlərin və mədəni kimliyin daşıyıcısı kimi əhəmiyyətini təhlil etməkdir. Elmi yenilik isə bu silahların yalnız dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri kimi deyil, həm də mədəni kimliyin daşıyıcısı kimi kompleks qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan silahşünaslığının, incəsənətşünaslığının və mədəniyyətşünaslığının inkişafına, muzey kolleksiyalarının sistemləşdirilməsinə və milli mədəni irsin təbliğinə töhfə verə bilər.

ARAŞDIRMA

Azərbaycan bədii silah sənətinin tarixi inkişafı və sənətkarlıq məktəbləri

Azərbaycan ərazisində silah istehsalı və metal emalı ənənələrinin tarixi e.ə. II-I minilliklərə, Kür-Araz mədəniyyətinə, Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyası dövrlərinə gedib çıxır. Lakin bədii silah sənətinin əsl çiçəklənməsi orta əsrlərə, xüsusilə Elxani, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə Azərbaycan təkcə hərbi-siyasi cəhətdən güclənməmiş, həm də regionun aparıcı sənətkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir (Əliyev, Əhmədov və Əmirbəyova, 2024).

Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Şuşa və Bakı kimi şəhərlərdə formalaşmış silah ustalığı məktəbləri hər biri özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Təbriz ustaları incə həkk və qızıl inkrustasiyaya üstünlük verir, Gəncə silahsazları iri ornament kompozisiyaları və dərin oyma texnikası ilə tanınır, Şamaxı məktəbi isə rəngarəng əqiq, firuzə və mərcan daşları ilə bəzədilmiş dəstəkləri ilə fərqlənirdi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016).

Bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən silahsaz ustalar - Qasım, Məhəmməd Əli, Kəlbəli, Nəcəfqulu kimi adlar mənbələrdə xatırlanır. Onlar nəsildən-nəslə ötürülən sənət sirlərini qoruyub inkişaf etdirmiş, hər bir silahı imza kimi bədii əsərə çevirmişlər

(Vahabova, 2019). Bu adların çoxu günümüzə yalnız silahların üzərindəki ustalıq imzaları vasitəsilə çatmışdır.

Eyni dövrdə Osmanlı silah sənətində daha çox tekstil və kağız üzərində miniaturalara, İran silah məktəbində isə şeir və kalliqrafiya ilə bəzədilmiş silahlara üstünlük verilirdi. Avropa silah ənənəsində funksional sadəlik və qılıncların uzun, düz formaları geniş yayılmışdı. Azərbaycan bədii silahları isə bu fonda özünəməxsus mövqe tuturdu, onlar İranın incə kalliqrafiya mədəniyyəti, Osmanlının monumental dekorativ ənənəsi və Şimali Qafqazın sərt metal emalı üsullarını sintez edərək tanınan bir üslub yaratmışdı. (Vahabova, 2019).

Bədii silahlar təkcə döyüş aləti deyil, eyni zamanda sahibinin ictimai statusunu, dövlət vəzifəsini, zənginliyini, hətta şəxsi ləyaqətini nümayiş etdirirdi. Saraylarda nüfuz sahibləri bir-birinə dəyərli silahlar hədiyyə edir, elçilər onları dostluq rəmzi kimi təqdim edirdilər. Bu səbəbdən silahların bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Silah nə qədər zəngin və mürəkkəb idisə, sahibinin də mərtəbəsi bir o qədər yüksək sayılırdı (Əhmədov, 2022).

Bu sənətin zənginliyini günümüzdə ən yaxşı şəkildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (xüsusilə onun Silah Fondunun 4000-ə yaxın eksponatı), Qarabağ tarixi muzeyləri, eləcə də Ermitaj, British Museum, Topqapı Sarayı kimi beynəlxalq kolleksiyalarda qorunan Azərbaycan nümunələri sübut edir. Bu eksponatlar təkcə bədii dəyəri ilə deyil, həm də Azərbaycan sənətkarlarının dünya silah istehsalı tarixinə töhfəsini göstərən sənədlər kimi qiymətlidir (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016).

Azərbaycan bədii silahlarında ornamentlər, kalliqrafiya və estetik dəyərlər

Azərbaycan bədii silahlarını oxşar təyinatlı digər tarixi əşyalardan fərqləndirən ən mühüm cəhət onların yüksək bədii-estetik tərtibatıdır. Qılınc və xəncər kimi silah nümunələri tarix boyu təkcə hərbi ehtiyacları ödəməmiş, eyni zamanda dekorativ-tətbiqi sənətin dəyərli incilərinə çevrilmişdir (Əhmədov, 2022;

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016). Bu silahların üzərindəki ornamentlər, kalliqrafik yazılar və metal işləmə texnikaları təsadüfi dekorasiya deyil, xalqın estetik dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini və əsrlər boyu formalaşmış sənətkarlıq məktəblərinin fəlsəfəsini əks etdirən simvolik bir dildir.

Ornamentlər yalnız zahiri gözəllik yaratmaq məqsədi daşımamış, hər bir xətt, dairə və çiçək motivi müəyyən məna yükü daşımışdır. **Buta motivi** Azərbaycan dekorativ sənətinin ən geniş yayılmış elementlərindən olub həyatın davamlılığını, inkişafı, mənəvi bütövlüyü və əbədiliyi simvolizə edir. Bu səbəbdən qılınc qınlarından tutmuş xəncər dəstəklərinə qədər müxtəlif silah nümunələrində özünə geniş yer almışdır (Əhmədov, 2022).

İslimi ornamenti yarpaq və budaqların incə, dairəvi və simmetrik hərəkətləri ilə təbiətə bağlılığı, harmoniya və estetik kamillik ideyasını əks etdirir. Bu ornament silahların kompozisiya bütövlüyünü təmin edir. **Xətai ornamenti** isə Çindən gələn bu motivin yerli üslubla sintezindən yaranaraq çiçəkli, qarışıq və rəngarəng kompozisiyalarla silahlara dinamik və canlı görünüş verir (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012).

Bu üç əsas ornament, buta, islimi və xətai çox vaxt bir silah üzərində mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə istifadə olunur, bir-birini tamamlayaraq vahid bədii kompozisiya yaradırdı. Məsələn, xəncər qınının mərkəzində buta motivi, ətrafında isə incə islimi və xətai naxışları həkk olunardı ki, bu da həm ritmik harmoniya, həm də məna dərinliyi yaradırdı.

Bədii silahların estetik dəyərinin formalaşmasında kalliqrafik yazılar xüsusi, bəlkə də ən mühüm yer tutur. Silahların üzərində həkk olunmuş Qurani-Kərim ayələri, dini məzmunlu ifadələr, hikmətli kəlamlar, ustaların imzaları və tarixi yazılar bu nümunələrin yalnız döyüş vasitəsi deyil, həm də mənəvi və mədəni dəyər daşıyan sənət əsərləri olduğunu göstərirdi (Vahabova, 2019). Bu yazıların həkk olunma tərzi, xətlərin qalınlığı, hərflərin acısı və boşluqların ritmi özlüyündə estetik kategoriya idi. İslam kalliqrafiyasının müxtəlif üslubları, bucaqlı

kufi, yumşaq nəsx və dekorativ sülüs ilə işlənmiş mətnlər silahın ümumi bədii tərtibatına ahəngdar şəkildə uyğunlaşdırılırdı.

Azərbaycan silah ustalarının tətbiq etdiyi oyma, həkk, qarasavad, qızıl və gümüş inkrustasiya texnikaları bu bədii elementlərin ərsəyə gəlməsində əsas sənətkarlıq üsulları idi. Qarasavad texnikası ilə qara fonda qızıl və ya gümüş naxışlar xüsusi parlaqlıq qazanır, işıq-kölgə effekti yaradır. Oyma və inkrustasiyanın birlikdə tətbiqi isə səthə üçölçülü effekt verirdi. Bu texnikaların yüksək peşəkarlıqla tətbiqi nəticəsində silah nümunələri sadə döyüş alətlərindən dekorativ-tətbiqi sənətin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirən qiymətli sənət əsərlərinə çevrilmişdir (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016).

Musey kolleksiyalarında qorunan nümunələr, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silah Fondunda saxlanılan orta əsrlərə aid qızıl telli və həkk üsulu ilə işlənmiş qılınclar, Gəncə ustalarına məxsus qarasavad texnikası ilə bəzədilmiş xəncərlər, habelə Şuşa silah məktəbinin incə oyma üsulu ilə işlənmiş nümunələri bu texniki və bədii xüsusiyyətlərin Azərbaycan silah ustalarının ənənələrində nə qədər dərin kök saldığını sübut edir (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012). Mir Möhsün Nəvvabın topladığı məşhur silah kolleksiyası və Şuşada formalaşmış silah istehsalı ənənələri də bu estetik mahiyyəti aydın nümayiş etdirən mühüm tarixi mənbələrdəndir (Əhmədov, 2022).

Nəhayət, bütün bu ornament, yazı və texnikaların sintezi onu göstərir ki, Azərbaycan bədii silahlarında estetik dəyərlər sırf zahiri gözəlliklə məhdudlaşmır. Onlar xalqın milli bədii təfəkkürünün, mədəni yaddaşının, dini-mənəvi dəyərlərinin və sənətkarlıq fəlsəfəsinin maddi ifadəsi olub, bu xüsusiyyətləri ilə sadə hərbi vasitələrdən dekorativ-tətbiqi sənətin, milli kimliyin və mədəni irsin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat Azərbaycan bədii silahlarının təkcə döyüş vasitəsi deyil, həm də xalqın sənətkarlıq məharətini, estetik zövqünü, mənəvi-mədəni dəyərlərini və fəlsəfi dünyagörüşünü əks

etdirən maddi mədəni irs nümunələri olduğunu göstərmişdir. Buta, islimi, xətai kimi milli ornamentlər, kalliqrafik yazılar, qızıl-gümüş inkrustasiya, oyma və həkk sənəti Azərbaycan xalqının estetik düşüncəsinin, təbiətlə harmoniyasının, mənəvi bütövlüyünün və dövlətçilik ənənələrinin simvolik ifadəçilərinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, bu silahlar tarixi dövrün sosial-iqtisadi münasibətləri, ictimai status, dini inanclar və ustalıq məktəbləri haqqında zəngin məlumat daşıyan kompleks tarixi mənbələrdir. Müxtəlif dövrlərə aid nümunələrin müqayisəsi Azərbaycan sənətkarlıq ənənələrinin xarici təsirlərə baxmayaraq öz milli özəyini qoruyaraq orijinal üslub yaratdığını sübut edir.

Müasir dövrdə bu irsin qorunması üçün elmi tədqiqatların genişləndirilməsi, muzey kolleksiyalarının sistemli kataloqlaşdırılması, rəqəmsal sənədləşmə (3D skan, virtual sərgilər) və müasir təqdimat metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan bədii silahları milli estetik dəyərlərin, tarixi yaddaşın və mədəni kimliyin vəhdətini əks etdirən çoxölçülü mədəni irs hadisəsidir. Onların elmi tədqiqi Azərbaycan silahşünaslığının inkişafına töhfə verir, milli mədəni irsin qorunması və təbliği işini zənginləşdirir, habelə dünya mədəniyyət tarixində Azərbaycan sənətkarlıq məktəbinin yerini təsdiqləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov, S. Ə. (2022). Silahın mistik gözəlliyi: XVI–XIX əsrlər Azərbaycan silahı. Bakı. https://www.preslib.az/az/book/ojWXCmSEaVFfbGr
2. Əhmədov, S. Ə. (2022). Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyası və Şuşada silah istehsalı. Bakı. https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/96/5303/Mir-M%C3%B6hs%C3%BCn-N%C9%99vvab%C4%B1n-silah-kolleksiyas%C4%B1-v%C9%99-%C5%9Eu%C5%9Fada-silah-istehsal%C4%B1

3. Əliyev, N. A., Əhmədov, S. Ə., & Əmirbəyova, N. (2024). Azərbaycanın hərb tarixi: ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Afpoliqraf. https://www.preslib.az/az/book/tpyJjArwLEMdCPK
4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. (2016). Azərbaycan soyuq və odlu silahları (kataloq). Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. https://www.academia.edu/37866800/Milli_Az%C9%99rbaycan_Tarixi_Muzeyi_2016
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. (2012). Azərbaycan müdafiə silahları (kataloq). Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. http://azhistorymuseum.gov.az/az/book/9
6. Vahabova, S. (2019). Azərbaycan orta əsr silahları (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı. https://www.scribd.com/document/992454941/Azerbaycan-Orta-Esr-Silahlari

polkovnik Yaşar Hüseynov

AZƏRBAYCAN BƏDİİ SİLAHLARI MİLLİ ESTETİK DƏYƏRLƏRİN VƏ MƏDƏNİ KİMLİYİN DAŞIYICISI KİMİ

Məqalədə Azərbaycan bədii silahları milli estetik dəyərlərin, mədəni yaddaşın və milli kimliyin mühüm daşıyıcısı kimi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Araşdırmada qılınc, xəncər və digər bədii silah nümunələrinin yalnız hərbi təyinatlı əşyalar deyil, eyni zamanda dekorativ-tətbiqi sənətin yüksək nümunələri olduğu əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan bədii silahlarının tarixi inkişaf mərhələlərini, sənətkarlıq məktəblərini, ornament xüsusiyyətlərini, kalliqrafik elementlərini və estetik mahiyyətini təhlil etməklə onların milli mədəni irsin formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli, sistemli təhlil və mənbəşünaslıq metodlarından istifadə edilmiş, elmi ədəbiyyat, muzey kataloqları və Azərbaycan silahşünaslığına dair nəşrlər əsasında ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Təhlillər göstərir ki, Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Şuşa və Bakı silah ustalığı məktəbləri Azərbaycan bədii silah sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış, bu məktəblərdə formalaşan sənət ənənələri milli üslubun yaranmasına zəmin yaratmışdır. Buta, islimi və xətai ornamentləri, Qurani-Kərim ayələri, kalliqrafik yazılar, qızıl-gümüş inkrustasiya, oyma və həkk texnikaları silahların estetik və mənəvi dəyərini artıraraq onları xalqın bədii təfəkküründün maddi ifadəsinə çevirmişdir.

Nəticə etibarilə müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan bədii silahları təkcə tarixi silah nümunələri deyil, həm də milli estetik zövqü, dövlətçilik ənənələrini, dini-mənəvi dəyərləri və mədəni kimliyi əks etdirən unikal mədəni irs nümunələridir. Məqalədə bu irsin qorunması məqsədilə muzey kolleksiyalarının sistemli kataloqlaşdırılması, rəqəmsal sənədləşmə, 3D modelləşdirmə və virtual sərgilərin təşkili kimi müasir yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan silahşünaslığının, incəsənətşünaslığının və mədəniyyətşünaslığının inkişafına, eləcə də milli mədəni irsin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliğinə elmi töhfə verir.

Colonel Yashar Huseynov

AZERBAIJANI ARTISTIC WEAPONS AS CARRIERS OF NATIONAL AESTHETIC VALUES AND CULTURAL IDENTITY

This article comprehensively examines Azerbaijani artistic weapons as significant carriers of national aesthetic values, cultural memory, and national identity. The study argues that swords, daggers, and other examples of artistic weaponry should be regarded not merely as military objects but also as outstanding examples of decorative and applied arts. The primary objective of the research is to analyze the historical stages of development,

craftsmanship schools, ornamental characteristics, calligraphic elements, and aesthetic significance of Azerbaijani artistic weapons in order to determine their role in the formation and preservation of the nation's cultural heritage.

The research employs historical-comparative, systematic analysis, and source-based research methods. Generalizations are drawn on the basis of scholarly literature, museum catalogues, and publications devoted to Azerbaijani arms studies. The findings demonstrate that the weapon-making schools of Tabriz, Ganja, Shamakhi, Nakhchivan, Shusha, and Baku played a decisive role in the development of Azerbaijani artistic weaponry, while the artistic traditions established within these schools laid the foundation for the emergence of a distinctive national style. Traditional ornamental motifs such as buta, islimi, and khatai, together with Qur'anic inscriptions, calligraphic compositions, gold and silver inlay, engraving, and chasing techniques, enhanced both the aesthetic and spiritual value of these weapons, transforming them into material expressions of the artistic worldview of the Azerbaijani people.

The study concludes that Azerbaijani artistic weapons represent not only historical examples of weaponry but also unique cultural heritage objects reflecting national aesthetic taste, traditions of statehood, religious and moral values, and cultural identity. To ensure the preservation of this heritage, the article emphasizes the necessity of implementing contemporary approaches, including the systematic cataloguing of museum collections, digital documentation, three-dimensional (3D) modelling, and the organization of virtual exhibitions. The research findings contribute to the advancement of Azerbaijani arms studies, art history, and cultural studies, while also supporting the preservation and international promotion of Azerbaijan's national cultural heritage.

Keywords: Azerbaijani artistic weapons, national aesthetic values, cultural identity, ornamental art, arms studies

DOI: 10.52094/UZPD4841

Aytən Məmmədova Əfsər qızı
Milli Müdafiə Universiteti,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
memmedovaayten385@gmail.com

AZƏRBAYCANDA SİLAH SƏNƏTİ VƏ TANINMIŞ SİLAH USTALARI

Xülasə: Azərbaycanın tarixi silahsazlıq sənəti ölkənin maddi-mədəni irsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Məqalədə göstərilir ki, ölkə ərazisində silah istehsalının formalaşması qədim metallurgiyanın inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, müxtəlif tarixi dövrlərdə əldə olunan texnoloji nailiyyətlər silahların həm funksional keyfiyyətini, həm də bədii-estetik dəyərini artırmışdır. Şamaxı, Şuşa, Təbriz, Lahıc və digər silahsazlıq mərkəzlərinin əsas xüsusiyyətləri, ustaların damğa və imza ənənələri, eləcə də bədii bəzək üsulları araşdırılır. Eyni zamanda, Lahıc tüfəngsazlarının fəaliyyətinə dair epiqrafik mənbələr əsasında sənətkar nəsillərinin davamlılığı göstərilmiş, müasir dövrdə bu ənənələrin yaşadılması istiqamətində Emin Məmmədovun fəaliyyəti nümunə kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat Azərbaycan silahsazlığının yalnız hərbi təyinatlı istehsal sahəsi deyil, həm də milli maddi mədəniyyətin və dekorativ-tətbiqi sənətin mühüm tərkib hissəsi olduğunu elmi faktlar əsasında əsaslandırır.

Açar sözlər: Azərbaycan, silahsazlıq sənəti, metallurgiya, soyuq silahlar, metal emalı

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixində metal emalı və onun mühüm qolu olan silahsazlıq sənəti çoxəsrlik təkamül yoluna və zəngin irsə malikdir. Tunc və Dəmir dövrlərindən etibarən inkişaf edən metallurgiya sənəti, Azərbaycan ərazisində

məskunlaşmış qədim tayfaların həm hərbi-taktiki potensialını, həm də onların estetik dünyagörüşünü formalaşdırmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar, xüsusilə Uzuntəpə abidəsindən aşkar edilmiş yəhərvari dəstəyə malik tunc qılınclar, Massaget və Manna dövrlərinə aid kurqan qəbirlərində qorunub saxlanılmış zireh, dəbilqə, tunc yaraq lövhələri və ox ucluqları qədim dövr silah ustalarının sənətkarlıq ənənələrini əks etdirən mühüm maddi mənbələrdir [3, s.8].

Silahşünaslıq (hərb tarixi və silah istehsalı texnologiyalarını araşdıran elm sahəsi) silahı yalnız döyüş və müdafiə vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda dövrünün bədii-estetik səviyyəsini, sənətkarlıq ənənələrini və regional mədəniyyətlərarası əlaqələrini əks etdirən tətbiqi sənət abidəsi kimi təhlil edir. Hazırda Azərbaycan mənşəli orta əsr silah nümunələri dünyanın müxtəlif ölkələrinin muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarında qorunaraq elmi və mədəni irsin mühüm tərkib hissəsi kimi nümayiş etdirilir. Avropanın aparıcı muzeylərinin silah kolleksiyalarında XV–XVII əsrlərə aid Azərbaycan silahsazlığını əks etdirən müxtəlif eksponatlar mövcuddur [2, s.103].

Orta əsrlərin son dövrlərindən etibarən mərkəzləşdirilmiş dövlət emalatxanaları (karxanaları) ilə yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi bölgələrində fərdi silah ustalarının çalışdığı və özünəməxsus üslubu ilə seçilən regional silahsazlıq mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Şəki, Qazax, Qəbələ, Mingəçevir, Şuşa, Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Gəncə, Lənkəran və Quba kimi sənətkarlıq mərkəzləri yerli silahqayırma sənətinin Rusiya işğalınadək davam edən yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir [1, s.128].

Yerli metallurgiya istehsalının ən vacib texnoloji aspekti xammal təminatı və poladın emalı prosesi idi. Tarixi dövrlərdə yerli silahsazlar üçün xalis poladın əldə edilməsi çətin bir problem olduğuna görə sənətkarlar Dəməşq və Xorasan poladından geniş istifadə etmiş, həmçinin xüsusi üsulla xam polad hazırlama texnologiyaları işləyib hazırlamışdılar. Qarabağ dəmirçilərini metal ehtiyatı ilə, əsasən, Bakı şəhərindəki dəmir xammalı anbarları,

qismən də Yelizavetpol (Gəncə) və Şuşadakı xırda sərmayədarlar təmin edirdi. Ustalar asanlıqla əyilən adi dəmirlə, zərbəyə tab gətirməyib tez sınan sərt poladı qızdırıb istidöymə yolu ilə qaynaq edir və "polad qarışdırılmış dəmir" adlı yüksək keyfiyyətli kompozit metal əldə edirdilər.

Şimali Azərbaycan şəhərləri arasında Şamaxı silahsazlıq məktəbi özünəməxsus bədii tərtibatı ilə fərqlənirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid tarixi sənədlər Şamaxı şəhərində 26 silahqayıran ustanın fəaliyyət göstərdiyini, onlardan 5-nin təbərzin, 9-nun xəncər, 12-nin isə digər silah hissələrinin istehsalı ilə məşğul olduğunu qeyd edir. Şamaxı soyuq silahları, xüsusən xəncərləri, tiyələrinin möhkəmliyi və qınlarının üzərindəki süjetli kompozisiyaların zənginliyi ilə seçilirdi.

Şuşa sənətkarlıq mərkəzində isə silahsazlar, dəmirçilər və misgərlər "Şeytan bazar" adlı tarixi ərazidə cəmləşərək ordunu və yerli əhalini yüksək keyfiyyətli silahlarla təmin edirdilər. Qarabağ ustaları soyuq silahların qəbzə və qını üzərinə müxtəlif texnikalarda bəzəklər vurur, lülələri qızılla işləyir, tüfənglərin qundaqlarında isə sümük və sədəfdən incə naxışlar açırdılar.

Təbriz silahsazlıq məktəbi isə hələ Səfəvilər dövründən etibarən zirehli geyimlərin, xüsusilə relyefli və nəqş olunmuş dəbilqələrin və polad qalxanların hazırlanmasında Şərqdə qabaqcıl mövqeyə malik idi. Təbriz sənətkarları tərəfindən Dəməşq poladından təbii soyudulma üsulu ilə hazırlanan qalxanların üzərində ov, ziyafət və döyüş səhnələri ilə yanaşı, kənar haşiyələrdəki medalyonlar daxilində zərif yazılar həkk olunurdu. Bakının Qala qəsəbəsi də Abşeron yarımadasında özünəməxsus silahsazları, dəmirçiləri və xalçaçıları ilə şöhrət qazanmış, yerli müdafiə sənayesinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Orta əsr Azərbaycan silah sənətkarlarının yaradıcılığında ən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri müəllif imzaları ilə bağlıdır. Digər Şərq xalqlarından fərqli olaraq, bir çox yerli silah ustaları hazırladıqları qılınc və xəncərlərin üzərində adlarını birbaşa qeyd etməkdən çəkinmiş, bunun əvəzinə öz nəsillərinə və ya sənətkar

gildiyalarına aid xüsusi damğaları (türk mənşəli tayfa nişanlarını) vurmaqla kifayətlənmişlər. Bu ənənənin kökü Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərindən başlayan, Manna və Midiya dövrlərindən keçərək sənətkarlıqda simvola çevrilmiş qədim türk damğa sisteminə əsaslanır.

Bununla belə, saray emalatxanalarında yüksək rütbəli dövlət xadimləri və hökmdarlar üçün hazırlanan silahlarda həm ustanın adı, həm də sahibinin kimliyi kalliqrafik xətlərlə lülə və tiyələrin üzərinə nəqş edilirdi. Buna ən parlaq nümunə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondunda qorunan, bir üzündə "Əs-Sultan", digər üzündə isə "Şah İsmayıl" sözləri yazılmış Səfəvi dövrünə aid aypara formalı təbərzindir. Bu silahın kəsər hissəsinin mərkəzində cızma üsulu ilə çəkilmiş nəbati ornamentlər fonunda şahın adı böyük ustalıqla işlənmişdir. Orta əsr yazılı mənbələrində, o cümlədən Həsən bəy Rumlunun "Əhsən ət-təvarix" əsərində dövrün məşhur metal emalı və silah ustalarının adları qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın ən qədim sənətkarlıq və metallurgiya mərkəzlərindən biri olan İsmayıllı rayonunun Lahıc qəsəbəsi, xüsusilə odlu silahların (tüfənglərin) hazırlanmasında ixtisaslaşmış sənətkarları ilə şöhrət qazanmışdır. Lahıc qəbiristanlığındakı XIX əsrə aid məzar daşları üzərindəki epiqrafik kitabələr bölgənin ən məşhur tüfəngsazlarının şəxsiyyətini aşkara çıxarmağa imkan yaradır:

Usta Əbdürrəhim: Lahıcın ən tanınmış tüfəngsazlarından biridir. Başdaşındakı ərəbdilli kitabədə onun şəcərəsi "Lahıclı tüfəngsaz usta Saət oğlu Əbdürrəhmanın oğlu mərhum usta Əbdürrəhim" kimi qeyd olunmuşdur. Bu məlumat onun ailəsinin ən azı üç nəsil boyu peşəkar silahsazlıqla məşğul olduğunu sübut edir.

Kərbəlayi Mustafa: Usta Əbdürrəhimin sənətini davam etdirən oğlu Kərbəlayi Mustafanın fəaliyyəti XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Hazırladığı silahların metal hissələrinə çəkdiyi imza və kitabələrdə "ya Abbas, ya Əli, məni öyrət. Lahıclı tüfəngsaz usta Əbdürrəhim oğlu Kərbəlayi Mustafanın işidir. H. 1284 (M. 1867-

1868)" yazısı onun sənətkarlıq üslubunu və dini-mədəni mənsubiyyətini nümayiş etdirir.

Usta Yusif Əhməd: Lahıclı digər bir görkəmli sənətkar olub, təxminən XX əsrin əvvəllərində (H. 1319 / M. 1901-1902) fəaliyyət göstərmiş və hazırladığı bədii metal işləmələri ilə tanınmışdır.

Azərbaycanın tarixi silahsazlıq sənətinin qədim bədii və texnoloji ənənələrini müasir dövrdə yaşadan, bərpa edən və dünya səviyyəsində təbliğ edən ən tanınmış sima Emin Məmmədovdur. O, 1979-cu ildə Bakı şəhərində görkəmli sənətçi ailəsində anadan olmuşdur. E.Məmmədov geologiya və sahil mühəndisliyi üzrə ali və elmi dərəcələrə malik professional mühəndis olsa da, silahsazlıq onun üçün 15 yaşından bəri əsas fəaliyyət sahəsinə və hobbisinə çevrilmişdir. Hazırda Kanadanın Kalqari şəhərində yaşayır və oradakı emalatxanasında fəaliyyətini davam etdirir.

Emin Məmmədovun Şamaxı silahsazlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun olaraq ərsəyə gətirdiyi birinci xəncərin qını üzərində ibadət edən zadəgan kişi, alt hissədə isə milli geyimli bəy və gəlin təsvirləri zəngin nəbati ornamentlərlə sintez edilmişdir. Xəncərin tiyəsində açılmış kətəbələrin daxilində ərəb əlifbası ilə "Emin Məmmədov" və "Azərbaycan" sözləri həkk olunmuşdur. Onun Qacarlar dövrünün bədii üslubunda hazırladığı ikinci xəncərin qını və dəstəyi isə gümüşlə inkrustasiya olunmuş zərif butalarla bəzədilmişdir. E.Məmmədov öz əl işi olan gümüş xəncərlə Parisdə UNESCO tərəfindən təşkil olunmuş "Sülh naminə mədəniyyət" müsabiqəsində birinci yeri qazanaraq Azərbaycan sənətkarlığını beynəlxalq miqyasda tanıtmışdır. O, həm də ingilis dilində nəşr olunmuş və Azərbaycan silahsazlıq sənətinin tarixi texnikalarını araşdıran "The Azerbaijan armourer's art" ("Azərbaycanlı silahsazın sənəti") adlı fundamental kitabın həmmüəllifidir. Emin Məmmədovun hazırladığı sənət əsərləri Azərbaycan, Argentina və İsrail kimi müxtəlif ölkələrin muzeylərində qorunur. O, Şamaxı silahsazlıq məktəbinin (xəncərin qını üzərində ibadət edən zadəgan kişi, alt hissədə bəy və gəlin təsvirləri olan) və Qacarlar dövrünün (gümüş inkrustasiyalı zərif

butalarla zəngin olan) üslublarına uyğun hazırladığı iki nəfis xəncəri Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinə bağışlamışdır.

Professor Telman İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, tarixi dövrlərdə hər bir kişi üçün silah gəzdirmək mütləq şərəf və ləyaqət rəmzi hesab olunurdu. Dövlətin hərbi qüdrətini təmin etmək, xüsusən, böyük sayda qoşun saxlamaq üçün ölkədə çoxlu sayda peşəkar silahsazların yetişməsi tarixi zərurət idi. Bu sənətkar nəsillərinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan silahsazlığı beynəlxalq səviyyədə yüksək nüfuz qazanmışdır.

Nəticə

Aparılmış araşdırma göstərir ki, Azərbaycan silahsazlıq sənəti çoxəsrlik metallurgiya və sənətkarlıq ənənələrinin sintezindən yaranmış, müxtəlif tarixi mərhələlərdə texniki və estetik baxımdan yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Regional silahsazlıq məktəblərinin fəaliyyəti yerli xammal imkanları, ustaların peşəkar təcrübəsi və mədəni ənənələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Silah nümunələrinin konstruktiv quruluşu, ornament sistemi, kalliqrafik yazılar və damğalar onların yalnız hərbi vasitə deyil, həm də tarixi-mədəni irsin qiymətli nümunələri olduğunu təsdiqləyir. Lahıc, Şamaxı, Şuşa və digər sənətkarlıq mərkəzlərinin irsi Azərbaycan metallurgiya tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə tarixi silahsazlıq ənənələrinin bərpası və beynəlxalq miqyasda tanıdılması bu sahənin davamlı inkişafına töhfə verir və milli mədəni irsin qorunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan arxeologiyası /tərt. Ed. T.Dostiyev – Bakı: Şərq-Qərb, – c.6. – 2008. 632 s.
2. Əhmədov, S. Avropa muzeylərində orta əsrlər Azərbaycan silahları // – Bakı: Azərbaycan xalçaları, – 2016. №19, – s. 103-11.
3. Əhmədov, S. Azərbaycanın qədim və orta əsr silahları (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Kitab-albom / S.Əhmədov, E.Məmmədov, N.Qarayeva, N.Zeynallı. – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, – 2018. – 32 s.

Ayten Mammadova

THE ART OF ARMS MAKING IN AZERBAIJAN AND PROMINENT AZERBAIJANI GUNSMITHS

Summary: The historical art of gunsmithing in Azerbaijan constitutes an important component of the country's tangible cultural heritage. This article argues that the emergence and development of weapon production in the region was closely associated with the advancement of ancient metallurgy, while technological achievements attained during different historical periods enhanced both the functional performance and the artistic-aesthetic qualities of weapons. The study examines the distinctive characteristics of major gunsmithing centers, including Shamakhi, Shusha, Tabriz, Lahij, and others, with particular attention to craftsmen's hallmark and signature traditions, as well as decorative and ornamental techniques. Furthermore, based on epigraphic sources related to the gunsmiths of Lahij, the continuity of artisan lineages is demonstrated. The contemporary efforts of Emin Mammadov to preserve and revive these traditions are also presented as a representative example of safeguarding this cultural heritage. Drawing on historical, epigraphic, and art-historical

evidence, the research substantiates that Azerbaijani gunsmithing should be regarded not only as a branch of military production but also as an integral element of the nation's tangible cultural heritage and decorative-applied arts.

Keywords: Azerbaijan, arms-making art, metallurgy, cold weapons, metalworking.

Айтен Мамедова

ОРУЖЕЙНОЕ ИСКУССТВО АЗЕРБАЙДЖАНА И ВЫДАЮЩИЕСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МАСТЕРА-ОРУЖЕЙНИКИ

Резюме: Историческое искусство оружейного дела Азербайджана является важной составной частью материального культурного наследия страны. В статье показано, что становление оружейного производства на территории Азербайджана было тесно связано с развитием древней металлургии, а технологические достижения различных исторических эпох способствовали совершенствованию не только функциональных характеристик оружия, но и его художественно-эстетических качеств. Исследуются особенности основных центров оружейного ремесла, включая Шемаху, Шушу, Тебриз, Лагич и другие, а также традиции использования мастерами клейм и подписей, художественные приемы декорирования и орнаментации оружия. На основе эпиграфических источников, связанных с деятельностью лагичских ружейных мастеров, раскрывается преемственность ремесленных династий. Кроме того, деятельность Эмина Мамедова по сохранению и возрождению этих традиций в современный период рассматривается как показательный пример преемственности национального ремесленного наследия. На основании исторических, эпиграфических и искусствоведческих материалов исследование обосновывает, что азербайджанское

оружейное дело представляет собой не только отрасль производства оружия военного назначения, но и является неотъемлемой частью материального культурного наследия и декоративно-прикладного искусства Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, оружейное искусство, металлургия, холодное оружие, обработка металла.

DOI: 10.52094/LQJI8190

Aida İsmayılova
Bakı şəhəri, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Böyük elmi işçi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
müəllim
aidaismailova4@gmail.com

DÖYÜŞ SİLAHINDAN HAKİMİYYƏT RƏMZİNƏ: TƏBƏRZİNLƏRİN SEMANTİK TRANSFORMASİYASI

Xülasə: Məqalədə təbərzinin maddi mədəniyyət obyekti kimi funksional və semantik transformasiyası araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi təbərzinin ilkin hərbi alətdən dini-mənəvi, sosial və siyasi məna daşıyan simvolik obyektə çevrilməsi prosesinin əsas mərhələlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada arxeoloji materiallar, tarixi mənbələr və muzey kolleksiyalarında qorunan nümunələr əsasında baltanın qədim dövrdən etibarən status və hakimiyyət atributu kimi istifadəsi, orta əsrlərdə Türk–İslam hərbi ənənəsində təbərzinin mövqeyi, Sufi və dərviş mühitində qazandığı ritual-simvolik məna, eləcə də Osmanlı-Bektaşi kontekstində institusional və siyasi simvola çevrilməsi təhlil edilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda saxlanılan balta nümunələri də bu prosesin maddi mədəniyyət kontekstində izlənilməsi baxımından nəzərdən keçirilir. Tədqiqat nəticəsində təbərzinin semantik transformasiyası üç əsas mərhələdə ümumiləşdirilir: funksional mərhələ – hərbi silah; keçid mərhələsi – praktiki və ritual-mənəvi funksiyaların birləşməsi; simvolik mərhələ – hakimiyyət, status, mənəvi güc və institusional kimliyin ifadəsi. Araşdırma göstərir ki, maddi mədəniyyət nümunələri ilkin funksional təyinatlarını aşaraq müxtəlif tarixi və sosial-mədəni mühitlərdə yeni mənalar qazana və

cəmiyyətin dünyagörüşü, sosial quruluşu və hakimiyyət münasibətlərinin yaddaş daşıyıcısına çevrilə bilər.

Açar sözlər: *təbərzin, balta, maddi mədəniyyət, semantik transformasiya, simvolizm, hakimiyyət, status, Sufizm, dərviş, Bektaşilik, Osmanlı, hərbi mədəniyyət*

Bəşəriyyətin əksər hissəsi artıq dərk etmişdir ki, mədəni irs mənəvi, iqtisadi və sosial kapitaldır və bu kapitalın itirilməsi əvəzolunmazdır. Müasir tarixi mərhələdə belə bir anlayış formalaşmışdır ki, hərbi və iqtisadi güclə, siyasi nüfuzla yanaşı, mədəni irs milli özünəhörmətin və dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmanın başlıca əsaslarından biridir.

Maddi mədəniyyət nümunələri yalnız gündəlik həyatda və ya hərbi praktikada istifadə olunan əşyalar deyil, həm də cəmiyyətin dünyagörüşünü, dini təsəvvürlərini, sosial identikliyini və əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir. Tarix boyu bir çox silah növləri ilkin funksional təyinatlarını aşaraq simvolik məna qazanmış, siyasi hakimiyyətin, hərbi nüfuzun, dini legitimliyin və sosial statusun ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, silahların semantik transformasiyasının öyrənilməsi yalnız hərb tarixi deyil, həm də maddi mədəniyyət, simvolizm, siyasi antropologiya və mədəni tarix baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə nümunələrdən biri də təbərzindir. Baltalar tunc dövründən başlayaraq istifadə olunmuşdur. Orta əsrlər Türk–İslam dünyasında da geniş yayılmış bu döyüş baltası əvvəlcə atlı qoşunların mühüm silahlarından biri olmuş, lakin sonrakı dövrlərdə funksional mahiyyətini tədricən dəyişərək dərviş və sufi mühitində mənəvi kamilliyin rəmzinə, saray və hərbi çevrələrdə isə hakimiyyət, nüfuz və institusional mənsubiyyət nişanına çevrilmişdir. Bu dəyişiklik maddi mədəniyyət obyektlərinin cəmiyyətin ideoloji və sosial transformasiyaları ilə paralel şəkildə yeni məna qazanmasının parlaq nümunəsidir.

Məqsəd təbərzinin hərbi alətdən hakimiyyət və mənəvi güc rəmzinə çevrilməsi prosesini tarixi mənbələr, arxeoloji materiallar, muzey kolleksiyaları və müqayisəli mədəni kontekst əsasında təhlil etməkdir. Tədqiqatda baltanın status atributu kimi qədim dövrdən mövcud olan ənənələri, Sasani və Türk–İslam hərbi sistemindəki inkişaf mərhələləri, sufi və dərviş ənənəsində qazandığı simvolik məzmun, eləcə də Osmanlı və Qacar dövrü nümunələri əsasında onun semantik transformasiyasının əsas mərhələləri müəyyənləşdirilir. Bu yanaşma maddi mədəniyyət nümunələrinin zaman keçdikcə yalnız funksional deyil, həm də ideoloji və simvolik baxımdan yenidən mənalandırıldığını göstərməyə imkan verir.

Qədim dövr: baltanın status və hakimiyyət atributu kimi ilkin izləri

Şimali və Mərkəzi Qafqazın Tunc-Dəmir dövrü mədəniyyəti olan Koban mədəniyyətinə (e.ə. XI–IV əsrlər) aid zəngin bəzədilmiş tunc balta başlıqları məhz dəfn abidələrində (kurqanlarda) aşkar olunub. Bu baltaların döyüşdə düşməni qorxutmaq üçün bəzədilməsi ilə yanaşı, məzarlarda tapılması onların hakimiyyət simvolu və mümkün kult əhəmiyyəti daşıdığını güman etməyə əsas verir (8, s.174).

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan döyüş baltaları, xəncərlər, gürz-toppuzlar və tuğ-bayraqlar Tunc dövrü maddi mədəniyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir; bu silahların Ön Asiya nümunələri ilə oxşarlığı Qafqaz və Yaxın Şərq tayfaları arasında siyasi əlaqələrin mövcudluğunu göstərir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, məhz bu dövrdə — iri tayfa ittifaqlarının yaranması və hakimiyyətin ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmləşməsi prosesi ilə paralel olaraq — silah, o cümlədən döyüş baltası, artıq sadəcə hərbi alət deyil, ictimai bərabərsizliyin və status fərqinin maddi ifadəsinə çevrilirdi (1, s.34).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda saxlanılan eksponatlar arasında Kültepe-1 yaşayış yerindən aşkar

edilmiş, dəstək üçün deşik açılmış porfirit daşından hazırlanmış balta, Astara yaxınlığında dəniz sahilində tapılmış, səthi diqqətlə cilalanmış bazalt balta, eləcə də Əliköməktəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş və Qabardin-Pyatıqorsk tipinə aid edilən sienit balta xüsusi diqqət çəkir (5, s.5-6).

Bu tapıntılar Tunc dövründə daşın emalı və cilalanması texnologiyasının yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Sonrakı mərhələdə isə tunc baltalar meydana çıxaraq geniş yayılmışdır. Muzey kolleksiyasında bu tip məmulatlar Talış (18 ədəd), Maşrif (10 ədəd) və Cənubi Qafqaz tipli baltalarla təmsil olunur. Sözügedən nümunələr hazırlanma texnologiyası, konstruktiv xüsusiyyətləri və dekorativ tərtibatına görə bir-birindən fərqlənir (2,s. 12-14; 4, s.442-443; 5,s.5-6; 7).

Bu proses təkcə Qafqazla məhdudlaşmır, tunc dövrü Şərqi İranında (Sapalli-təpə, Özbəkistan) tapılmış tunc döyüş baltaları e.ə. II minilliyin ortalarına aiddir. Bundan başqa, qədim Avesta mətnlərində (Yəşt 10.131) Mitranın döyüş arabaları təsvir edilərkən "yaxşı hazırlanmış ikitərəfli dəmir baltalar"dan bəhs olunur — bu da baltanın hələ Zərdüşt dövründə mifoloji-hərbi statusa malik olduğunu göstərir (9).

Roma imperiyasında yüksək rütbəli məmurların daşıdığı "fasces" adlanan çubuq-balta dəstləri hakimiyyətin və dövlətlə xalqın vəhdətinin rəsmi rəmzi sayılırdı (10). Krit-Minos mədəniyyətində "labrys" (ikiağızlı balta) hökmranlıq və müqəddəslik daşıyan kult obyektinə çevrilmişdi (11). Hətta aşkar olunmuş saxsı qab nümunələri üzərində təbərzin balta təsvirlərinə rast gəlinir (12). Bu nümunələr göstərir ki, baltanın silahdan hakimiyyət/müqəddəslik rəmzinə keçidi təkcə İslam-Sufi ənənəsinə xas hadisə deyil, fərqli mədəniyyətlərdə paralel şəkildə müşahidə olunan ümumi bir simvolik-antropoloji qanunauyğunluqdur.

Beləliklə, təbərzinin simvolik transformasiyasını araşdırarkən, bu prosesin kökünün qədim dövr maddi

mədəniyyətində artıq mövcud olan bir meylin davamı olduğunu nəzərə almaq vacibdir.

Təbərzin: hərbi alət kimi mənşəyi

Təbərzin — fars mənşəli sözdür və "yəhər baltası" mənasını verir. Struktur baxımından o, balta ilə nizənin bir növ hibridididir: uzun, nazik dəstəyi və bir və ya iki aypara formalı ağzı olan bu silah, əsasən atlı qoşunlarda düşmən zirehini yarmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Silahın kökləri Sasani hərbi ənənəsinə gedib çıxır və sonrakı dövrlərdə Büveyhilər, Qəznəvilər kimi sülalələrin ordularında nizə və oxla yanaşı taktiki formasiyaların mühüm hissəsinə çevrilmişdir (13).

Təbərzin təkcə İranda deyil, Osmanlı imperiyasında, Hindistanda və geniş coğrafiyada yayılmışdı; slavyan dillərindəki "topor" (balta) sözünün də skif mənşəli təbər kökündən gəldiyi qeyd olunur — bu da alətin türk-fars hərbi mədəniyyətindəki dərin izini göstərir (14).

Silahdan rəmzə: dərviş və Sufi konteksti

Simvolik transformasiyanın ilk mərhələsi Sufi və dərviş mühitində baş verir. Təbərzin get-gedən sərgərdan dərvişlərin — Sufi zahidlərinin — ənənəvi avadanlığının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Onun ilkin praktik funksiyası da olub: yol boyu vəhşi heyvanlardan və quldurlardan qorunmaq (15). Lakin zaman keçdikcə bu funksional rol arxa plana keçir və təbərzin dərviş kimliyinin vizual atributuna, mənəvi gücün, fəqirlik andının və nəfslə mübarizənin rəmzinə çevrilir.

Bu dövrdə təbərzin artıq sadəcə silah deyil — o, daşıyıcısının mənsub olduğu ruhani-sosial statusu bildirən bir işarədir. Kaksar dərvişləri kimi qruplarda balta və dəyənək dərviş "formasının" əsas elementlərindən sayılırdı (16).

Hakimiyyət nişanı: Osmanlı-Bektaşi paralelləri

Simvolik yükün ən aydın təzahürü Osmanlı kontekstində görünür. Aypara ağızlı böyük baltalar ilkin olaraq döyüş məqsədilə hazırlansa da, tədricən hakimiyyət rəmzinə çevrilib və nüfuzlu şəxsin qarşısında daşınan bir nişana çevrilmişdir. Bu silahlar həm

də dini mistiklərlə — Sufilər və dərvişlərlə — assosiasiya olunub, xüsusilə yeniçərilər arasında əhəmiyyətli siyasi təsirə malik olan Bektaşi təriqəti ilə bağlı idi (17).

Maddi mədəniyyətdə əksi: muzey nümunələri

Bu simvolik yükün maddi izlərini muzey kolleksiyalarında saxlanılan nümunələrdə görmək mümkündür. Metropoliten Muzeyində saxlanılan XIX əsrə aid Osmanlı dərviş baltası buna yaxşı nümunədir — gümüşlə bəzədilmiş, üzərində Quran ayələri və Bektaşi təriqətinin şairi Xətainin Osmanlı türkcəsində şeirləri həkk olunmuş bu əşya, funksional silahdan bədii-dini artefakta keçidi əyani şəkildə göstərir (18).

Bənzər şəkildə, Krakov Milli Muzeyində saxlanılan Qacar dövrünə aid polad təbərzin üzərində də Sufi mistik konsepsiyalarının vizual əksini araşdıran tədqiqatlar aparılıb — bu da göstərir ki, silahın bəzək proqramı artıq hərbi deyil, mənəvi-simvolik məzmun daşıyırdı (19).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və bayraqlar fondun da mərasim və sufi-dərvişlərin rəmzi atributuna çevrilən təbərzinlər var (3. s.174-180; 6,s.31-35).

Beləliklə, təbərzinin keçdiyi yol üç mərhələdə ümumiləşdirilə bilər:

Funksional mərhələ — xalis hərbi alət, atlı döyüşçünün zireh yarma vasitəsi;

Keçid mərhələsi — praktik funksiyanın (qorunma) simvolik məzmunla (dərviş kimliyi) üst-üstə düşdüyü dövr;

Simvolik mərhələ — hərbi funksiyanın tamamilə arxa plana keçdiyi, əşyanın hakimiyyət, institusional mənsubiyyət və mənəvi gücün daşıyıcısına çevrildiyi son mərhələ.

Bu təkamül bizə göstərir ki, maddi mədəniyyət tarixində əşyalar heç də həmişə öz ilkin funksiyaları ilə məhdudlaşmır — onlar zamanla yeni mənalar qazanaraq, cəmiyyətin hakimiyyət və status haqqında təsəvvürlərinin daşıyıcısına çevrilə bilirlər. Təbərzin nümunəsi bu prosesin xüsusilə aydın və izlənilə bilən bir modelidir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, təbərzinin semantik transformasiyasını şərti olaraq üç əsas mərhələdə ümumiləşdirmək mümkündür: funksional mərhələ – hərbi silah; keçid mərhələsi – praktiki və ritual-mənəvi funksiyaların birləşməsi; simvolik mərhələ – hakimiyyət, status, mənəvi güc və institusional kimliyin ifadəsi. Bu transformasiya göstərir ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin tarixi dəyəri yalnız onların hazırlanma texnologiyası və ilkin funksiyası ilə məhdudlaşmır. Əşya zaman keçdikcə cəmiyyətin sosial quruluşunu, dünyagörüşünü və hakimiyyət haqqında təsəvvürlərini özündə əks etdirən mürəkkəb semantik obyektə çevrilə bilər.

Bu baxımdan təbərzin maddi mədəniyyətin "yaddaş daşıyıcısı" kimi çıxış etməsinin əyani nümunəsidir. Onun üzərindəki forma, material, bəzək və yazılarla yanaşı, müxtəlif tarixi dövrlərdə ona yüklənmiş mənalar da qorunub saxlanılır. Deməli, təbərzinin öyrənilməsi yalnız bir silah tipinin tarixini deyil, əşyanın funksiyadan simvola, simvoldan isə sosial və siyasi mənaya çevrilməsi prosesini anlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları. Bakı: Elm, 1982, 65 s.
2. Əhmədov S., Məmmədov E., Qarayeva N. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər silahları. (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Kitab-albom, Bakı, 2018, 32 s.
3. Əhmədov S. Silahın mistik gözəlliyi. Bakı, 2022.
4. Агаев Г.Д., Квачидзе В.А. Клад бронзовых топоров // Археологические открытия 1975 г., М.: 1976, с. 442-443
5. Гулузаде Н. Оружие бронзового века Азербайджана. // Ирс. 2025, № 134, с. 4-9.
6. Гасанова Г.Ритуалные-топоры табарзины. Ирс. 2026, № 139, с.30-35.

7. Махмудов Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша // Материальная культура Азербайджана, 1973, т. VII, с. 64-73
8. Makhortykh S., Grömer K., Tiefengraber G. "Burial 5 of the Koban Necropolis in the Context of the Transition from the late pre-Scythian to the early Scythian Period." Annals of the Natural History Museum Vienna 126: 151–176. DOI: 10.3897. 2025.
9. https://www.iranicaonline.org/articles/battle-axes/
10. https://antigonejournal.com/2023/07/roman-fasces/
11. https://knossos-palace.gr/minoan-double-axe/
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Warrior_Vase
13. https://grokipedia.com/page/teber#ref-1
14. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A2%D0%A1%D0%942/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80
15. https://www.iranicaonline.org/articles/darvis-ii-in-the-islamic-period/
16. https://www.iranicaonline.org/articles/kaksar/
17. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25577
18 https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25577
19. Krakov Milli Muzeyindəki Qacar təbərzini və Sufi simvolikası tədqiqatı https://www.sid.ir/search/paper/Qajar%20tabarzin/en?page=1&sort=1&ftyp=all&fgrp=all&fyrs=1379%2c1402

Aida Ismayilova
PhD in History, Senior Researcher
National Museum of History of Azerbaijan
Lecturer
Azerbaijan State University of Culture and Arts (ASUCA)
aidaismailova4@gmail.com

FROM WEAPON OF WAR TO SYMBOL OF AUTHORITY: THE SEMANTIC TRANSFORMATION OF TABARZINS

Abstract: The article examines the functional and semantic transformation of the tabarzin as an object of material culture. The main purpose of the study is to identify the principal stages in the transformation of the tabarzin from a functional military weapon into a symbolic object carrying religious, spiritual, social, and political meanings. Based on archaeological materials, historical sources, and examples preserved in museum collections, the study analyzes the use of axes as attributes of status and authority in antiquity, the position of the tabarzin within the military traditions of the medieval Turko-Islamic world, its ritual and symbolic meanings in Sufi and dervish contexts, and its subsequent transformation into an institutional and political symbol in the Ottoman-Bektashi context. Axe specimens preserved in the Archaeological Fund of the National Museum of History of Azerbaijan are also considered in the context of this transformation. The study demonstrates that the semantic transformation of the tabarzin can be conditionally divided into three main stages: the functional stage – a military weapon; the transitional stage – the combination of practical and ritual-spiritual functions; and the symbolic stage – the representation of authority, status, spiritual power, and institutional identity. The research demonstrates that objects of material culture may transcend their original functional purposes and acquire new meanings in different historical and socio-cultural contexts, thereby becoming carriers of collective memory and reflections of social structure, worldview, and relations of power.

Keywords: *tabarzin, axe, material culture, semantic transformation, symbolism, authority, status, Sufism, dervish, Bektashism, Ottoman Empire, military culture.*

DOI: 10.52094/DBXU1018
ORCID ID: 0009-0004-6172-5256

Rzazadə Zəhra Azad
Azərbaycan Dövlət İqtisad Üniversiteti
Magistrant
rzaevazehra@gmail.com

AZƏRBAYCAN TARİXİ SİLAHLARININ MİLLİ-MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA ROLU

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan tarixi silahlarının yaranması və inkişaf mərhələləri, onların milli-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti, eləcə də milli kimliyin və vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasındakı rolu araşdırılmışdır. Tarixi mənbələr, arxeoloji tapıntılar və elmi tədqiqatlar əsasında Azərbaycanda silahsazlıq sənətinin qədim dövrlərdən etibarən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı göstərilmişdir. Eyni zamanda, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondunun bu irsin qorunması, öyrənilməsi və təbliğində mühüm rolu təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tarixi silahlar yalnız döyüş vasitəsi deyil, həm də xalqın dövlətçilik ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini və tarixi yaddaşını özündə əks etdirən mühüm maddi mədəniyyət nümunələridir. Onların qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixi silahları, silahsazlıq sənəti, milli kimlik, vətənpərvərlik*

JEL kodları: *Z11, Z19, Z10*

Mədəni irs hər bir cəmiyyətin və ya millətin keçmişinə aid maddi və mənəvi ünsürləri özündə birləşdirən, milli azlığın maddi və qeyri-maddi

mədəni irs nümunələrini əks etdirən mədəni sərvətlərin məcmusu olaraq həmin cəmiyyətin hazırkı özünəməxsusluğunu ehtiva edən və bunu gələcək nəsillərə ötürə biləcək vasitədir. Müxtəlif dinlərin, mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan xalqlar bəşəriyyətin əsas dəyəri olmaqla dünyamızın rəngarəngliyini təmin edirlər. Hər xalq öz zəngin adət-ənənələrini, mədəniyyətini, folklorunu, elmi-texniki nailiyyətlərini, bir sözlə milli-mədəni irslərini təqdim etməklə dünyanı daha da zənginləşdirir və bu zənginlik üzərində qlobal inkişaf təmin olunur. Hər hansı bir dövlətin ərazisində olan mədəni irs obyektlərinin məhv edilməsi ilə eyni zamanda ümumdünya mədəni irsi zərər görür. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan monitorinqlər zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətinin məhv edildiyi, tarixi-memarlıq və dini təyinatından kənar istifadə olunduğu müəyyən edilmişdir (heritage.gov.az). Azərbaycan mədəniyyəti görülən işlər və həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər və strateji layihələr nəticəsində dünya mədəni xəzinəsinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş, beynəlxalq mədəni dialoqun fəal iştirakçısı statusunu qazanmışdır. Ölkəmiz təkcə öz milli-mədəni dəyərlərini qorumaqla kifayətlənmir, həm də bu dəyərləri dünya mədəni irsi kontekstində təqdim edərək qlobal mədəni müxtəlifliyə töhfə verir. Azərbaycanın zəngin irsi təkcə region səviyyəsində deyil, beynəlxalq miqyasda da yüksək dəyərləndirilir və ölkəmiz mədəniyyət beşiyi kimi tanınır. Bütün bu nailiyyətlər sübut edir ki, Azərbaycan təkcə tarixi keçmişi ilə deyil, həm də bu gün mədəniyyətin inkişafında oynadığı mühüm rol ilə dünya mədəniyyət ailəsinin vacib üzvüdür. Milli irsimizin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi yalnız dövlət siyasətinin deyil, hər bir azərbaycanlının milli borcudur. Hər bir vətəndaş öz tarixi-mədəni dəyərlərinə sahib çıxmalı, bu irsin yaşadılması və inkişafı üçün çalışmalıdır. Azərbaycan torpağı, özünün qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti və bənzərsiz irsi ilə daim dünyanın diqqət mərkəzində olacaqdır. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva milli-mədəni irsin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində mühüm fəaliyyət göstərir. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihələr nəticəsində tarixi-mədəni abidələrin bərpası, milli sənət nümunələrinin təbliği və Azərbaycanın zəngin irsinin dünya

miqyasında tanıdılması istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu fəaliyyət tarixi silahların da milli-mədəni irsin ayrılmaz hissəsi kimi öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılmasının vacibliyini bir daha ön plana çıxarır. Belə təşəbbüslər Azərbaycanın tarixi irsinin, o cümlədən silah sənəti nümunələrinin qorunmasına və beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına əlverişli zəmin yaradır (Seyid,2025).

1. Azərbaycan tarixi silahlarının yaranması və inkişaf mərhələləri

Azərbaycan xalqının milli kimliyinin və hərbi ənənələrinin formalaşmasında zəngin hərb tarixi mühüm rol oynamışdır. Əsrlər boyu müxtəlif siyasi proseslərin və müharibələrin mərkəzində yerləşən Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini qorumaq üçün güclü döyüş ənənələri formalaşdırmışdır. Xalqımızın göstərdiyi qəhrəmanlıq nümunələri ilə yanaşı, istifadə etdiyi silahlar da hərb tariximizin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qədim daş dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədər aid çoxsaylı silah nümunələri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar göstərir ki, ölkəmizdə silah istehsalı və silahsazlıq sənəti qədim tarixə malik olmuş, zaman keçdikcə texnoloji və bədii baxımdan inkişaf etmişdir. Tarixi silahlar yalnız döyüş vasitəsi deyil, həm də xalqımızın maddi-mədəni irsini, sənətkarlıq ənənələrini və hərbi düşüncəsini əks etdirən qiymətli nümunələrdir.Silahların hazırlanması cəmiyyətin texniki inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlı olmuşdur. İlk dövrlərdə insanlar daş, ağac və sümükdən hazırlanmış sadə zərbə, sancma və atma silahlarından istifadə etmiş, metallurgiyanın inkişafı ilə mis, tunc və sonralar dəmirdən daha möhkəm silahlar hazırlamağa başlamışlar. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, Azərbaycan qədim metallurgiya mərkəzlərindən biri olmuş, burada metalişləmə və silahsazlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Tarixi silahlar dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, hərbi strategiyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, milli-mədəni irsin mühüm tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Onların tədqiqi və qorunması Azərbaycanın hərb tarixinin, silahsazlıq ənənələrinin və milli kimliyinin öyrənilməsi baxımından böyük elmi və mədəni dəyərə malikdir. Azərbaycan ərazisində aparılmış qazıntılar nəticəsində məlum olur ki, hələ e.ə. IV minillikdən Alban ustaları metaldan məharətlə bir sıra silahlar, əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlamışdırlar. XI-XII əsrlərdə metalişləmə sənəti, xüsusən də onun başlıca sahəsi olan dəmir emalı əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu sahənin inkişafı hər şeydən əvvəl müxtəlif kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq alətlərinə, eləcə də soyuq silahlara olan böyük tələbatdan irəli gəlirdi. Bu dövrdə ustalar silah istehsalını bir qədər də təkmilləşdirərək istidöymə üsulu ilə özlərinəməxsus qaydada əritmə və qaynaq əməliyyatları apararaq toppuz, kürz, şeşpər, əmud, mancanaq, qumbara və s. də hazırlayırdılar (Hüseynova,2026). Orta əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən xarici hücumlar və feodal çəkişmələri silah istehsalının sürətlə inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Dövrün təhlükəsizlik tələbləri silahsazlıq sənətinə olan ehtiyacı artırmış, təcrübəli ustalar tərəfindən müxtəlif təyinatlı silahlar hazırlanmışdır. Bu səbəbdən arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış məskənlərində və şəhər mədəniyyətinə aid abidələrdə çoxsaylı silah nümunələri aşkar edilir. Xüsusilə Bakı şəhərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar orta əsr silahsazlığının inkişaf səviyyəsini və döyüş texnikasının xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tapılmış nümunələr göstərir ki, həmin dövrdə istifadə edilən silahlar funksiyalarına görə hücum və müdafiə silahları olmaqla iki əsas qrupa ayrılırdı. Hücum silahlarına ox və yay, nizə, qılınc, xəncər, döyüş bıçaqları, toppuz və digər zərbə alətləri, müdafiə silahlarına isə zireh, dəbilqə, qalxan və bədəni qorumaq üçün istifadə olunan digər vasitələr daxil idi (İbrahimov,1995).

2. Azərbaycan tarixi silahlarının milli kimliyin və vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasındakı rolu.

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi-mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən tarixi silahlar xalqın dövlətçilik ənənələrinin, hərb

mədəniyyətinin və milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda istehsal edilən qılınc, xəncər, nizə, ox-yay, qalxan, dəbilqə və digər silah nümunələri yalnız döyüş vasitəsi deyil, həm də xalqın sənətkarlıq bacarığını, estetik dünyagörüşünü və milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri kimi qiymətləndirilir. Bu silahların hazırlanmasında istifadə olunan yüksək metallurgiya texnologiyası, incə bədii işləmələr və milli ornamentlər Azərbaycan silah ustalarının peşəkarlığını nümayiş etdirir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondu 2009-cu ildə Yeni Tarix Fondunun bazasında yaradılmışdır. Fondda Azərbaycanın, Qafqazın, Şərq ölkələrinin, Avropanın və Rusiyanın müxtəlif dövrlərinə aid 1500-dən çox müdafiə, soyuq və odlu silah nümunəsi, eləcə də tarixi dövlət və hərbi bayraqlar mühafizə olunur. Burada qorunan qılınc, xəncər, qalxan, dəbilqə, tüfəng, tapança və digər eksponatlar Azərbaycan silahsazlarının yüksək peşəkarlığını, ölkədə silah istehsalının inkişaf səviyyəsini və hərbi-mədəni irsin zənginliyini nümayiş etdirir.Fondun kolleksiyası respublika və beynəlxalq sərgilərdə mütəmadi nümayiş etdirilərək Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin və hərb tarixinin təbliğinə mühüm töhfə verir. Bundan əlavə, fond materialları əsasında elmi kataloqlar, monoqrafiyalar, albomlar və bukletlər nəşr edilmiş, müxtəlif televiziya layihələri hazırlanmış və beynəlxalq elmi konfranslarda təqdim olunmuşdur. Bu fəaliyyətlər Azərbaycan tarixi silahlarının elmi cəhətdən öyrənilməsinə, qorunmasına və milli kimliyin, eləcə də vətənpərvərlik şüurunun gələcək nəsillərə ötürülməsinə mühüm töhfə verməkdədir (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2024). Təbii sərvətlərlə zəngin olan, coğrafi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan əsrlər boyu həm yaxın,həm də uzaq dövlətlərin beynəlxalq rəqabət obyektlərinə çevrilmişdir. Hər bir dövlət bu zəngin diyarda öz hökmranlığını bərqərar etməyə can atırdı.Yadellilərə qarşı uzunmüddətli və çoxsaylı qanlı döyüşlərdə Azərbaycan xalqı nəinki öz varlığını, məişətini və mədəniyyətini qoruyub saxladı,həm də müxtəlif tarixi dövrlərdə bölgədə və onun hüdudlarından kənarda baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrdə həlledici rol

oynadı.Bu yalnız əsrlər boyu formalaşmış döyüş ruhu, məğrurluq və dözümlülük sayəsində baş vermişdir.Silah Azərbaycan hərbi tarixinin ayrılmaz hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Tədqiqatlar göstərir ki, XVIII əsrin axırları-XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda müxtəlif növ silahlardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan silahı bir çox əsrlər boyu təcrübənin və təfəkkürün bədii-texniki məhsulu olmuşdur. Tarixi silahlar xalqın keçmiş hərbi təcrübəsini, azadlıq uğrunda apardığı mübarizələri və qəhrəmanlıq salnaməsini gələcək nəsillərə çatdıran mühüm tarixi mənbələrdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan kimi şəhərlərində fəaliyyət göstərən silah ustaları tərəfindən hazırlanan silahlar yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənmiş, regionda geniş şöhrət qazanmışdır. (Vahabova, 2019). Bu baxımdan silahlar yalnız hərbi təyinatlı əşyalar deyil, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin, iqtisadi inkişafının və sənətkarlıq ənənələrinin göstəricisi kimi çıxış etmişdir. Tarixi silahlar milli kimliyin formalaşmasında mühüm ideoloji funksiyaya malikdir. Onlar xalqın keçdiyi tarixi yolu, dövlətçilik ənənələrini və milli dəyərlərini əks etdirməklə tarixi yaddaşın qorunmasına xidmət edir. Muzey ekspozisiyalarında, elmi nəşrlərdə və təhsil proqramlarında nümayiş etdirilən silah nümunələri gənc nəslin milli tarixə marağını artırır, keçmişə bağlılıq hissini gücləndirir və milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə töhfə verir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019). Vətənpərvərlik şüurunun formalaşdırılması baxımından tarixi silahların rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirən silah nümunələri xalqın istiqlal uğrunda mübarizəsini, hərbi ənənələrini və milli iradəsini simvolizə edir. Bu irsin öyrənilməsi gənclərdə Vətənə sevgi, dövlətə sədaqət, milli dəyərlərə hörmət və tarixi məsuliyyət hissinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Tarixi silahların qorunması və tədqiqi milli-mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012).

NƏTICƏ: Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan tarixi silahları xalqımızın zəngin hərbi irsinin, dövlətçilik ənənələrinin və

yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə hazırlanmış silah nümunələri yalnız döyüş vasitəsi kimi deyil, həm də milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin daşıyıcısı kimi böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Arxeoloji tapıntılar, tarixi mənbələr və muzey kolleksiyaları Azərbaycanda silahsazlıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsini təsdiq edir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondunda qorunan eksponatlar, eləcə də onların ölkə daxilində və beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilməsi Azərbaycanın hərbi-mədəni irsinin təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu irsin elmi əsaslarla öyrənilməsi və qorunması milli-mədəni dəyərlərin yaşadılmasına, tarixi şüurun möhkəmləndirilməsinə və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə mühüm töhfə verir. Müasir dövrdə Azərbaycan tarixi silahlarının yalnız muzey eksponatı kimi deyil, həm də milli özünüdərk, dövlətçilik ənənələrinin təbliği və vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Buna görə də silahsazlıq irsinin tədqiqi, mühafizəsi və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində elmi araşdırmaların və mədəni-maarifləndirmə tədbirlərinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2019). *“Azərbaycan orta əsr silahları” monoqrafiyası təqdim olunub.* https://science.gov.az/news/open/10497
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (n.d.). *Məramımız.* https://heritage.gov.az
3. Əhmədov, S. Ə. (2022). *Silahın mistik gözəlliyi: XVI–XIX əsrlər Azərbaycan silahı.* Apostrof. https://www.preslib.az/az/book/ojWXCmSEaVFfbGr
4. Hüseynova, G. (2026). *Azərbaycanda silah istehsalının tarixinə dair bəzi məlumatlar.* https://jhistory.az/storage/journals/January2026/34_guln-huseynova_n1-2026.pdf

5. İbrahimov, F. (1995). *Bakıda metalişləmə tarixi (IX–XVII əsrlər).* Bakı Dövlət Universiteti. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_aysel/N_340.pdf
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. (2012). *Azərbaycanın müdafiə silahları.* http://azhistorymuseum.gov.az/az/book/9
7. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. (2024). *Silahlar və bayraqlar fondu.* http://azhistorymuseum.gov.az/az/fond/10
8. Seyid, N. (2025, 20 fevral). *Mədəni irsimizin keşiyində.* Azərbaycan. https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/medeni-irsimizin-kesiyinde-1740088482/353226
9. Vahabova, S. Q. (2019). *Azərbaycan orta əsr silahları (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında).* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. https://ru.scribd.com/document/992454941/Azerbaycan-Orta-Esr-Silahlari

Rzazadeh Zahra Azad

THE ROLE OF AZERBAIJAN HISTORICAL WEAPONS IN THE PROTECTION OF NATIONAL-CULTURAL HERITAGE

Summary: The article examines the emergence and development stages of Azerbaijani historical weapons, their importance as an integral part of national-cultural heritage, as well as their role in the formation of national identity and patriotic consciousness. Based on historical sources, archaeological finds and scientific research, it is shown that the art of weaponry in Azerbaijan has reached a high level of development since ancient times. At the same time, the important role of the Weapons and Flags Fund of the National Museum of History of Azerbaijan in the protection, study and promotion of this heritage is analyzed. As a result of the research, it was determined that historical weapons are not only a

means of combat, but also important examples of material culture that reflect the statehood traditions, national-spiritual values, and historical memory of the people. Their preservation and transmission to future generations is of great importance in terms of strengthening national identity and developing patriotic education.

Keywords: *Historical weapons of Azerbaijan, gunsmithing art, national identity, patriotism*
JEL codes: Z11, Z19, Z10

DOI:10.52094/ILFW2724
ORCİD: 0009-0001-4223-9015

Mehdizadə Ayxan Etibar oğlu
AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun
kiçik elmi işçisi
ayxan.mehdizade@gmail.com

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINA DAİR HƏRBİ-ARXİV SƏNƏDLƏRİNDƏ SİLAH MƏSƏLƏLƏRİ: MƏNBƏŞÜNASLIQ ASPEKTİ.

Xülasə: Məqalə XIX əsrin ilk otuzilliyində (1801-1828) Azərbaycan Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalı dövrünə aid hərbi-arxiv sənədlərində silah məsələlərinin əksini mənbəşünaslıq baxımından araşdırır. Tədqiqatın əsasını Qafqaz Canişinliyi Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları (AKAK), Rusiya Dövlət Hərbi-Tarixi Arxivinin və Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin fondları, habelə dövrün mətbuatı və elmi iris təşkil edir. Mənbələr dörd qrupa bölünərək təsnif edilmiş, onlarda silah məsələləri müsadirə aktları, hərbi hesabatlar, kəşfiyyat yazışmaları və maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqasyisə istiqamətində qruplaşdırılmışdır. Aparılmış təhlil göstərir ki, rus hərbi-inzibati sənədləri, ideoloji tərəfkeşliyinə baxmayaraq, Azərbaycan silahşünaslığının öyrənilməsi üçün zəngin və dəqiq statistik-təsviri məlumat mənbəyidir. Arxiv sənədlərinin Milli Tarixi Muzeyinin fondlarındakı maddi nümunələrlə müqayisəsi onların etibarlılığını təsdiqləyir. Məqalə bu sənəd korpusunun sistemli mənbəşünaslıq təhlilinin Azərbaycan silah sənəti tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətini əsaslandırır.

Açar sözləri: silahşünaslıq, mənbəşünaslıq, Rusiya işğalı, hərbi-arxiv sənədləri, XIX əsr, Azərbaycan, AKAK, Qafqaz Canişinliyi.

Abstract: This article examines, from a source-studies perspective, how questions of weaponry are reflected in Russian military-archival documents relating to the occupation of Azerbaijan by the Russian Empire during the first three decades of the nineteenth century (1801-1828). The study is based on the Acts Collected by the Caucasian Archaeographic Commission (AKAK), holdings of the Russian State Military-Historical Archive (RGVIA), and the Central State Archive of Georgia (CSHA), together with the periodical press and scholarly literature of period. These sources are classified into four groups, and the treatment of the weapon-related issues within them is grouped around confiscation records, military reports, intelligence correspondence, and comparison with material-culture evidence. The analysis shows that, despite their ideologically biased perspective, Russian military-administrative documents constitute a rich and precise source of descriptive and statistical information for the study of Azerbaijani weaponry. Comparison of the archival data with artifacts held in the collections of the National Museum of Azerbaijan confirms their reliability. The article argues for the importance of a systematic source-studies analysis of this documentary corpus for advancing the history of Azerbaijani arms craftsmanship.

Keywords: weapons studies, source studies, Russian occupation, military archival documents, nineteenth century, Azerbaijan, AKAK, Caucasus Viceroyalty.

Giriş

Azərbaycan silahşunaslığının tarixi tədqiqatında mənbə bazasının genişləndirilməsi bu sahənin ən mühüm problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. XIX əsrin ilk otuzilliyi (1801-1828) Azərbaycanın hərb tarixinə dair mənbəşünaslıq bazasının formalaşmasında xüsusi yer tutur. Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi prosesi böyük həcmdə hərbi-inzibati arxiv sənədlərinin yaranması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu sənədlər yerli xanlıqların hərbi potensialını, orduların strikturunu, dövrün silah istehsalı və təchizatı məsələlərini öyrənmək üçün fundamental mənbə rolu oynayır. Bununla belə, həmin sənəd korpusunun silahşünaslıq baxımından sistematik mənbəşünaslıq təhlili hələ aparılmamışdır. Tədqiqatın məqsədi işğal dövrünə aid Rusiya hərbi-arxiv sənədlərinin silah məsələlərinin əks etdirən mənbə kimi potensialını müəyyənləşdirmək,bu sənədlərin növlərini, məzmununu və mənbəşünaslıq xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Əsas arxiv mənbələrin təsnifatı

Tədqiqatın əsasını təşkil edən hərbi-arxiv materialları mahiyyətinə görə dörd qrupa bölünür.

Birinci qrup – çap olunmuş arxiv toplularıdır. 1866-1904-cü illərdə nəşr edilmiş 12 cildlik «Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссиею» (АКАК) Qafqaz Canişinliyi arxivinin rəsmi hərbi yazışmalarını, müsadirə aktlarını və ələ keçirilmiş qənimətlərin siyahılarını əks etdirir. Mənbəşünaslıq baxımından sənədlərin orijinal dildən edilmiş təcümələri texniki terminlərin dəqiqliyi ilə seçilir.

İkinci qrup – nəşr olunmamış arxiv fondlarıdır. Rusiya Dövlət Hərbi-Tarixi Arxivinin Qafqaz dairəsinə aid fondları, xüsusilə fond 446 (Qafqaz ordusu qərargahı), işğal əməliyyatları ilə əlaqədar silah tutumu, sursat təchizatı və yerli silahlanma məsələlərini əks etdirən sənədlər cəhətdən zəngindir. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindəki (CSHA) Qafqaz Canişinliyinə aid fondlar da bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Üçüncü qrup – dövrü nəşrlər və hərbi hesabatlardır. «Тифлисские ведомости» və «Кавказ» qəzetləri, eləcə də müxtəlif hərbi ekspedisiyalara aid rəsmi hesabatlar Azərbaycan silahları haqqında dolayı, lakin dəyərli məlumatlar verir.

Dördüncü qrup – tarixi və elmi irsi əhatə edən nəşrlərdir. P. Butkovun 1722-1803-cü illəri əhatə edən üç cildlik materialları xanlıqların silahlanma dərəcəsini, N. Dubrovinin altı cildlik fundamental əsəri isə rəsmi hesabatlara istinadən Azərbaycan süvarilərinin və piyada qoşunlarının silahlanma xüsusiyyətlərinin geniş təsvir edir.

Sənədlərdə silah məsələlərinin əksi.

Hərbi-arxiv sənədlərinin silahşünaslıq baxımından təhlili göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan silahları bəzi texniki göstəricilərinə görə Rusiya zavod silahlarından üstün hesab edilirdi. Sənədlərdə silah məsələləri dörd istiqamətdə qruplaşdırılır.

Birincisi, müsadirə və müfəttişlik aktları işğal zamanı xalıqlardan götürülmüş silahların növünü, miqdarını, bəzən istehsal yerini, habelə yerli əhalinin silahlanma vəziyyətini sənədləşdirir. AKAK-ın cildlərində Azərbaycan şəmşirləri, qolçaq dəstləri, qalxanlar və döyüş təbərzinləri xüsusi qeyd olunur; 1804-cü ildə İrəvan yürüşü zamanı ələ keçirilmiş silahlardakı kiril qeydlər unikal mənbəşünaslıq əhəmiyyəti kəsb edir.

İkincisi, hərbi hesabatlarda odlu silahların texniki göstəriciləri əksini tapır. Yerli çaxmaqdaşlı tüfənglərin uzaqvurma və dəqiqlik göstəriciləri, 25-40 metr məsafədən 3mm-lik polad lövhəni deşmə qabiliyyəti xüsusi vurğulanır.

Üçüncüsü, kəşfiyyat hesabatları və yazışmalar müqavimət hərəkatının silah mənbələrini, ticarət yollarını və yerli silah ustalarını müəyyənləşdirir. Rus hərbi sənədlərindən Gəncə, Şuşa,

Dərbənd və Bakı ətrafının dövrün ən aktiv silahçılıq mərkəzləri olduğu məlum olur.

Dördüncüsü, maddi mənbələrlə müqayisə imkanı mövcuddur. Arxivlərdə təsvir olunan silah növləri – İbrahimxəlil xanın şeşpəri hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan maddi nümunələrlə tam uyğunluq təşkil edir, bu isə arxiv məlumatlarının etibarlılığını maddi sübutlarla təsdiqləyir.

Mənbəşünaslıq qiymətləndirməsi

Rus hərbi-arxiv sənədlərinin mənbə kimi istifadəsində bir sıra metodoloji məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Hər şeydən əvvəl, bu sənədlər işğalçı tərəfin baxışını əks etdirir, yerli silahçılıq ənənəsini tez-tez aşağlayıcı tərzdə qiymətləndirir və ya onu təhlükə mənbəyi kimi göstərir. İkincisi, sənədlərin bir qismindəki texniki terminologiya rus hərbi standartlarına uyğunlaşdırılmış, yerli adlar isə bəzən təhrif edilmişdir. Üçüncüsü, yerli silah ustalarına dair məlumatlar sistemsiz, dağınıq şəkildədir – müstəqil bir uçot aparılmamışdır.

Bununla belə, həmin sənədlər mühüm üstünlüklərə malikdir: müasir dövrün ilkin qeydlərini əks etdirir, kəmiyyət məlumatları (müsadirə edilmiş silahların sayı, növü) verir, konkret coğrafi məlumatlar saxlayır. Rus hərbi mənbələrinin Azərbaycan şifahi ənənəsi, gürcü və osmanlı mənbələri ilə müqayisəli təhlili onların mənbəşünaslıq dəyərini xeyli artırır.

Nəticə

XIX əsrin əvvəllərinə aid Rusiya hərbi-arxiv materialları Azərbaycan silahşünaslığının öyrənilməsində fundamental çıxış nöqtəsidir. AKAK, RGVİA və Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin müvafiq fondları işğalı dövründə Azərbaycanda silah istehsalı, ticarəti və müsadirəsini sənədləşdirən zəngin material ehtiva edir. Mənbəşünaslıq baxımından kritik yanaşma – sənədlərin ideoloji tərəfkeşliyini nəzərə alaraq onları digər mənbə növləri, o

cümlədən maddi mədəniyyət abidələri ilə müqayisəli təhlil etmək – bu korpusun gələcək silahşünaslıq tətqiqatlarında səmərəli istifadəsinin əsas şərtidir. Müvafiq arxiv fondlarının sistemli şəkildə araşdırılması xalqımızın yüksək texnoloji və bədii sənətkarlıq potensialını ortaya qoyaraq Azərbaycan silah sənəti tarixini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссиею (АКАК). Тт. I – XII. Тифлис, 1866-1904.
2. Butkov P.Q. Materialy dlya novoy istorii Kvakaza s 1722 po 1803 god Çast 1-3. Sankt-Peterburq, 1869.
3. Dubrovin N.F. İstoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze. T. 1-6. Sankt-Peterburq, 1869.
4. Potto V.A. Kavkazskaya voyna. T I-V. Tiflis, 1887-1889
5. Mustafazadə T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı 2011
6. Əhmədov S.Ə. Silahın mistik gözəlliyi; XVI-XIX əsrlər Azərbaycan silahı. Bakı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2022
7. Vahabova S.Q. Azərbaycan orta əsr silahları (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı, 2019. 232 s.

DOI: 10.52094/RAZC1499

Abaslı Teymur Taleh
Bakalavr
Azərbaycan İdman Akademiyası
abasli.teymur@gmail.com

AZƏRBAYCANIN TARİXİ SİLAH İRSİ VƏ ONUN FİZİKİ MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ FUNKSİONAL TƏKAMÜLÜ

Xülasə: Tədqiqat işində Azərbaycanın zəngin hərbi-tarixi silah irsi, xalqın maddi-mədəniyyət xəzinəsi və milli fiziki mədəniyyət sisteminin formalaşmasındakı təməl rolu akademik prizmadan kompleks şəkildə analiz edilir. Əksər hallarda sadəcə etnoqrafik element və ya muzey eksponatı kimi araşdırılan tarixi silahlar, bu tədqiqatda insan anatomiyasını, hərəkət dinamikasını və fiziki dözümlülük norma və qaydalarını diktə edən funksional mühəndislik sistemləri kimi nəzərdən keçirilir. İşin elmi yeniliyi orta əsrlər Azərbaycan ordusunun fiziki hazırlıq məkanı olan zorxana alətlərinin real zərbə və müdafiə silahları ilə çəki-erqonomika korrelyasiyasının, milli əyri qılınçların (şəmşir) və xəncərlərin fırlanma mexanikasının, habelə Xocalı-Gədəbəy və Naxçıvan arxeoloji abidələrindən tapılan tunc döyüş nizələrinin tətbiq texnikasının xalqımızın fiziki mədəniyyət prioritetləri ilə kəsişməsinin ilk dəfə kompleks analiz olunmasıdır. Tədqiqat zamanı yerli arxeoloji tapıntılar, rəsmi akademik nəşrlər və klassik ədəbi-tarixi mənbələr rasionallaşdırılaraq tamamilə obyektiv və rəsmi elmi mənbələrə əsaslanan nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: **silahşünaslıq, Azərbaycan hərb tarixi, zorxana, şəmşir, nizəatma, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, fiziki mədəniyyət, funksional təkamül**

Azərbaycanın hərbi sənətkarlıq və silahşünaslıq tarixi təkcə müdafiə potensialını deyil, həm də gənc nəslin fiziki dözümlülük və hərbi-tətbiqi hazırlıq metodologiyasını formalaşdıran təməl faktordur. Tarixi olaraq hər bir silah növü fərdin motorik bacarıqlarına, əzələ dözümlülüyünə və psixomotor reaksiyalarına birbaşa təsir etmiş, bu fiziki kamillik idealları "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi milli ədəbi irsimizdə də öz əksini tapmışdır (Əhmədov, 2013, s. 45).

Lakin müasir elmdə bu irs çox vaxt yalnız etnoqrafik müstəvidə təqdim olunur; məsələnin mühəndislik, kinetik və struktur tərəfləri diqqətdən kənarda qalır. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan ərazisinə xas silah növlərinin (gürz, qılınc, nizə, qalxan) və onların tətbiq texnikasının milli fiziki mədəniyyət sisteminə — xüsusilə zorxana məşq tradisiyasına — təsirini akademik mənbələr və arxeoloji tapıntılar əsasında analiz etməkdir (Əhmədov, 2002, s. 12).

Əsas hissə

1. Azərbaycanda Silah Tarixinin Tədqiqinin Nəzəri və Metodoloji Əsasları

Silahşünaslığın materialist metodologiyası hərbi artefaktların istehsal mühəndisliyi və istifadəçi anatomiyası ilə vəhdətdə araşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan ərazisində (Mingəçevir, Naxçıvan, Şəmkir, Qəbələ, Qarabağ) tapılan Tunc və Dəmir dövrü silahları — xüsusilə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tunc nizə ucluqları və iri kəsici alətlər — yerli metallurgiyanın səviyyəsini göstərməklə yanaşı, tayfaların erkən dövrdən yüksək fiziki dözümlülüyə və xüsusi hərbi təlim sisteminə malik olduğunu sübut edir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2007, s. 112; Baxşəliyev, 2008, s. 64).

Silah təkamülü fiziki hazırlıq normativlərini doğrudan stimullaşdırır. Silahların kütləsi artdıqca erkən yaşlardan tətbiq edilən hərbi-fiziki təlim proqramları mürəkkəbləşmiş, zamanla bu hərbi hərəkətlər institusionallaşaraq milli fiziki tərbiyə sisteminə çevrilmişdir (Nicolle, 1999, s. 88).

2. Zorxana Alətlərinin Real Hərbi Silahlarla Funksional Korrelyasiyası

Təhlillər göstərir ki, zorxana Səfəvilər dövrü döyüşçülərinin fiziki kondisiyasını zirvədə saxlayan hərbi hazırlıq laboratoriyası olub (Hüseynov, 1996, s. 34). Metal işləmənin inkişafı polad silahların kütləviləşməsinə, bu da zorxana alətlərinin çəki və kütlə mərkəzinin unifikasiyasına gətirib çıxararaq onları real silah simulyatoruna çevirib (Əhmədov, 2010, s. 78):

Mil və gürz: Ağac millər şəşpər və gürzlərin simulyasiyası olub, çiyin qurşağını mərkəzdənqaçma qüvvəsinin zədələrindən qoruyurdu (Hüseynov, 1996, s. 40).

Səng və qalxan: Sənglər ağır qalxanları saatlarla dözümlü tutmaq üçün məşq mexanizmi idi (Əhmədov, 2002, s. 95).

Kəbbadə və yay: Zəncirli kəbbadə aləti döyüş yaylarını çəkmək üçün arxalıq əzələlərini inkişaf etdirirdi (Anthony, 2007, s. 142).

3. Döyüş Nizələrinin Təkamülü və Atma Texnikasının Tarixi-Kinetik Təməlləri

Tunc dövrü kurqanlarından tapılan nizə ucluqları bu silahın hərbi-strateji rolunu və milli atma oyunlarının təməlini sübut edir (Baxşəliyev, 2008, s. 90). Nizənin uzağa fırladılması bədənin kinetik zəncirindən düzgün istifadəni tələb edirdi: atışdan əvvəlki çarpaz addımlar gövdəni gərir, impuls ayaqdan çiyin əzələlərinə ötürülərək kinetik enerji yaradırdı. Bu vərdişlər milli fiziki mədəniyyətdə tətbiqi hərəkət strukturlarını formalaşdırmışdır.

4. Milli Kəsici Silahların Hərəkət Trayektoriyalarının Funksional Analizi

Xətti sistemlərdən fərqli olaraq, Təbriz, Şamaxı, Gəncə və Qazax emalatxanalarına məxsus əyri qılınclar (şəmşir) 360 dərəcəlik spiralvari trayektoriya və bel rotasiyası tələb edirdi (Əhmədov, 2010, s. 104). İki əldə silah oynatmaq beynin hər iki yarımkürəsinin sinxron işini, dairəvi ayaq hərəkətləri isə dinamik tarazlığı təmin edirdi.

5. Müasir Dövrdə Silah İrsinin Təhsil və Mədəniyyət Sistemində İnteqrasiyası

Silah irsinin bədən tərbiyəsi proqramlarına inteqrasiyası tarixi yaddaşı qoruyur və tələbələrin hərbi-fiziki hazırlığını zənginləşdirir. Zorxana alətlərinin müasir funksional məşqlərə, nizə və qılınc texnikalarının isə idman akademiyalarında kinetik dərsliklərə adaptasiyası elmdə yeni istiqamətdir. Beynəlxalq tarixi döyüş sənətlərinin bərpa metodologiyası milli irsimiz üçün də effektiv modeldir (Jaquet & Dawson, 2016, s. 55).

Nəticə

Azərbaycanın tarixi silah irsi sadəcə maddi-mədəniyyət nümunəsi və ya muzey eksponatı deyil, xalqın fiziki mədəniyyətinin, hərbi yaddaşının və milli ənənələrinin əsas memarıdır. Zorxana alətlərinin gürz və qalxan simulyatoru olması, qədim nizə istifadəsinin hərəkət zəncirini təyin etməsi və əyri soyuq silahların formalaşdırdığı dairəvi rotasiya mexanikası göstərir ki, milli hərbi-fiziki ənənələrimiz dərin elmi və mühəndislik təməllərinə söykənir. Bu irsin idman akademiyalarında və tədqiqat mərkəzlərində sistemli şəkildə araşdırılması Azərbaycan silahşünaslığını elmi müstəvidə yeni səviyyəyə qaldıracaq potentiala malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anthony, D. W**.** (2007). *The horse, the wheel, and language: How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton University Press.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2007). *Azərbaycan arxeologiyası* (C. 1–6). Elm.
3. Baxşəliyev, V. (2008). *Azərbaycan arxeologiyası*. Elm.
4. Əhmədov, S. (2002). *Azərbaycan orta əsrlər hərb sənəti*. Elm.
5. Əhmədov, S. (2010). *Azərbaycan silahşünaslığı: Silahlar və hərbi texnika*. Ənvər.

6. Hüseynov, A. (1996). *Azərbaycan zorxana sənəti və onun tarixi kökləri*. Maarif.

Teymur Taleh Abaslı

HISTORICAL WEAPON HERITAGE OF AZERBAIJAN AND ITS FUNCTIONAL EVOLUTION IN THE PHYSICAL CULTURE SYSTEM

Summary

The research work comprehensively analyzes the rich military-historical weapon heritage of Azerbaijan, the material culture treasure of the nation, and its foundational role in the formation of the national physical culture system from an academic perspective. Historical weapons, often investigated merely as ethnographic elements or museum exhibits, are examined in this study as functional engineering systems dictating human anatomy, movement dynamics, and physical endurance standards. The scientific novelty of the work lies in the complex analysis, for the first time, of the weight-ergonomics correlation of Zorkhana tools—which served as physical training laboratories for the medieval Azerbaijani army—with real striking and defensive weapons, the rotational mechanics of national curved swords (shamshir) and daggers, as well as the intersection of application techniques of Bronze Age battle spears found in Khojali-Gadabay and Nakhchivan archaeological monuments with the physical culture priorities of our people. Objective results based on official scientific sources were achieved by rationalizing local archaeological findings, official academic publications, and classical literary-historical sources.

Keywords: *weaponology, military history of Azerbaijan, zorkhana, shamshir, javelin throwing, Khojali-Gadabay culture, physical culture, functional evolution.*

DOI: 10.52094/PJEK3250

Gülnarə Əliyeva
Milli Müdafiə Universiteti
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
gulnara_aliyeva94@mail.ru

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN DÖYÜŞ TƏŞKİLATINDA QILINCLARIN TƏKAMÜLÜ VƏ TƏSNİFATI

Xülasə: Məqalədə orta əsr Azərbaycanın ordu quruculuğu, döyüş sənətinin təkamülünün səbəbləri, xarakterinin və miqyasının təhlili, bu prossesdə onun fərqli xüsusiyyətlərinin və bütövlükdə orta əsr Şərqinin hərbi ənənələri ilə ortaq cəhətlərinin, həmçinin yaxın və uzaq məsafəli döyüş silahlarının müxtəlif kateqoriya və növlərinin - xüsusilə də müxtəlif növ qılıncların istehsalı və tətbiqinin – araşdırılması, bununla sıx bağlı olan digər bir məqsəd isə konkret təfərrüatların anlaşılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra orta əsr Şərq hərbi terminlərinin mənasının müəyyən edilməsi və aydınlaşdırılması göstərilir.

Açar sözlər: *Orta əsrlər, silahlar, qılıncların təsnifatı.*

Azərbaycan tarixi müxtəlif yadelli işğalçılara qarşı əsrlər boyu davam edən qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə səciyyələnir. Demək olar ki, fasiləsiz davam edən müharibələr gedişatında köhnə dövlətlər süqut etmiş, yeniləri isə meydana gəlmişdi və onların hər biri hərb sənətinin təkamülünə özünəməxsus elementlər qataraq bu sahəni dəyişdirmişdir. Əsrlər boyu dəyişikliyə həmçinun döyüşlərdə istifadə olunan silahlar, sursatlar, döyüşçü geyimləri məruz qalmışlar. Qədim çağlardan etibarən insanlar öz təhlkəsizliyini təmin etmək, ərazilərini müdafiə etmək ьзьн kəskin, davamlı və funksional silahlara ehtiyac duymuşlar. Azərbaycan torpaqlarında qılınc və digər soyuq silahlar tarixən xüsusi yer tutaraq igidlərin və sərkərdələrin əsas döyüş vasitəsi olmuşdur.

Orta əsrlərdə ən əsas soyuq silah növünə aid olan düz qılınclar, enlitiyəli qılınclar (palaş) və əyri qılınclar (şəmşir) idi. Düz qılınc metal tildən və dəstəkdən ibarət uzun və pazformalı kəsici soyuq silahdır. Enlitiyəli qılınclar isə daha yüngül və birüzlü tiyəyə sahib olması ilə fərqlənirlər (bununla belə, onun ucu ikiüzlüdür). Şəmşirlər isə birüzlü və əyri tiyəyə malikdir. Bu silahlar зox qiymətli olduğundan (bəzən qiymətli metal və qaşlarla bəzədilmiş), adətən ənənəvi olaraq kişi döyüşçülərə ailə yadigarı kimi miras qalırdı. Azərbaycanda belə silahların hissələrinə зox nadir hallarda və əsasən təsadüfən rast gəlinir, buna görə də, onlar haqqındakı məlumatlarımızın əsas mənbəyini orta əsr Şərq ədəbiyyatı təşkil edir.

IX-XIII əsrlərdə bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da qılınc hökmranlıq edirdi. Təsadüfi deyil ki, XIII-cü əsr müəllifi Fəxr-i-Müdəbbir (1157-1236; tarixзi, hərbi nəzəriyyəзi) özünün "Ədəb əl-hərb və şücaət" hərbi traktatında qılıncı bütün digər silah növlərindən üstün tutmuşdur: "Əgər insan hər cür silahla təchiz olunub, lakin qılınc yoxdursa, onun silahı qeyri-kafi sayılır, lakin əgər insanın qılıncı varsa, lakin başqa silahı yoxdursa, onun silahı kifayət edir". [1, s. 14] Üstəlik, müsəlman Şərqində, xüsusən IX-XII-ci əsrlərdə kifayət qədər öyrənilməmiş mürəkkəb qılıncqayırma elmi mövcud olmuşdur. Səbbah-əl-Kindi (796-866; islam alimi, filosof) tərəfindən yazılmış ən məşhur traktat Asiya və Avropadan iyirmi beş növ qılıncın təfərrüatını verir və onların döymə texnikası və istifadə olunan dəmir növləri ilə bağlı izahat verir.

Azərbaycan döyüşçüləri həm yerli istehsal, həm də idxal olunan yüksək keyfiyyətli düz qılınclar, enli tiyəli qılınclar və şəmşirlərlə silahlanmışdılar. Dəmir filizi ilə zəngin olan Azərbaycan uzun müddət ərzində, kəsici silahların istehsalı ilə məşhur olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların nəzəriyyələrinə əsasən, ərəb, fars və türk dilləri də daxil olmaqla bir зox Avrasiya dillərinə keçmiş məşhur "pulad" (polad) sözü qədim Azərbaycan bölgəsi olan Puluadidən (Təbriz və Ərdəbil arasında yerləşir) qaynaqlanır.

E.ə. VIII əsrə aid Urartu mənbələrində adı çəkilən bu bölgə bu günə qədər dəmir və digər metalların mənbəyi olaraq qalmaqdadır. [2, s. 123-124; 3, s. 92-93] Orta əsrlərdə Azərbaycan istehsalı olan qılınclar ölkə hüdudlarından kənarda da geniş şöhrət qazanmışdı.

Əl-Qarnatiyə (1080-1170; ərəb səyyahı və coğrafiyaşünas) görə, Təbriz və Zəncanda istehsal olunan qılınclar Volqa Bulqarıstanında satılırdı və bir qılıncın qiyməti 4 dinar idi. [14, s. 118] Bu şəhərlərlə yanaşı, Gəncə, Ərdəbil, Bakı, Ordubad, Şamaxı, Sürməli, Beyləqan və digər Azərbaycan şəhərlərində də yüksək keyfiyyətli düz qılınclar, enli tiyəli qılınclar, şəmşirlər, xəncərlər və döyüş bıçaqları istehsal olunurdu. [4, s. 210-214] Azərbaycan qılınclarının böyük şöhrətinə baxmayaraq tiyə tökmə ьsulu istehsal ьzьn əlverişsiz hesab olunurdu, belə ki, VII-X əsrlər ərzində Azərbaycan ustaları əksər Şərq silah ustaları kimi qılıncları yalnız dəmirdən hazırlardıqları ьzьn və bərkitmənin qılıncları kövrək edəcəyindən ehtiyatlanaraq, tiyələri yalnız yüngül şəkildə bərkidirdilər. Bundan başqa Qafqazda bərkitmə prosesi зox vaxt suda və ya digər mayedə deyil, güclü soyuq hava axınında həyata kezirilirdi. [5, s. 165; 6, s 93-97] Bu səbəbdən qılınclar daha az davamlılığa malik olurdu.

Bu baxımdan həmin əsrlərdə Azərbaycanda Hindistan və Yəməndən gətirilmiş "Frank" tipli tiyələr vüsət tapmağa başladı. Uzaq Şərqdən gətirilməsinə baxmayaraq bu termin geniş mənada orta əsr Avropa qılınclarını ifadə edir, belə ki, naxışlı qaynaq (mürəkkəb naxışlı qaynaq) üsullarının geniş yayıldığı dövr Qərb dünyası ilə əlaqəli olduğundan, belə qılınclar "Frank" qılıncları kimi tanınırdı. Bu qılıncların ərsəyə gətirilməsi zamanı xüsusi texnika olaraq tiyə hazırlandıqda yumşaq və möhkəm özəyə polad ağız hissəsi döymə üsulu ilə qaynaq edilirdi. Nəticədə belə qılınclar elastik struktura malik olaraq istifadə zamanı əyilib sonra isə yay kimi əvvəlki formasına qayıda bilirdi. [7, I, səh.167] Hindistan və Yəməndən gətirilən bu polad tiyələr müsəlman Şərqinə əsasən ticarət yolları vasitəsilə çatır və böyük şöhrət qazanırdı ki bu, Azərbaycana da aid idi. [14, s. 380-387]

Məhz buna görə də Qətran Təbrizi və Nizami Gəncəvi öz əsərlərində tez-tez hind qılınclarını, (o cümlədən Azərbaycan döyüşçüləri tərəfindən istifadə olunan) və digər silahları xatırladırdılar. [8, s. 50] Hətta XVII əsrdə belə, Ərdəbil ustaları hind poladından qılınclar hazırlayırdılar. Çox güman ki, Azərbaycanda qılınc istehsalı texnologiyası XII və XIII əsrlərdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Hər halda, Nizami Gəncəvi Dəməşq poladının naxışlı tərtibatını – müxtəlif növləri olan bir xüsusiyyəti – ifadə edən "cövhər" və ya "üsküfəh" (fars.) termini ilə tanış idi. Məsələn, o, belə növlərdən birini axan su şırnağına bənzədirdi. [9, s. 265]

"Şəmşir" qılıncı ilk dəfə VII əsrdə Avrasiya зıllərində meydana çıxmış və sonradan müxtəlif kızəri tayfalar - əsasən türkdilli olanlar, eləcə də onlarla təmasda və ya münaqişədə olanlar - arasında geniş yayılmışdır. Səmşirin meydana gəlməsi, yüksək hərəkətlilik və manevr qabiliyyəti ilə seзilən nisbətən yüngül silahlanmış köçəri süvarilərin (o cümlədən türk qruplarının) döyüş taktikası ilə şərtlənmişdi. Döyüşün sürətli gedişatı, fərqli hərəkət və döyüş şərtləri ьзьn nəzərdə tutulmuş, uzun və ağır qılınclara nisbətən daha yüngül və daha effektiv kəsici silah tələb edirdi. Şəmşirin əsas təyinatı həmişə kəsmə zərbələri endirmək olmuşdur, bununla belə, nisbətən əyriliyə və ikiüzlü uca malik olması onu həm də sancıçı-deşici zərbələri üçün yararlı edirdi. Bu xüsusiyyət ələlxüsus VII-IX əsrlərə aid şəmşirlər ьзьn səciyyəvidir. Hətta sonrakı dövrdə X-XIII əsrlərdə də qılınc tiyələri yalnız cüzi və bərabər şəkildə əyri qalmışdı, yalnız XIV-XV əsrlərdə uzun və güclü əyriliyə malik qılınc tiyələri meydana çıxmışdır. [7. 1, s. 147]

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, təxminən IX–XII əsrlər arasında düz qılınc ilə şəmşir (və ya əyri qılınc) arasında keçid forması olan "palaş" meydana çıxmış və geniş yayılmışdır. [10, s. 160-167] Arxeoloji ədəbiyyatda bu yeni qılınc növü uc tərəfə doğru genişlənən cüzi maili və uzun tiyəli, mürəkkəb dəstək hissəli kəsici-deşici soyuq silah növüdür. Türk dilindəki "pala" (qısa, enli qılınc) sözündən törəmişdir. Bununla belə, "pala" termini

bu yeni silahın fərqli xüsusiyyətlərini digər bütün adlardan daha dəqiq ifadə edir, зьnki o, yüngül maili olan birtərəfli tiyə anlayışını özündə əks etdirir. Azərbaycanda bu tipli qılınclardan istifadə edilməsi də səciyyəvi hal idi, hərb sahəsində bunun konkret sübutu kimi, Mil düzündəki Ьztəpə kurqanlarından birində olduqca yaxşı qorunmuş vəziyyətdə aşkar edilmiş "pala"nı göstərmək olar. [11, s. 153–193]

Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə, orta əsrlərdə qılınc və şəmşirlərin daşınmasının iki üsulu mövcud idi: "fars" və "türk" üsulları. Birinci üsulda silah ucu yerə doğru yönəldilməklə çiyin qayışında daşınır, qın isə tiyəni tamamilə, dəstəyə qədər əhatə edirdi. Türklər isə "şəmşir" və ya "pala"nı sağdan sola uzanan ipək qayışdan asaraq daşıyır, silahın ucunu yuxarıya doğru yönəldirdilər ki, bu da kıqzərilər arasında geniş yayılmış bir üsul idi. Bu vəziyyətdə "şəmşir"i asanlıqla çıxarmaq və qına nəmlik düşməsinə yol vermədən qismən açıq (tiyənin dörddə bir hissəsi görünəcək şəkildə) saxlamaq mümkün olurdu. [12, s. 39-48] Təsadüfi deyil ki, Əl-Cahiz türklərdən bəhs edərkən onların qılınc və "şəmşir"ləri asmaqda özünəməxsus tərzlərinin olduğunu qeyd etmişdir. [13, s. 238]

Beləliklə, apardığımız tədqiqat mühüm və əhatəli bir nəticəyə gətirib çıxarır: orta əsrlər Azərbaycanında hərb sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi və həmin dövrün feodal dünyasına xas olan standartlarla eyni səviyyədə idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. D. Nəcməddinova " XIII əsrə aid hərb sənətinə dair farsdilli risalə". Tacikistan. 1971, səh. 14-16.
2. Q. Melikaşvili "Qafqaz və qədim Yaxın Şərq dillərində bəzi metal adları haqqında". Tiflis. 1968, səh. 122-127.
3. S. Qaşqay "Manna şahlığının tarixindən". Bakı. Elm, 1977, səh 114.
4. M. Heydərov "XII-XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri və şəhər sənətkarlığı". Bakı. Elm, 1982, səh 281.

5. V. Arendt "Qədim tiyə istehsalı üsulları haqqında". Moskva. Nauka, 1966, səh. 161-189
6. Q. Quliyev, N. Tağızadə " Metal və xalq sənətkarlığı". Bakı. Azərnəşr, 1968, səh. 93-97
7. A. Kirpiɜnikov " Qədim dövr silahları". Moskva. Nauka, 1976, səh 67-176
8. K. Kərimov "Nizami Gəncəvi. Xəmsə miniatürləri" Bakı. Yazıçı, 1980, səh 50
9. A. Zayanɜkovski "XII-XV əsrlərdə hərb sənətinə dair ərəb, fars və türk risalələri". Tiflis. Metsniereba, 1973, səh. 265
10. N. Merpert " Erkən orta əsrlərdə Şərqi Avropa tayfalarında silahlanma tarixindən". Moskva. Nauka, 1973, səh. 160-167.
11. A. Yessen " Ьɜtəpə ərazisindəki kurqanda aparılan qazıntılar" Moskva. Nauka, 1965, səh. 153-193.
12. A. Yunusov "IX-XIII əsrlərdə Azərbaycanda hərb işinin tarixi" Bakı. Elm, 1986, səh 39-48
13. A. Mandelştam " Əl-Cahizin Fəth ibn Xaqana məktub" əsərində türklərin xarakteristikası Moskva. Nauka, 1956, səh 238
14. Əbu Həmid əl-Qarnati "Tuhfət əl-ərbab va nuxbət əl-əcəb" səh. 380-387

Gulnara Aliyeva

THE EVOLUTION AND CLASSIFICATION OF SWORDS IN THE MILITARY ORGANIZATION OF MEDIEVAL AZERBAIJAN

Summary: The article outlines objectives such as analyzing the army organization and the evolution of the art of war in medieval Azerbaijan - examining their causes, nature, and scale, as well as their distinctive features and commonalities with the military traditions of the medieval East; investigating various

categories and types of close - and long-range weaponry - specifically the production and use of different types of swords; and defining and clarifying a number of medieval Eastern military terms that are crucial for understanding specific details.

Keywords: *Middle Ages, weapons, classification of swords.*

Гюльнара Алиева

ЭВОЛЮЦИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ МЕЧЕЙ В ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

***Резюме*:** В статье обозначены такие задачи, как анализ организации армии и эволюции военного искусства в средневековом Азербайджане (с рассмотрением их причин, характера и масштабов, а также отличительных черт и общих черт с военными традициями средневекового Востока) исследование различных категорий и видов оружия ближнего и дальнего боя - в частности, производства и применения различных типов мечей; а также определение и уточнение ряда средневековых восточных военных терминов, имеющих ключевое значение для понимания частных аспектов темы.

Ключевые слова: *Средневековье, оружие, классификация мечей.*

DOI: 10.52094/EJAL1480

Qətibə Həsənova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
Silahlar və Bayraqlar fondunun müdiri
qatiba.hasan@gmail.com

XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda istehsal olunmuş çaxmaqdaşlı tüfəng və tapançaların dekorativ tərtibatında tətbiq edilmiş texniki üsullar

(MATM Silahlar və Bayraqlar fondunun materialları əsasında)

***Xülasə*:** Məqalə XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzlərində istehsal edilmiş çaxmaqdaşlı tüfəng və tapançaların dekorativ xüsusiyyətlərinin, onların bəzədilməsində tətbiq edilən texniki üsulların təhlilinə həsr olunmuşdur. Həmçinin silahsazlıq və zərgərlik-bədii metal emalı sənətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, ornamental kompozisiyaların üslub xüsusiyyətləri təhlil edilib.

Açar sözlər: *odlu silah, çaxmaqdaşlı, tüfəng, tapança, bəzək*

XVIII–XIX əsrlər Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyəti tarixində hərb sənətilə bədii sənətkarlığın vəhdəti tətbiqi sənətdə və silahqayırma sənətində xüsusi yer tutur. Xanlıqlar dövründə tez-tez baş verən müharibələr, silaha olan tələbatın artması yerli silahqayırma mərkəzlərinin özünəməxsus yüksəliş mərhələsinə təsir göstərmişdir. Bu dövrdə odlu silah istehsalı təkcə hərbi-texniki tələbatı ödəməklə kifayətlənmir, həm də silah ustasının zövqünü və peşəkarlığını əks etdirən sənət nümunəsinə çevrilirdi. Silah hissələrinin bəzədilməsi ayrıca sənət sahəsi kimi inkişaf etmiş, zərgərlik və bədii metal emalının ənənəvi üsulları bu sahəyə uğurla tətbiq olunmuşdur.

Kilid, qundaq, lülə, qundaq dabanı və dəstək sonluğundan olmaqla dörd əsas hissədən ibarət çaxmaqdaşlı tüfəng və

tapançaların hissələrinin dekorativ tərtibatında bir neçə əsas texniki üsullardan istifadə olunmuşdur.

Gümüş və qızılışləmə dəmir, polad kimi sərt metal üzərində kəsilmiş şırım və boşluqlara gümüş ya da qızıl lövhəciklərin, tellərin yeridilərək naxışlar yaratmaqdan ibarət dekorativ metal işləmə texnikasıdır. Azərbaycan bədii metal sənətində, odlu silahların bəzədilməsində geniş tətbiq olunmuş özünəməxsus texniki üsullardan biridir. Qızıl, gümüş qaxma ilə odlu silah üzərində naxış salınarkən əvvəlcə metalın səthində istənilən bəzək motivi çəkilir, sonra xüsusi bizlə şırımlar oyularaq çökək yerlər açılırdı. Lövhəciklər ya da məftilləri kəsiklərə yeridilir, yumşaq çəkicləmə hərəkəti ilə otuzdurulur, cilalama işi aparılırdı. Naxışlar səthlə bərabər cilalandıqda hamar olur, qabarıq saxlanıldıqda isə relyef effekti alınırdı. Dərin və səthi qızılışləmə üsulunu odlu silahlar üzərində lülələrin, çaxmaqların, sümük başlıqları qundağa bağlayan bərkidici lövhələrin, tətiklərin və sünbələrin üzərində görmək mümkündür. Muzeyin soyuq silahlar kolleksiyası ilə müqayisədə odlu silahlar üzərində gümüşişləmə ilə bəzəklərin vurulmasına az təsadüf olunur. Yalnız tüfəng kilidində (SBF № 128) və lülənin qundaq tərəfə doğru çıxıntısı üzərində (SBF № 855) gümüş lövhəciklərlə salınmış naxışlarda, tapança lüləsi üzərində isə (SBF № 2997) gümüş məftillərlə salınmış nəbati naxışlı inkrustasiya mövcuddur.

Qarasavad texnikası: Qarasavad tərkibində müəyyən gümüş miqdarına malik mis və qara rəngli qurğuşun sulfidindən ibarət ərinti kütləsidir. Gümüş üzərində çəkilmiş təsvir yerinə təxminən 1-2 mm dərinlikdə açılmış çökəkliyə qarasavad doldurulr və sobada bişirilirdi. Cilalandıqdan sonra çəkilmiş təsvir parlaq ağ gümüş fonda daha dolğun görünür, tünd-qara zərif naxışlar meydana çıxırdı. Bu üsulla bəzək texnikası tapançaların bütünlüklə gümüş lövhələrlə örtülmüş dəstəklərində, fərqli formalarda düzəldilmiş sonluqlarında,

bərkidici halqalarında, lülə yataqlarının və lülənin arxa lövhələrinin böyük hissəsinin bəzədilməsində geniş tətbiq edilmişdir. Muzeyin çaxmaqdaşlı tüfəng kolleksiyasının (SBF № 99, 102, 104, 126, 130, 131, 638, 844) müxtəlif detallarında savadlama texnikasının tətbiq edildiyini görmək mümkündür.

Tüfəng və tapançaların ağac hissələrinin bəzədilməsində geniş tətbiq olunan üsullardan biri də **sümük və sədəf inkrustasiya** ilə bəzədilməsidir. Tüfəng qundaqlarında, lülə yatağında, sünbə yuvalarında, kilid və kəmər yeri ətrafında bu üsul geniş tətbiq olunubdur. Sümükdən fərqli olaraq sədəf inkrustasiyalı bəzəklərə tüfənglərin üzərində çox az rast gəlinir. Tüfənglərin (SBF № 103, 128, 131, 1152, 2877) tətik, kilid lövhələri ətrafında yerləşdirilmiş ulduz, buta və damlavari sədəf parçaları seyrək ya da tək olaraq, sümük naxışların aralarına salınmışdır. Yalnız bir tüfəngin (SBF № 128) bütünlüklə qundağı, kilidi və tətiyinin ətrafında müxtəlif həndəsi formalarda kəsilmiş sədəf qaxmalardan ibarət nəfis bəzəklər vurulub. Həndəsi ornamentli sümük bəzəklər çoxguşəli ulduzlar, dairələr, romb, üçbucaq, zəncirbənd formalarda kəsilmişdir. Sümük parçalarının düzülüşündən yaranan nəbati naxışlar içərisində ən çox buta, zanbaq, çiçək və yarpaq formalı motivlər (SBF № 103, 120, 1152) silahlar üzərində görülür.

Tüfənglərin qundaq dabanı, tapançaların dəstəyinin qurtaracağı çox vaxt sümükdən dairəvi və uzunsov formada düzəldilmiş sonluqlarla tamamlanır. Qafqaz silahlarında geniş tətbiq olunmuş **sümük boyama texnikasına** aid bir nümunəni tüfəngin (SBF № 104) qundağının yaşıl rəngli dabanında və sümük inkrustasiyalı detallarında görmək mümkündür. Yaşıl çaları almaq üçün silah ustaları mis yonqaları və ya lövhələrini sirkəli məhlul içərisində saxlamaqla əldə edirdilər. Boyama prosesində mis piqmentləri uzun müddət turşulu mühitdə qalan sümüyün ən dərin qatlarına qədər işləyir, metalın miqdarından və tərkibindən asılı olaraq müxtəlif yaşıl çalarlar yaranırdı. Sonrakı

mərhələdə məhluldan çıxarılan sümük qurudulduqdan sonra mum və ya xüsusi bitki yağları ilə cilalanaraq şəffaf, parıltılı görünüşə sahib olurdu.

Tüfənglərin qundaq, kilid, tətik, kəmər yerlərinin ətrafında geniş tətbiq edilmiş qaxma üsulunun fərqli növlərindən biri də müxtəlif tərkibli materiallardan istifadə edərək kiçik dairəvi naxışların salınması idi. Əsasən taxta və sümük kimi yumuşaq strukturlu materialların səthində açılmış kiçik yuvalar açılır bağa, sədəf, sümük hissəcikləri yerləşdirilir, qızıl, bürünc millərlə araları və kənarları çevrələnərək bərkidilirdi. Bu yolla müxtəlif ölçülərdə dairələr daxilində üçbucaqlar və çoxguşəli ulduzlardan ibarət həndəsi ornamentlər yaranırdı. Bu cür qaxma üsulu iki tüfəngin polad kilidi (SBF № 115) və tətiyi (SBF 120) üzərində vurulmuşdur. Tapançalar arasında yalnız iki nümunədə (SBF № 708, 2359) sümük inkrustasiyalı detallar üzərində tətbiq edilmişdir.

Avropada XV əsrdən etibarən odlu silahların qundaq hissələrinin bəzədilməsində çox sıx rastlanan **cızma (qravür) texnikası**, Qafqaz və Şərq silahlarında əsasən lülənin üzərində tətbiq olunub. Nəbati naxış və yazılar metal səthində xüsusi alətlərlə cızılır, kəsilir, və ya zərblə vurularaq qabardılmaqla dərinlik effekti yaradılırdı. Tüfəng lülələrinin (SBF № 710, 845, 103, 115, 1834) arxa, ön hissələrində islimi, spiralvari, burma naxışlar, tapançaların (SBF № 163, 178, 180, 634) lüləsi üzərində və gümüş detallarında qravür oyma üsulu ilə naxış və yazılar tətbiq edilmişdir. Bu silahlar üzərində ən çox tətbiq edilən nəbati naxışlar yarpaq, çiçək, qıvrım budaqlar, lalə, zanbaq, palmet, buta, islimi və xatai motivləridir. Həndəsi naxışlar arasında isə romb, burma, damla, iç-içə dairələr, ulduz, torvari və dalğalı naxışlar üstünlük təşkil edir.

Dəmir, bürünc, gümüşdən dekorativ biçimlərdə düzəldilən silah detalları vardır ki, onlar əsasən **şəbəkəli üsulla kəsilmişdir.** Tüfənglərin (SBF № 102, 104, 108, 115, 119, 126, 129, 130, 131,

145, 638, 693, 710 844, 845, 855, 1151, 1152, 1413, 1984, 2791, 2877) daban hissələrində, kilid lövhələri, tətik, kəmər yerləri ətrafında, lülə halqalarında olduğu kimi tapançaların (SBF № 173, 178, 180, 734, 2833) üzərində də bu üsulla düzəldilmiş detallar vardır.

Silahların lülə, kilid lövhəsi üzərində, lülənin qundağa birləşən çıxıntı yerlərində, çaxmaq lövhəsi altında adətən qızılışləməli kalliqrafik yazılar yerləşdirilib. Ərəb qrafikalı nəsx, nəstəliq xəttilə fars, türk, ərəb dilində yazılmış yazılar qısa dini mətnlər, usta damğaları, silah sahibinin adından və hazırlanma tarixindən ibarətdir. Yazıların tətbiqində də müəyyən uyğunluqlar gözlənilib, bəzi tüfənglərin lüləsi boyunca qısa dini mətnlər yazılıb. Dairəvi və beşbucaqlı formalı damğalar cızma, basma üsulu ilə yazılmış, bəzilərinin üzərinə mis ya da qızıl lövhəciklər çəkilmişdir.

Azərbaycan silahqayırma sənəti və dekorativ tərtibatı təcrid olunmuş şəkildə deyil, geniş coğrafiyada Qafqaz Yaxın Şərq bədii-mədəni məkanının tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. XVIII–XIX əsrlərdə bir çox dövlətlərlə ticarət və mədəni əlaqələr silah bəzəyi sahəsində də öz təsirini göstərmişdir. Bu xüsusiyyət dəməşq poladının emalında, bəzi naxışlanma və epiqrafik yazı üslubunda qonşu ölkələrin sənətkarlıq nümunələri ilə oxşarlıqda özünü göstərib. Bununla belə, yerli ustalar bu təsirləri öz milli-bədii ənənələri ilə sintez edərək, Azərbaycana məxsus üslubu formalaşdırmışlar. XIX əsrin ortalarından Azərbaycanın silah ustaları texnoloji yeniliklərin təsiri ilə kapsüllu mexanizmləri hazırladıqları tüfənglərə tətbiq etməklə bərabər dekorativ tərtibatında əvvəlki ənənələri davam etdirmişlər. Bu dəyişiklik bəzi kapsullu tüfənglərin (SBF № 884, 1063, 1152, 1439) dekorativ tərtibatında aydın görünür.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməsi, hərbi-inzibati tənzimləmələr, yerli silah istehsalına qoyulan qadağalar, sənayeləşmə prosesləri nəticəsində fərdi

ustaların fəaliyyəti get-gedə sıxışdırılmış, ənənəvi yerli silahqayırma sənəti tədricən öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. XIX əsrin sonuna doğru yerli odlu silah istehsalı, demək olar ki, tamamilə dayanmışdır.

XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda odlu silah istehsalı təkcə hərbi-texniki sahə deyil, eyni zamanda bədii-dekorativ sənətkarlıq ənənəsi kimi formalaşmışdır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərmiş ustalar ənənəvi bədii metal emalı üsullarını silaha uğurla tətbiq etmişlər. Ornamentlər həm şərq, həm də yerli məktəblərin özünəməxsus bədii ənənəsini əks etdirir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bu ənənənin tənəzzülə uğraması tarixi-siyasi proseslərlə bağlı olsa da, bu maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycan xalqının bədii sənətkarlıq irsinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbə olaraq qalmaqdadır.

Əlavə vizual təqdimat hazırlanacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002
2. Rasim Əfəndi. Azərbaycan İncəsənəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2001
3. S.Əhmədov Silahın mistik gözəlliyi. Bakı 2022
4. A.Feuebach Damask, inlay and koftgari: a call for a definition of terms. 2014
5. T.Çoruhlu Süslemeleri açısından fitilli ve çakmaklı Osmanlı tüfekleri. İstanbul, 1987
6. Dirk H. Breiding Techniques of decoration on arms and armor. 2003

Gatiba Hasanova

Decorative techniques applied in the ornamentation of flintlock rifles and pistols manufactured in Azerbaijan in the 18th-19th centuries

(Based on Materials from the Weapons and Flags Fund of the National Museum of History of Azerbaijan)

***Abstract*:** The article is devoted to the analysis of the decorative characteristics of flintlock rifles and pistols manufactured in the craft centers of Azerbaijan in the 18th–19th centuries, as well as the technical methods applied in their ornamentation. It also analyzes the interrelation between the arts of gunsmithing and jewelry-artistic metalworking, along with the stylistic features of ornamental compositions.
Key words: *firearms, flintlock, rifle, pistol, ornament*

DOI: 10.52094/MGOM7498

Prof.Dr.Alev Çakmakoğlu KURU
Gazi Üniversitesi, Emekli Ögretim Üyesi
alevkuru@gazi.edu.tr

TÜRKLERİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHİ SİLAHLARINDA HİLAL VE SEKİZ KÖŞELİ YILDIZ

Xülasə: Türkler, tarih boyunca bulundukları her coğrafyada devletler kuran, ürettikleri kültürel değerlerle medeniyetler yaratan bir millettir. Aynı zamanda savaşçı özellikleriyle de tanınan Türkler cenk meydanlarında kendilerine has teknikleri ile savaşı adeta sanata dönüştürmüşlerdir. Savaşlarda olduğu kadar sosyal, siyasal, kültürel hayatlarında yer verdikleri, kullandıkları değer verdikleri silahlarını Türkler adeta birer sanat eseri olarak süslemişlerdir. Vurucu, delici, kesici, koruyucu olarak sınıflandırılan Türklerin silahları değişen zamanların getirdiği çağın teknolojileri ile zenginleşmiştir.

Bu makalede savaşçılıklarının beraberinde madenci bir millet olarak da bilinen Türklerin Türkiye Müzelerinde sergilenen silahlarında yer alan hilâl ve sekiz köşeli yıldız üzerinde durulmakta, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti Bayrağında sembolleşen ay ve sekiz köşeli yıldızın sanat tarihindeki yolculuğu ele alınmaktadır. Geçmişten bugüne ay ve yıldız bir motif, özellikle bir hâkimiyeti, mensubiyeti belirleyen damga olarak Türklerin çeşitli eserlerinde dönemin gereği teknik ve üsluplar içinde yer alarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle XVI. yüzyıl sonrasında Türklere ait silahlardaki görünürlüğü artan ay ve sekiz köşeli yıldız damgası /süslemesi Türklerin sanatına yansıyan ortak değerleri arasında öneme sahiptir.

Açar sözlər: *Türk, Silah, Hilâl, Sekiz köşeli Yıldız, Ay Yıldız*

İç Asya'nın doğusunda sert bir iklimin hüküm sürdüğü zorlu bir coğrafyada tarih sahnesine çıkan Türkler çok sayıda devlet

kuracakları ve adı Türkistan olacak bu topraklarda genelde göçebe olarak doğada at sırtında, çadırda bozkırı kucaklayan göğün altında avlanarak, savaşarak hayatta kalmanın yanında üreterek meydana getirdikleri kültürel değerlerle de dünya uygarlığına önemli katkılar sağladılar. Bozkır kültürünün büyük ölçüde yaratıcısı Türkler batıya doğru hareketlerinde yurt tuttukları, vatanlaştırdıkları topraklara kendilerini var eden değerlerini, inançlarıyla taşıdılar. Türkler edebiyatı,müziği,destanları,mitolojileri, sanatı Türkçe yaşayarak Türk tarihini bulundukları farklı bölgelerde kimi zaman farklı inançlarla, kendilerinden özgün motiflerle yeniden yazdılar. İnsanlık tarihinde kurdukları devletlerle, meydana getirdikleri kültür eserleriyle Türkler aynı zamanda geçmişten günümüze savaşçı bir millet olma özelliği ile de tanındılar.Bir Millet olarak ortaya çıktıkları sert bozkır şartlarında düşmanlardan korunmak, hayvanları avlamak, hayatta kalabilmek için gerekli olan silahlar, Türklerin çocukluklarından itibaren günlük hayatlarının vazgeçilmezi oldu. Türklerde silah, sadece savaş ya da korunma aracı olmanın ötesinde sosyal ve kültürel anlamda, inanç dünyalarında da önemli bir yer kapladı. Madenleri işlemedeki ustalıkları da bilinen demirci Türklerin tarihine ışık tutan İskit (MÖ.8-MS.3) ve Hun (MÖ.221-MS.216) dönemlerinin kurganlarından elde edilen buluntular arasında bıçak, kama, mızrak,kılıç, zırh,ok ve yay silahlarının varlığı çoğunluktadır (Alper ,2025,s54-55). Ok ve yay kullanmada usta,uzaktan savaş tekniğini benimseyen Türkler kurgan buluntularına göre İskit ve Hun dönemlerinde bıçak ve kama gibi taşınması kolay yakın dövüş silahlarını kılıçlara göre daha fazla tercih etmişlerdir.

Hayat şartları gereği uzun süre at üzerinde bulunan Türklerin, ağırlıkları nedeniyle hareket kısıtlılığı oluşturan zırhlara karşı daha mesafeli duruşlarını sağlamıştır.Hunlarda kurganlardan çıkan silah buluntularında yoğunluğun ok yay ve bıçaklarda olduğu görülmektedir (Alper,2025,s.120).

M.Ö. 2000 ve M.Ö. 1000 yılları arasında yaygın olarak kullanılan deri üzerine kemik pullu zırhlar daha sonraların metal

zırhlarının da öncüleri olmuştur .Türkler deri üzerine kemik pullar yerine zamanla metal pulları,zincir örgüleri tercih ederek kalıp halindeki zırhlardan uzak duracaklardır (Narşap,2023,s.222-224). Kurgan buluntuları arasında Türklerin hayatında ,hatta ölüm yolculuğunda yanında yer alan atlara ait başlık, maske olarak tanımlanan koruyucu nitelikteki parçalar yüzyıllar sonra Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de "at alın zırhları", "at gövde zırhları" olarak savaşlarda kullanılacak, maden eserler halinde yaşatılmaya devam edecektir.

Yazılı kaynaklar yanında kaya ,duvar resimleri ve minyatürlerden de bilgi sahibi olduğumuz Türklere ait silahlardan Türkiye'deki müzelerde Osmanlı devrinden kalanlar çoğunluktadır .Ve çoğunlukla da üzerleri adeta bir sanat eseri niteliğinde çeşitli motif ve damgalarla süslenen vurucu, delici, kesici, koruyucu olarak sınıflandırılan Türklere ait silâhlara Osmanlı döneminde XV.yüzyıl'dan itibaren tüfeğin, XVI.-XVII. yüzyıldan itibaren tabancanın kullanılmaya başlanmasıyla ateşli silahlar da eklenmiştir. XIX. yüzyılda tabanca ve tüfekler atölyeler yerine fabrikalarda üretilmeye ve silahlardaki süslemeler azalmaya başlamış yerini fonksiyona bırakmıştır. Aslında bir araştırmaya göre Türkler in ateşli silâhlara ilk defa 1. İstanbul Muhasarası (M.1369) sırasında ve XIV. yüzyıl ikinci yarısında da Timur'un ordusunda Kazan bölgesinde kullandıkları toplarla yer vermiş olduklarından söz edilmektedir(Çoruhlu,1993,s.2). İçinde bulundukları dönemlerin,ihtiyaçlarının gereği Türklerin kullandıkları silahlarda gerçekleşen teknik değişikliklere alışkın oldukları savaş usülleri doğrultusunda uyum sağladıkları ya da o silahları kendilerine,savaş yöntemlerine uygun hale getirdikleri görülmektedir. Yüzyıllarca ok -yay,kılıç,mızrak,hançer, bıçak gibi silahları kullanma ustalığına ve alışkanlığına sahip Türklerin tabancalara alışmaları bir süreyi gerektirmiştir. Zamanın tabancalarında tek atımlı kullanım zorluğu süvarilerin birden fazla tabanca taşıyabilmelerinin nedeni olmuş, Osmanlı ordusundaki

yeniçeri ve süvariler ilk dönemlerde tabancaları daha çok bir süs eşyası veya ziynet eşyası olarak görmüşlerdir (Çoruhlu,1993,s.77).

Osmanlı tüfekleri gibi tabancaları da çeşitli tekniklerde süslemelere sahiptir. Çeşitli atölyelerde ustalar eliyle üretilen bu silahların Avrupa'da üretilen tabancalardan daha farklı görünümleri olsa da Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda Avrupa ve Amerika'dan yapılan silah ithalatı sonucu bu farklılıklar ortadan kalkmış, tabanca üzerindeki süslemeler sadeleşmiştir.Osmanlı tüfek ve tabancalarındaki aslında tümüyle Osmanlı silahlarındaki süslemeler ait oldukları dönemin diğer eserlerinde yer alan Türk Sanatında kullanılan teknik ve motiflerle aynı üslup özelliklerini taşımaktadır. İthal edilen tabancalar Türk ustalar tarafından ay-yıldız veya çeşitli hâkimiyet sembollerinin işlenmesiyle Osmanlı Ordusuna mal edilmektedir (Çoruhlu,1993,s.16).

Konumuz olan Türkiye'deki müzelerde sergilenen ve üzerlerinde Azerbaycan Bayrağındaki gibi hilâl ve sekiz köşeli yıldız şeklinin süsleme veya damga olarak yer bulduğu silahlar kronolojik olarak ele alındığında en erken XV. yüzyıla ait demir bir kolçak karşımıza çıkmaktadır.Kolçağın gövdesinde iç içe geçmiş karelerin oluşturduğu sekiz köşeli yıldızlar ve aralarındaki dört kollu haçlar gümüş ve bakır tel kakma teknikleri ile süslenmiştir. Aynı şekilde XV. yüzyıla ait sekiz köşeli yıldızlardan benzer düzendeki Türk Sanat tarihinin sevilen ve sıklıkla uygulan bu süslemeleri dizçek ,zırh gömlek ve göğüslüklerde de kullanılmışlardır (Çoruhlu,1995,s.76 ,s.92,s.324,s.434,s.449). Yine XV-XVI. yüzyıla tarihlenen bir at alın zırhında gövdenin yan bölümleri sekiz köşeli yıldızlar ve bunların aralarında yer alan haç şekilleri ile süslenmiş, yıldızlar altın, haç şekilleri ise gümüş kakma yazı benzeri kıvrımlarla bezenmiştir (Güçkıran,2009, s.42),(Foto.:1). XVI. yüzyıl sonuna ait bir diğer at alın zırhı bakır üzerine tombaklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zırhın göz oyuklarının arasında sekiz köşeli bir yıldız, ortasındaki dairesel kabartmanın merkezinde kayı damgası ile yer almaktadır. Yıldız

kabartmanın üstünde ters palmet formlu sorguç yuvası bulunmaktadır (Güçkıran,2009,76 -77),(Foto.;2).

Askeri Müze'de sergilenen XVIII.yüzyıl sonuna ait tunç top, Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) döküm tekniğinde yapılmıştır.Topun namlusu geniş başlayıp uca doğru daralmakta ve ağız kısmında tekrar genişlemekte, namlu ağzı gerisinde hilâl ve sekiz köşeli yıldız kabartması görülmektedir. III.Sultan Selim zamanında dökülmüş bir başka topta da aynı şekilde namlu ağzında ay ve sekiz köşeli yıldız kabartması yer almaktadır (Boğa,2009,s.145,s.148), (Foto:3) .

Askeri Müzede sergilenen XIX.yüzyıl Osmanlı tombak miğferin önyüzünde ortada sekiz köşeli yıldızı olan kabartma güneş arma bulunmaktadır (Güçkıran ve Mavi,2015,s. 81),(Foto.:4) .

Koyunoğlu Şehir Müze ve Kütüphanesinde1563 A/1103 envanter numaralı balçak kısmı gümüş, kabzası fildişinden ve namlusu demirden bir süvari kılıcı XIX.yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kılıca ait deriden yapılan kının ağızlık ve çamurluk kısmı ile bilezikleri gümüştendir. Çamurlukta kazıma tekniğinde çizgiler, ağızlıkta kabartma tekniğinde hilâl ve sekiz köşeli yıldız işlenmiştir (Kara ve Mimiroğlu,2020,s.1931),(Foto.:5).

Karaman Müzesinde sergilenen XIX.yüzyıl Osmanlı dönemine ait kılıcın ana maddesi çelik olup kabzası boynuzdandır. Dövme tekniğinde yapılan namlunun bir yüzünde altınla kakma olarak " İnna fetahna leke feth'an mübına" ve uç kısmında baskı tekniğinde sekiz kollu yıldız motifi, içerisinde de "Ameli Şahin bin Mehmet H.1272(M.1855)'' yazmaktadır (Atcı,2014,s.49) ,(Foto.:6).

Askeri Müzede bulunan cenbiye tarzı kısa, enli, kavisli ve derin kan oluklu namluya sahip XIX.yüzyıl Osmanlı hançerlerinden birinde balçak ortasında ve kabzanın üstünde kabartma olarak birer sekiz köşeli yıldız yer almaktadır (Erkmen,2019) ,((Foto.:7).

XIX .yüzyıl Osmanlı dönemi, döküm tekniğinde bronz malzemeden yapılmış bir barutluğun ön yüzeyinde sekiz köşeli bir yıldız, kabartma olarak yer almaktadır. Ortası değerli bir taşın yerleştirilmek üzere açık bırakıldığı düşünülen yıldızların arasında sırasıyla tekrarlanan çiçek ve kabartma damla motifleri görülmektedir (Bulut,2023,s.115) ,(Foto.:8).

XIX.yüzyıla ait dövme tekniği ile metal, altın yaldız, gümüş savat yapılı bir mahfazanın ön yüzünde altın yaldızlı zemin üzerine kabartma hilâl ve sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır. Ateşli silahlara ait bu tip mahfazaların Avrupa'da Osmanlı Ordusu için üretildiği düşünülmektedir (Dede,2018,s.117) ,(Foto.:9).

Kısa bir araştırmada bile Türklerin Türkiye'deki tarihi silahlarında hilâl ve sekiz köşeli yıldızın yer almasının XV. yüzyıldan başladığı ve XVIII.,XIX.yüzyılda daha yoğunlaştığı farkedilmektedir.

Araştırmacılar ay yıldızın Türklerde bir arada özellikle bayraklarda kullanımının XVIII.yüzyılda Sultan III.Selim döneminde gerçekleştiğini belirtirler (Eyice,1991,s.298). Resmi belgeye dayalı bu durumla Türklerde ay yıldız için daha öncesi yokmuş, ya da var olduğu bilinen İslam öncesi dönemden XVIII.yüzyıl Osmanlı yıllarına gelinceye kadar bir kesinti söz konusuymuş izlenimi verilir. Oysa XVI.yüzyılda bile Osmanlı Devleti'nin Batı'da ay yıldız ile sembolize edildiği, Türk sancaklarının bazılarında Zülfikar'la birlikte ay ve yıldızın günümüzdekine benzer şekilde kullanıldığı bilinmektedir (Eyice,1987,s.40-42). Aslında "Kün ve Ay" ya da "Ay ile Yıldız"ın beraberliği Türklerin neredeyse tarih sayfalarında göründüğü binlerce yıl öncesinden, taş, kaya üzerindeki resimlerde başlayan kökleri derinlerde "Tanrının ışığı", verdiği "Kut"olarak hayatlarındadır . Türklerin bugünkü Ay-yıldızına benzeyen bir motif Milattan önce birinci bin yılda, proto-Türk bilinen Chou 'ların (M.Ö. 1028-281) baş bayrağında görülüyordu (Esin,1972, s.313). Hilâlin yıldızla ilk beraberliği kaya resimlerinin yanısıra Ak Hun Türk İmparatorluğu'nun (420-562) sikkelerinde

de bulunmaktadır. VII. Yüzyıl'a ait Göktürk paralarında da varlığını sürdüren ay ve yıldız İslam öncesi devirlerinden beri Türklerin kültüründe, eserlerinde yer almaktadır (Erkoç,2024,s.209; Babayar,2007). Bazen bir arada, çoğu zaman da hilâl ve yıldız biçimleri ile farklı malzemelerde ve tekniklerde yalnız kullanılmakla birlikte ay ve yıldızın Türkistan coğrafyasından batıya Kafkaslara,Anadolu ve Balkanlara Türklerle yolculuğu kesintisiz olmuştur. Ay ve yıldızın birlikteliği Türklerin eski dönemlerindeki paralarında olduğu üzere Selçuklu Devletinde de hâkimiyet ve bağımsızlık sembolleri arasında para/sikke bastırmak geleneğindeki varlığını devam ettirmiştir (Koca,1995,s.58-60). Sultan Alparslan'ın (1064-1072) darp yeri ve yılı silik olan bir sikkesinde, hilâlin iki yanına simetrik bir şekilde yerleştirilmiş yıldız şeklinde kabartmalar vardır (Alptekin,1971,s.477) . Yine Selçuklu Sultanları 1. Mesud dönemine ait 1116-1117 tarihli bakır sikke, I. İzzeddin Keykavus'un (1211- 1220) ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) sikkelerinde ay ve yıldız bir arada karşımıza çıkmaktadır (Şen,2025,s,86-89). Buradan da anlaşılacağı üzere ay ve yıldız Türklerin tarihleri boyunca önemini ve varlığını koruyan bir devamlılığa sahiptir.Günümüzde ise ay yıldız Türkiye Cumhuriyeti başta diğer Türk Devletlerinin ve Türk topluluklarının bayraklarında var olmayı Türklerin ortak değeri olma özelliğini sürdürmektedir.

İslamiyeti kabullerinin sonrasında Türkler, kurdukları devletlerde meydana getirdikleri eserlerdeki süslemeler arasında geometrik bezemeler başlığında beş, altı, sekiz, on, on iki, yirmi dört kollu yıldızlı geçmelerin oluşturduğu düzenlemelere sıklıkla yer vermiş olsalar da ay ve yıldız genelde bir arada görülmemektedir (Ögel,1987,s.86-89).Çok kollu yıldızlar gibi beş köşeli yıldız da, sekiz kollu yıldız da ay ya da hilâl farklı malzeme ve tekniklerde tek başına veya geometrik düzenlemenin bir parçası olarak Karahanlı,Selçuklu ve Osmanlı devri eserlerinde yerini almıştır.

Türkler Tanrının ışığı olarak gördükleri ay ve yıldızı İslamiyetin kabulü sonrasında Allah'ın sözlerini yerine getirenlerin gideceği cennetle ilişkilendirmişlerdir. Sekiz köşeli yıldız bir cennet damgası olarak kimi zaman bilinçli bazen da kültür değerlerinin birikimi alışkanlıkların gereği bir şekilde Türklerin eserlerinde var olmaya devam etmiştir (Aslan ve Duran, 2021, s.386).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alptekin, C.(1971). "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. Ankara, cilt: III [Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900.Yıl], s. 477 – 563.
2. Aslan , Y.ve Duran, R.(2021)."Türk Sanatında "Cennet" Damgası ve Türk Kültüründe Sekize "8"Yüklenen Anlamlar", *Selçuk Türkiyat*, Nisan 2021 (51): 383-405,
3. Atcı, İ. (2014)). *Karaman Müzesi Etnografik Seksiyonda Sergilenen Ateşli ve Ateşsiz Silahlar,* Yüksek Lisans Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Konya.
4. Babayar, G.(2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA yay. Ankara.
5. Boğa, G. (2009).*Askeri Müze Toplar Koleksiyonu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
6. Bulut, F. (2023). *Kars Müzesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Ateşli ve Ateşsiz Silahlar,* T.C. Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanat Kuramı ve Eleştiri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi Erzurum.
7. Çoruhlu, T. (1993).*Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teçhizatları(Askerî Müzeden Örneklerle),* TC. Genelkurmay Başkanlığı, Ankara Genelkurmay Basımevi.
8. Çoruhlu , T.(1995). *Osmanlı Koruyucu Silahlarında Süslemeler ve Teknikler (Askeri Müze'den Örnekler İle),*

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı.

9. Dede, G.(2018). *Bursa Kent Müzesi Çengiç Beylerli'ne Ait Silah Koleksiyonu*, Yüksek Lisans Tezi T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Isparta.
10. Erkmen, S. E. (2019).*Klasik Dönem Osmanlı Kara Kuvvetleri (Silahları ve Teçhizatları),* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi)Anabilim Dalı, Doktora Tezi , Ankara.
11. Erkoç, H. İ.(2007) "Göktürklerde Doğa Kültleri", *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*, 2024, 4(2),s.176-211.
12. Esin, E.(1972). "KÜN-AY" (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi), *VII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* ,I. Cilt,TTK Yay.Ankara.s.313-359.
13. Eyice , S.(1987) ."Ay-Yıldızın Tarihi Hakkında", *Tarih Enstitüsü*, 13, 1987,s.40-42.
14. Eyice, S. (1991.). "Ayyıldız", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: TDV, 297-298.
15. Güçkıran, T. (2009). *Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu,* Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı .
16. Güçkıran, T. ve Mavi,A.(2015). *Askeri Müze Miğfer Sergisi Kataloğu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
17. Kara, H. ve Mimiroğlu, İ.(2020). "Koyunoğlu Şehir Müze ve Kütüphanesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Kılıçları", *History Studies*, 12/4, Ağustos 2020, s. 1915-1953.
18. Koca,S. (1995). "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri.", *Belleten*, 59, 55-74.
19. Narşap, A. (2023.) *Pazırık ve Esik Kurganlarına Göre Bozkır Kavimlerinde Kültürel Hayat,* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi.

20. Ögel, S.(1987).*Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, TTK Basımevi, Ankara.
21. Saka, S. A.(2025). *Bazı Hun Kurganlarına Göre Altay Bölgesinde Sosyo Kültürel Yaşam,* TC. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens.,Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Muğla, 2025.
22. Şen, A. (2025). "Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Anlam ve Sembol*", Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi,* 74, 84-93.

Prof. Dr. Alev Çakmakoğlu Kuru

THE CRESCENT AND THE EIGHT-POINTED STAR IN THE HISTORICAL WEAPONS OF THE TURKS IN TÜRKIYE

Summary: Throughout history, the Turks have established states in every geographical region in which they have lived and created civilizations through the cultural values they produced. Renowned for their martial qualities, the Turks transformed warfare into an art through the distinctive techniques they employed on the battlefield. Weapons, which occupied an important place not only in warfare but also in their social, political, and cultural lives, were highly valued and decorated as works of art. Turkish weapons, classified as striking, piercing, cutting, and defensive, became increasingly diverse with the technological developments introduced by successive historical periods.

This article examines the crescent and eight-pointed star motifs found on Turkish weapons displayed in museums in Türkiye, focusing on the Turks not only as a warrior nation but also as a people renowned for their skill in metallurgy. It also traces the journey of the crescent and eight-pointed star—symbols represented today on the national flag of the Republic of

Azerbaijan—through the history of art. From the past to the present, the crescent and star have continued to appear on various Turkish artefacts as decorative motifs and, particularly, as emblems signifying sovereignty and affiliation, rendered in accordance with the techniques and stylistic characteristics of their respective periods. The crescent and eight-pointed star, whose use as an emblem or decorative motif on Turkish weapons became increasingly prominent particularly after the sixteenth century, hold an important place among the shared cultural values reflected in Turkish art.

Keywords: Turk, Weapon, Crescent, Eight-Pointed Star, Crescent and Star.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf:1 At Alın Zırhı,XV.-XVI.yy(Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu).

Fotoğraf:2 At Alın Zırhı,XVI.yy (Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu).

Fotoğraf:3 Tunç Top ,XVIII.yy (Askeri Müze Toplar Koleksiyonu).

Fotoğraf:4 Tombak Miğfer ,XIX.yy (Askeri Müze Miğfer Sergisi Kataloğu).

Fotoğraf:5 Kılıç Kını,XIX.yy (Kara ve Mimiroğlu).

Fotoğraf:6 Kılıç ,XIX.yy (İsmail Atcı).

Fotoğraf:7 Hançer,XIX.yy (Serkan Emir Erkmen).

Fotoğraf:8 Barutluk,XIX.yy (Füdeyil Bulut).

Fotoğraf:9 Mahfaza,XIX.yy (Gizem Dede).

DOI: 10.52094/HSTK2840

Həşim Paşayev
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının müəllimi
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
pheshim@mail.ru

AZƏRBAYCANDA ATICI ODLU SİLAH İSTEHSALININ TARİXİ

Xülasə: Təqdim olunan məqalə Azərbaycan ərazisində atıcı odlu silah istehsalının təşəkkülü və inkişafına, onun keçdiyi böyük inkişaf yolunun tədqiqinə həsr olunub. Belə ki, bu məqalədə Azərbaycanda atıcı odlu silah istehsalının tarixinə qısa ekuskurs edilir, XV əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına kimi ölkəmizdə hazırlanan müxtəlif təyinatlı və tipli atıcı odlu silahlar haqqında, Azərbaycan ərazisndə son orta əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin apardıqları müharibələrin yerli atıcı odlu silah istehsalının inkişafına təkan verməsi, o cümlədən ölkənin müdafiə qabliyyətinin və hərbi qüdrətinin təmin olunması üçün toptökmə sənətinin inkişafına Səfəvi hökmdarlarının xüsusi diqqət göstərməsi, Şamaxı, Təbriz, Lahıc və s. şəhərlərində top, tüfəng və tapanca istehsal edilməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilir.

Faktlar sübuta yetirir ki, xanlıqlar və çarlıq dövründə ölkəmiz ərazisində silah istehsalı öz yüksək inkişafını davam etdirmiş və ölkə ərazisində istehsal edilən atıcı odlu silahların həm istehsal, həm də bədii tərtibat texnologiyası təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, artıq XVIII-XIX əsrlərdə fitil mexanizmli tüfəngləri çaxmaqdaşı kilidli tüfənglər əvəz etmişlər. Atıcı silahların bədii tərtibatında qızıl və cilalamadan, həndəsi və nəbati ornamentlərdən, yazı və qara minadan geniş istifadə olunmuşdur.

Məqalədə gətirilən faktlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisi XVI-XIX əsrlərdə atıcı silah istehsalının qədim

mərkəzlərindən biri olmuş və bu aparıcı mövqeyini ölkəmiz uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, silah, tüfəng, tapança, top, fitil, çaxmaq, lülə, qundaq, lüləkəş, qundaqsaz.*

Mərmisi barıtın yanması ilə əmələ gələn təzyiq nəticəsində istiqamətlənmiş hərəkət edən və hədəfi məhv etmək qabiliyyətinə malik olan silaha atıcı odlu silah deyilir. Odlu silahlara tapança, tüfəng, karabin, top və s. daxildir. Odlu silahlar özlüyündə iki qrupa bolunur: yivli və yivsiz. Yivlər silahın lüləsinin daxilində spiralvari halqalardir. Ballistikada bu halqalar arsındakı məsafə (diametr) kalibr adlanır. Yivlər atəş zamanı mərminin fırlanmasına səbəb olur. İlkin yaranmış odlu silahlar yivsiz idi.

Atıcı silahlahlar ixtira edildikdən sonra, Azərbaycanda soyuq silahlarla yanaşı, həmçinin atıcı silahlardan da geniş istifadə edilməyə başlanılır. Faktlar – yazılı mənblər, aşkarlanmış və hazırda Milli və dünya muzeylərində saxlanılan maddi mədəniyyət nümunələri onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda atıcı silahların tarixi XIV–XV əsrlərə gedib çıxır. Vurğulamaq lazımdır ki, XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində çaxmaqdaşlı tüfənglər (lülələri yüksək keyfiyyətli poladdan, qundağı isə qoz və ya ağcaqayın ağacından hazırlanırdı), tapançalar (yerli ustaların əl işi olan, nəbati ornamentlər və qızıl/gümüş işləmələrlə bəzədilən kompakt odlu silahlar) və top-zənburəklər (dəvə və ya at belində daşınan, səyyar və yüngül artilleriya/atıcılıq qurğuları) istehsal olunmuşlar.

Yaxın Şərqdə odlu silahların meydana gəlməsi və yayılması ilə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və daha sonra Səfəvilər dövlətinin sənətkarları top tökmə və erkən fitilli tüfənglərin istehsalını tez bir zamanda mənimsəyirlər. Artıq XVI əsrdə Səfəvi ordusu dövründə fitilli və çaxmaqlı atıcı silahların sayı artır və onlardan hərbi yürüşlər də geniş istifadə olunur.

Uzun müddət tarixşünaslıqda Səfəvi ordusunun odlu silahlara yiyələnməsi I Şah Abbasın hərbi islahatları ilə əlaqələndirilsə də, aparılan tədqiqatlar artıq XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda odlu silahların ilk nişanələrinin mövcud olduğunu üzə çıxarmışdır. "Səfəvilər hələ lap əvvəldən odlu silahlara malik idilər", lakin onların ixtiyarındakı bu cür silahların sayı olduqca az idi. Almabulağı döyüşü ərəfəsində və ondan sonra qızılbaşlar Sultan Muradın ordusundan hərbi qənimət kimi "ərradə" adlanan xüsusi arabalar üzərində yerləşdirilmiş toplara və "xərpa-yi cəng" adlanan artilleriya qurğularına yiyələnmişdilər. Həmçinin 1515-ci ildə Diyarbəkr döyüşlərində Qaraxan Ustaclunun əsgərləri Osmanlılardan 2 böyük top və bir neçə ədəd badlic ələ keçirmişdilər. I Şah İsmayıl zamanında qızılbaş ordusunun odlu silahlara malik olması digər Səfəvi mənbələri ilə də təsdiqlənir. [7]

Səfəvi dövrünün tarix kitabı olan "Aləmara"da çoxsaylı müxtəlif soyuq silahlar ilə yanaşı badlic, xərpa-yi cəng, top, tüfəng, tüfəng-i kuçek-xəzaneyi (kiçik xəzinəli tüfəng) və zərbzən kimi atıcı odlu silahların da adı çəkilir. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və hərbi qüdrətinin təmin olunması üçün toptökmə sənətinin inkişafına Səfəvi hökmdarları xüsusi diqqət yetirirdilər. I Şah Abbasın dövründə ölkənin odlu silah istehsal edən əsas sənətkarlıq mərkəzlərindən biri də Şamaxı şəhəri idi. Şah Səfinin 1635-ci ildə topçubaşı Murtuzaoğlu bəyə verdiyi sifarişlə İrəvan şəhərində top tökülmüşdü. 1571-ci ildə Təbriz şəhərində olmuş İtaliya elçisi Vinçento de Alessandri yazırdı ki, Səfəvi dövlətində "arkebuz" ("dayandoldurum") tüfənginin istehsalı sənətkarlıq cəhətdən çox yüksək səviyyəyə çatmışdı. [3]

Əfşar ordusunun əvvəlki dövrlərdəki ordulardan əsas fərqi odlu silahdan geniş şəkildə istifadə olunması idi. Ənənəvi ordudakı döyüşçülər balta, qılınc, toppuz, nizə, ox-kaman ilə silahlanırdı. Yalnız Nadir Şah Əfşarın dövründə ilk dəfə ordunun böyük bir qismini odlu silahlarla silahlandırmaq mümkün oldu. Ordunun əsas top tədarükçü mərkəzəri Amül, Kirmanşah, İsfahan və Mərvdə yerləşirdi. Nadir Şahın ordusunda əsas

artilleriya bölmələrindən biri zamburakçılar idi.

Vurğulamaq lazımdır ki, XVI–XIX əsrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Bakı, Qarabağ, Qazax və Lahıc kimi sənətkarlıq mərkəzlərində soyuq silahlarla yanaşı, həmçinin atıcı odlu silahlarının - müşketlərin, çaxmaqdaşlı tüfənglərin və tapançaların istehsalı fəal şəkildə inkişaf etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən böyük şəhərlərdə yerli silah (tüfəngsazlar) və metal ustaları (çilingərlər) tərəfindən xüsusi poladdan hazırlanmış yüksək keyfiyyətli lülələrlə təchiz edilən və milli naxışlarla bəzədilən unikal silahların nümunələri yaradılırdı. XVI-XVII əsrlərdə Təbriz və Gəncə sənətkarları dəmirçilik və silah ustalığı bacarıqları ilə xüsusən məşhurluq qazanmışlar.

XVIII əsrin 2-ci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində, yəni xanlıq və çarizm dövrlərində Azərbaycanda atıcı odlu silahların istehsalı yeni inkişaf mərhələsnə qədəm qoyur. Artıq bu dövrdə Azərbaycan ərazisində atıcı odlu silahlarda tətbiq edilən fitilli mexanizmərin yerini çaxmaqdaşı kilidləri tutur. Sənətkarlar kütləvi şəkildə həm döyüş - tapança və tüfənglər, həm də ov silahları istehsal etməyə başlayırlar. *(Şəkil №1-4)*

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın silah istehsal edən mərkəzləri içərisində Şamaxı və Şəki şəhərlərinin, eləcə də Lahıc kəndinin adlarını xüsusən vurğulamaq lazımdır. Belə ki, əgər 1793-cü ildə Şamaxıda silah ustalığı ilə yalnız 18 nəfər məşğul idisə, 1849-cu ilə qədər silah ustalarının sayı 86-ya çatır. Yazılı mənbələrdən bəlli olur ki, 1848-ci ildə Şəki şəhərində (o vaxt Nuxa adlanırdı) 13 silah ustası fəaliyyət göstərmişdir. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın digər şəhərlərində - Şuşa, Naxçıvan, Ordubad və Gəncədə də silah ustalığı ənənələrini davam etdirən usta sənətkarlar var idi. 1848-1849-cu illərdə bu şəhərlərdə 100-dən çox silah ustası çalışırdı. Cəbrayıl qəzasında odlu silah istehsalı da yüksək inkişaf etmişdi. [6]

1830-cu illərin əvvəllərində Lahıc kəndində 8 tüfəng istehsalı emalatxanası (karxanası) var idi. Lahıc ustaları bütün işləri əl ilə görürdülər. Onlar əl ilə işləsələr də, yüksək səviyyəli ustalıq əldə

etmişdilər. XIX əsrin əvvəllərinə aid bir sənəddə qeyd olunur ki, "Lahıc silahı bütün Şirvan, Quba, Qarabağ və Bakı, Dağıstan əyalətlərinə və
İranın bəzi bölgələrinə göndərilirdi. Lahıcda kiçik toplar belə hazırlanırdı.

Qarabağ, Gəncə, Şəki, Naxçıvan və digər bölgələrin sənətkarlarının yaradıcılığı da bu baxımdan mühüm diqqət doğururdu. Qarabağ ustalarının adı silahsazlıq sənətində xüsusilə seçilirdi. Şuşa və Xankəndində usta silahsazlar öz əl işləri ilə məşhur idilər. Bu ustaların emalatxanaları Bakı Dövlət Əyar Palatası tərəfindən yoxlanılırdı.

Uzun müddət ov silahı kimi də istifadə edilən çaxmaqdaşlı tüfəngləri bir neçə - lülə, çaxmaqdaşı və qundaq hissədən hazırlanırdı. Lülə və çaxmaqdaşı çox vaxt "lüləkəş" (lülə düzəldən) kimi tanınan silah ustaları, qundaqlar isə "qundaqsaz" kimi tanınan ixtisaslaşmış sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı.

Ədəbi mənbələrə görə, XIX əsrin əvvəllərində odlu silahlara olan yüksək tələbat səbəbindən bəzi silah ustaları "çaxmaqsaz" kimi tanınan çaxmaqdaşı düzəltmək sahəsində də ixtisaslaşmışdılar. Tək bir məhsul növü istehsalçıları arasında belə dar ixtisaslaşma Azərbaycanda odlu silah istehsalının XIX əsrdə yüksək səviyyəyə çatdığına işarə edir.

Tüfəng və tapançaların lüləsi əsasən poladdan hazırlanırdı. Ən keyfiyyətli polad "Dəməşq poladı" hesab olunduğuna görə ən qiymətli məhz bu metaldan hazırlanan tüfəng və tapançalar sayılırdı.

XVIII-XIX ərlərdə istehsalı geniş yayılmış tüfəng uzun lüləyə malik olan odlu silah növüdür. Lüləsinin uzunluğu ən azı 30 sm ölçüsündə olan tüfənglərə də təsadüf olunurdu. Belə atıcı silahların ümmi uzunluğu - qundaq, çaxmaq və lülə daxil olmaqla ən azı 60 sm-ə çatırdı [5]. *(Şəkil №1)*

Qısa lüləli tüfənglərdən fərqli olaraq uzun lüləli tüfənglərin lüləsinin uzunluğu adətən 105-110 sm-ə, atış məsafəsi isə 400 m-ə qədər çatırdı. Tüfəngin qundağı və lülə yatağı ağacdan

hazırlanırdı. Bunun üçün ən yaxşı qoz və ağcaqayın ağacları hesab olunurdu. Azərbaycanda hazırlanan tüfənglər qundağına görə seçilirdi. Tüfənglər adətən oymalar, gümüş və qızıl inkrustasiyalar və sümüklə bəzədilirdilər. Tüfəng tutacaqlarında, qınında və qundaqlarında ornamentlər və həndəsi naxışlar adətən qara mina və qızılla işlənilirdi. Silahın üzərindəki yazı, həmçinin sahibinin və ya ustasının
adı, bəzən də istehsal tarixi zərif xətlər, bəzək motivləri ilə həkk olunurdu.*(Şəkil№2-3)*

Azərbaycanda istehsal olunan tapançalar da öz formasına görə fərqlənirdi. Lüləsi poladdan hazırlanan tapançaların dəstəyi ağacdan olurdu. Üzəri mina, qarasavad ilə nəfis bəzədilmiş çaxmaqdaşlı tapançaların üzəri qızılı və gümüşü müxtəlif bəzək elementləri ilə bəzədilirdi. *(Şəkil №4)*

Xüsusi diqqəti barıt qabları doğurur. Odlu silahları doldurmaq üçün içində quru barıt saxlanılar bu kiçik, qoruyucu funksiya yerinə yetirən qabların meydana gələməsi bir başa atıcı odlu silahların yaranması ilə bağlıdır. Ovçuların və əsgərlərin bell hissədən asıb öz üzərlərində rahat gəzdirdikləri barıt qabları adətən heyvan buynuzundan, dəmirdən, misdən, dəridən, gümüş və taxtadan düzəldilirdi, üst hissələri isə milli naxışlar və zərgərlik elementləri – qızıl və gümüş işləmələrlə bəzədilirdi. Hazırda qiymətli tarixi eksponat kimi barıt qabları muzeylərdə saxlanılır və nümayiş olunur [9]. *(Şəkil №5)*

Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış uzun lüləli çaxmaqdaşı tüfəngləri əvvəllər Azərbaycanda geniş yayılmış xarici tüfənglərdən daha davamlılığı və atəş gücü ilə seçilirdi. Lakin bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda silah sənayesi tənəzzülə uğrayır. Buna əsas səbəb, 1864-cü ildə Qafqaz müharibələrinin bitməsindən dərhal sonra Çar hökumətinin etibarsız bir bölgə hesab etdiyi Qafqazda odlu silah istehsalını qadağan etməsi olur.

Azərbaycan silahsazlarının əllərindən çıxan qiymətli sənət nümünələri hazırda Milli və dünyanın bir çox muzeylərində,

həmçinin şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Belə ki, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasında qorunub saxlanılan XVII-XIX əsrlərə aid edilən tüfəng və tapançalar öz bəzəklərinin zənginliyi, üzərlərində olan kalliqrafik yazıların nəfis işlənmələri ilə seçilirlər.

Beləliklə, dövrümüzə kimi gəlib çıxmış və hazırda həm Azərbaycan, həm də məşhur dünya muzeylərində saxlanılan və nümayiş olunan müxtəlif atıcı silah nümunələri sübuta yetirir ki, Azərbaycan ərazisi XVI-XIX əsrlərdə atıcı silah istehsalının qədim mərkəzlərindən biri olmuş və bu aparıcı mövqeyini ölkəmiz uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov S. Azərbaycanın qədim və orta əsr silahları. / Əhmədov S., Məmmədov E., Qarayeva N. Kitab-albom. – Bakı: AFpoliqrAF, –2018, – 32 s.
2. Əliyeva H. Azərbaycanın orta əsr silahları üzərində kitabələr. – Bakı: Azərbaycan xalçaları, – 2016, cild 6, №19.
3 (4). Süleymanov N. Səfəvi Azərbaycan Səfəvi dövləti XVII əsrdə. –Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, –2021, –284 s.
4 (5). Mirişli E. Əfşar imperiyasında ordu // "Türküstan" qəzeti. [Elektron resurs] / – 29 aprel 2025. URL: https://www.turkustan.az/news/authors/114044.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCf%C9%99ng.
6. https://ens.az/ru/istoriya-proizvodstva-ognestrelnogo-oruzhiya-v-azerbaydzhane.
7. https://www.facebook.com/Sah1501/posts/%C5%9Fah-ismay%C4%B1l-s%C9%
99f%C9%99vi-zaman.
8. https://www.google.com/search?q=Az%C9%99rbaycanda+at%C4%B1c%C4%B1
l%C4%B1+silahlar%C4%B1n+yaranma+tarixi&sca_esv.

9. https://www.google.com/search?q=Bar%C4%B1t+qab%C4%B1&sca_esv=2987
630c083893fb&biw.

Хашим Пашаев

ИСТОРИЯ ПРОИЗВОДСТВА ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме: Представленная статья посвящена формированию и развитию производства стрелкового оружия в Азербайджане, а также изучению путей его развития. Так, в статье дается краткий обзор истории производства стрелкового оружия в Азербайджане, предоставляется информация о различных типах и видах стрелкового оружия, производившегося в нашей стране с XV века до конца XIX века, о войнах, которые вели государства, существовавшие в Азербайджане в позднем Средневековье, что дало толчок развитию местного производства стрелкового оружия, а также об особом внимании, уделяемом правителями Сефевидов развитию искусства литья пушек для обеспечения обороноспособности и военной мощи страны. Также в статье предоставляется интересная информация о производстве пушек, винтовок и пистолетов Шамахи, Тебризе, Лахидже и в других городах.

Факты доказывают, что в периоды ханств и царской эпохи производство оружия в нашей стране продолжало свое высокое развитие - совершенствовались как технология производства, так и художественное оформление стрелкового оружия, производимого в стране. Таким образом, уже в XVIII-XIX веках винтовки с фитильным механизмом были заменены винтовками с кремневыми запалами. В художественном оформлении огнестрельного оружия широко использовались золото и полировка, геометрические и цветочные орнаменты, надписи и черная эмаль.

Факты, представленные в статье, дают основания утверждать, что территория Азербайджана в XVI-XIX веках была одним из древних центров по производству огнестрельного оружия и наша страна смогла долгое время удерживать свое ведущее положение в этой области.

Ключевые слова: Азербайджан, оружие, винтовка, пистолет, пушка, взрыватель, кремний, ствол, приклад, мастер по стволам, мастер по прикладам.

Hashim Pashayev

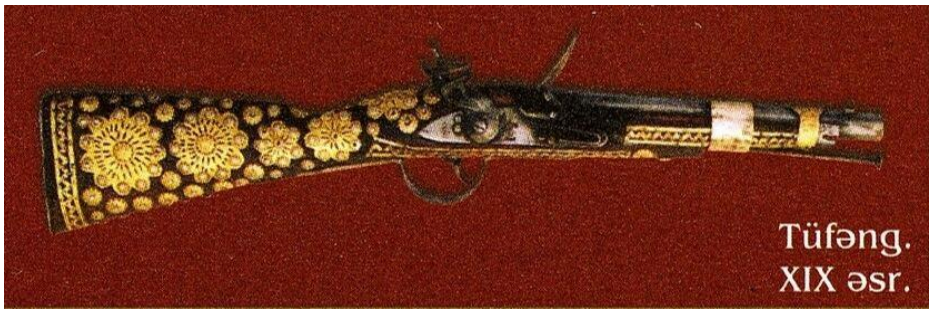
Summary: The presented article is dedicated to the formation and development of small arms production in Azerbaijan, and the study of its great development path. Thus, this article provides a brief overview of the history of small arms production in Azerbaijan, provides information about the various types and types of small arms produced in our country from the XV century to the end of the XIX century, the wars waged by the states that existed in Azerbaijan in the late Middle Ages gave impetus to the development of local small arms production, as well as the special attention paid by the Safavid rulers to the development of the art of cannon casting in order to ensure the country's defense capability and military power, and provides interesting information about the production of cannons, rifles and pistols in the cities of Shamakhi, Tabriz, Lahij, etc.

Facts prove that during the khanates and tsarist eras, arms production in our country continued its high development, and both the production and artistic design technology of small arms produced in the country were improved. Thus, already in the 18th-19th centuries, rifles with a wick mechanism were replaced by rifles with flintlocks. In the artistic design of firearms, gold and polishing, geometric and floral ornaments, writing and black enamel were widely used.

The facts presented in the article give reason to say that the territory of Azerbaijan was one of the ancient centers of firearms

production in the XVI – XIX centuries, and our country was able to maintain this leading position for a long time.

Key words: *Azerbaijan, weapon, rifle, pistol, cannon, fuse, flint, barrel, butt, barrel maker, butt maker.*

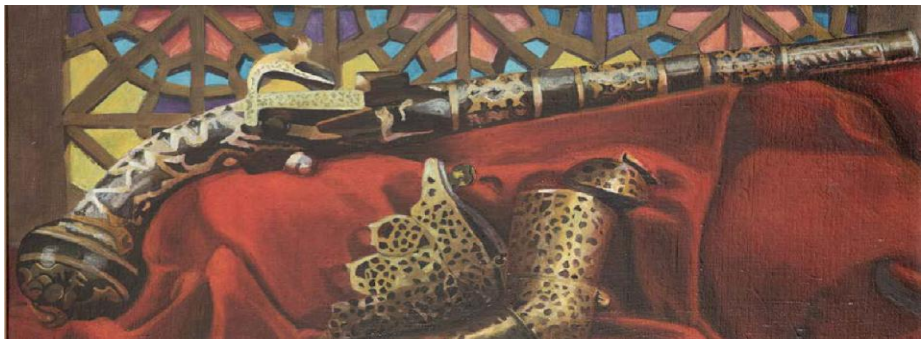
Şəkil №1 – **Qısa lüləli çaxmaqdaşlı tufəng (XIX əsr).**

Şəkil №2 - **Çaxmaqdaşlı tufəng (XIX əsr)**

Şəkil №3 - **Çaxmaqdaşlı tufənglər (XVIII-XIX ə.ə.)**

Şəkil №4 - **Çaxmaqdaşlı tapançalar (XVIII-XIX ə.ə.)**

Şəkil №5 – **Müxtəlif materiallardan hazırlanmış "barıtqabı"ları (XVIII-XIX ə.ə.)**

DOI: 10.52094/TPLK3395

Gülşən Hüseynova
Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyinin
"Hərb tarixi" şöbəsinin rəisi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
051 642 52 99

AZƏRBAYCAN SİLAHSAZLIĞININ TARİXİNDƏN: SƏNƏTKARLIQ ƏNƏNƏLƏRİ, İSTEHSAL TEXNOLOGİYALARI VƏ TARİXİ TƏKAMÜL

Xülasə: Məqalədə orta əsrlərdə və sonrakı dövrdə Azərbaycanda silahqayırma sənətinin təşəkkülü və inkişaf dinamikası, silah ustalarının peşə fəaliyyəti, istehsal prosesində tətbiq olunan texnoloji üsullar və onların dövrün hərbi-siyasi həyatında oynadığı rol kompleks şəkildə araşdırılır.

Tədqiqat zamanı yazılı-tarixi mənbələr, arxeoloji tapıntılar və maddi mədəniyyət nümunələri əsasında orta əsr silah istehsalının təşkili, metallurgiya sahəsində əldə edilmiş təcrübə, eləcə də sənətkarların istifadə etdiyi texniki üsullar təhlil edilir.

Məqalədə silahqayırma sahəsində fəaliyyət göstərən ustaların peşə hazırlığı, sənətkarlıq ənənələrinin formalaşması və nəsildən-nəslə ötürülməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Araşdırma göstərir ki, silahqayırma orta əsr Azərbaycan şəhərlərində yalnız hərbi ehtiyacları təmin edən istehsal sahəsi deyil, həm də yüksək texniki bacarıq, estetik zövq və zəngin sənətkarlıq təcrübəsini özündə birləşdirən mühüm fəaliyyət istiqaməti olmuşdur.

Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycanın müxtəlif tarixi bölgələrində mövcud olmuş silahqayırma mərkəzlərinin xüsusiyyətləri, onların istehsal imkanları və sənətkarlıq ənənələri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *metalişləmə sənəti, silahsazlıq, dəmirçilik, tüfəngsazlıq, sənətkarlıq təşkilatları*

Giriş

Azərbaycan xalq sənətkarlığı çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş zəngin mədəni irsin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Dövrümüzədək qorunub saxlanılmış çoxsaylı sənət nümunələri bu ənənənin qədim köklərə malik olduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. Xalq arasından yetişmiş bacarıqlı sənətkarlar müxtəlif tarixi dövrlərdə yüksək bədii dəyərə malik əsərlər yaradaraq ayrı-ayrı sənət sahələrini yaşatmış, həmin sənət növlərini davamlı şəkildə təkmilləşdirmiş və onları nəsildən-nəslə ötürərək bu günədək qoruyub saxlamışlar.

Tarix elmləri doktoru, Azərbaycan orta əsrlər tarixinin, xüsusilə şəhərlərin, şəhər sənətkarlığının, sənətkarlıq təşkilatlarının və ticarət əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı Mikayıl Heydərovun tədqiqatlarına əsasən, orta əsrlərdə Azərbaycanda ümumilikdə 44 sənət və peşə növü mövcud olmuşdur [19, s.43]. Bu sənət sahələri içərisində metalişləmə sənəti mühüm və aparıcı istiqamətlərdən biri kimi səciyyələnmişdir.

Azərbaycanın metalişləmə sənəti qədim tarixi ənənələrə əsaslanaraq dörd əsas istiqamət üzrə inkişaf etmişdir. Bu istiqamətlərə misgərlik, dəmirçilik, silahqayırma və zərgərlik aid idi [8, s.14]. IX–XII əsrin əvvəllərinə aid Azərbaycan şəhərlərində bıçaqçılıq, nəqqaşlıq və digər ixtisaslaşmış sənət növləri də formalaşaraq müstəqil fəaliyyət sahələrinə çevrilmişdir [7, s.108; 8, s.14]. Bu proses orta əsr Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq istehsalının ixtisaslaşmasının dərinləşdiyini və metalişləmə sahəsində peşə bölgüsünün daha da təkmilləşdiyini göstərir. Bu peşə sahələrinin hər biri özünəməxsus istehsal xüsusiyyətləri, texnoloji üsulları və peşə ixtisaslaşması ilə fərqlənirdi [8, s.14; 11, s.311].

Tunc dövründən etibarən soyuq silahların istehsalında metallurgiya texnologiyalarının tətbiqi geniş yayılmış və nəticədə xəncər, qılınc, nizə, təbərzin, cəng yabası və digər silah növləri əsasən metaldan hazırlanmağa başlanmışdır. Metal silahların istehsalı mürəkkəb texnoloji proseslərə əsaslandığından, onların hazırlanması yüksək peşə bacarığı, xüsusi əmək vərdişləri və ixtisaslaşmış biliklər tələb edirdi. Bu texnoloji yenilik silah istehsalının sadə sənətkarlıq fəaliyyətindən ayrılaraq müstəqil peşə sahəsi kimi formalaşmasına zəmin yaratmışdır [7, s.40; 13, s.34].

Şərq ölkələrində, o cümlədən Cənubi Qafqaz regionunda odlu silah istehsalının inkişafı tarixən nisbətən zəif və ləng xarakter daşımışdır. Bu sahə XIX əsrdə Avropa silah ustalarının əldə etdiyi texniki nailiyyətlərlə müqayisədə geri qalırdı. Bunun başlıca səbəblərindən biri, ehtimal ki, ustaların istehsal prosesində istifadə etdikləri texnoloji üsulları və peşə sirlərini uzun müddət qoruyub saxlamaları olmuşdur [8, s.58; 15, s.4].

Ənənəvi odlu silahların hazırlanması zamanı tüfəng lülələrinin üzərinə xüsusi bəzək və nişanlama üsulları tətbiq edilirdi. Belə ki, polad qələmdən istifadə etməklə ustanın və bəzən də silah sahibinin adı lülənin səthinə həkk olunur, daha sonra həmin hissəyə əridilmiş mis doldurulurdu. Mis soyuduqdan və bərkiyərək yazını tam doldurduqdan sonra artıq qalan mis qatı almaz vasitəsilə təmizlənirdi. Bununla belə, əksər hallarda lülənin üzərində yalnız silah ustasının adı qeyd edilirdi. Bir sıra sifarişçilər isə adlarının silah üzərində göstərilməsinə razı olmurdular. Buna səbəb, silahın hər hansı cinayət hadisəsində istifadə olunaraq ələ keçirildiyi zaman onun sahibinin müəyyən edilməsinin mümkün olması idi [17, s.136].

Lülənin üzərində ustanın adının qeyd edilməsi ilə yanaşı, onun şəxsi möhürü (damğası) vurulur və müxtəlif naxış elementləri ilə bəzədilirdi. Bu xüsusiyyətlər həm silahın hazırlanma mənbəyini göstərir, həm də ustanın peşəkarlığını və sənətkarlıq ənənələrini əks etdirirdi [17, s.136].

Silahqayırma sənətində mövcud olan əmək bölgüsü nəticəsində odlu silahların ayrı-ayrı hissələri müxtəlif ixtisaslaşmış ustalar tərəfindən hazırlanırdı. Bu səbəbdən bir silah nümunəsinin lüləsində, çaxmaq mexanizmində və digər konstruktiv hissələrində fərqli ustalara məxsus nişan və möhürlərə rast gəlmək mümkün idi. Bir tüfəngin hazırlanması adətən 2–3 ustanın birgə əməyini tələb edir və bu proses təxminən 10–12 gün davam edirdi. [10, s.111].

XIX əsrin ortalarında belə tüfənglərin bazar qiyməti 60–100 manat arasında dəyişirdi [3, s.320; 8, s.92; 10, s.111].

Silahsazlıq sənəti ilə məşğul olan ustalar öz peşə biliklərini və istehsal üsullarını xüsusi sirr kimi qoruyub saxlayırdılar. K.Marks özünün 1867-ci ildə çap edilmiş "Kapital" əsərinin I cildində sənət sahələrində peşə sirlərinin qorunması ənənəsinə diqqət çəkərək qeyd edirdi ki, XVIII əsrə qədər bir çox sənət sahələri "sirr" anlayışı ilə əlaqələndirilmiş və həmin biliklərə yalnız bu sahədə təcrübə və ixtisas sahibi olan şəxslər yiyələnə bilmişlər. Ustalar sənət ənənələrinə sadiq qalmaq, peşə nüfuzunu qorumaq və sənət yoldaşlarına hörmətlə yanaşmaq öhdəliyi götürür, eyni zamanda sənətin əsas sirlərini kənar şəxslərə açıqlamamaq barədə and içirdilər [9, s.411].

Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, peşə sirlərinin qorunması ilə bağlı bu ənənə Azərbaycanda da uzun müddət davam etmiş və XIX əsrdə silahsazlıq sənəti sahəsində öz əhəmiyyətini saxlamışdır [5, s.76, 8, s.94].

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda odlu silah istehsalı ümumi miqyas baxımından məhdud olsa da, ayrı-ayrı sənətkarlıq mərkəzlərində bu sahə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanan uzun lüləli tüfənglər möhkəm konstruksiyası, atəş dəqiqliyi və güllənin daha uzaq məsafəyə çatmasını təmin edən xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. O.V.Markqrafın məlumatlarına əsasən, 1817–1864-cü illəri əhatə edən Qafqaz müharibəsi dövründə yerli tüfənglər məhz bu texniki üstünlüklərinə görə rus ordusunun istifadə etdiyi süngülü tüfənglərlə müqayisədə daha effektiv hesab olunurdu [11, s.49].

Orta əsrlər dövrünün tədqiqatçıları Lahıc kəndini Qafqaz regionunda silah istehsalının əsas mərkəzlərindən biri kimi səciyyələndirmişlər [1, s. 22]. Lahıc ustaları silah istehsalının bütün mərhələlərini əsasən əl əməyi ilə həyata keçirirdilər ki, bu da işin daha mürəkkəb və uzunmüddətə başa gəlməsinə səbəb olurdu. Buna görə də silahların hazırlanması müəyyən vaxt tələb edirdi. Məsələn, Şamaxılı usta Əbdürrəhim bir ay ərzində yalnız bir tüfəng və iki tapança hazırlaya bilirdi. Bununla belə, onun hazırladığı silah lülələri yüksək keyfiyyəti ilə seçilir və alıcılar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Hətta həmin lülələr qundaq və digər tamamlayıcı hissələr olmadan belə alıcılar tərəfindən üstün tutulurdu [6, s.32; 15, s.6].

Hazırlanan silah hissələrinin qiyməti ustanın sənətkarlıq səviyyəsindən və məhsulun keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişirdi. Belə ki, onların dəyəri 5 çevrondan 10 çevrona qədər təşkil edirdi. Digər ustalar tərəfindən hazırlanan lülələr isə nisbətən aşağı qiymətə satılır və onların bazar dəyəri 3–8 çevron arasında dəyişirdi [14, s.4; 8, s.58].

Silahsazlıq sənətinin inkişafında Qarabağ ustalarının fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qarabağ bölgəsində, xüsusilə Şuşa və Xankəndi şəhərlərində silah istehsalı ilə məşğul olan bir sıra tanınmış silahsaz ustalar fəaliyyət göstərmişlər. Həmin ustaların emalatxanaları mütəmadi olaraq Bakı Əyar Palatası tərəfindən yoxlanılmışdır. Aparılmış yoxlamaların nəticələri 1876–1898-ci illərə aid Bakı Əyar Palatasının təftiş sənədlərində əks olunmuş və bu sənədlərdə silahsaz ustaların fəaliyyəti haqqında qiymətli məlumatlar qeydə alınmışdır [8, s.12].

Naxçıvan diyarında fəaliyyət göstərən silahsazlar da müxtəlif növ odlu silahların hazırlanması ilə məşğul olmuşlar. Bu sənət sahəsində Ordubadda fəaliyyət göstərən Fərəc adlı usta xüsusi nüfuz qazanmışdı. Dövrün mənbələrində Fərəcin peşəkarlığı yüksək qiymətləndirilir və onun xüsusi təhsil almamasına baxmayaraq, müxtəlif sənət sahələrində mühüm bacarıqlara yiyələndiyi qeyd olunur. Usta tapança hazırlamaqla yanaşı, saat

təmiri, gümüş işləmə və zərgərlik sahələrində də peşəkar fəaliyyəti ilə seçilmişdir [10, s.112].

Usta Fərəcin sənətkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri mürəkkəb məmulatları mexaniki avadanlıqdan istifadə etmədən, əl əməyi ilə yüksək dəqiqliklə hazırlaması idi. Mənbələrdə onun Avropada bir neçə mütəxəssisin əməyini tələb edən işləri təkbaşına və səliqəli şəkildə yerinə yetirdiyi vurğulanır [10, s.112]. Bu xüsusiyyət yerli sənətkarların ənənəvi istehsal üsullarına əsaslanan yüksək texniki və praktiki bacarıqlarını nümayiş etdirir.

Usta Fərəc XIX əsrdə yeni silah nümunələri kimi meydana çıxan "Kolt" və "Adams" sistemli revolverlərin hazırlanma texnologiyasını da mənimsəmişdi. Onun hazırladığı revolver 1863-cü ildə Tiflisdə keçirilən sərginin sənaye bölməsində nümayiş etdirilmiş və mükafata layiq görülmüşdür [10, s.112]. Bu hadisə Ordubadda silahsazlıq sənətinin inkişaf səviyyəsini və yerli ustaların dövrün texniki yeniliklərini mənimsəyərək onları öz istehsal təcrübələrində tətbiq edə bildiklərini göstərən mühüm faktlardan biridir.

Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən metalişləmə sənətinin peşəkar ustaları da öz yüksək sənətkarlıq nümunələrini beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirirdilər. Onların yaratdığı bəzi qiymətli əl işləri isə dünyanın müxtəlif muzeylərində nadir və mükəmməl sənət nümunələri kimi hələ də qorunaraq sərgilənir. Məsələn, 1852-ci ildə Moskvada keçirilən Ümumrusiya kənd təsərrüfatı və kənd sənayesi məmulatları sərgisində Azərbaycan sənətkarları da iştirak etmişlər. Sərgidə Nuxa qəzasının Qəbələ mahalından olan ustalar öz hazırladıqları sənət nümunələrini nümayiş etdirmiş və yüksək qiymətləndirilmişlər. Belə ki, usta Səlim Əlimirzə oğlu hazırladığı tapançaya görə, usta Ömər Nəsir oğlu tüfəng lüləsinə görə, Qutqaşen kəndinin (indiki adı Qəbələ) sakini usta Şahməmməd Dost Məhəmməd oğlu tüfəng və tapança sürgülərinə görə, usta Rəhim Cəfər oğlu isə düz və əyri xəncərlərə görə fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. Bu mükafatlar

həmin dövrdə Azərbaycan silahsazlıq və metal emalı sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərən mühüm faktlardan biri hesab edilir [2, s.5].

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində yaxın dövrlərə qədər davam edən kustar metalişləmə ənənələri, xüsusilə dəmirçilik sənəti də inkişaf etmişdir ki, bu da tarixi irsin mühüm nümunələrindən biri hesab olunur [7, s.27].

Dəmirçilik sənətində ustalar arasında ixtisaslaşma prosesi də mövcud olmuşdur. Bu sahədə ixtisaslaşma əsasən üç formada özünü göstərirdi: Birinci istiqamət dəmirçilik sənətinin daxili sahələri üzrə ixtisaslaşmanı əhatə edirdi. Buraya ümumi dəmirçiliklə yanaşı, silahqayırma, çilikgərlik, bıçaqçılıq və digər sənət sahələri də daxil idi.

İkinci istiqamət ayrı-ayrı kəndlərin əhalisinin müəyyən növ dəmir məmulatlarının hazırlanması üzrə ixtisaslaşması ilə bağlı idi. Belə yaşayış məntəqələrində ustalar əsasən konkret məhsul növünün istehsalı ilə məşğul olurdular.

Üçüncü istiqamət isə ailə və nəsil daxilində formalaşan ənənəvi ixtisaslaşma ilə xarakterizə olunurdu. Bu halda bir sənətkar nəsli silahqayırma sahəsində fəaliyyət göstərir, digər nəsil isə bıçaqçılıq və ya çilingərlik kimi sənət sahələrində ixtisaslaşırdı [4, s.78].

Dəmirçixanaların daxili quruluşunu öyrənmək baxımından Lahıcın Ağalı məhəlləsində günümüzədək qorunub saxlanılan dəmirçixana nümunə kimi göstərilə bilər. Bu dəmirçixana XIX əsrin əvvəllərində Ağa Məhəmməd Seyid Əhməd oğlu tərəfindən inşa edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə həmin emalatxanada onun kötücəsi, tanınmış dəmirçi usta Seyfəl Məmmədov fəaliyyət göstərmişdir [8, s.61; 16, s.143]. Peşəkarlığı və zəhməti sayəsində tanınan Seyfəl Məmmədov dəmirçilik sənətini nəsildən-nəslə yaşatmış məşhur ustalar nəslinin nümayəndəsi idi. Onun verdiyi məlumata görə, atası, babası və ulu babaları 80–90 il ömür sürmüş, ailə ənənəsinə sadiq qalaraq dəmirçilik peşəsini nəsillər boyunca davam etdirmişlər.

Qocaman dəmirçilərin xatirələrinə əsasən, XIX əsrin sonlarında Lahıcda 40–50-yə yaxın dəmirçi emalatxanası fəaliyyət göstərmişdir. Zaman keçdikcə bu emalatxanaların sayı azalmış və 1990-cı illərə qədər onların təxminən onu fəaliyyətini davam etdirmişdir. Həmin emalatxanalar arasında usta Seyfəl Məmmədovun işlədiyi dəmirçixana öz ənənəvi quruluşunu və xüsusiyyətlərini daha yaxşı qoruyub saxlamış nümunələrdən biri hesab edilir [7, s.28-29].

Yazılı mənbələrdə sənətkar təşkilatlarının fəaliyyəti haqqında da məlumatlar məhdud olsa da, arxeoloji, epiqrafik və etnoqrafik materiallar həmin dövrdə sənətkarların müəyyən peşə birlikləri və təşkilati formalar daxilində fəaliyyət göstərdiyini nümayiş etdirir [18, s.103; 20, s.160].

Bakıda və Abşeron ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş epiqrafik nümunələr orta əsrlərdə sənətkarlıq fəaliyyətinin təşkilatlanmış xarakter daşıdığını təsdiqləyir. Tarixçi və şərqşünas alim Sara Aşurbəyli də əsərlərində epiqrafik mənbələrə əsaslanaraq Bakı və Abşeron bölgəsində sənətkarlıq təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir[18, s.104]. Bu təşkilatlar yalnız peşə fəaliyyətini deyil, həm də şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatını tənzimləyən mühüm qurumlar olmuş, istehsalın inkişafında, texniki biliklərin ötürülməsində və sənət ənənələrinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır [12, s.134].

Orta əsr şəhərlərində sənətkarların müəyyən məhəllələrdə cəmləşməsi də onların təşkilatlanma xüsusiyyətlərindən biri idi. Şamaxı, Lahıc, Şəki, Şuşa və Beyləqan kimi şəhərlərdə sənətkarlıq məhəllələrinin mövcudluğu istehsal fəaliyyətinin müəyyən məkan prinsipləri əsasında qurulduğunu göstərir [20, s.160; 7, s.107; 6, s.63-65].

Nəticə

Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən misgər, dəmirçi, silahqayıran və zərgər emalatxanalarının, eləcə də bu sahələrdə çalışan ustaların sayı barədə ətraflı və sistemli

məlumatlara rast gəlinmir. Bununla belə, ayrı-ayrı tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında XIX əsrin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanda metalişləmə sənətinin yayılma səviyyəsi haqqında müəyyən təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür [1, s.22; 11, s.48; 14, s.6; 17, s.140].

Beləliklə, aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, metalişləmə sənəti Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin formalaşmasında və təsərrüfat-məişət həyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qədim dövrlərdən etibarən bu sənət sahəsi zamanın tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşmiş, texniki biliklərin və sənətkarlıq ənənələrinin nəsildən-nəslə ötürülməsi nəticəsində öz inkişaf xəttini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan sənətkarlarının yaratdıqları metal nümunələri yalnız funksional təyinatı ilə deyil, həm də yüksək icra səviyyəsi, estetik dəyəri və zəngin bədii xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir.

Bu sənət əsərləri xalq ustalarının peşəkarlığını, yaradıcı yanaşmasını və dövrün texnoloji imkanlarından səmərəli istifadə bacarığını nümayiş etdirən mühüm tarixi mənbələr sırasında yer alır. Metalişləmə nümunələri Azərbaycan xalqının sənət dünyagörüşünü, zövq anlayışını və mədəni irsə verdiyi dəyəri əks etdirərək, ölkənin maddi-mədəni tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundova N. Azərbaycanda qədim metal istehsalı ilə bağlı yaşayış yerləri // “Azərbaycan arxeologiyası” jurnalı, cild 17, № 2, 2014-cü il, s.20-25.
2. Azərbaycanın qədim və orta əsr silahları (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Kitab-Albom. Bakı, 2018, 32 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası, VI cilddə. VI cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632s.
4. Bəşirov R. Orta əsrlərdə Naxçıvanda silahqayırma sənəti (IX-XVII əsrlər) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, № 2, 2005, s.75-84.
5. Bəşirov R. Naxçıvanın orta əsrlər metalişləmə sənəti (IX-XVII əsrlər). Bakı, Nafta-Press, 2015, 232s.
6. İbrahimov F. Bakıda metalişləmə tarixi (IX-XII əsrlər). Bakı, Elm, 1995, 88s.
7. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalişləmə sənəti. (IX-XIII əsrlər). Bakı, Elm, 1988, 174 s.
8. Quliyev H, Tağızadə N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, 106s.
9. Marks K. Kapital. I cild. Bakı, 1949, 679 s.
10. Muradov V. XVIII-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında dəmirçilik və silahsazlıq // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. № 4, 2016-cı il., s.109-113.
11. Mustafayev A. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 1999-cu il, 323s.
12. Mustafayev C. Azərbaycanın sənətkarlıq təşkilatlarında idarəçilik məsələləri (XVIII–XIX əsrlər) // "İpək yolu" jurnalı, Bakı, 2019-cu il, № 4, s.132-137.
13. Rüstəmova L. Azərbaycan ərazisində erkən metallurgiya və metalişləmənin inkişaf mərhələləri // Tarix, insan və cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal, № 2(32), 2021-ci il, s.32-38.
14. Vahabova S. Azərbaycanın müdafiə silahları. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012-ci il, 79s.
15. Vahabova S. Azərbaycan soyuq və odlu silahları. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016-cı il, 119s.
16. Vahabova S. Azərbaycan orta əsr silahları. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında. Bakı, 2019-cu il, 232 s.
17. Vahabova S. Azərbaycan silahsazlığında bədii-texniki ənənələr // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, cild 68, №1, 2020-ci il, 134-142

Rus dilində

18. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку (VIII – начало XIX вв.). Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1964. 336 с.
19. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. – Баку, Элм, 1982, 280 с.
20. Минкевич-Мустафаева Н. В. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Байлакана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку, Наука, 1965**, с**.149–160.

Gulsen Huseynova

THE HISTORY OF ARMS MANUFACTURING IN AZERBAIJAN: CRAFTSMANSHIP TRADITIONS, PRODUCTION TECHNOLOGIES, AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Keywords: *metalworking, weaponsmithing, blacksmithing, gunsmithing, craft guilds.*

Summary: The article provides a comprehensive examination of the emergence and development of the arms-making craft in Azerbaijan during the medieval and subsequent periods. It focuses on the professional activities of weaponsmiths, the technological methods employed in the production process, and the significant role played by arms production in the military and political life of the period.

During the research, the organization of medieval weapon production, the experience gained in the field of metallurgy, as well as the technical methods used by craftsmen are analyzed on the basis of written historical sources, archaeological findings, and material cultural samples.

The article pays special attention to the professional training of masters engaged in weapon-making, the formation of craftsmanship traditions, and their transmission from one generation to another. The research demonstrates that weapon-making in medieval Azerbaijani cities was not only a production sector that met military needs, but also an important field of activity combining advanced technical skills, aesthetic taste, and rich craftsmanship experience.

The study examines the characteristics of weapons manufacturing centers that existed in various historical regions of Azerbaijan, with particular attention to their production capabilities and artisanal traditions.

DOI: 10.52094/UBUG9238

İlqar Həsənəlizadə
Tədqiqatçı, ixtiraçı
safavikizilbash@gmail.com

ŞƏMŞİRİN LENTİKULYAR (LİNZAVARİ) İTİLƏNMƏSİ FƏNLƏRARASI TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Xülasə: Məqalədə şəmşirin lentikulyar (linzavari) itilənməsi mürəkkəb ənənəvi texnologiya və fənlərarası tədqiqat obyekti kimi araşdırılır. Göstərilir ki, bu itilənmə yalnız kəsici ağızın formalaşdırılması üsulu deyil, həm də tiyənin funksional xüsusiyyətlərini və onun bilək zərbəsinin biomexanikası ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən mühəndis həndəsəsinin əsas elementidir.

Əsaslandırılır ki, lentikulyar itilənmə ustasının fəaliyyəti əsasən tiyənin mühəndis həndəsəsinin bərpasına yönəlmişdir və yalnız itiliyin bərpası ilə məhdudlaşmır. Texnologiyanın qorunması, keyfiyyətinin elmi qiymətləndirilməsi və müvafiq mütəxəssislərin hazırlanması məsələləri nəzərdən keçirilir.

Müəyyən edilir ki, tarix, mühəndislik, biomexanika və mədəni irsin qorunması sahələrinin inteqrasiyası ənənəvi silahşünaslıq texnologiyalarının öyrənilməsi üçün yeni metodoloji yanaşma formalaşdırır.

Açar sözlər: *şəmşir, lentikulyar (linzavari) itilənmə, tiyənin mühəndis həndəsəsi, biomexanika, soyuq silah, ənənəvi silahşünaslıq texnologiyaları, mədəni irs.*

Giriş

Səfəvilər dövrünün tarixi şəmşiri ənənəvi silahşünaslıq sənətinin ən mükəmməl nümunələrindən biridir. Mövcud tədqiqatlar əsasən tiyələrin mənşəyinə, metallurgiyasına, bədii tərtibatına və tətbiq tarixinə həsr olunsa da, tiyənin mühəndis

həndəsəsinin mühüm elementi olan lentikulyar itilənmə kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Bu məqalədə lentikulyar itilənmə tarix, mühəndislik, biomexanika və mədəni irsin qorunmasını birləşdirən fənlərarası tədqiqat obyekti kimi təqdim olunur.

Tədqiqat elmi ədəbiyyatın təhlilinə və tarixi şəmşirlərin konstruktiv xüsusiyyətlərinin müqayisəli araşdırılmasına əsaslanır. İrəli sürülən konseptual müddəalar ənənəvi silahşünaslıq texnologiyalarının öyrənilməsi üçün yeni metodoloji yanaşmanın formalaşdırılmasına yönəlmişdir.

2. Lentikulyar (linzavari) itilənmə şəmşirin mühəndis həndəsəsinin elementi kimi

Ənənəvi yanaşmaya görə, tiyənin itilənməsi kəsici ağızın formalaşdırılmasına yönəlmiş texnoloji əməliyyat hesab olunur, lakin Səfəvilər dövrünə aid tarixi şəmşirlər baxımından bu yanaşma kifayət qədər dolğun deyildir.

Lentikulyar (linzavari) itilənmə yalnız kəsici ağızı formalaşdırmır, o, həm də tiyənin işçi hissəsinin fəza həndəsəsini müəyyən edir. Linzavari profil materialın paylanmasına, kəsilən mühitlə qarşılıqlı təsirə və şəmşirin funksional xüsusiyyətlərinə bilavasitə təsir göstərir. Buna görə də o, şəmşirin mühəndis həndəsəsinin əsas elementlərindən biri hesab edilməlidir.

Erkən Səfəvi şəmşirləri sonrakı dövrlərdə geniş yayılmış qan novları (dollar) və pazşəkilli həndəsədən fərqli olaraq, işçi səthin fasiləsiz lentikulyar (linzavari) profili ilə səciyyələnirdi. Belə həndəsənin bərpası yüksək peşəkarlıq, zəngin praktiki təcrübə və tiyənin funksional quruluşunun dərindən mənimsənilməsini tələb edir.

Beləliklə, lentikulyar (linzavari) itilənmə yalnız texnoloji əməliyyat deyil, o, tarixi şəmşirin mühəndis həndəsəsinin formalaşmasını və funksional xüsusiyyətlərinin qorunmasını təmin edən əsas elementlərdən biridir.

3. Lentikulyar (linzavari) həndəsənin biomexaniki rolu

Şəmşirin funksional xüsusiyyətləri yalnız onun hazırlandığı materialın fiziki parametrləri və ya kəsici ağızın itiliyi ilə müəyyən olunmur. Onlar, həmçinin, tiyənin mühəndis həndəsəsi ilə insan hərəkətlərinin biomexanikası arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılıdır.

Bilək zərbəsi zamanı lentikulyar (linzavari) həndəsə şəmşirin vahid mühəndis–biomexaniki sistem kimi konstruktiv üstünlüklərinin reallaşmasına şərait yaradır. Buna görə də tiyənin ilkin həndəsəsinin dəyişməsi yalnız onun kəsici xüsusiyyətlərinə deyil, həm də qüvvənin ötürülmə xarakterinə və zərbənin səmərəliliyinə təsir göstərə bilər.

Bu baxımdan lentikulyar (linzavari) itilənmə son texnoloji əməliyyat deyil, silahın biomexaniki optimallaşdırılmasının mühüm elementidir.

4. Lentikulyar (linzavari) itilənmənin fənlərarası tədqiqat obyekti kimi əsaslandırılması

Lentikulyar (linzavari) itilənmənin öyrənilməsi yalnız silahşünaslıq çərçivəsində məhdudlaşdırıla bilməz. Bu texnologiyanın elmi təhlili tarix, mühəndislik, biomexanika, materialşünaslıq və mədəni irsin qorunması sahələrinin inteqrasiyasını tələb edir.

Belə yanaşma lentikulyar itilənməni təkcə ənənəvi texnoloji əməliyyat kimi deyil, həm də tarixi şəmşirin mühəndis həndəsəsini, funksional xüsusiyyətlərini və biomexaniki imkanlarını müəyyən edən kompleks tədqiqat obyekti kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, lentikulyar (linzavari) itilənmə tarixi şəmşirin mühəndis həndəsəsini, onun biomexaniki xüsusiyyətlərini və ənənəvi silahşünaslıq texnologiyalarını vahid elmi sistemdə birləşdirən kompleks tədqiqat obyekti kimi qiymətləndirilməlidir

5. Tiyənin mühəndis həndəsəsinin bərpasında ustanın rolu

Bu tədqiqatın əsas müddəalarından biri lentikulyar (linzavari) itiləmə ustasının roluna dair yeni yanaşmadır. Ənənəvi təsəvvürə görə, ustanın əsas vəzifəsi tiyənin kəsici xüsusiyyətlərini

formalaşdırmaq və bərpa etməkdir. Lakin mühəndislik baxımından onun əsas missiyası mümkün qədər az metal götürməklə tiyənin ilkin mühəndis həndəsəsini bərpa etməkdir.

Usta yalnız kəsici ağızı deyil, həm də linzavari profilin fasiləsizliyini, səthlərin simmetriyasını və tiyənin funksional təyinatına uyğunluğunu qiymətləndirir. Beləliklə, o, sadəcə itiləmə əməliyyatını deyil, bütün kəsici sistemin mühəndis həndəsəsini bərpa edir.

Abraziv alətin hər keçidi metalın bir hissəsini geri dönməz şəkildə uzaqlaşdırdığından peşəkar ustanın əsas prinsipi ilkin mühəndis həndəsəsinə minimum müdaxilə etməklə tələb olunan nəticəyə nail olmaqdır.

Bu baxımdan lentikulyar (linzavari) itiləmə tarixi şəmşirin mühəndis konsepsiyasının və funksional xüsusiyyətlərinin qorunmasına xidmət edən yüksək ixtisaslaşmış peşə fəaliyyətidir.

6. Əsas elmi müddəalar

Aparılmış fənlərarası tədqiqat aşağıdakı əsas elmi müddəaları formalaşdırmağa imkan vermişdir:

1. Şəmşirin lentikulyar (linzavari) itilənməsi yalnız kəsici ağızın formalaşdırılması üsulu deyil, həm də tarixi tiyənin mühəndis həndəsəsinin əsas elementlərindən biridir.
2. Şəmşirin funksional xüsusiyyətləri tiyənin həndəsəsi ilə bilək zərbəsinin biomexanikası arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşır və onların kompleks şəkildə öyrənilməsini tələb edir.
3. Lentikulyar (linzavari) itiləmə ustasının fəaliyyəti tiyənin sadəcə itilənməsi deyil, onun mühəndis həndəsəsinin bərpası prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.
4. Bu texnologiyanın qorunması tarix, mühəndislik, biomexanika, materialşünaslıq və mədəni irsi birləşdirən fənlərarası yanaşma tələb edir.
5. Gələcək tədqiqatların perspektiv istiqamətlərindən biri lentikulyar (linzavari) itilənmənin elmi

qiymətləndirilməsi metodlarının hazırlanması və ənənəvi texnologiyaların sənədləşdirilməsidir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, şəmşirin lentikulyar (linzavari) itilənməsi yalnız kəsici ağızın formalaşdırılması əməliyyatı deyildir. O, tiyənin mühəndis həndəsəsinin ayrılmaz elementi olmaqla yanaşı, onun funksional xüsusiyyətlərini və bilək zərbəsinin biomexanikası ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Təklif olunan fənlərarası yanaşma lentikulyar (linzavari) itilənməni tarix, mühəndislik, biomexanika, materialşünaslıq və mədəni irsin qorunması baxımından kompleks tədqiqat obyekti kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın əsas elmi nəticələrindən biri lentikulyar (linzavari) itiləmə ustasının fəaliyyətinə yeni yanaşmanın əsaslandırılmasıdır. Müəllifin fikrincə, ustanın əsas vəzifəsi tiyəni sadəcə itiləmək deyil, onun ilkin mühəndis həndəsəsini maksimum dəqiqliklə bərpa etməkdir. Məhz bu yanaşma tarixi şəmşirin konstruktiv ideyasının və funksional xüsusiyyətlərinin qorunmasının əsasını təşkil edir.

Lentikulyar itiləmənin obyektiv yoxlanması metodunun hazırlanması mühüm vəzifələrdən biridir. Vizual qiymətləndirmə onun həndəsi formasını etibarlı şəkildə müəyyən etməyə imkan vermir. Buna görə də tiyənin profilinin instrumental ölçülməsi və etalon forma ilə müqayisəsi zəruridir.

Tədqiqatın nəticələri tarixi tiyələrin öyrənilməsi və bərpası metodlarının təkmilləşdirilməsində, mütəxəssislərin hazırlanmasında və ənənəvi silahşünaslıq texnologiyalarının mədəni irsin mühüm hissəsi kimi qorunmasında istifadə oluna bilər. Təklif olunan konseptual müddəalar gələcək fənlərarası tədqiqatlar üçün metodoloji əsas kimi təklif olunur.

Ədəbiyyat

1. Khorasani M. M., *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period*, Legat, 2006, p. 776.

2. Ричард Бартон, *Книга мечей. Холодное оружие сквозь тысячелетия,* М., 2024, стр. 400.
3. Oakeshott, E. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. London: Lutterworth Press, 1960, p.358.
4. Stone G. C., *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor.* New York, 1934, p. 694.
5. Nicolle C. D., *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350. Islam, Eastern Europe and Asia,* London, 1999, p. 576.
6. Verhoeven J. D. *Metallurgy of Steel for Bladesmiths and Others who Heat Treat and Forge Steel,* 2005, Blue Moon Press, USA, p. 186.
7. Winter D. A. *Biomechanics and Motor Control of Human Movement*, 2022, p.384.
8. Schmidt-Nielsen K. *Animal Physiology: Adaptation and Environment,* Cambridge University Press, 1997, p. 617.
9. Камиль Хайдаков, *Шамширы,* М., «Барс», 2013, 215 стр.
10. Budynas R. G., *Nisbett J. K. Shigley's Mechanical Engineering Design,* 2014, p.1105.

Ilgar Hasanəlizade

LENTICULAR (LENS-SHAPED) SHARPENING OF THE SHAMSHIR AS AN INTERDISCIPLINARY RESEARCH OBJECT

Summary: This article examines the lenticular (lens-shaped) sharpening of the shamshir as a complex traditional technology and an interdisciplinary research object. It demonstrates that this type of sharpening is not merely a method of forming a cutting edge, but also a fundamental element of the blade's engineering geometry that determines its functional characteristics and its interaction with the biomechanics of a wrist strike.

The article substantiates that the work of a master specializing in lenticular sharpening is primarily aimed at restoring the engineering geometry of the blade and is not limited to restoring sharpness. The preservation of this technology, its scientific assessment, and the training of qualified specialists are also considered.

It is established that the integration of history, engineering, biomechanics, and cultural heritage preservation forms a new methodological approach to the study of traditional weapons technologies.

Keywords: *shamshir, lenticular sharpening, blade engineering geometry, biomechanics, edged weapons, traditional weapons technologies, cultural heritage*

DOI: 10.52094/RFPP3035

Elşad Eynullayev
Ənənəvi döyüş sənətləri üzrə xoreoqraf
Bakalavr, sənətşünas
Azərbaycan Kaskadyorlar Gildiyası
eynullayevelsad@gmail.com

AZƏRBAYCANIN ƏNƏNƏVİ DÖYÜŞ SƏNƏTİ: QIZILBAŞ SİLAH SİSTEMİ VƏ ATLI DÖYÜŞ PRAKTİKASI

Xülasə: Məruzədə XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan və türkman hərb mədəniyyətində qılınc, kompozit yay və atın vahid döyüş sistemi kimi funksiyası araşdırılır. Əsas diqqət Ağqoyunlu və Səfəvi hərbi ənənəsinə, xüsusilə Qızılbaş süvarisinin məsafəni idarə etməsi, atlı oxçuluq və şəmşirdən istifadə praktikasına yönəldilir. Tədqiqat tarixi-müqayisəli təhlil, silahların tipoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və müəllifin praktiki eksperimental rekonstruksiya təcrübəsi əsasında aparılmışdır. Mənbə bazasına dövr salnamələri, muzey kolleksiyaları, silahşünaslıq və hərb tarixi araşdırmaları daxildir. Yazılı qaynaqlarla birbaşa təsdiqlənməyən məlumatlar nəticə kimi deyil, yoxlanılması tələb olunan şifahi-etnoqrafik məlumat kimi fərqləndirilir. Məruzədə qılınc, yay-ox və atın ayrı vasitələr deyil, məlumat toplama, məsafə seçimi, təzyiq, yaxın döyüş və təhlükəsiz çıxış mərhələlərini birləşdirən kompleks sistem yaratdığı irəli sürülür. Nəticədə Qızılbaş döyüş mədəniyyətinin tədqiqində mənbəşünaslıqla eksperimental yanaşmanın birgə tətbiqinin səmərəli olduğu göstərilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan döyüş sənəti, Qızılbaş, Səfəvi, türkman süvarisi, şəmşir, kompozit yay, atlı oxçuluq, eksperimental rekonstruksiya*

GİRİŞ

Azərbaycan tarixində böyük dövlətlərin qurulması, mühüm hərbi qələbələrin əldə edilməsi və igid döyüşçülərin yetişməsi siyasi-strateji düşüncə ilə döyüş sənətinin qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Bu ənənə qədim dövrdən müasir mərhələyədək davam etmişdir. Məruzədə Azərbaycanın ənənəvi silahları ilə bağlı döyüş üslubları, texnikaları və strategiyaları araşdırılır. Tarixi şərait dəyişsə də, ənənəvi soyuq silahlarla döyüş mədəniyyətinin ən parlaq mərhələlərindən biri Ağqoyunlu, Səfəvi və Əfşar dövlətləri dövrünə təsadüf edir [8-10, 13, 15, 17].

TƏDQİQATIN MƏQSƏDİ, METODU VƏ ELMİ YENİLİYİ

Tədqiqatın məqsədi qılınc, yay-ox və atın Qızılbaş hərb mədəniyyətində hansı formada vahid taktiki sistem yaratdığını müəyyənləşdirməkdir. Əsas tədqiqat sualı belə formalaşdırılır: bu üç komponent müxtəlif döyüş məsafələri arasında keçidi, təzyiqin yaradılmasını və döyüşçünün təmas xəttindən təhlükəsiz çıxmasını necə təmin edirdi? Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan, yazılı və təsviri mənbələrin təhlilindən, qorunmuş silah nümunələrinin tipoloji xüsusiyyətlərindən və praktika əsaslı eksperimental rekonstruksiyadan istifadə olunur. Məruzənin elmi yeniliyi Qızılbaş döyüş sisteminin müəllif tərəfindən beşmərhələli - məlumat, məsafə, təzyiq, döyüş və çıxış - analitik model çərçivəsində izah edilməsidir.

QILINC, YAY-OX VƏ ATDAN İBARƏT VAHİD SİSTEM

Həmin dövrlərdə əzici, deşici və kəsici soyuq silahlardan istifadə olunmuşdur. Bununla belə, müəllif üç əsas vurucu amili fərqləndirir: qılınc, yay-ox və at. Azərbaycan və türkman hərb tarixində bunlar ayrı elementlər deyil, vahid hərəkət sisteminin hissələridir: qılınc yaxın, yay orta və uzaq məsafəni, at isə həmin məsafələr arasındakı keçidi idarə edir. Sistem Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa süvarisi mühitində siyasi-hərbi baza qazanmış, Səfəvi dövründə Qızılbaş birliklərinin mürşidə sədaqəti və dövlət quruculuğu ilə yeni təşkilati məna əldə etmişdir [10, 13, 15, 17].

Müəllifin araşdırma və praktiki rekonstruksiya təcrübəsinə əsaslanan qənaətinə görə, orta əsr bozqır süvarilərinin inkişaf etmiş nümunələrindən biri Səfəvi dövrünün Qızılbaş türk süvarisidir. Bu qiymətləndirmə odlu silahların Səfəvi ordusunda erkən dövrdən mövcud olmasına baxmayaraq, mobil Qızılbaş tayfa süvarisinin qılınc və ox-yay bacarıqlarını yüksək səviyyədə saxlaması, habelə çevik manevrə əsaslanan özünəməxsus döyüş üslubu ilə əsaslandırılır [8-10].

KOMPOZİT YAY VƏ ATLI OXÇULUQ

Yay əsas gövdə və kirişdən ibarətdir; quruluşuna görə sadə və kompozit növlərə ayrılır. Bir ağac parçasından hazırlanan sadə yayın istehsalı təqribən bir və ya bir neçə gün çəkir və əlavələrlə atış məsafəsi müəyyən qədər artırıla bilər. Ayrı-ayrılıqda işlənən bir neçə hissədən ibarət kompozit yayın hazırlanması isə ən yaxşı halda bir il davam edir. Müəllifin praktiki rekonstruksiya qeydlərinə görə, müəyyən sadə yaylarla müqayisədə kompozit yayın atış məsafəsi təqribən iki-üç dəfə çox ola bilər və bu, döyüş meydanında ciddi üstünlük yaradır. Bununla belə, belə müqayisələrdə yayın çəkigücü, dartma uzunluğu, oxun kütləsi və sınaq şəraiti ayrıca göstərilməlidir; buna görə "iki-üç dəfə" göstəricisi bütün yay növlərinə aid universal nəticə deyil [4, 6, 21].

Türk oxçuluğunda tətbiq edilən "baş barmaq" tutuşunda ox, oxçunun çəkən əli ilə eyni tərəfdə yerləşdirilir; sağəlli oxçuda bu, yayın sağ tərəfidir [22]. Müəllifin praktiki müşahidələrinə görə, bu üsul oxun at üzərində sabit saxlanmasına, müxtəlif vəziyyətlərdə rahat və dəqiq atışa, məşq səviyyəsi və tətbiq olunan texnikadan asılı olaraq isə daha cəld ox yükləməyə imkan verir [4,16,22].

Şərqi Roma tarixçisi Niketas Xoniat özünün məşhur "Tarix" əsərində qeyd edir ki, döyüş meydanında Bizans imperatoru Manuel şəxsən nizəsi ilə bir Səlcuqlu türkünü atından yerə salır. Lakin həmin türk döyüşçüsü o qədər inanılmaz bədən idarə etməsinə sahib olur ki, atdan yerə yıxılarkən, hələ bədəni torpağa dəymədən havada yayını çəkir və ox atır. Atılan bu ox birbaşa imperator Manuelin ayağına dəyərək onu yaralayır [5].

Qızılbaş döyüşçüsü həm atlı, həm də piyada döyüşə hazırlaşırdı: at üzərində mahir oxçu və cidaçı, zərurətdə ağır zirehli süvari; zirehsiz halda çevik süvari, atdan endikdə isə vəziyyətə uyğun müxtəlif soyuq silahlardan istifadə edən piyada kimi çıxış edirdi. Atlı oxçuluğun üstünlüyü yalnız atış sürəti deyil, məsafəni seçmək, istiqaməti atın hərəkəti ilə dəyişmək, atışdan sonra qarşı zərbə məsafəsindən çıxmaq, rəqibi dayanmağa, qalxan qaldırmağa və ya təqibə məcbur etmək, qılınc hücumundan əvvəl onun nizam və dözümlülüyünü zəiflətmək imkanları ilə bağlıdır [10, 11].

ATIN HƏRBİ-MƏDƏNİ STATUSU

Qızılbaş və türkman dünyagörüşündə at döyüşçünün yoldaşı sayılırdı. Uşaq doğularkən onun adına dayça bəslənir, uşaq atla birlikdə böyüyərək onunla ilahi bağ qurur, at isə rənginə, xarakterinə və igidliyinə uyğun adlandırılırdı. Atın alnına, yalına və ya yüyəninə qurd dişi, yaxud Quran ayələri yazılmış tumar bağlanması onu nəzərdən və döyüş bədbəxtliyindən qoruma ritualı idi. Döyüşdən əvvəl quyruğun düyünlənməsi və ya hörülməsi "tuğlama" adlanır, ölümə hazırlığı və geri çəkilməməni simvolizə edirdi [7, 18].

Bəy və ya igid həlak olduqda atın quyruğu kəsilir, bu mərasim "tul etmək" adlandırılır, yəhər tərsinə bağlanaraq at cənazənin arxasınca aparılırdı [18]. Atını satan və ya ona xəyanət edən döyüşçüyə mənfi münasibət göstərilirdi. Döyüş atı iş qabiliyyətini itirdikdə kəsilməyərək otlağa buraxılırdı

ŞƏMŞİR VƏ QILINC DÖYÜŞÜNÜN REKONSTRUKSİYASI

Müəllifin praktiki rekonstruksiya hipotezinə görə, Qızılbaş qılınc döyüşü əvvəlki türk döyüş ənənələrindən müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənə bilərdi. Səfəvi dövründə şəmşirdən geniş istifadə edilmiş, onun estetikası və texniki imkanları digər silahlarla müqayisədə yüksək qiymətləndirilmişdir [2, 3, 11, 14]. "Dəməşq poladı"dan hazırlanan tiyənin istehsal xüsusiyyətləri, qılıncın optimal əyriliyi, lentikulyar en kəsiyi və uyğun ağız geometriyası kəsici effektivliyi artırırdı. Burada "lentikulyar" anlayışı itiləmə

üsulunu göstərirdi. Şəmşir Qızılbaş döyüşçüsünün əlində olduqca təsirli silaha çevrilirdi [3, 11, 14, 23].

Döyüş üslubu bütöv şəkildə qeydə alınmadığından onun rekonstruksiyası təcrübə və müqayisəli araşdırmaya əsaslanır. Müəllifin gəldiyi nəticəyə görə, şəmşirdə kəsici üstünlük ön planda olmuşdur. Qılıncla kəsici, deşici və bölücü zərbələr endirilsə də, şəmşir əsasən kəsici və qismən deşici zərbə üçün uyğun olduğundan biləyin fəal işlədiyi axıcı hərəkətlər ehtimal edilir [1, 2, 11, 23]. Qılınc bədənin bir üzvü kimi qəbul edilməli; nə həddən artıq sıx, nə də boş tutulmalıdır: sıx tutuş yorğunluq və çeviklik itkisi, boş tutuş isə silahın ilk zərbədə əldən çıxması riski yaradır. Türk piyada döyüşçüsü, Qərb duelinə bənzər xətt üzrə irəli-geri hərəkətdən çox dairəvi mövqe dəyişməsinə əsaslanırdı. Döyüşçü rəqibin yanına və ya arxasına keçməyə, onu fırlanma zərbələri ilə çaşdırmağa çalışır, geniş və nəzarətsiz zərbələr əvəzinə tarazlığı pozmayan yığcam addım və qısa kəsici qövslərdən istifadə edirdi. Silahlı əl önə çıxarılsa da, bədən tam açılmamalı, qalxan və ya boş əllə müdafiə xətti saxlanmalı, hücumdan sonra tiyə qoruyucu mövqeyə qaytarılmalı idi.

Müdafiə sərt "kənar-kənara" blokla məhdudlaşmırdı: məsafədən çıxmaq, bucağı dəyişmək, zərbəni qalxan və ya tiyənin möhkəm hissəsi ilə yayındırmaq, ardınca qısa əks-hücum etmək daha məqsədəuyğun sayılırdı. Avropa qılıncoynatma mənbələrindəki məsafə, zamanlama və xətt anlayışları müqayisəli izah üçün yararlı olsa da, ikiəlli uzun qılınc texnikasını şəmşirə birbaşa tətbiq etmək olmaz [19, 20]. Roworth və Barbasetti əsərləri Səfəvi-Qızılbaş texnikasının tarixi sübutu deyil, yalnız müqayisəli terminoloji və biomekanik çərçivə kimi istifadə olunur. Bu müddəalar birbaşa tarixi təlimat kimi deyil, praktiki-biomekanik rekonstruksiya kimi qiymətləndirilməlidir.

DÖYÜŞ SİSTEMİNİN TAKTİKİ MODELİ

Atlı döyüşdə üstünlük yalnız sürətdən deyil, atla döyüşçünün eyni ritmdə hərəkətindən yaranırdı. Döyüşçü əvvəlcə düzgün oturuşu və istiqaməti qoruyur, sonra əyri tiyə ilə, adətən, qövsvari

zərbə endirirdi. Qılıncın bir əllə tutulması digər əllə cilovu idarə etməyə imkan verirdi. Hücum rəqibə zərbə ilə deyil, atın toqquşma xəttində ilişmədən təhlükəsiz çıxması ilə tamamlanırdı. Buna görə türkman-Səfəvi modeli "yaxınlaş, vur və dayan" deyil, "məsafəni idarə et, keçid yarat və yenidən məsafə aç" prinsipi ilə səciyyələndirilir [10, 11].

Ox-yay döyüşündə də məqsəd həmişə rəqibi dərhal məhv etmək deyildi; onu müdafiə və qalxan altında saxlamaq, sürətini azaltmaq, sıralarını seyrəltmək və nizamsız təqibə sövq etmək də mühüm idi. Uyğun məqamda döyüşçü yayı kənara qoyaraq qılınc və ya nizə ilə yaxın döyüşə keçirdi. Erkən Səfəvi dövrünə aid Şərif Məhəmmədin hərb məcmuəsində oxçuluq, güləş, nizə döyüşü, atçılıq və qılınca qulluq mövzularının birlikdə verilməsi hazırlığın ayrı fəndlər deyil, kompleks bacarıqlar sistemi kimi düşünüldüyünü göstərir [12].

Strateji həmlə kəşfiyyat ilə başlayırdı. Atlı oxçular ön mövqe və cinahlarda təzyiq yaradaraq reaksiyanı müşahidə edir, zəif cinah və ya əsas qüvvədən ayrılmış dəstə müəyyənləşdikdə hücum edirdilər. Nəzarətli geri çəkilmə rəqibi əvvəlcədən seçilmiş əraziyə və nizamsız təqibə çəkmək, sıralarını pozmaq məqsədi daşıyırdı. Son mərhələdə nizə və qılıncla yaxın hücum edilir, süvari rəqib sırasında dayanmadan yenidən toplanmaq üçün təmas xəttindən çıxırdı [10, 11].

Sistemin məntiqi beş anlayışla ümumiləşdirilə bilər: məlumat, məsafə, təzyiq, döyüş və çıxış. Atlı döyüşçü rəqibin ən müdafiəsiz sahələrinə zərbə endirirdi; şəmşirin uzunluğu, əyri tiyəsi və balansı bu məqsədə uyğun idi.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil Qızılbaş döyüş effektivliyinin yalnız ayrı-ayrı silahların keyfiyyəti ilə deyil, qılınc, kompozit yay və atın müxtəlif məsafələr arasında keçid yaradan vahid sistemdə birləşdirilməsi ilə izah oluna biləcəyini göstərir. "Məlumat, məsafə, təzyiq, döyüş və çıxış" modeli bu sistemin müəllif tərəfindən təklif edilən analitik

ümumiləşdirilməsidir. Yazılı mənbələrin məhdudluğu səbəbindən qılınc texnikası və bəzi atçılıq adətləri barədə müddəalar tarixi faktla eyniləşdirilmir; onlar müqayisəli mənbələrə və praktiki rekonstruksiyaya əsaslanan hipotezlərdir.

Azərbaycanın çoxəsrlik döyüş sənətinə dair məlumatlar məhduddur və mövzu üzrə geniş tədqiqatlara ehtiyac qalır. Azərbaycan Kaskadyorlar Gildiyası və "Alpərən Qədim Türk Döyüş Mədəniyyəti Mərkəzi" bu dəyərləri inkişaf etdirməyi və milli döyüş mədəniyyətinin tanıdılmasına töhfə verməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov, C. (2008). Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Sabah.
2. Vahabova, S. Q. (2010). Azərbaycanın son orta əsr silahlarının öyrənilməsində muzey materiallarının rolu [Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası]. Bakı: AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.
3. Alexander, D. G., Pyhrr, S. W., & Kwiatkowski, W. (2015). Islamic Arms and Armor in The Metropolitan Museum of Art. New Haven/New York: Yale University Press; The Metropolitan Museum of Art. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/Islamic_Arms_and_Armor_in_The_Metropolitan_Museum_of_Art
4. Bir, A., Kaçar, M., & Acar, Ş. (2006). Türk menzil okçuluğu, yay ve okları. Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 8(1), 39–67. https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/210023
5. Choniates, N. (1984). O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniatēs (H. J. Magoulias, Trans.). Detroit: Wayne State University Press, §53. https://topostext.org/work/781
6. Gündüz, G., Yaman, B., Özden, S., & Dönmez, S. C. (2013). Anatomy of wooden core of Ottoman composite archery bows. Sains Malaysiana, 42(5), 547–552.

https://www.ukm.my/jsm/english_journals/vol42num5_2013/contentsVol42num5_2013.html
7. Lewis, G. (Trans.). (1974). The Book of Dede Korkut. Harmondsworth: Penguin Books.
8. Matthee, R. (1996). Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran. In C. Melville (Ed.), Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society (pp. 389–416). London/New York: I.B. Tauris.
9. Matthee, R. (1999/2013). Firearms i. History. Encyclopaedia Iranica, IX(6), 619–628. https://www.iranicaonline.org/articles/firearms-i-history/
10. Matthee, R. (2025). The military in Safavid Iran, 1501–1736. In D. Parrott & G. Ágoston (Eds.), The Cambridge History of War (Vol. 3, pp. 283–308). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9780511843136.013
11. Moshtagh Khorasani, M. (2013). Persian Archery and Swordsmanship: Historical Martial Arts of Iran. Frankfurt am Main: Niloufar Books.
12. Moshtagh Khorasani, M. (2025). The Archery Section of a Persian Combat Arts Manuscript from the Safavid Era: Šarif Mohammad's Compendium on Warfare. Atlantis International History Journal, 1, 50–63. https://doi.org/10.5281/zenodo.15646935
13. Quiring-Zoche, R. (1986/2013). Aq Qoyunlū. Encyclopaedia Iranica, II(2), 163–168. https://www.iranicaonline.org/articles/aq-qoyunlu-confederation/
14. Royal Armouries. (n.d.). Sword (shamshir) and scabbard, probably late 17th century (Collection object 22190). https://royalarmouries.org/collection/object/object-22190
15. Savory, R. M., & Karamustafa, A. T. (1998/2017). Esmāʿīl I Ṣafawī. Encyclopaedia Iranica, VIII(6), 628–636. https://www.iranicaonline.org/articles/esmail-i-safawi/
16. UNESCO. (2019). Traditional Turkish Archery. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-turkish-archery-01367

17. Woods, J. E. (1976). The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. Minneapolis/Chicago: Bibliotheca Islamica.
18. Yılmaz, A., & Toraman, A. (2020). Türk kültüründe at kuyruğu bağlama ve kesme geleneği üzerine bazı tetkikler. History Studies, 12(3), 745–763. https://doi.org/10.9737/hist.2020.852
19. Roworth, C. (1798). The Art of Defence on Foot with the Broad Sword and Sabre. London. https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_the-art-of-defence-on-fo_roworth-c_1798
20. Barbasetti, L. (1936). The Art of the Sabre and the Épée. New York: E. P. Dutton & Co. https://catalog.hathitrust.org/Record/001047540
21. Karpowicz, A. (2007). Ottoman bows: An assessment of draw weight, performance and tactical use. Antiquity, 81(313), 675-685. https://doi.org/10.1017/S0003598X0009565X
22. World Archery Federation. (2015). Archery Glossary. https://extranet.worldarchery.sport/documents/index.php/Coaches/Resources/ARCHERY_GLOSSARY.pdf
23. İlqar Həsənəlizadə, "Şəmşirlə bilək zərbəsi və onun biomexanikası, mühəndis-tarixi analiz", Azərbaycan tarixi silahşünaslığının aktual problemləri, Birinci elmi-praktiki konfrans, Baki, 30.10.2025.

Elshad Eynullayev

AZERBAIJAN'S TRADITIONAL MARTIAL ART: THE QIZILBASH WEAPON SYSTEM AND MOUNTED COMBAT PRACTICE

Summary: This paper examines the sword, composite bow and horse as an integrated combat system within the military culture of Azerbaijan and the Turkmen world during the fifteenth to seventeenth centuries, with particular emphasis on the Aq Qoyunlu and Safavid military traditions and the combat practices of Qizilbash cavalry. The study focuses on mounted archery, the use

of the shamshir, and the role of the horse in controlling combat distance and facilitating transitions between different stages of engagement. The research employs a historical-comparative approach, analysis of written and visual sources, typological examination of preserved weapon specimens, and practice-based experimental reconstruction. The source base includes chronicles, museum collections, studies in arms and armour, and works on military history. Information that cannot be directly verified through written sources is distinguished from established historical evidence and treated as oral-ethnographic material requiring further verification. The paper proposes a five-stage analytical model consisting of information, distance, pressure, combat, and withdrawal, through which the interaction of the sword, bow and horse is interpreted as a coherent tactical system rather than as a combination of separate weapons. The findings suggest that the effectiveness of Qizilbash warfare can be better understood through the integration of weapon technology, mounted mobility, distance management and tactical manoeuvring. The study concludes that combining source-based historical research with experimental reconstruction provides a productive methodological approach to the study of Qizilbash and Azerbaijani martial culture.

Keywords: *Azerbaijani martial arts; Qizilbash; Safavid military culture; Turkmen cavalry; Aq Qoyunlu; shamshir; composite bow; mounted archery; experimental reconstruction; historical martial arts.*

DOI: 10.52094/HRDZ8003
Orcid: 0009-0004-1891-0026

Nərminə Əmirbəyova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
(ADNSU)
narmina.amirbayova@asoiu.edu.az

AZƏRBAYCANDA SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRDƏ QILINC SİLAHI VƏ ATLI DÖYÜŞ TAKTİKASI (XVI–XIX əsrlər)

Xülasə: Məqalədə XVI–XIX əsrlərdə Azərbaycanda qılınc silahının inkişafı, tipoloji xüsusiyyətləri və atlı döyüş taktikasında funksional tətbiqi araşdırılır. Səfəvilər, Əfşarlar və Azərbaycan xanlıqları dövründə süvarilərin hərbi sistemdəki rolu, qılıncın silahlanma kompleksində yeri və müxtəlif qılınc tiplərinin döyüş taktikasının tələbləri ilə əlaqəsi təhlil edilir. Şəmşir, qaddarə və qəmə kimi soyuq silahların konstruktiv və funksional xüsusiyyətləri, tiyənin forması, əyriliyi, çəkisi, balansı və hazırlanma texnologiyasının atlı döyüşə təsiri nəzərdən keçirilir. Həmçinin tigel poladı texnologiyasının qılınc istehsalının inkişafındakı rolu və odlu silahların yayılmasının süvari taktikasına və qılıncın döyüşdəki funksiyasına təsiri araşdırılır. Nəticə etibarilə, qılıncın təkamülünün konstruktiv dəyişikliklərlə yanaşı, süvari döyüş taktikasının və hərbi texnologiyanın transformasiyası ilə sıx bağlı olduğu müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, qılınc, şəmşir, qaddarə, qəmə, süvari qoşunlar, atlı döyüş, hərb tarixi, silahşünaslıq, Səfəvilər, Əfşarlar, xanlıqlar, hərbi taktika*

Azərbaycanın XVI–XIX əsrlər hərb tarixi mürəkkəb siyasi, sosial və hərbi-texnoloji proseslərin qarşılıqlı təsiri şəraitində

təşəkkül tapmışdır. XVI əsrin əvvəllərində regionun Səfəvilər dövlətinin siyasi sistemi daxilində birləşdirilməsi qızılbaş hərəkatı və türk tayfa birliklərinin hərbi qüvvəsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. O. Ə. Əfəndiyevin də qeyd etdiyi kimi, Səfəvilər dövlətinin siyasi idarəçiliyi və hərbi quruculuğunda Azərbaycan tayfaları və onun hərbi elitası aparıcı rol oynayırdı (1, s. 5-12).

Bu dövrdə hərbi gücün əsasını süvari qoşunlar təşkil edirdi. Qızılbaş süvarilərinin hərbi sənəti daha qədim türk və çöl süvarilik təcrübəsinə, eləcə də XIII–XV əsrlər Azərbaycan hərb sənətinin formalaşmış ənənələrinə əsaslanırdı (2, s. 22). Uzaq məsafədən ox-yay vasitəsilə gözlənilməz zərbələrin endirilməsi, cinah manevrləri və yaxın döyüşdə soyuq silahlardan istifadə olunması bu süvari dəstələrinin əsas döyüş xüsusiyyəti idi.

XVII–XVIII əsrlərdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri, mərkəzləşdirilmiş hərbi idarəetmədə baş verən təkamül, eləcə də Səfəvilərin süqutundan sonra təşəkkül tapmış Azərbaycan xanlıqları dövründə də süvari qoşunlar aparıcı hərbi qüvvə statusunu qoruyub saxlamışdır (3, s. 283).

Hərbi tarixdə silah texnologiyası ilə döyüş taktikası bir-birini tamamlayan iki əsas sütundur. Qılıncı sadəcə hücum və ya müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş fərdi soyuq silah kimi qiymətləndirmək elmi baxımdan natamam yanaşmadır. Qılınc, tipli silahlar, atlı döyüşçünün silahlanma sisteminin əsas tərkib hissəsi sayılır.

XVI–XIX əsrlərdə soyuq silahların təkamülü, xüsusilə düz tiyəli qılınclardan əyri tiyəli şəmşirə keçid, süvari taktikalarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Tiyənin həndəsi əyriliyi at üzərində yüksək sürətlə hərəkət edən döyüşçüyə kəsici-doğrayıcı zərbələri maksimum kinetik effektivliklə endirməyə imkan verirdi (4, s. 317-319).

Orta əsrlərdə Şərq hərb sənətində, xüsusilə Azərbaycan hərb tarixində baş verən mühüm texnoloji və taktiki transformasiyalardan biri də zərbə-sancıcı funksiyalı düz tiyəli qılınclardan kəsici-doğrayıcı xarakterli əyri tiyəli silahlara keçid olmuşdur (5, 128). Erkən orta əsrlərdə və XIII–XV əsrlərdə geniş

tətbiq olunan düz tiyəli qılınclar daha çox ağır zirehli döyüşçülərin mühafizəsini yarmaq və düzxətli saplama/sancma zərbələri endirmək üçün nəzərdə tutulmuşdu (6, s. 185–190). Lakin XVI əsrdən etibarən, xüsusilə Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü ilə hərbi taktikada yüngül və sürətli süvari manevrlərinin ön plana çıxması, odlu silahların tədricən yayılması ağır zirehli müdafiə geyimlərinin əhəmiyyətini azaltdı (7, s. 82–85). Bu şəraitdə atlı döyüşçü üçün əsas üstünlük yüksək sürət, dinamika və minimal güc tətbiqi ilə maksimum kəsim sahəsi əldə etmək oldu. Məhz bu ehtiyac əyri tiyəli silahların — şəmşir, qaddarə və qəmə kimi formaların təkamülünü şərtləndirdi (8, s. 150–165): **Şəmşir:** Yüksək əyriliyə və incə tiyəyə malik klassik atlı qılıncıdır. Əyri tiyəsi atlı hərəkətdə dərin kəsici zərbə endirməyə imkan verirdi (4, s. 152–158). **Qaddarə:** Bir tərəfi itilənmiş, geniş və nisbətən qısa əyri tiyəli zərbə-çapıcı silahdır. Yaxın döyüşdə güclü doğrayıcı zərbələr üçün istifadə olunurdu (4, s. 198–202). **Qəmə:** Düz və ya azca əyri, ikitərəfli itilənmiş tiyəyə malik xəncər tipli soyuq silah olub, əsasən yaxın döyüşdə tətbiq edilirdi (5; 8).

XVI–XVIII əsrlərdə Azərbaycan tarixində Səfəvi və Əfşar dövrü poladçılığı özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu dövrdə hazırlanan qılıncların keyfiyyəti birbaşa istifadə olunan poladın növündən, mikrostrukturasından və metalın emal texnologiyasından asılı idi (9, s. 58–60). Şərq silahçılığında xüsusi yer tutan **cövhər** (və ya *bulat/tigel poladı*) yüksək karbohidrogen tərkibinə və mürəkkəb kristallaşma şəbəkəsinə malik idi. Dəmirin tərkibindəki mikrosəviyyəli qarışıqların və elementlərin xüsusi soyuma rejimində formalaşdırdığı “karbid naxışları” tiyəyə həm estetik cövhər görünüşü verir, həm də eyni zamanda möhkəmlik, kəsicilik, elastikliyi özündə ehtiva edirdi. (9, s. 60–64; 4, s. 92–96). Əfşar dövründə Nadir şahın hərbi islahatları nəticəsində cövhər poladlı şəmşirlər ordunun hərbi elitasının və süvari birliklərinin əsas silahı hesab olunurdu (10, s. 112–118). Beləliklə, Səfəvi və Əfşar dövrü metallurgiyasının nailiyyətləri (cövhər poladı) ilə tiyənin həndəsi təkamülü (əyrilik dərəcəsi) süvari taktikalarının

tələblərinə tam cavab verən mükəmməl hərbi texnologiyanın formalaşmasını təmin etmişdir.

XVI–XIX əsrlərdə Azərbaycan hərbi sənətində süvarilərin taktikası yüksək dinamiklik, çeviklik və gözlənilməz manevrlər üzərində qurulmuşdu. Bu taktikaların başında "vur-qaç" gəlirdi. Atlı birliklər rəqib cərgələrinə böyük sürətlə yaxınlaşaraq ox və ya çaxmaqlı tapançalardan atəş açır, dərhal geriyə manevr edərək rəqibin intizamını pozurdular (11, s. 14–18). Planlaşdırılmış yalançı geri çəkilmə taktikası zamanı isə süvarilər panikada qaçma görüntüsü yaradaraq rəqib qoşununu öz müdafiə xəttindən uzaqlaşdırır və pusuya salınmış əsas qüvvələrin cinah hücumları ilə rəqibi mühasirəyə alıb darmadağın edirdilər (10, s. 68–72; 2, s. 88–92).

Süvari döyüşçünün at üzərindəki hərəkət sürəti ilə əyri tiyəli qılıncın (şəmşirin) həndəsi forması arasında birbaşa kinetik asılılıq mövcuddur. Düz qılıncla vurulan zərbə zamanı silahın təmas nöqtəsi rəqibin bədəninə şaquli istiqamətdə təsir edir və zərbə enerjisinin böyük hissəsi gərilməyə/müqavimətə rast gələrək itir. Əyri tiyəli şəmşirdə isə atın irəliyə doğru hərəkət sürəti tiyənin qövsşəkilli əyriliyi ilə birləşərək zərbəni "sürüşən kəsimə" taktikasına çevirir (4, s. 156–158). Döyüşçü əlavə fiziki güc tətbiq etmədən, yalnız atın kinetik enerjisindən və tiyənin qövslü həndəsəsindən istifadə edərək üzdən çapma texnikası ilə dərin, kəsici-doğrayıcı xəsarət yetirirdi. Tiyə rəqibin bədəninə ilişmir, sürüşərək kəsmə radiusunu maksimuma çatdırırdı ki, bu da atlı döyüşçünün dayanmadan növbəti manevrə keçməsinə şərait yaradırdı (11, s. 22–24; 9, s. 62–64).

XVIII–XIX əsrlərdə odlu silahların (fitilli muşketlər, çaxmaqlı tüfəng və tapançalar) təkmilləşməsi süvarilərin döyüş sırasındakı taktikalarını köklü şəkildə dəyişdi. Qılınc artıq döyüşün ilk saniyələrindən tətbiq olunan əsas hücum silahı kimi deyil, yaxın döyüş (əlbəyaxa**)** və ya atəş hücumundan sonrakı həlledici zərbə vasitəsi kimi çıxış etməyə başladı. Atlı döyüşçü ilk olaraq uzaq və orta məsafədən çaxmaqlı tapança və ya tüfəngdən atəş açır, rəqib

sırasını yaralandıqdan və ya müdafiə intizamı pozulduqdan dərhal sonra qılıncı sıyıraraq yaxın döyüşə daxil olurdu (10, s. 120–124). Bu taktika qılıncın əhəmiyyətini azaltmadı, əksinə, onu həlledici taktiki silaha çevirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və Rusiya imperiyasının ekspansiyası dövründə Azərbaycan xanlıqlarının süvari dəstələri müntəzəm imperiya ordusuna qarşı dağlıq və kələ-kötür ərazidə xüsusi müqavimət taktikası tətbiq edirdilər. Xanlıq süvariləri piyada əsgərlərə qarşı açıq cəbhə hücumundan qaçaraq, pusu, gözlənilməz gecə basqınları, təchizat xətlərinin kəsilməsi və ardıcıl manevrlərə əsaslanan partizan döyüş taktikasına üstünlük verirdilər (11, s. 35–38). Bu döyüşlərdə yüngül, əyri tiyəli qılınclar və qəmələr mürəkkəb relyef şəraitində, qəfil yaxın döyüş toqquşmalarında süvarilərə hərəkət sərbəstliyi təmin edirdi.

XVI–XIX əsrlərdə Azərbaycanda qılınc silahının inkişafı və onun atlı döyüş taktikasında tətbiqi hərbi texnologiya, silah konstruksiyası və döyüş üsullarının qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Tədqiqat göstərir ki, bu dövrdə qılınc yalnız fərdi soyuq silah funksiyası daşımamış, atlı döyüşçünün ümumi silahlanma sisteminin mühüm elementi kimi çıxış etmişdir. Onun funksional imkanları süvarilərin yüksək hərəkətlilik, sürətli manevr və yaxın məsafəli döyüş prinsipləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Düz tiyələrdən əyri tiyəli şəmşir və qılınc tiplərinə keçid, cövhər poladçılığının inkişafı və tiyə həndəsəsinin sürətli atlı manevrlərinə uyğunlaşdırılması Şərq hərb sənətinin yüksək texnoloji səviyyəsini nümayiş etdirir. Odlu silahların inkişafı fonunda belə, qılınc öz funksionallığını və həlledici rolunu saxlamış, lokal sənətkarlıq məktəblərinin bədii və texniki irsi kimi Azərbaycan hərbi-tarixi irsinin ən mühüm göstəricilərindən birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev O. Ə. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 344 s.
2. Əhmədov S. Ə. *XIII–XV əsrlərdə Azərbaycanda hərb sənəti tarixi*. Bakı, 2001.
3. Matthee R. The Military in Safavid Iran, 1501–1736 // *The Cambridge History of War*. Cambridge University Press, 2025.
4. Khorasani M. M. *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period*. Tübingen: Legat Verlag, 2006.
5. Əhmədov S., Məmmədov E., Qarayev N. *Azərbaycan qədim və orta əsr silahları*. Bakı, 2018.
6. Süleymanov M. S. *Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərb tarixi*. Bakı: Elm və Təhsil, 2016. 416
7. Savory R. M. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
8. Vahabova S. *Azərbaycanın müdafiə silahları*. Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012.
9. Verhoeven J. D., Pendray A. H., Dauksch W. E. The Key Role of Impurities in Ancient Damascus Steel Blades // *JOM*. 1998. Vol. 50. No. 9. P. 58–64.
10. Farrokh K. *Iran at War: 1500–1988*. Oxford: Osprey Publishing, 2011.
11. Nicolle D. *Armies of the Ottoman Turks 1300–1774*. London: Osprey Publishing, 1983.

Narmina Amirbeyova

SWORD WEAPONS AND CAVALRY BATTLE TACTICS IN AZERBAIJAN DURING THE LATE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN PERIOD (16th–19th CENTURIES)

Summary: The article examines the development, typological characteristics, and functional use of swords in

Azerbaijan from the 16th to the 19th centuries. It analyzes the role of cavalry during the Safavid and Afsharid periods and in the Azerbaijani khanates, as well as the place of the sword in mounted combat. Particular attention is paid to the structural and functional features of the *shamshir*, *qaddara*, and *qama*, and to the influence of blade shape, curvature, weight, balance, and manufacturing technology on combat effectiveness. The role of crucible steel technology and the spread of firearms in the evolution of sword production and cavalry tactics is also examined. The study concludes that sword development was closely associated with changes in cavalry tactics and military technology.

Keywords: *Azerbaijan, sword, shamshir, qaddara, qama, cavalry, mounted warfare, military history, arms and armor studies, Safavids, Afsharids, khanates, military tactics*

DOI:10.52094/SSDE2634

Rəşid Bəşirov
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
rasidbashirov1955@gmail.com

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN AŞKARLANAN HÜCUM SİLAH NÜMUNƏLƏRİNƏ DAİR

Xülasə: Məqalədə Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən 2006-2026 illərdə aşkarlanmış hücum silahları: qılınc, xəncər, döyüş bıçağı, nizə ucluqları və ox ucluqları təhlil olunur. Həmin nümunələrin yaxın, orta və uzaq məsafəli döyüşlərdə istifadəsi təyin edilir. Kəmiyyət etibari ilə ox ucluqları kütləvi tapıntı hesab olunur. Araşdırmada arxeoloji mənbələr təsvir edilir, tipoloji, statistik və müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi Orta əsr Şəmkir şəhərinin hücum silahlarının ilk dəfə olaraq arxeoloji mənbələr əsasında araşdırılaraq elmi dövriyyəyə daxil edilməsidir.

Açar sözlər. *Orta əsrlər, hərb sənəti, hücum silahları, Şəmkir, qılınc, xəncər, nizə*

Giriş

Şəmkir şəhərinin orta əsrlərdə coğrafi mövqeyindən və tez–tez hərbi toqquşmaların meydanına çevrilməsi şəhərdə hərb sənətinin, silahsazlığın yüksək inkişafını şərtləndirmişdi.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerində 2006–2026 – cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılarda orta əsr şəhər həyatının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən minlərlə artefakt arasında silah nümunələri də çoxdur. Xəncər, qılınc, döyüş bıçağı orta əsrlərdə yaxın məsafəli hücum silahları idi. Qılınc döyüşçünün başlıca silahı hesab edilirdi (Əhmədov, 2017).

Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qılınc nümunələri düztiyəli qılıncın tiyə fraqmentləri və qılınc dəstəyi ilə təmsil olunub. Düztiyəli qılınc təsvirinə Şəmkirin şirli keramikası üzərində də rast gəlirik. XII əsrə aid polixrom şirli boşqab üzərində bir əlində qalxan, digər əlində düz tiyəli qılınc tutmuş süvari təsvir edilib. Qılıncın uzun qəbzəsi və qarda hissəsi vardır (Əhmədov 2017, s.157; Dostiyev 2025 s.185).

Xəncər yaxın məsafəli hücum silahı olmaqla yanaşı, həmçinin kişilərin geyim bəzəyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Tapılmış xəncərlər dörd ədəddir. Onların hamısı fraqment şəklindədir və ciddi korroziyaya uğramışdır. Onlardan biri dilçəklidir və iki ağızlı xəncərin qırığıdır. Nümunələrdən iki nüsxəsi iki ağızlı xəncərlər tipinə aiddir. Dördüncü nüsxə tiyəsi əyri xəncərlər tipinə aiddir.

Şəmkirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bir neçə orta məsafəli hücum silahı, o cümlədən nizə ucluğu aşkar olunmuşdur. Onlardan biri uzunsov rombvari formalı, yastı qanadlı pəri var, uca doğru daralır.

İkinci nizə ucluğu assimetrik rombvari formadadır. Sulğuncunun böyük bir hissəsi sınmışdır. Oxşar nizə ucluğu Xaraba Gilan şəhər yerinin qazıntılarından da məlumdur (Ибрагимов 2000, s.116).

Üçüncü nizə ucluğunun tiyəsi xəncər şəklində olub, itibucaqlı sivri ucla tamamlanır.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan nizə ucluqları əsasən yarpaqvari, uzadılmış konusvari və rombvari formada hazırlanmışlar. Nizələrin formalarının müxtəlifliyi bu silahın kəsici və ya batıcı funksiyasına daha çox üstünlük verilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, yastı, enli ucluqların batırıcı keyfiyyəti yüksək idi (Əhmədov, Cəfərova, 2005, s.74). Nizədən ucluqlarından həm piyadalar, həm də süvarilər istifadə edirdilər. Piyadalar üçün enli, iri nizələr səciyyəvi idi. Süvarilər üçün isə uzunsov dar ucluqlar (süngü) xarakterik idi.

Şəmkir şəhər yerindən tapılan hücum silahlarının arasında ox ucluqları kütləvi tapıntı hesab oluna bilər. Belə ki, iyirmi il ərzində arxeoloji qazıntılar nəticəsində 160-dan artıq ox ucluqları aşkarlanıb. Tipoloji baxımdan onlar qrup və tiplərə ayrılırlar.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunan ox ucluqları "pərinin en kəsiyinə görə yastı, dairəvi, kvadrat, dördtilli, yastı – dördtilli, yastı – üçtilli qruplara ayrılır. Bu qrupların hər birinin daxilində isə pərin formasına görə bir neçə tip ayrılır" (Dostiyev 2013, s.77).

I qrupa pərinin en kəsiyi yastı olan ox ucluqları daxildir. T.M.Dostiyev en kəsiyi yastı ox ucluqlarını 10 tipə bölür (Dostiyev 2001, s.78).

II qrupa pərinin en kəsiyi yastı üçtilli olan ox ucluqları aiddir. Bu qrupa məxsus olan ox ucluqları azsaylıdır və iki tiplə təmsil olunub (Dostiyev 2013, s.78).

III qrupa pərin en kəsiyi yastılaşdırılmış dördtilli formada düzəldilmiş ox ucluqları daxildir. Bu qrup daxilində dörd tip ayrılır (Dostiyev 2013, s.78).

IV qrupa pərinin en kəsiyi dördtilli olan ox ucluqları daxildir.

V qrupa en kəsiyi dairəvi düzəldilmiş ox ucluqları daxildir və bu qrup iki tiplə təmsil olunub (Dostiyev 2013, s.77).

VI qrupa pərinin en kəsiyi kvadrat formalı olan ox ucluqları daxildir və bu qrup doqquz tipə bölünür (Dostiyev 2013, s.77).

Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan ox ucluqları tipoloji zənginliyi ilə fərqlənir və onlar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdular. Tədqiqatçılar göstərir ki, şəhər yerində yarpaqvari, rombşəkilli, belşəkilli, beşbucaqlı, uzadılmış üçbucaq, piramida formalı, uzadılmış kürək şəkilli ox ucluqlarından daha çox istifadə olunurdu. Onların böyük əksəriyyəti dar pərli olub, iti bucaqla tamamlanırdı. Bu da hədəfə daha çox girməyi təmin edirdi. Yastı, rombvari, uzunsov kürəkşəkilli ox ucluqları isə geniş yara açmaq üçün nəzərdə tutulurdu (Dostiyev 2013, s.78-79).

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunmuş ox ucluqlarının oxşarları Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından və yaşayış yerlərində tapılmışdır (Bəşirov 2015; Dostiyev 2002; Əhmədov, Cəfərova, 2005; İbrahimov 1988; İbrahimov 1995).

Oxlar xüsusi qablarda gəzdirilirdi. Orta əsr miniatürlərindən məlum olur ki, döyüşçülər yay qablarını sol, ox qablarını sağda gəzdirirdilər. ox qabları gön və ya xüsusi qarmaqlar vasitəsi ilə kəmərə bərkidirdilər. Mütəxəssislərin fikrincə, ox qabları "türk" üsulu ilə kəmərə bərkidildikdə qarmaqlardan istifadə olunurdu və bu üsul süvarilər üçün çox münasib idi (Əhmədov, Cəfərova, 2005 s.56-59).

Nəticə.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş hücum silahları şəmkirli silahsazların yüksək peşəkarlığından xəbər verir. Onlar dövrün hərb sənətinin inkişaf səviyyəsinə uyğun hücum və müdafiə silahları hazırlamış, Şəmkir döyüşçüləri zəruri hücum silahları ilə təmin olunmuşdular.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bəşirov R.Y. – Naxçıvanın orta əsrlər metalişləmə sənəti (IX – XVII əsrlər). Bakı, Nafta –Press, 2015, 232 s.
2. Dostiyev T.M. Şımal – Şərqi Azərbaycan IX – XV əsrlərdə. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 396 s.
3. Dostiyev T.M. – Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqları. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2013, № 1, s.76 – 83.
4. Dostiyev T.M. Şəmkirin şirli keramikası: forma və məzmunun birləşdiyi mədəniyyət fenomeni. Bakı: Elm 2025, 348 səh.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beylaqan şəhəri., Bakı, Elm. – 1979. , s.200.
6. Əhmədov S.Ə Azərbaycan silahları IX-XVII ƏSRLƏRDƏ:təkamül və inkişafı. Bakı-2017. 538 səh.

7. Əhmədov S., Cəfərova E.B. – Azərbaycanın orta əsr silahları. Bakı, Elm, 2005, 156 s.
8. İbrahimov F.Ə. - Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalişləmə sənəti. Bakı, Elm, 1988, 176 s.
9. İbrahimov F.Ə. – Bakıda metalişləmə tarixi (IX – XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1995, 88 s.
10. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран, Баку – Москва, 2000, 160 с.

Rashid Bashirov

ON THE OFFENSIVE WEAPON SAMPLES DISCOVERED AT THE MEDIEVAL SHAMKIR SETTLEMENT

Summary: This article analyzes offensive weapons discovered at the medieval urban site of Shamkir during archaeological excavations conducted between 2006 and 2026, including swords, daggers, combat knives, spearheads, and arrowheads. The study determines the use of these weapons in close-, medium-, and long-range combat. In quantitative terms, arrowheads constitute the most numerous category of finds. The research examines archaeological sources and employs typological, statistical, and comparative methods of analysis. The scholarly novelty of the study lies in the first comprehensive examination of the offensive weapons of the medieval city of Shamkir on the basis of archaeological evidence, thereby introducing these materials into academic discourse.

Keywords: *Middle Ages, military art, offensive weapons, Shamkir, sword, dagger, spear*

TARİXİ SİLAHLARIN MÜHAFİZƏSİ, BƏRPASI VƏ NÜMAYİŞİ PROBLEMLƏRİ

DOI: 10.52094/DVHN1620
ORCID No 0000-0002-6726-1278

Əliyeva Həbibə Mirpaşa qızı,
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, t.ü.f.d., dosent.
ahebibe@gmail.com

Azərbaycanın Yazılı Əyritiyəli Qılıncları Epiqrafik Mənbə Kimi

(Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondu materialları əsasında)

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondunda orta əsrlər və yeni dövrə aid zəngin tarixi silah kolleksiyası mühafizə olunur. Bu kolleksiyada qorunan yazılı əyritiyəli qılınclar yalnız Azərbaycan silahsazlıq sənətinin yüksək bədii nümunələri deyil, həm də ölkənin maddi-mədəni irsinin öyrənilməsi baxımından mühüm epiqrafik mənbələrdir. Qılıncların tiyələri üzərində ərəb və fars dillərində həkk olunmuş Quran ayələri, dualar, silah ustalarının adları, sahiblik kitabələri, tarixlər və kalliqrafik kompozisiyalar silah istehsalı ənənələri, bədii metal işləmə sənəti, İslam kalliqrafiyası və dövrün dini-mədəni mühiti haqqında qiymətli elmi məlumatlar verir.

Məqalədə MATM SBF-da qorunan yazılı əyritiyəli qılınclar epiqrafik baxımdan tədqiq edilmişdir. Kitabələrin paleoqrafik, mətnşünaslıq və müqayisəli təhlili əsasında onların tarixi, bədii və mənbəşünaslıq əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, İslam silah sənəti ənənələri içərisində tutduğu yer qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi MATM SBF-da mühafizə olunan yazılı əyritiyəli

qılıncların ilk dəfə sistemli şəkildə epiqrafik baxımdan araşdırılması, üzərlərindəki kitabələrin oxunaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi və tarixi mənbə kimi kompleks şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. Əldə olunan nəticələr Azərbaycan silahşünaslığı, epiqrafika, muzeyşünaslıq və milli maddi-mədəni irsin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlara yeni elmi töhfə verir.

Açar sözlər: *yazılı əyritiyəli qılınclar; epiqrafika; silahşünaslıq; paleoqrafiya; Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi.*

Giriş: Azərbaycanda soyuq silah istehsalı qədim ənənələrə malik olmuş, qılınc isə əsrlər boyu həm döyüş, həm də rəmzi əhəmiyyət daşıyan əsas silahlardan biri hesab edilmişdir. Silahşünaslıqda qılınclar tiyəsinin formasına görə iki əsas qrupa- düztiyəli və əyritiyəli qılınclara bölünür. Tarixən daha qədim olan düztiyəli qılınclar zaman keçdikcə öz yerini daha çevik və yaxınməsafəli döyüş üçün əlverişli olan əyritiyəli qılınclara vermişdir (şəkil 1). Orta əsrlərdə Azərbaycan və ümumilikdə İslam-Şərq silah ənənəsində əyritiyəli qılınclar (farsca "şəmşir" mənası "şirin caynağı") ən geniş yayılmış döyüş silahına çevrilmişdir.

Əyritiyəli qılıncların geniş istifadəsi onların bədii və epiqrafik tərtibatında da öz əksini tapmışdır. Döyüşçünün ayrılmaz silahı hesab edilən bu qılıncların üzərinə Qurani-Kərim ayələri, qoruyucu dualar, dini ifadələr, ustad imzaları və müxtəlif məzmunlu ərəb- fars -türkdilli kitabələr həkk olunurdu. Bu kitabələr yalnız dekorativ element deyil, həm də silahın mənəvi himayəsini təmin edən, sahibinin inancını və dövrün dini-estetik dünyagörüşünü əks etdirən mühüm epiqrafik mənbələrdir.

MATM SBF-da mühafizə olunan yazılı əyritiyəli qılınclar bu ənənənin qiymətli nümunələridir. Onların epiqrafik baxımdan öyrənilməsi Azərbaycan silahşünaslığı ilə yanaşı, orta əsr yazı mədəniyyəti, dini düşüncə və silah sənətinin qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

AMTM SBF-da qorunan əyritiyəli qılınclar üzərindəki

epiqrafik yazılar yalnız silah ustalarının fəaliyyətini deyil, həm də XVII–XIX əsrlərdə Azərbaycan silah istehsalı ənənələrini, dini-mənəvi dünyagörüşünü, kalliqrafiya sənətini və bədii metal işləmə mədəniyyətini əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir. Aparılmış paleoqrafik və mətnşünaslıq təhlili göstərir ki, kitabələrin əksəriyyəti süls, nəsx və nəstəliq xətləri ilə həkk olunmuş, məzmun etibarilə isə ustaların adlarını, dua və Quran ayələrini, dini çağırışları, sahiblik nişanələrini və istehsal tarixlərini əhatə edir.

Tədqiq edilən nümunələr arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan SBF 1831 saylı XVIII əsrə aid əyritiyəli qılıncın tiyəsinin bir tərəfində qızılı işləmə üsulu ilə medalyonda süls xəttində məşhur silah ustasının adı- **عمل أسدلله إصفهاني (“Əsədullah İsfahaninin işi”)** həkk edilmişdir. Tiyənin yuxarı hissəsində nəbati ornamentli haşiyədə **يا قاضي الحاجات / يا رافع الدرجات / يا كافي المهمات (“Ey çətinlikləri açan hakim! Ey dərəcələri ucaldan! Ey bütün çətinlikləri aradan qaldıran!”)** duası və hicri **1150-ci il (m. 1736–1737)** qeyd olunmuşdur (şəkil 2). Bundan sonra isə qızılı kalliqrafik yazılə Qurani-Kərimin Əl-Fəth (Zəfər) surəsinin 1-2-ci ayələri (48/1-2)-,,,,,,, إنا فتحا إنا فتحا لك **فتحا / بسم ألله الرحمان الرحيم (“Mərhəmətli Rəhimli Allahın adı ilə ! Həqiqətən, Biz sənə açıq-aşkar bir zəfər bəxş etdik! .....“)** həkk edilmişdir. Bu kitabələr qılıncın həm dini-simvolik, həm də ideoloji məzmun daşıdığını göstərir. Maraqlıdır ki, eyni ustanın adı Sankt-Peterburqdakı Ermitaj Muzeyində mühafizə olunan XVIII əsrə aid OP-63 inventar nömrəli qılınc üzərində də qeydə alınmışdır ki, bu da Əsədullah İsfahaninin Şərq silahsazlıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri olduğunu təsdiq edir.

XVIII–XIX əsrlərə aid SBF 741 və SBF 3076 saylı əyritiyəli qılınclar üzərində həkk olunmuş kitabələr də eyni dini ənənənin davamını nümayiş etdirir. Hər iki nümunədə **بسم ألله الرحمان الرحيم- (“Mərhəmətli, Rəhimli Allahın adı ilə”) və نصر من الله وفتح قريب (“Kömək Allahdandır və qələbə yaxındır”)** ifadələri yüksək bədii səviyyədə nəsx xətləri ilə işlənmişdir. SBF 3076 saylı

qılıncın dəstəyində əlavə olaraq **يا حسن, يا حسين (“Ya Həsən”, “Ya Hüseyn”)** sözlərinin həkk olunması silahın şiə dini-mənəvi mühitində hazırlandığını göstərən mühüm epiqrafik əlamətlərdəndir(şəkil 3).

SBF 1039 saylı polad əyritiyəli qılıncın tiyəsində qızılı haşiyə daxilində yerləşdirilmiş **عمل يوسف / صاحبي مصطفى (“Yusifin işi/ Sahibi Mustafa”)** kitabəsi silah ustasının və sahibinin adlarını birlikdə əks etdirən maraqlı nümunələrdəndir. Belə kitabələr orta əsr Şərq silahlarında ustanın müəllifliyini və sifarişçini göstərən ənənənin davam etdiyini sübut edir.

SBF 292 saylı əyritiyəli qılınc isə həm epiqrafik, həm də tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tiyənin bir üzündə səkkizguşəli kompozisiya daxilində ustanın adı **عمل أسدالله (“Əsədullahın işi”)**, digər **بنده شاه ولايت شاه عباس (“Ölkə şahı Şah Abbasın qulu”)** tərəfində şah Abbasın adı həkk olunmuşdur. Şah Abbasın adının silah üzərində qeyd olunması Səfəvi dövrünün siyasi-ideoloji təsirini əks etdirir (şəkil 4). Maraqlıdır ki, eyni ustanın adı Ermitaj Muzeyində qorunan OP-171 inventar nömrəli qılınc üzərində də qeydə alınmışdır ki, bu da həmin silahların eyni sənət ənənəsi ilə bağlılığını göstərir.

XIX əsrə aid SBF 303 saylı qılınc üzərində nəstəliq xətti ilə həkk olunmuş **توكلت على ألله/ تقاة الرض رسي/ اكابي ألله / سنة ١٢٧٣ (“Təvəkkül uca Allaha! And olsun ki, parçalayıb zəlil edərəm / ili1273”)** kitabəsində həm dini məzmunlu ifadələr, həm də hicri 1273-cü il (m. 1856–1857) göstərilmişdir. Bu kitabə dövrün silahları üzərində dua xarakterli mətnlərin və tarixlərin qeyd edilməsinin davam etdiyini göstərir.

Tədqiq olunan digər iki nümunə – SBF 316 və SBF 107 saylı əyritiyəli qılınclar epiqrafik baxımdan demək olar ki, eyni kompozisiyaya malikdir. Hər iki qılıncın tiyəsində **الله /لا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم ماشا (“Allah istəsə, uca və əzəmətli Allahdan başqa qüvvət və qüdrət sahibi yoxdur”)** duası və kiçik medalyonlarda isə müraciəti **قاضي الحاجات يا(“Ey çətinlikləri açan hakim!”)** və emalatxananın nişanı həkk olunmuşdur (şəkil 5). Yazı

üslubu, ornamental tərtibatı və texniki xüsusiyyətləri onların eyni emalatxanada hazırlandığını göstərir. Tarix qeyd edilməsə də, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə və bədii tərtibatına əsasən həmin qılıncları XVII əsrə aid etmək mümkündür.

Poladdan hazırlanmış digər SBF 1944 saylı qılıncın üzərində sənətkar zoomorf motivlərlə sintez edərək başı vaşaq, bədəni balıq şəklində fantastik varlıq təsvir etmiş, onu əlində əyritiyəli qılıncla vəhşi heyvanları təqib və ov edən dinamik səhnədə təqdim etmişdir. Tiyənin digər üzündə heyvan, balıq və nəbati motivlərlə yanaşı ərəb və kiril əlifbaları ilə **سليمان ١٣٣٤ “Süleyman/1334/1916”, “СУЛЕЙМАНЬ” , “1914”** ustanın adı və tarix yazılmışdır. Müqayisə göstərir ki, kitabədə hicri tarix miladi təqvimə düzgün çevrilməmiş, nəticədə ərəb və kiril yazıları arasında iki illik fərq yaranmışdır (şəkil 6) .

Beləliklə, tədqiq olunan qılınclar üzərindəki kitabələr göstərir ki, silahlar üzərində ərəb qrafikalı ərəb-fars-türkdilli kitabələrlə yanaşı, XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra latın və xüsusilə kiril qrafikalı yazılara da rast gəlinməsi bölgədə baş verən siyasi və mədəni dəyişikliklərin epiqrafik materiallarda öz əksini tapdığını göstərir .

Nəticə: Tədqiqat nəticəsində MATM SBF qorunan XVII–XIX əsrlərə aid əyritiyəli qılınclar üzərindəki epiqrafik yazılar ilk dəfə kompleks şəkildə paleoqrafik və mətnşünaslıq baxımından təhlil edilmişdir. Bu yazılar Azərbaycan silahsazlığının yüksək bədii-estetik səviyyəsini, İslam kalliqrafiyası ənənələrinin silah sənətində geniş tətbiqini və dövrün dini-ideoloji dünyagörüşünü əks etdirən mühüm epiqrafik mənbələrdir. Qılınclar üzərində qorunub saxlanılan kitabələr Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin, silahşünaslıq tarixinin və Şərq epiqrafikasının öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva H.M. Metal əşyalar üzərində kitabələr (XV-XX əv.) Elmi Araşdırmalar (1-2). Bakı, 2000 s152-155
2. Mövsümov R. XVI əsr silahları /Hərbi bilik, 1996, №1, s. 89-90
3. Nemət M.S. Silahları üzərindəki kitabələr/ Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: Eım, 2002, s. 293-303
4. Восточное оружие. Памятники материальной культуры Азербайджана, вып. 1, Баку, 1989, 23 с.
5. Денисова М.М., Портнов М.З., Денисов Е.Н. Русское оружие (IX-XIX вв.). Москва: Госкультпросветлиздат, 1953, 168 с.
6. Джангирова С.Х. Изображение охоты на материалах Музея Истории Азербайджана/ АТМ, Баку: Елм, 2004, с. 330-334
7. Иванов А.А., Луконин В,Г, Смесова Л.С. Ювелирные изделия Востока (Древний, средневековый периоды)/ Коллекция Особой кладовой отдела Востока Государственного Эрмитажа, Москва: Искусство, 1984, 215 с.
8. Эрмитаж. Путеводитель. Л: Аврора, 1977, 182 с.

Aliyeva Habiba Mirpasha gizi,

Azerbaijani Inscribed Sabres as Epigraphic Sources (Based on the Materials of the Arms and Flags Fund of the National Museum of History of Azerbaijan)

The Arms and Flags Fund of the National Museum of History of Azerbaijan (NMHA) preserves one of the country's richest collections of historical weapons, dating from the medieval and early modern periods. Among these artefacts, inscribed sabres constitute not only outstanding examples of Azerbaijani arms craftsmanship but also valuable epigraphic sources for the study of the country's cultural heritage. The Arabic and Persian inscriptions engraved on their blades-including Qur'anic verses, religious

invocations, craftsmen's signatures, ownership inscriptions, dates, and ornamental calligraphic compositions-provide important evidence for the development of weapon production, artistic traditions, Islamic calligraphy, and the religious and cultural milieu of their time. This study examines the inscribed sabres preserved in the NMHA Arms and Flags Fund from an epigraphic perspective. Through palaeographic, textual, and comparative analyses, it evaluates the historical, artistic, and documentary significance of these inscriptions and determines their place within the tradition of Islamic arms decoration. The scientific novelty of this research lies in presenting, for the first time, a systematic epigraphic analysis of the inscribed sabres preserved in the NMHA Arms and Flags Fund. By identifying and interpreting their Arabic and Persian inscriptions, the study introduces these artefacts as important historical and documentary sources. The results are expected to contribute to the fields of Azerbaijani arms studies, Islamic epigraphy, museum studies, and the preservation of cultural heritage.

Keywords: *inscribed curved sabres; epigraphy; arms studies; palaeography; National Museum of History of Azerbaijan.*

Şəkillər:

Şəkil 1. SBF. Əyritiyəli qılınc

Şəkil 2 . SBF 1831

şəkil 3. SBF 741

şəkil 4. SBF 292

şəkil 5.SBF 316 a/ 307b

şəkil 6. SBF 1944

DOI: 10.52094/KTDM7548

Samir Kərimov
AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
samir-cayrud@mail.ru

Anar Ağalarzadə
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
anararxeoloq@mail.ru

Leyla Məcidova
Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin direktoru, Lənkəran Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kameliya-76@mail.ru

LƏNKƏRAN TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNDƏ MÜHAFİZƏ OLUNAN TALIŞ-MUĞAN TİPLİ XƏNCƏRLƏR CƏNUBİ QAFQAZIN SİLAHŞÜNASLIQ TARİXİNDƏ

Xülasə: Məqalədə, Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq Müzeyinin elmi fondunda saxlanılan və bu vaxta kimi tədqiqata cəlb olunmayan müxtəlif tipli Talış-Muğan xəncərlərindən bəhs olunur. Muzeyin fondunda mühafizə olunan xəncərlər və onlara məxsus dəstək hissələri xüsusi maraq doğurur. Ümumilikdə bu xəncər nümunələri 1978-ci ildə Lənkəranın İstisu, Bəlləbur, Şilavar və Digah kəndləri ərazisindən tapılmış və yerli sakinlər tərəfindən muzeyə təhvil verilmişdir. Muzeydə saxlanılan xəncərlər bölgənin qədim metalişləmə sənətinin inkişaf səviyyəsini əks etdirməklə yanaşı, dövrün silah ustalarının mürəkkəb texniki proseslərə dərindən bələd olduqlarını da göstərir. Həmçinin bu xəncərlər bədii işləməsinə görə də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Talış-Muğan mədəniyyəti, xəncərlər, qədim metalişləmə, silahqayırma sənəti, arxeoloji artefaktlar, bədii sənətkarlıq.*

Giriş

Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq Müzeyinin elmi fondunda saxlanılan və bu vaxta kimi tədqiqata cəlb olunmayan müxtəlif tipli Talış-Muğan xəncərləri və onlara məxsus dəstək hissələri xüsusi maraq doğurur. Ümumilikdə bu xəncər nümunələri, 1978-ci ildə Lənkəranın İstisu, Bəlləbur, Şilavar və Digah kəndləri ərazisindən tapılmış və yerli sakinlər tərəfindən muzeyə təhvil verilmişdir. Muzeydə saxlanılan xəncərlər bölgənin qədim metalişləmə sənətinin inkişaf səviyyəsini əks etdirməklə yanaşı, dövrün silah ustalarının mürəkkəb texniki proseslərə dərindən bələd olduqlarını da göstərir. Həmçinin bu xəncərlər bədii işləməsinə görə də diqqəti cəlb edir.

Xəncərlərin morfoloji-tipoloji təsnifatı

Muzeyin fondunda saxlanan xəncərlər bir neçə tiplə təmsil olunur. Onlardan birinci tip xəncərlər elmi ədəbiyyata "talış tipli" xəncərlər kimi daxil olmuşdur. Bu tip xəncərlər üçbucaqşəkilli tiyəyə, düz və ya yuvarlaq çiyinlərə malik olub, onların tiyələrinin dibində, dəstəyə yaxın hissəsində üzərində lehimləmə üsulu ilə qabarıq aypara şəkilli relyef təsvir olunmuşdur. Xəncərlərin tiyəsinin ortasındakı qabırğalı çıxıntı uca doğru davam edir. Dəstəkləri çərçivəşəkilli olub, müxtəlif materiallarla inkrustasiya edilmişdir [6, c.101]. Bu xəncərlərin tiyə və dəstəyi bütöv halda tökmə üsuli ilə hazırlanırdı. Həmin xəncərlər Lənkəran rayonundakı dağılmış nekropollardan tapılmış və muzeyə təhvil verilmişdir. Hazırda muzeydə üç nüsxə belə xəncər saxlanılır.

Birinci tip xəncərlər Talış-Muğan arxeoloji mədəniyyətinin əsas silah növü olub və çox geniş bir arealda yayılmışdır. Bu tip xəncərlərə regionun əksər düzən və dağlıq ərazilərindəki qəbir

abidələrində rast gəlinmişdir. İlk dəfə belə xəncərləri 1890-cı ildə fransız arxeoloqu Jak de Morqan Lerik rayonunun Veri nekropolundan aşkar etmişdir [7, p. 35-37; 1, s. 38]. Həmin xəncərlər bütün detallarına görə, Lənkəran Tarix-Diyarşünaslıq muzeyindəki aypara şəkilli xəncərlərlə tam oxşardırlar. Xəncərlərin üzərindəki aypara təsviri ilə də bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq bu təsvirin xəncər tiyəsinin möhkəmliyinə xidmət etdiyini göstərirlər və belə güman edirlər ki, bu naxış elementi həmçinin silahın qoruyucusu funksiyasını daşıyır. Fikrimizcə, xəncərlərin ikonoqrafiyasındakı aypara təsviri təsadüfi olmamaqla yalnız dekorativ bəzək xarakteri daşımamış və müəyyən semantik məna daşımışdır.

İkinci tip xəncərlər digər xəncərlərdən dəstək hissələrinin zəngin naxışlanması ilə fərqlənir. Bu xəncərlər bədii xüsusiyyətlərinə görə, diqqəti cəlb edir və hazırlanması xüsusi maraq doğurur. Hazırda muzeydə dörd nüsxə bu tip xəncər nümunəsi saxlanılır. Birinci xəncərin tuncdan boruşəkilli dəstəyi və dəmirdən dar tiyəsi vardır. Tiyənin bir hissəsi sınmışdır. Xəncərin dəstəyi küknarvari və geosentrik dairələrlər naxışlanmışdır. Bu xəncərlərin dəstəyi və tiyəsi ayrı-ayrı hazırlanmış, daha sonra isə bir-birinə birləşdirilmişdir. Dəstək hissəsi də üç hissədə hazırlanmışdır: boruşəkilli dəstəyinə içi boş olan yəhərvari başlıq keçirilmiş və tunc mismarla möhkəmləndirilmiş, başlıq keçirilən hissəsi isə iki tərəfli döyülərək yastılanmışdır. Nazik ülgücvari tiyəsi xəncərin boruşəkilli dəstəyinin içərisinə bərkidilmişdir. Xəncər tiyəsinin salamat qalmış uzunluğu 10 sm, eni 3 sm, dəstəyin uzunluğu isə 11 sm-dir.

Oxşar formalı xəncərlər 1967-ci ildə Bəlləbur kəndinin qərb qutaracağında su kanalının tikintisi zamanı aşkarlanan iki təbəqəli yaşayış yerindən tapılmışdır. F. Mahmudov bu xəncər dəstəyini formasına görə, Veri və Luristanın son tunc dövrü xəncərləri ilə yaxın analogiya təşkil etdiyini göstərir [2, s.2]. Lənkəran muzeyində saxlanan xəncərlə Bəlləburdan tapılan xəncər dəstəyi

formasına görə tam oxşardır. Onların yalnız fərqli cəhəti isə muzeydəki xəncərin dəstəyinin tam naxışlandığı halda, Bəllubur xəncərində isə yalnız tutacaq hissənin naxışlanmasıdır. Bəlləbur xəncərinin tiyəsinin kiçik bir hissəsi salamat qalmışdır.

Üçüncü tip xəncərdən muzeydə cəmi bir nüsxə təmsil olunur. Bu xəncərin salamat qalmış uzunluğu 32 sm, tiyəsinin uzunluğu 29 sm, eni 3 sm, dəstəyinin uzunluğu 3 sm, eni isə 2 sm-dir. Bu xəncər tuncdan tökmə üsulu ilə bütöv hazırlanmış və onun çərçivəşəkilli dəstəyinin bir hissəsi də sınmışdır. Xəncərin tiyəsi dar, orta hissəsi qabarıqdır və tiyə uc hissəyə doğru sərt şəkildə daralmışdır. Tiyənin dəstəklə birləşən hissəsi düzbucaqlı formadadır. Oxşar xəncərlər Jak de Morqanın qazıntılarından məlumdur [1, s.39-40, şək. 9, 13, 16]. Digər analoji xəncər nümunələri isə Masallı rayonun Hişkədərə kəndindən [3, s.68, I tablo, şək.4] və Cəlilabaddakı Uzuntəpə abidəsindən tapılmışdır [5, с.27. таб. III, рис. 3].

Dördüncu tip xəncərlər iki nüsxə ilə təmsil olunur və onlar saplaqlıdırlar. Bu tipə aid olan birinci xəncərin saplaqlı tiyəsi yarpaqşəkilli formada olub, tiyə uca doğru kəskin daralır. Tiyəsinin uzunluğu 25 sm-dir. Xəncərin tiyəsinin ortasında qabarıq çıxıntı uca qədər davam edir. Oxşar xəncərlər Uzuntəpə abidəsindən tapılmışdır [4, s. 19, şək. 15]. İkinci xəncərin də yastı saplağı, maili çiyinə malik bir qədər əyri tiyəsi vardır. Bu xəncərin tiyəsinin uzunluğu 18 sm, dəstəyinin salamat qalmış hissəsinin uzunluğu isə 4 sm, eni 2 sm-dir. Ehtimal ki, bu xəncərlərin ağacdan və yaxud sümükdən dəstəyi olmuşdur. Əyri dəstəkli xəncərlər dəstəyinin quruluşuna görə, tunc dövründə Mesopotamiya və Misirdə geniş yayılmış xəncərlərlə yaxınlıq təşkil edir. Bu xəncərləri e.ə. XI-X əsrlərə aid etmək olar.

Nəticə

F. Mahmudov haqlı olaraq, Talış-Muğan silahlarını Egey və Ön Asiya silahlarının formasındakı bəzi yaxın əlamətləri və bu

mədəniyyətlərin eyni mənşəyə malik olması ilə deyil, tayfalar arasındakı mövcud mübadilə və digər əlaqələrlə izah edilməli olduğunu qeyd etmişdir [3, s.73]. Həmçinin, Ön Asiya dünyası ilə intensiv mədəni və siyasi münasibətlər Talış-Muğan mədəniyyətinə aid silahların tipologiyasına birbaşa təsir göstərmişdir. Sözügedən təsir özünü materialların morfoloji yaxınlığında qabarıq şəkildə büruzə verir. Cənubi Qafqazla Ön Asiya arasında yerləşən bu qədim metalışləmə mərkəzi Ön Asiyanın qədim silah istehsalı ənənələrinin Qafqazda yayılmasında əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimov S. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Araz 2006, 164 s.
2. Mahmudov F.R. Talış-Muğan zonasına 1967-ci il kəşfiyyat səfərinin hesabatı/AEİEA, Bakı: 1969, 30 s.
3. Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar//Azərb.SSR EA xəbərləri – tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, Elm 1970, №2, səh. 66-76.
4. Muğan arxeoloji mədəniyyəti: Uzuntəpə abidələri kompleksi. Tərtibçi: A. Ağalarzadə. Bakı: 2017, 23 s.
5. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани// Изв. АН Азерб. ССР, 1946, №9, с. 21-51.
6. Махмудов Ф. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: “Нафта-пресс” 2008, 216 с.
7. Morgan J de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Premiere partie, 125 page. Chapitre II, page. 14-125. Paris, Ernest leroux editeur 1896.

RESUME

The article discusses various types of Talysh-Mughan daggers preserved in the scientific fund of the Lankaran Historical-Ethnographic Museum, which have not been involved in research until now. The daggers and their corresponding hilts kept in the museum's fund are of particular interest. Overall, these dagger specimens were discovered in 1978 in the territories of Istisu, Ballabur, Shilavar, and Digah villages of Lankaran and were handed over to the museum by local residents. The daggers preserved in the museum not only reflect the development level of the ancient metalworking art of the region but also demonstrate that the weaponsmiths of the period were deeply knowledgeable about complex technical processes. Furthermore, these daggers attract attention due to their artistic craftsmanship.

Keywords: *Lankaran Historical-Ethnographic Museum, Talysh-Mughan culture, daggers, ancient metalworking, weaponsmithing, archaeological artifacts, artistic craftsmanship.*

DOI: 10.52094/GOUJ9526

Məlahət N. Fərəcova
Tarix üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
"Təsviri sənət tarixi və nəzəriyyəsi" kafedrasının professoru
malahat.farajova@gmail.com

QƏDİM AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİNDƏ SİLAHLI ANTROPOMORF TƏSVİRLƏR: İKONOQRAFİYA, SEMANTİKA VƏ SOSİAL KONTEKST

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində silahlı antropomorf təsvirlərin yaranması, inkişafı və semantik xüsusiyyətləri arxeoloji materiallar əsasında tədqiq edilir. Araşdırmanın əsas məqsədi Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Abşeron və digər qayaüstü incəsənət abidələrində qeydə alınmış silahlı insan fiqurlarının ikonoqrafiyasını, onların sosial və ritual funksiyalarını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat petroqliflərin arxeoloji kontekstdə kompleks təhlilinə, müqayisəli-tipoloji və ikonoloji yanaşmalara əsaslanır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın ən qədim silahlı antropomorf təsvirləri əsasən Qobustan qayaüstü incəsənət kompleksində cəmləşmiş və mezolit dövrünə aiddir. Bu təsvirlərdə yay və oxla silahlanmış ovçuların kollektiv ov səhnələri, heyvanların mühasirəyə alınması və dinamik hərəkətlər realist üslubda əks etdirilmişdir. Böyükdaş dağının müxtəlif daşları üzərində qeydə alınmış kompozisiyalar qədim icmalarda ovçuluğun yüksək təşkilatlanmasını, kollektiv əmək vərdişlərini və ov prosesinin mühüm sosial əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, silahın yalnız praktik ov aləti deyil, həm də simvolik və sakral məna daşıyan atribut olduğu müəyyən edilir.

Məqalədə ov səhnələri ov magiyası, inisiasiya mərasimləri və məhsuldarlıq kultu ilə əlaqələndirilərək şərh olunur. Eneolit

dövrünə aid döyüş səhnələrinin təhlili isə silahlı antropomorf təsvirlərin erkən hərbi münasibətlərin və sosial təşkilatlanmanın formalaşmasını əks etdirdiyini göstərir. Nəticədə müəyyən edilir ki, silahlı antropomorf təsvirlər qədim Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində yalnız ovçuluq fəaliyyətini deyil, həm də ictimai münasibətləri, dini təsəvvürləri və ritual praktikaları əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir. Onların arxeoloji kontekstdə kompleks öyrənilməsi qədim icmaların dünyagörüşünün və mədəni inkişafının daha dolğun şəkildə bərpasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *Azərbaycan qayaüstü incəsənəti, petroqliflər, silahlı ovçular, Qobustan, mezolit, ov magiyası, arxeoloji kontekst.*

Azərbaycanın qayaüstü təsvirləri minilliklər ərzində Cənubi Qafqaz ərazisində yaşamış qədim cəmiyyətlərin dünyagörüşünü, mənəvi həyatını və sosial təşkilatlanmasını əks etdirən nadir tarixi-mədəni mənbədir. Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya, Kəlbəcər və digər bölgələrin qayaüstü təsvirlərində əks olunmuş süjetlərin zənginliyi qədim insanların təsərrüfat fəaliyyəti, ovçuluq təcrübəsi, ritual mərasimləri, hərbi toqquşmaları və erkən ictimai institutların formalaşması proseslərini yenidən qurmağa imkan verir.

Materiallar və metodlar

Petroqliflərin ən informativ kateqoriyalarından birini antropomorf təsvirlər təşkil edir. Onların öyrənilməsi ictimai şüurun təkamülünü, insan haqqında təsəvvürlərin formalaşmasını, onun kollektiv daxilindəki mövqeyini və ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini izləməyə imkan yaradır. Bu təsvirlər arasında silahlı insan fiqurları xüsusi yer tutur. Həmin təsvirlər qədim əhalinin yalnız ovçuluq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini deyil, həm də hərbi ənənələrin, sosial təşkilatlanmanın, ritual praktikanın və simvolik təfəkkürün formalaşması proseslərini əks etdirir.

Qayaüstü incəsənəti arxeoloji kontekstdən kənarda tədqiq etmək mümkün deyildir. Petroqliflərin qeydə alınması və sənədləşdirilməsi metodlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, qayaüstü incəsənət abidələrinin öyrənilməsi arxeoloji

çöl tədqiqatlarının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Ayrı-ayrı təsvirlərin arxeoloji kompleks, mədəni landşaft və stratiqrafik məlumatlar nəzərə alınmadan şərh edilməsi onların tarixi baxımdan düzgün izahı imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Yalnız arxeoloji materialların, çöl tədqiqatlarının nəticələrinin və qayaüstü təsvirlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi qədim icmaların tarixi keçmişini daha dolğun şəkildə bərpa etməyə və təsvirlərin semantikasını açmağa imkan verir *(Whitley, 2005, p. 42)*.

Azərbaycan ərazisində Avrasiyanın ən mühüm qayaüstü incəsənət komplekslərindən olan Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Abşeron və digər abidələr cəmləşmişdir. Bu komplekslər son yuxarı paleolit dövründən orta əsrlərə qədər uzanan geniş xronoloji dövrü əhatə edir. Çoxsaylı süjetlər arasında silahlı antropomorf təsvirlər – ovçular, döyüşçülər və silah yaxud simvolik atributlar daşıyan qadın fiqurları xüsusi maraq doğurur. Onların ikonoqrafiyası böyük müxtəlifliyi ilə seçilir və qədim əhalinin təsərrüfat fəaliyyətində, ictimai münasibətlərində və mənəvi mədəniyyətində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir.

Azərbaycanın ən erkən silahlı antropomorf təsvirləri mezolit dövrünə aiddir və əsasən Qobustan qayaüstü incəsənət kompleksində qeydə alınmışdır. Məhz bu dövrdə ovçuluq fəaliyyətini, heyvanların kollektiv şəkildə ovlanmasını və insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqənin fəal iştirakçısı kimi qavranılmasını əks etdirən süjetlər formalaşmağa başlamışdır.

Mezolit dövrünün ilkin mərhələsində buzlaqların nisbətən sürətlə əriməsi və şimala doğru çəkilməsi nəticəsində yeni quru sahələri üzə çıxmış, mamont sürülərinin hərəkətini izləyən ovçu tayfaları da həmin istiqamətdə miqrasiya etmişlər. Keçmiş buzlaq zonasında cənub mənşəli ovçu tayfalarının da intensiv həyat fəaliyyəti müşahidə olunmuşdur *(Рыбаков, 1981, s. 96, 123–124)*. Onların əsas silahlarını yay və ox təşkil edirdi. Quruda piyada hərəkət edən bu tayfalar dənizə çatdıqdan sonra iri qayıqlarla yollarını davam etdirirdilər *(Каменный век на территории СССР, 1970, s. 13, 17, 32, 99)*.

Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, Qobustanın avtoxton sakinləri də şimal istiqamətində hərəkət etmişlər. Təxminən 7800 il əvvəl ekipajında 50-dən çox insan təsvir edilmiş qayıqların da məhz bu məqsədlə – şimala doğru hərəkət vasitəsi kimi istifadə olunması mümkündür.

Tədqiqat nəticələri

Bu dövrdə təsvirlər sistemində mərkəzi mövqeyi məhsuldarlıq və nəslin davamı ideyaları ilə bağlı qadın fiqurları tutur. Lakin mezolitin ikinci mərhələsində süjetlərdə nəzərəçarpacaq dəyişiklik baş verir. Kompozisiyalarda yay və oxlarla silahlanmış ovçuların natural ölçüdə iri antropomorf təsvirləri meydana çıxır. Bu fiqurlar əsasən Böyükdaş dağının yuxarı terrasında, Ana-Zağa mağarası ətrafında cəmləşmişdir ki, görünür, burada yeni ritual mərkəzi formalaşmışdır.

Yay və ox kişi fiqurlarının əsas atributlarına çevrilir. Qayaüstü təsvirlərin müəllifləri yalnız ovçuların zahiri görünüşünü deyil, həm də hərəkəti, gərgin anı və kollektiv ov iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətini təsvir etməyə çalışmışlar. Bir çox kompozisiyalar realizmi və dinamikliyi ilə seçilir ki, bu da qədim rəssamların yüksək bədii ustalığından xəbər verir.

Bir neçə silahlı şəxsin vahid süjet çərçivəsində birləşdirildiyi kollektiv ov səhnələri xüsusi maraq doğurur. Bu tip kompozisiyaların təhlili heyvanların əvvəlcədən təşkil edilmiş kollektiv üsullarla ovlanmasının mövcud olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Ehtimal ki, bu təsvirlər ayrı-ayrı hadisələri deyil, mühüm təsərrüfat və sosial əhəmiyyət daşıyan sabit kollektiv fəaliyyət formalarını əks etdirirdi.

Silahlı fiqurların tədqiqi göstərir ki, bu dövrdə silah yalnız praktik funksiyanı yerinə yetirmirdi. Artıq mezolit dövründə o, qayaüstü incəsənətin simvolik dilinin mühüm elementinə çevrilmişdi. Müəyyən süjetlərin təkrarlanması, onların abidənin konkret sahələrində yerləşməsi və digər təsvirlərlə qarşılıqlı əlaqəsi ovçuluğun sakral məna kəsb etdiyi mürəkkəb dünyagörüşü sisteminin mövcudluğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Böyükdaş dağının şimal tərəfində yerləşən 29 nömrəli daş üzərindəki kompozisiya xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada 15 nömrəli fiqur qolları aşağı salınmış vəziyyətdə təsvir edilmiş, bel nahiyəsində isə bədəni düz xətt kəsir. Görünür, ovçu əlində dəyənək tipli silah tutmuşdur. 35 nömrəli digər fiqur da qolları aşağı salınmış vəziyyətdə verilmiş, əllərindən birində yay təsvir olunmuşdur. Fiqurların baş hissəsində buynuza bənzər bəzəklər və ya arxaya keçirilmiş oxlar göstərilmişdir. Bu ovçu fiqurları müəyyən qədər Özbəkistanın Sarmışsay vadisinin petroqlifləri, eləcə də Tukano hindularının dekorativ sənət nümunələrində, xüsusilə "yaje" ("yajé") incəsənəti adlandırılan təsvirlərlə uzaq analoji xüsusiyyətlər nümayiş etdirir *(Krupp, 2003, p. 140–141)*.

Özbəkistanın Sarmışsay vadisində qeydə alınmış qayaüstü təsvir kompozisiyası (A. Rozwadowski, 2001).

Xüsusi elmi maraq doğuran nümunələrdən biri Böyükdaş dağının yuxarı terrasında yerləşən 68 nömrəli daş üzərində həkk olunmuş kompozisiyadır. Bu təsvir mezolit dövrünün birinci mərhələsinə aiddir. Kompozisiyada yay və oxlarla silahlanmış ovçular öküzləri mühasirəyə alaraq onları qayanın üzərindəki yarığa və oradan da sıldırım istiqamətinə doğru qovurlar. Təsvir dinamik kompozisiya quruluşu və realist icra üslubu ilə seçilir.

Mövcud etnoqrafik mənbələrə əsasən ehtimal etmək olar ki, bu tip süjetlər gənclərin həm ovçuluq bacarıqlarına, həm də tayfaya məxsus gizli və magik ayinlərə yiyələnməsi prosesinin bir hissəsini təşkil etmişdir.

a — Böyükdaş dağının yuxarı terrasında yerləşən 68 nömrəli daş üzərində vəhşi öküz ovu səhnəsi; b, c — təsvirin eskizi və üçölçülü (3D) modeli.

Daş üzərində həkk olunmuş ov səhnələri özlüyündə ov magiyasının ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bəzi xalqlarda təsvir olunmuş heyvana nizə atılması mərasimi mövcud olmuşdur. Əgər nizə hədəfə dəymirdisə, real ov ləğv edilir və daha münasib vaxta təxirə salınırdı. Əksinə, hədəfin dəqiq vurulması ovçuların

qarşıdakı ovun uğurla nəticələnəcəyinə olan inamını möhkəmləndirirdi *(Fərəcova, 2022, s. 12, 47)*. Şübhə yoxdur ki, burada magik xarakter daşıyan ritual təsvir edilmişdir. Belə bir təəssürat yaranır ki, ovçular kompozisiyadan bir qədər aralıda təsvir olunmuş qayıqla bu məkana gəlmişlər. Uğurlu ovu təmin etməyə yönəlmiş sirli mərasimi icra etdikdən sonra yay və oxlarla silahlanmış ovçular yenidən qayığa qayıdırlar.

Eneolit dövrü üçün döyüş səhnələri də xarakterikdir. Bu səhnələr Böyükdaş dağının yuxarı terrasında yerləşən 5 saylı sığınacağın ayrıca bir daşı üzərində (inventar № 4930, mədəni təbəqə 220–235 sm) xüsusilə aydın şəkildə əks olunmuşdur.

Böyükdaş dağının yuxarı terrası. 5 saylı sığınacaqdan aşkar edilmiş ayrıca daş (inventar № 4930, mədəni təbəqə: 220–235 sm).

Burada ovçular hər iki əlləri ilə tutduqları silahlarla təsvir edilmişdir. Kompozisiya dinamik xarakter daşıyır. Ovçuların eyni üslubda təqdimatı Böyükdaş dağının yuxarı terrasındakı 81 nömrəli daş üzərində də müşahidə olunur. Burada ovçu fiqurları realist şəkildə təsvir edilmiş və hər iki əlləri ilə dəyənək tipli silahı tutmuş vəziyyətdə verilmişdir *(Джафарзаде, 1999, s. 170–171, камень 81)*.

Böyükdaş dağının aşağı terrasında, Ceyranlar düşərgəsində (49 nömrəli daş) və Kiçikdaş dağının Qayaarası düşərgəsində (8 nömrəli daş) öküz təsvirləri və onların bədəni üzərində həkk olunmuş çərtiklər xüsusi maraq doğurur. Görünür, bu kompozisiyalarda qədim rəssam uğurlu ov arzusu ilə bağlı müəyyən simvolik məna ifadə etməyə çalışmışdır.

Kiçikdaş dağı, Qayaarası düşərgəsi, 8 nömrəli daş. Öküz təsvirinin gövdəsi altında həkk edilmiş nöqtəvi oyuqlar.

Ehtimal etmək olar ki, qaya üzərində təsvir edilmiş heyvan fiqurlarına atıcı silahların hədəf alınaraq atılması da inisiasiya mərasimlərinin tərkib hissələrindən biri olmuşdur.

Nəticə

Silahlı antropomorf təsvirlərin interpretasiyasında arxeoloji kontekst mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qobustanın petroqlifləri yaşayış məskənləri, mağaralar, düşərgələr, dəfn abidələri və kult obyektlərini özündə birləşdirən vahid mədəni kompleksin tərkib hissəsidir. Bu abidələrin məkan baxımından qarşılıqlı əlaqəsi göstərir ki, qayaüstü təsvirlər landşaftın mənimsənilməsinin vahid sistemi çərçivəsində yaradılmış və qədim əhalinin təsərrüfat, sosial və ritual həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur.

Qədim Azərbaycanın qayaüstü incəsənətində silahlı antropomorf təsvirlərin kompleks təhlili nəticəsində onların ikonoqrafik xüsusiyyətləri, semantik məzmunu və sosial əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Beləliklə, mezolit dövrünə aid silahlı antropomorf təsvirlər yalnız ovçuluq texnologiyalarının inkişafını deyil, həm də yeni dünyagörüşü təsəvvürlərinin formalaşmasını əks etdirir. Silahlı ovçu obrazı tədricən məişət səhnəsinin hüdudlarını aşaraq simvolik məna qazanmış, qədim insan kollektivlərinin ritual praktikası və sosial identikliyinin mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Whitley, D. S. *Introduction to Rock Art Research* / D. S. Whitley. — Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2005. — 215 p.
2. Рыбаков, Б. А. *Язычество древних славян*. — М.: Наука, 1981. — 609 с.
3. *Каменный век на территории СССР* / отв. ред. А. А. Формозов. — М.: Наука, 1970. — 210 с.
4. Krupp, E. C. *Echoes of the Ancient Skies: The Astronomy of Lost Civilizations* / E. C. Krupp. — Mineola, NY: Dover Publications, 2003. — 384 p.
5. Fərəcova, M. *Azərbaycan qayaüstü incəsənəti dünyası*/ M.Fərəcova. – Bakı: Aspoliqraf, 2022, - 287 s.
6. Джафарзаде, И. М. *Гобустан* / И. М. Джафарзаде. — Баку: ИНЕ «XXI», 1999. — 259 с.

Malahat N. Farajova

ARMED ANTHROPOMORPHIC REPRESENTATIONS IN THE ROCK ART OF ANCIENT AZERBAIJAN: ICONOGRAPHY, SEMANTICS, AND SOCIAL CONTEXT

Summary: This article examines the emergence, development, and semantic significance of armed anthropomorphic figures in the rock art of Azerbaijan based on archaeological evidence. The study aims to identify the iconographic features and social as well as ritual functions of armed human representations recorded in the rock art complexes of Gobustan, Gamigaya, Kalbajar, Absheron, and other regions. The research is based on a comprehensive archaeological analysis of petroglyphs using comparative, typological, and iconographic approaches.

The results demonstrate that the earliest armed anthropomorphic figures in Azerbaijan are primarily concentrated in the Gobustan rock art complex and date to the Mesolithic period. These images depict hunters equipped with bows and arrows engaged in collective hunting scenes, surrounding wild animals and driving them into natural traps. The realistic rendering of movement and composition reflects a high level of artistic skill while also illustrating the organization of collective hunting and the social importance of subsistence activities within prehistoric communities. The evidence suggests that weapons served not only as practical hunting implements but also as symbolic attributes with ritual and ideological significance.

The hunting scenes are interpreted in the context of hunting magic, initiation ceremonies, and fertility beliefs. Particular attention is paid to the famous hunting compositions from Boyukdash Mountain, which likely reflect ritual practices intended to ensure successful hunts and reinforce collective identity. In addition, the analysis of Eneolithic battle scenes indicates that armed anthropomorphic figures gradually acquired broader social

meanings, reflecting the emergence of warfare, social organization, and changing cultural traditions.

The study concludes that armed anthropomorphic figures constitute one of the most significant categories of Azerbaijan's prehistoric rock art. They provide valuable evidence for reconstructing hunting traditions, ritual practices, belief systems, and the social organization of ancient communities. Their interpretation within a well-defined archaeological context contributes to a more comprehensive understanding of the worldview and cultural development of prehistoric populations in the South Caucasus.

Keywords: *Azerbaijan rock art, petroglyphs, armed hunters, Gobustan, Mesolithic, hunting magic, archaeological context.*

DOI: 10.52094/HFDJ6334

Məhfuzə Zeynalova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
direktor müavini-baş mühafiz
mahfuzazeynalova@yahoo.comm

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN SİLAH KOLLEKSİYASI: TARİXİ YADDAŞIN VƏ SİLAHSAZLIQ SƏNƏTİNİN QORUYUCUSU

Xülasə: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondu muzeyin ən zəngin kolleksiyalarından biridir. Fondda XIV–XX əsrlərə aid 949 silah olmaqla, ümumilikdə 1300 saxlanma vahidi mühafizə olunur. Bu eksponatlar Azərbaycanın hərb tarixini, dövlətçilik ənənələrini, metallurgiya və silahsazlıq sənətini, eləcə də tətbiqi dekorativ sənətin inkişafını əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir.

Kolleksiyada müdafiə, soyuq və odlu silahlar – dəbilqələr, zirehlər, qalxanlar, qılınclar, xəncərlər, nizələr, tüfənglər, tapançalar və digər nadir nümunələr qorunur. Azərbaycan silahları ilə yanaşı, Osmanlı, İran, Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Rusiya, Avropa, Hindistan, Yaponiya və Nepal silahsazlıq məktəblərinə aid nümunələr də kolleksiyanın beynəlxalq əhəmiyyətini artırır.

Kolleksiyanın əsası 1919-cu ildə yaradılmış "İstiqlal" muzeyindən başlanır. Sonrakı dövrlərdə Tiflisdəki Qafqaz Hərbi-Tarixi Muzeyindən gətirilmiş eksponatlar, eləcə də Qarabağ xanlarının Cavanşir nəslinə və Mir Möhsün Nəvvaba məxsus şəxsi kolleksiyalar hesabına fond daha da zənginləşmişdir.

2009-cu ildə Silahlar və Bayraqlar fondunun ayrıca struktur vahidi kimi yaradılması kolleksiyanın mühafizəsi, elmi tədqiqi və

rəqəmsallaşdırılması istiqamətində yeni mərhələ açmışdır. Hazırda fond materialları ekspozisiyalarda, beynəlxalq sərgilərdə və elmi araşdırmalarda geniş istifadə olunur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyası nadir eksponatlar toplusundan daha artıq məna daşıyır. O, Azərbaycanın hərb tarixini, dövlətçilik ənənələrini və silahsazlıq irsini özündə birləşdirən qiymətli elmi və mədəni irs nümunəsidir. Vaxtilə Vətəni qoruyan silahlar bu gün muzey vitrini arxasında xalqın tarixi yaddaşını qoruyaraq keçmişlə gələcək arasında etibarlı körpü rolunu oynayır.

***Açar sözlər**: muzey, silah fondu, kolleksiya, mədəni irs, silahsazlıq*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin fondları arasında Silahlar və Bayraqlar fondu xüsusi yer tutur. Burada qorunan silahlar yalnız döyüş vasitələri deyil. Onlar Azərbaycanın hərb tarixini, dövlətçilik ənənələrini, metallurgiya və silahsazlıq sənətinin inkişafını, eləcə də xalqımızın estetik zövqünü özündə əks etdirən mühüm tarixi mənbədir.

Silah tarixçinin əlində sadəcə maddi əşya deyil. Məşhur fransız tarixçisi Mark Blok yazırdı ki, "tarixçi keçmişi sorğu-suala tutmağı bacarmalıdır." Muzeydə qorunan silahlar da tarixçinin verdiyi suallara cavab verən səssiz şahidlərdir. Onların hazırlanma texnikası, metalların tərkibi, bəzək elementləri, kitabələri, ustaların damğaları və hətta istifadə izləri istehsal olunduqları dövrün hərbi təşkilatı, iqtisadi imkanları, beynəlxalq əlaqələri və estetik zövqü haqqında qiymətli məlumat verir. Bu baxımdan muzeydə qorunan silah kolleksiyası Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Hazırda Muzeyin Silahlar və Bayraqlar fondunda 1300-dən artıq saxlanma vahidi qorunur. Onlardan 949-u silah kolleksiyasını təşkil edir. Burada XIV–XX əsrlərə aid müdafiə, soyuq və odlu silahlar saxlanılır. Kolleksiyada dəbilqələr, zirehlər, qalxanlar, qol

və ayaq qoruyucuları, nizələr, gürzlər, toppuzlar, qılınclar, xəncərlər, bıçaqlar, tüfənglər, tapançalar və digər nadir nümunələr mövcuddur. Kolleksiya yalnız Azərbaycan silahları ilə məhdudlaşmır. Burada Osmanlı, İran, Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Rusiya, Avropa və Uzaq Şərq silahsazlarının hazırladıqları nümunələr də saxlanılır. Fransız duel tapançaları, yapon nizələri, hind döyüş baltaları, Nepal xəncərləri və Osmanlı qılıncları müxtəlif silahsazlıq məktəblərini müqayisəli şəkildə öyrənmək üçün geniş imkan yaradır. Bu baxımdan kolleksiya yalnız milli deyil, beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan qədim dövrlərdən inkişaf etmiş metallurgiya və silahsazlıq ənənələrinə malik olmuşdur. Zəngin filiz yataqları, peşəkar ustalar və Şərqlə Qərbi birləşdirən ticarət yolları ölkədə yüksək səviyyəli silah istehsalının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Muzeydə qorunan silah nümunələri bu inkişafın canlı sübutlarıdır. Onlar göstərir ki, Azərbaycan ustaları silahı təkcə möhkəm və etibarlı deyil, həm də estetik baxımdan mükəmməl hazırlayırdılar.

1920–1950-ci illər silah kolleksiyasının sistemli şəkildə zənginləşdirildiyi dövr olmuşdur. Muzey əməkdaşlarının məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Tiflis, Moskva və Leninqrad muzeylərindən Azərbaycana aid onlarla nadir silah nümunəsi Bakıya gətirilmiş, şəxsi kolleksiyalar qəbul edilmiş və fondun elmi əsaslarla formalaşdırılması təmin olunmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyasının tarixi muzeyin yaranması ilə başlayır. Hələ 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış "İstiqlal" muzeyində nümayiş etdirilən eksponatlar sırasında silahlar da mühüm yer tuturdu. Bu fakt gənc Azərbaycan dövlətinin milli hərb tarixinin qorunmasına verdiyi önəmi göstərir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Tiflisdə saxlanılan Azərbaycan bayraqlarının və tarixi silahların vətənə qaytarılması istiqamətində də addımlar atılmışdı. Hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarovun göstərişi ilə podpolkovnik Məmməd bəy Əliyevə

bu məsələ ilə bağlı danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı. Lakin Cümhuriyyətin süqutu həmin planların həyata keçirilməsinə imkan vermədi. 1920-ci ildə yaradılmış Dövlət Muzeyinə "İstiqlal" muzeyinin kolleksiyaları daxil edildi və silah kolleksiyasının sistemli şəkildə formalaşdırılması başlandı. Xüsusilə 1925-ci ildə muzeyin direktoru Davud Şərifovun Tiflisə ezamiyyəti nəticəsində Qafqaz Hərbi-Tarixi Muzeyindən Azərbaycana aid çoxsaylı tarixi materiallar, o cümlədən dövlətçilik rəmzləri və XVIII–XIX əsrlərə aid silahlar Bakıya gətirildi.Bu hadisə kolleksiyanın zənginləşməsində mühüm mərhələ oldu. 1924-cü ildə Moskvada Rumyantsev muzeyinin materialları bir neçə muzeylərə paylaşdırıldı. SSRİ Xalqları Muzeyinə verilən bir neçə ədəd Azərbaycana aid olan silah nümunələri 1926-cı ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinə, 1939-cu il tarixli akta Leninqrad Artilleriya tarix muzeyinin arsenalından və 1955-ci il tarixli akta Moskva Dövlət Tarix Muzeyindən 13 ədəd müxtəlif silahlar Azərbaycana verildi.

Kolleksiyanın formalaşmasında müxtəlif şəxsi kolleksiyaların muzeyə daxil olması da mühüm rol oynamışdır. Belə kolleksiyalardan biri Qarabağ xanlarından olan Cəfərqulu xan Cavanşirə məxsus silahlardır. 1935-ci ildə Hüseyn Cavanşirov tərəfindən muzeyə hədiyyə edilmiş bu kolleksiya on eksponatdan ibarətdir. Buraya qılınclar, tapançalar, tüfəng, yatağan, şaşka və digər silahlar daxildir. Kolleksiyanın əsas dəyəri onun uzun illər eyni ailədə qorunaraq nəsildən-nəslə ötürülməsidir.

Bu silahların hər biri yalnız metal əşya deyil. Onlar Qarabağ xanlarının iqamətgahlarını, yürüşlərini, ailə ənənələrini və nəsillər boyunca qorunub saxlanılmış xatirələri özündə yaşadır. Muzeyə daxil olduqları gündən etibarən isə ailə yadigarı olmaqdan çıxaraq bütöv xalqın tarixi irsinə çevrilmişlər.

Digər maraqlı kolleksiya Mir Möhsün Nəvvaba məxsusdur. Böyük alim, rəssam və ensiklopedist olan Nəvvab döyüş səhnələrini təsvir edərkən silahları naturadan öyrənmək məqsədilə müxtəlif nümunələr toplamışdı. Onun kolleksiyası 1940-cı ildə muzey tərəfindən əldə edilmişdir. Buraya dəbilqələr, halqalı

zirehlər, qalxan və döyüş baltası daxildir. Bu kolleksiya silahların təkcə hərbi deyil, həm də incəsənət tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini göstərir.

Muzeyin XVIII – XIX əsr silah kolleksiyasında bir sıra silahlar var ki, onlar daxilolma sənədlərində Əhmədovun mağazasından daxil olmuşdur" yazısı ilə müşayyət olunur (83 ədəd). Nadir silahların sayı göstərir ki, mağaza antikvar xarakter daşımışdır. Ehtimal ki, söhbət tacir Cəbrayıl Əhmədovun mağazasından gedir. Belə ki, tanımış Bakı taciri Cəbrayıl Əhməd oğlu Əhmədov (1876 - 1966) nadir antikvar malların satışı ilə məşqul olumuş, xüsusilə xalça bilicisi kimi tanınmışdır. Yaxın qohumlarının söylədiklərindən məlum olur ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra varlı sahibkarlar təqib olunmağa başladıqda Azərbaycanın o zamanki rəhbəri olmuş Nəriman Nərimanov sahibkar C.Əhmədova öz var-dövləti və əmlakını xalqa bağışlamağı tövsiyyə etmişdir. Məsləhətə qulaq asan sahibkar var-dövlətini bağışlamış və beləliklə təqiblərdən yaxa qurtarmışdır. Bir müddət sonra o, "Azərxalça" istehsalat birliyinə işə götürülmüş, 1928-1966-cı illərdə Birliyin istehsalat şöbəsinin müdiri olmuşdur.

Bu nümunələr XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda antikvar bazarının mövcudluğunu və tarixi silahlara olan marağı əks etdirən maraqlı faktlardır.

Fondun ən qədim eksponatları sırasında Zəngilandan aşkar olunmuş XIV əsrə aid ayaqlıq dəsti, XV–XVI əsrlərə aid qolçaqlar, dəbilqələr, qalxanlar və digər müdafiə silahları xüsusi yer tutur. Bu eksponatlar Azərbaycanın orta əsrlər hərb tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdir. Orta əsr mənbələrində Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri, xüsusilə Təbriz, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan yüksək keyfiyyətli polad məmulatları ilə tanınırdı. Burada hazırlanan qılınc və xəncərlər yalnız yerli bazarda deyil, Yaxın Şərqin müxtəlif ölkələrində də qiymətləndirilirdi. Azərbaycan ustaları möhkəm poladı incə bədii işləmə ilə birləşdirərək silahı həm döyüş vasitəsinə, həm də sənət əsərinə çevirirdilər. Muzey

kolleksiyasındakı nümunələr həmin ənənənin bu günümüzə qədər gəlib çatan canlı şahidləridir.

2009-cu ildə Muzeydə Silahlar və Bayraqlar fondunun yaradılması kolleksiyanın qorunması və öyrənilməsində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Müasir saxlanma şəraiti yaradıldı, elektron məlumat bazasının və fotobankın formalaşdırılmasına başlanıldı. Bu gün fondun materialları təkcə daimi ekspozisiyada deyil, respublika və beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilir, elmi nəşrlərdə və atributlaşdırma işlərində geniş istifadə olunur.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyası yalnız nadir eksponatlar toplusu deyil. O, Azərbaycanın dövlətçilik tarixini, hərb sənətini, silahsazlıq ənənələrini və tətbiqi dekorativ sənətini bir araya gətirən çoxşaxəli elmi irsdir. Kolleksiyanın sistemli şəkildə öyrənilməsi, atributlaşdırılması, rəqəmsallaşdırılması və beynəlxalq elmi dövriyyəyə daxil edilməsi yalnız muzey işi deyil, həm də milli mədəni irsin qorunması istiqamətində mühüm vəzifədir. Silahın taleyi əsrlər boyu dəyişmişdir: o, əvvəlcə döyüşçünün əlində Vətəni qorumuş, bu gün isə muzey vitrininə keçərək xalqın tarixi yaddaşını qoruyur. Məhz bu mənada Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyası keçmişlə gələcək arasında etibarlı körpü rolunu oynayır və Azərbaycan tarixinin canlı salnaməsi kimi öz elmi və mədəni əhəmiyyətini qorumaqda davam edir.

Muzeydə qorunan hər bir qılınc, hər bir dəbilqə və hər bir qalxan döyüş meydanındakı missiyasını artıq başa vurmuşdur. Lakin onların yeni missiyası daha məsuliyyətlidir. Bu gün onlar tarixçi üçün mənbə, tədqiqatçı üçün elmi material, ziyarətçi üçün isə milli yaddaşın canlı şahididir. Məhz buna görə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyası Azərbaycanın hərb tarixinin sadəcə nümayiş olunduğu məkan deyil, onun elmi şəkildə qorunaraq gələcək nəsillərə ötürüldüyü etibarlı yaddaş mərkəzidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1.Əhmədov S. Cəfərqulu xan Cavanşir və Qarabağ xanlarının silah kolleksiyası. Bakı, 2026

2.Zeynalova M. Фондовые сокровища национального музея истории Азербайджана // “Altaistics and Turkology” journal of the Turkic Academy, 2013m – s. 109-119

3.Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 1986. — С. 37.

4.Vəlixanlı N. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-95. Kitab-albom . Bakı, 2015.

Makhfuza Zeynalova

THE WEAPONS COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN: GUARDIAN OF HISTORICAL MEMORY AND THE ART OF ARMS MAKING

Summary: The Weapons and Flags Collection of the National Museum of History of Azerbaijan is one of the museum’s most valuable collections, comprising more than 1,300 objects, including 949 weapons dating from the 14th to the 20th centuries. These artifacts are not merely instruments of warfare but important historical sources that reflect Azerbaijan’s military history, statehood traditions, metallurgy, weapon-making craftsmanship, and artistic culture.

The collection includes defensive arms, cold weapons, and firearms, such as helmets, armor, shields, swords, daggers, maces, spears, rifles, and pistols. Alongside Azerbaijani weapons, it preserves outstanding examples from the Ottoman Empire, Iran, Central Asia, the Caucasus, Russia, Europe, India, Japan, and Nepal, making it significant not only nationally but also internationally.

The history of the collection dates back to the establishment of the "Istiglal" Museum in 1919. It was further enriched through transfers from the Caucasus Military-Historical Museum in Tbilisi

and donations from prominent private collections, including those of the Javanshir family of the Karabakh Khans and the scholar and artist Mir Mohsun Navvab.

The establishment of the Weapons and Flags Collection as a separate museum fund in 2009 marked a new stage in its preservation and research. Today, the collection is actively studied, digitized, exhibited, and used for scientific research and attribution.

The National Museum of History of Azerbaijan's weapons collection represents not only a unique assemblage of historical artifacts but also an invaluable scientific and cultural heritage. Once serving to defend the homeland, these weapons now preserve the historical memory of the Azerbaijani people, acting as a bridge between the past and the future.

Key words: *museum, arms collection, cultural heritage, arms making*

DOI: 10.52094/BBBH5645

Aida İsmayılova
Bakı şəhəri, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Böyük elmi işçi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
müəllim
aidaismailova4@gmail.com

DÖYÜŞ SİLAHINDAN HAKİMİYYƏT RƏMZİNƏ: TƏBƏRZİNLƏRİN SEMANTİK TRANSFORMASİYASI

Xülasə: Məqalədə təbərzinin maddi mədəniyyət obyekti kimi funksional və semantik transformasiyası araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi təbərzinin ilkin hərbi alətdən dini-mənəvi, sosial və siyasi məna daşıyan simvolik obyektə çevrilməsi prosesinin əsas mərhələlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada arxeoloji materiallar, tarixi mənbələr və muzey kolleksiyalarında qorunan nümunələr əsasında baltanın qədim dövrdən etibarən status və hakimiyyət atributu kimi istifadəsi, orta əsrlərdə Türk–İslam hərbi ənənəsində təbərzinin mövqeyi, Sufi və dərviş mühitində qazandığı ritual-simvolik məna, eləcə də Osmanlı-Bektaşi kontekstində institusional və siyasi simvola çevrilməsi təhlil edilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda saxlanılan balta nümunələri də bu prosesin maddi mədəniyyət kontekstində izlənilməsi baxımından nəzərdən keçirilir. Tədqiqat nəticəsində təbərzinin semantik transformasiyası üç əsas mərhələdə ümumiləşdirilir: funksional mərhələ – hərbi silah; keçid mərhələsi – praktiki və ritual-mənəvi funksiyaların birləşməsi; simvolik mərhələ – hakimiyyət, status, mənəvi güc və institusional kimliyin ifadəsi. Araşdırma göstərir ki, maddi mədəniyyət nümunələri ilkin funksional təyinatlarını aşaraq müxtəlif tarixi və sosial-mədəni mühitlərdə yeni mənalar qazana və cəmiyyətin dünyagörüşü, sosial

quruluşu və hakimiyyət münasibətlərinin yaddaş daşıyıcısına çevrilə bilər.

Açar sözlər: *təbərzin, balta, maddi mədəniyyət, semantik transformasiya, simvolizm, hakimiyyət, status, Sufizm, dərviş, Bektaşilik, Osmanlı, hərbi mədəniyyət*

Bəşəriyyətin əksər hissəsi artıq dərk etmişdir ki, mədəni irs mənəvi, iqtisadi və sosial kapitaldır və bu kapitalın itirilməsi əvəzolunmazdır. Müasir tarixi mərhələdə belə bir anlayış formalaşmışdır ki, hərbi və iqtisadi güclə, siyasi nüfuzla yanaşı, mədəni irs milli özünəhörmətin və dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmanın başlıca əsaslarından biridir.

Maddi mədəniyyət nümunələri yalnız gündəlik həyatda və ya hərbi praktikada istifadə olunan əşyalar deyil, həm də cəmiyyətin dünyagörüşünü, dini təsəvvürlərini, sosial identikliyini və əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir. Tarix boyu bir çox silah növləri ilkin funksional təyinatlarını aşaraq simvolik məna qazanmış, siyasi hakimiyyətin, hərbi nüfuzun, dini legitimliyin və sosial statusun ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, silahların semantik transformasiyasının öyrənilməsi yalnız hərb tarixi deyil, həm də maddi mədəniyyət, simvolizm, siyasi antropologiya və mədəni tarix baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə nümunələrdən biri də təbərzindir. Baltalar tunc dövründən başlayaraq istifadə olunmuşdur. Orta əsrlər Türk–İslam dünyasında da geniş yayılmış bu döyüş baltası əvvəlcə atlı qoşunların mühüm silahlarından biri olmuş, lakin sonrakı dövrlərdə funksional mahiyyətini tədricən dəyişərək dərviş və sufi mühitində mənəvi kamilliyin rəmzinə, saray və hərbi çevrələrdə isə hakimiyyət, nüfuz və institusional mənsubiyyət nişanına çevrilmişdir. Bu dəyişiklik maddi mədəniyyət obyektlərinin cəmiyyətin ideoloji və sosial transformasiyaları ilə paralel şəkildə yeni məna qazanmasının parlaq nümunəsidir.

Məqsəd təbərzinin hərbi alətdən hakimiyyət və mənəvi güc rəmzinə çevrilməsi prosesini tarixi mənbələr, arxeoloji materiallar, muzey kolleksiyaları və müqayisəli mədəni kontekst əsasında təhlil etməkdir. Tədqiqatda baltanın status atributu kimi qədim dövrdən mövcud olan ənənələri, Sasani və Türk–İslam hərbi sistemindəki inkişaf mərhələləri, sufi və dərviş ənənəsində qazandığı simvolik məzmun, eləcə də Osmanlı və Qacar dövrü nümunələri əsasında onun semantik transformasiyasının əsas mərhələləri müəyyənləşdirilir. Bu yanaşma maddi mədəniyyət nümunələrinin zaman keçdikcə yalnız funksional deyil, həm də ideoloji və simvolik baxımdan yenidən mənalandırıldığını göstərməyə imkan verir.

Qədim dövr: baltanın status və hakimiyyət atributu kimi ilkin izləri

Şimali və Mərkəzi Qafqazın Tunc-Dəmir dövrü mədəniyyəti olan Koban mədəniyyətinə (e.ə. XI–IV əsrlər) aid zəngin bəzədilmiş tunc balta başlıqları məhz dəfn abidələrində (kurqanlarda) aşkar olunub. Bu baltaların döyüşdə düşməni qorxutmaq üçün bəzədilməsi ilə yanaşı, məzarlarda tapılması onların hakimiyyət simvolu və mümkün kult əhəmiyyəti daşıdığını güman etməyə əsas verir (8, s.174).

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan döyüş baltaları, xəncərlər, gürz-toppuzlar və tuğ-bayraqlar Tunc dövrü maddi mədəniyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir; bu silahların Ön Asiya nümunələri ilə oxşarlığı Qafqaz və Yaxın Şərq tayfaları arasında siyasi əlaqələrin mövcudluğunu göstərir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, məhz bu dövrdə — iri tayfa ittifaqlarının yaranması və hakimiyyətin ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmləşməsi prosesi ilə paralel olaraq — silah, o cümlədən döyüş baltası, artıq sadəcə hərbi alət deyil, ictimai bərabərsizliyin və status fərqinin maddi ifadəsinə çevrilirdi (1, s.34).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda saxlanılan eksponatlar arasında Kültepe-1 yaşayış yerindən aşkar

edilmiş, dəstək üçün deşik açılmış porfirit daşından hazırlanmış balta, Astara yaxınlığında dəniz sahilində tapılmış, səthi diqqətlə cilalanmış bazalt balta, eləcə də Əlikömək təpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş və Qabardin-Pyatıqorsk tipinə aid edilən sienit balta xüsusi diqqət çəkir (5, s.5-6).

Bu tapıntılar Tunc dövründə daşın emalı və cilalanması texnologiyasının yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Sonrakı mərhələdə isə tunc baltalar meydana çıxaraq geniş yayılmışdır. Muzey kolleksiyasında bu tip məmulatlar Talış (18 ədəd), Maşrif (10 ədəd) və Cənubi Qafqaz tipli baltalarla təmsil olunur. Sözügedən nümunələr hazırlanma texnologiyası, konstruktiv xüsusiyyətləri və dekorativ tərtibatına görə bir-birindən fərqlənir (2,s. 12-14; 4, s.442-443; 5,s.5-6; 7).

Bu proses təkcə Qafqazla məhdudlaşmır, tunc dövrü Şərqi İranında (Sapalli-təpə, Özbəkistan) tapılmış tunc döyüş baltaları e.ə. II minilliyin ortalarına aiddir. Bundan başqa, qədim Avesta mətnlərində (Yəşt 10.131) Mitranın döyüş arabaları təsvir edilərkən "yaxşı hazırlanmış ikitərəfli dəmir baltalar"dan bəhs olunur — bu da baltanın hələ Zərdüşt dövründə mifoloji-hərbi statusa malik olduğunu göstərir (9).

Roma imperiyasında yüksək rütbəli məmurların daşıdığı "fasces" adlanan çubuq-balta dəstləri hakimiyyətin və dövlətlə xalqın vəhdətinin rəsmi rəmzi sayılırdı (10). Krit-Minos mədəniyyətində "labrys" (ikiağızlı balta) hökmranlıq və müqəddəslik daşıyan kult obyektinə çevrilmişdi (11). Hətta aşkar olunmuş saxsı qab nümunələri üzərində təbərzin balta təsvirlərinə rast gəlinir (12). Bu nümunələr göstərir ki, baltanın silahdan hakimiyyət/müqəddəslik rəmzinə keçidi təkcə İslam-Sufi ənənəsinə xas hadisə deyil, fərqli mədəniyyətlərdə paralel şəkildə müşahidə olunan ümumi bir simvolik-antropoloji qanunauyğunluqdur.

Beləliklə, təbərzinin simvolik transformasiyasını araşdırarkən, bu prosesin kökünün qədim dövr maddi

mədəniyyətində artıq mövcud olan bir meylin davamı olduğunu nəzərə almaq vacibdir.

Təbərzin: hərbi alət kimi mənşəyi

Təbərzin — fars mənşəli sözdür və "yəhər baltası" mənasını verir. Struktur baxımından o, balta ilə nizənin bir növ hibridididir: uzun, nazik dəstəyi və bir və ya iki aypara formalı ağzı olan bu silah, əsasən atlı qoşunlarda düşmən zirehini yarmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Silahın kökləri Sasani hərbi ənənəsinə gedib çıxır və sonrakı dövrlərdə Büveyhilər, Qəznəvilər kimi sülalələrin ordularında nizə və oxla yanaşı taktiki formasiyaların mühüm hissəsinə çevrilmişdir (13).

Təbərzin təkcə İranda deyil, Osmanlı imperiyasında, Hindistanda və geniş coğrafiyada yayılmışdı; slavyan dillərindəki "topor" (balta) sözünün də skif mənşəli təbər kökündən gəldiyi qeyd olunur — bu da alətin türk-fars hərbi mədəniyyətindəki dərin izini göstərir (14).

Silahdan rəmzə: dərviş və Sufi konteksti

Simvolik transformasiyanın ilk mərhələsi Sufi və dərviş mühitində baş verir. Təbərzin get-gedən sərgərdan dərvişlərin — Sufi zahidlərinin — ənənəvi avadanlığının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Onun ilkin praktik funksiyası da olub: yol boyu vəhşi heyvanlardan və quldurlardan qorunmaq (15). Lakin zaman keçdikcə bu funksional rol arxa plana keçir və təbərzin dərviş kimliyinin vizual atributuna, mənəvi gücün, fəqirlik andının və nəfslə mübarizənin rəmzinə çevrilir.

Bu dövrdə təbərzin artıq sadəcə silah deyil — o, daşıyıcısının mənsub olduğu ruhani-sosial statusu bildirən bir işarədir. Kaksar dərvişləri kimi qruplarda balta və dəyənək dərviş "formasının" əsas elementlərindən sayılırdı (16).

Hakimiyyət nişanı: Osmanlı-Bektaşi paralelləri

Simvolik yükün ən aydın təzahürü Osmanlı kontekstində görünür. Aypara ağızlı böyük baltalar ilkin olaraq döyüş məqsədilə hazırlansa da, tədricən hakimiyyət rəmzinə çevrilib və nüfuzlu şəxsin qarşısında daşınan bir nişana çevrilmişdir. Bu silahlar həm

də dini mistiklərlə — Sufilər və dərvişlərlə — assosiasiya olunub, xüsusilə yeniçərilər arasında əhəmiyyətli siyasi təsirə malik olan Bektaşi təriqəti ilə bağlı idi (17).

Maddi mədəniyyətdə əksi: muzey nümunələri

Bu simvolik yükün maddi izlərini muzey kolleksiyalarında saxlanılan nümunələrdə görmək mümkündür. Metropoliten Muzeyində saxlanılan XIX əsrə aid Osmanlı dərviş baltası buna yaxşı nümunədir — gümüşlə bəzədilmiş, üzərində Quran ayələri və Bektaşi təriqətinin şairi Xətainin Osmanlı türkcəsində şeirləri həkk olunmuş bu əşya, funksional silahdan bədii-dini artefakta keçidi əyani şəkildə göstərir (18).

Bənzər şəkildə, Krakov Milli Muzeyində saxlanılan Qacar dövrünə aid polad təbərzin üzərində də Sufi mistik konsepsiyalarının vizual əksini araşdıran tədqiqatlar aparılıb — bu da göstərir ki, silahın bəzək proqramı artıq hərbi deyil, mənəvi-simvolik məzmun daşıyırdı (19).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və bayraqlar fondun da mərasim və sufi-dərvişlərin rəmzi atributuna çevrilən təbərzinlər var (3. s.174-180; 6,s.31-35).

Beləliklə, təbərzinin keçdiyi yol üç mərhələdə ümumiləşdirilə bilər:

Funksional mərhələ — xalis hərbi alət, atlı döyüşçünün zireh yarma vasitəsi;

Keçid mərhələsi — praktik funksiyanın (qorunma) simvolik məzmunla (dərviş kimliyi) üst-üstə düşdüyü dövr;

Simvolik mərhələ — hərbi funksiyanın tamamilə arxa plana keçdiyi, əşyanın hakimiyyət, institusional mənsubiyyət və mənəvi gücün daşıyıcısına çevrildiyi son mərhələ.

Bu təkamül bizə göstərir ki, maddi mədəniyyət tarixində əşyalar heç də həmişə öz ilkin funksiyaları ilə məhdudlaşmır — onlar zamanla yeni mənalar qazanaraq, cəmiyyətin hakimiyyət və status haqqında təsəvvürlərinin daşıyıcısına çevrilə bilirlər. Təbərzin nümunəsi bu prosesin xüsusilə aydın və izlənilə bilən bir modelidir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, təbərzinin semantik transformasiyasını şərti olaraq üç əsas mərhələdə ümumiləşdirmək mümkündür: funksional mərhələ – hərbi silah; keçid mərhələsi – praktiki və ritual-mənəvi funksiyaların birləşməsi; simvolik mərhələ – hakimiyyət, status, mənəvi güc və institusional kimliyin ifadəsi. Bu transformasiya göstərir ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin tarixi dəyəri yalnız onların hazırlanma texnologiyası və ilkin funksiyası ilə məhdudlaşmır. Əşya zaman keçdikcə cəmiyyətin sosial quruluşunu, dünyagörüşünü və hakimiyyət haqqında təsəvvürlərini özündə əks etdirən mürəkkəb semantik obyektə çevrilə bilər.

Bu baxımdan təbərzin maddi mədəniyyətin "yaddaş daşıyıcısı" kimi çıxış etməsinin əyani nümunəsidir. Onun üzərindəki forma, material, bəzək və yazılarla yanaşı, müxtəlif tarixi dövrlərdə ona yüklənmiş mənalar da qorunub saxlanılır. Deməli, təbərzinin öyrənilməsi yalnız bir silah tipinin tarixini deyil, əşyanın funksiyadan simvola, simvoldan isə sosial və siyasi mənaya çevrilməsi prosesini anlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları. Bakı: Elm, 1982, 65 s.
2. Əhmədov S., Məmmədov E., Qarayeva N. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər silahları. (MATM Arxeologiya fondunun materialları əsasında). Kitab-albom, Bakı, 2018, 32 s.
3. Əhmədov S. Silahın mistik gözəlliyi. Bakı, 2022.
4. Агаев Г.Д., Квачидзе В.А. Клад бронзовых топоров // Археологические открытия 1975 г., М.: 1976, с. 442-443
5. Гулузаде Н. Оружие бронзового века Азербайджана. // Ирс. 2025, № 134, с. 4-9.
6. Гасанова Г.Ритуалные-топоры табарзины. Ирс. 2026, № 139, с.30-35.

7. Махмудов Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша // Материальная культура Азербайджана, 1973, т. VII, с. 64-73
8. Makhortykh S., Grömer K., Tiefengraber G. "Burial 5 of the Koban Necropolis in the Context of the Transition from the late pre-Scythian to the early Scythian Period." Annals of the Natural History Museum Vienna 126: 151–176. DOI: 10.3897. 2025.
9. https://www.iranicaonline.org/articles/battle-axes/
10. https://antigonejournal.com/2023/07/roman-fasces/
11. https://knossos-palace.gr/minoan-double-axe/
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Warrior_Vase
13. https://grokipedia.com/page/teber#ref-1
14. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A2%D0%A1%D0%942/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80
15. https://www.iranicaonline.org/articles/darvis-ii-in-the-islamic-period/
16. https://www.iranicaonline.org/articles/kaksar/
17. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25577
18 https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25577
19. Krakov Milli Muzeyindəki Qacar təbərzini və Sufi simvolikası tədqiqatı https://www.sid.ir/search/paper/Qajar%20tabarzin/en?page=1&sort=1&ftyp=all&fgrp=all&fyrs=1379%2c1402

Aida Ismayilova

FROM WEAPON OF WAR TO SYMBOL OF AUTHORITY: THE SEMANTIC TRANSFORMATION OF TABARZINS

Abstract: The article examines the functional and semantic transformation of the tabarzin as an object of material culture. The

main purpose of the study is to identify the principal stages in the transformation of the tabarzin from a functional military weapon into a symbolic object carrying religious, spiritual, social, and political meanings. Based on archaeological materials, historical sources, and examples preserved in museum collections, the study analyzes the use of axes as attributes of status and authority in antiquity, the position of the tabarzin within the military traditions of the medieval Turko-Islamic world, its ritual and symbolic meanings in Sufi and dervish contexts, and its subsequent transformation into an institutional and political symbol in the Ottoman-Bektashi context. Axe specimens preserved in the Archaeological Fund of the National Museum of History of Azerbaijan are also considered in the context of this transformation. The study demonstrates that the semantic transformation of the tabarzin can be conditionally divided into three main stages: the functional stage – a military weapon; the transitional stage – the combination of practical and ritual-spiritual functions; and the symbolic stage – the representation of authority, status, spiritual power, and institutional identity. The research demonstrates that objects of material culture may transcend their original functional purposes and acquire new meanings in different historical and socio-cultural contexts, thereby becoming carriers of collective memory and reflections of social structure, worldview, and relations of power.

Keywords: *tabarzin, axe, material culture, semantic transformation, symbolism, authority, status, Sufism, dervish, Bektashism, Ottoman Empire, military culture.*

DOI: 10.52094/MRMK9690
ORCID ID: 0009-0003-4981-7070

Elazə Musayeva
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi
Böyük elmi işçi
elazamusayeva@gmail.com

DÜNYA MUZEYLƏRİNDƏ QORUNAN AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ SİLAH NÜMUNƏLƏRİ: ATRİBUSİYA PROBLEMLƏRİ VƏ MUZEY TƏQDİMATI

Xülasə: Azərbaycan ərazisi qədim dövrlərdən metallurgiya və silahsazlığın mühüm inkişaf mərkəzlərindən biri olmuşdur. Xüsusilə XV–XIX əsrlərdə Təbriz, Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Ərdəbil, Şəki və digər sənət mərkəzlərində hazırlanan soyuq və odlu silahlar yüksək texniki keyfiyyəti və zəngin bədii tərtibatı ilə seçilmişdir.

Tarixi-siyasi proseslər, diplomatik münasibətlər, saray hədiyyələri, ticarət və kolleksiyaçılıq nəticəsində Azərbaycan mənşəli çoxsaylı silah nümunələri dünyanın müxtəlif muzey və şəxsi kolleksiyalarına daxil olmuşdur. Hazırda bu eksponatlar fərqli atribusiya prinsipləri əsasında təqdim edilir və bir sıra hallarda "Persian", "Safavid", "Caucasian" və ya "Islamic Arms" kimi ümumiləşdirilmiş kateqoriyalar altında təsnif olunur ki, bu da onların konkret istehsal mərkəzinin və regional mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Məqalədə Azərbaycan mənşəli silah nümunələrinin dünya muzey kolleksiyalarında yayılması, kataloqlaşdırılması və atribusiya problemləri təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, onların etibarlı identifikasiyası kataloq məlumatları ilə yanaşı epiqrafik, bədii, texnoloji, tipoloji və tarixi mənbələrin kompleks təhlilinə əsaslanmalıdır. Məqalədə Azərbaycan silah irsinin beynəlxalq

muzey məkanında daha dəqiq təqdimatı üçün elmi atribusiya prinsiplərinin tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan silahsazlığı, muzey kolleksiyaları, atribusiya, Səfəvi dövrü, dünya muzeyləri*

Silah yalnız hərbi təyinatlı maddi mədəniyyət nümunəsi deyil, həm də istehsal olunduğu cəmiyyətin texnoloji inkişaf səviyyəsini, estetik zövqünü və siyasi-mədəni əlaqələrini əks etdirən mühüm tarixi mənbədir. Şərqdə silahsazlıq funksional təyinatla yanaşı yüksək bədii sənət sahəsi kimi formalaşmış, metal üzərində oyma, qarasavad, mina, qızıl və gümüş işləmələri, eləcə də kitabələr silahları dekorativ-tətbiqi sənətin dəyərli nümunələrinə çevirmişdir.

Azərbaycan qədim metallurgiya və silahsazlıq ənənələrinə malik mühüm sənət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Orta əsrlərdə, xüsusilə Səfəvilər dövründə Təbriz, Ərdəbil, Şirvan, Gəncə və Qarabağ kimi mərkəzlərdə hazırlanan qılınc, şəmşir, xəncər, qəmə, qalxan, dəbilqə və zirehlər yüksək texniki keyfiyyəti, bədii tərtibatı və zəngin ornament sistemi ilə seçilmişdir [1, s.67]. Bu nümunələr yalnız döyüş vasitəsi deyil, həm də hakimiyyət rəmzi, saray mədəniyyətinin elementi və dekorativ metal sənətinin qiymətli nümunələri kimi əhəmiyyət daşımışdır.

XVI–XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası və Avropa ölkələri ilə siyasi, hərbi və diplomatik münasibətləri nəticəsində bu silahların bir hissəsi müxtəlif yollarla xarici ölkələrə yayılmışdır. Hərbi qənimətlər, diplomatik hədiyyələr, ticarət əlaqələri və sonrakı dövrlərdə formalaşan kolleksiyaçılıq fəaliyyəti nəticəsində həmin nümunələr Avropa, Rusiya və Yaxın Şərqin saray xəzinələrinə, daha sonra isə dünyanın aparıcı muzey kolleksiyalarına daxil olmuşdur.

Hazırda bu eksponatların elmi təqdimatı və atribusiyası bir sıra metodoloji problemlərlə müşayiət olunur. Muzey kataloqlarında silahlar çox vaxt hazırlandıqları konkret sənət

mərkəzinə görə deyil, daha geniş siyasi və coğrafi anlayışlar əsasında "Persian", "Safavid", "Iranian" və ya "Caucasian" kimi ümumiləşdirilmiş kateqoriyalar altında təsnif edilir. Belə yanaşma onların regional mənsubiyyətinin, istehsal mühitinin və Azərbaycan silahsazlıq məktəblərinin inkişafındakı rolunun tam şəkildə müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Məqalənin məqsədi dünya muzey kolleksiyalarında qorunan Azərbaycan mənşəli silah nümunələrinin muzey təqdimatı və atribusiya xüsusiyyətlərini təhlil etmək, mövcud metodoloji problemləri müəyyənləşdirmək və onların daha dəqiq elmi identifikasiyası üçün kompleks yanaşma təklif etməkdir.

Azərbaycan mənşəli silah nümunələrinin dünyanın müxtəlif muzey və kolleksiyalarında qorunması uzunmüddətli tarixi proseslərin nəticəsidir. Onların yayılmasında hərbi qarşıdurmalar, diplomatik münasibətlər, saraylararası hədiyyə mübadiləsi, beynəlxalq ticarət və sonrakı dövrlərdə formalaşan kolleksiyaçılıq ənənələri mühüm rol oynamışdır. Silahların müxtəlif ölkələrə aparılması yalnız hərbi-siyasi hadisələrlə deyil, həm də onların yüksək bədii və simvolik dəyəri ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan mənşəli silahların xarici kolleksiyalara daxil olmasının digər mühüm yolu diplomatik hədiyyələr olmuşdur. Erkən yeni dövrdə hökmdarlar arasında təqdim edilən bədii silahlar təkcə qiymətli hədiyyə deyil, həm də dövlət nüfuzunu, iqtisadi potensialı və sənətkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirən diplomatik vasitə kimi çıxış edirdi.

Bu baxımdan Səfəvi–Venesiya münasibətləri xüsusi maraq doğurur. XVI–XVII əsrlərdə tərəflər arasında həyata keçirilən diplomatik missiyalar zamanı silah və zireh nümunələrinin qarşılıqlı mübadiləsi baş vermişdir. Tarixi mənbələr Venesiya Respublikasının Səfəvi hökmdarlarına odlu silahlar göndərdiyini, Səfəvi elçilərinin isə yüksək bədii tərtibatlı silah və zirehləri Avropaya apardıqlarını göstərir. Həmin nümunələrin bir hissəsi sonradan Venesiyadakı Museo Correr kolleksiyasına daxil olmuşdur. Burada qorunan zirehli əlcəklər, qamış qalxanı və bədii

tərtibatlı xəncərlər Səfəvi silahsazlığının yüksək texniki və estetik səviyyəsini nümayiş etdirir. Tədqiqatçılar zirehli əlcəklərdən birinin 1602-ci ildə I Şah Abbasın elçisi Angelo Gradenigo tərəfindən Venesiyaya gətirildiyini ehtimal edirlər. Qızıl işləməli polad umbonu ilə seçilən qamış qalxanı isə Səfəvi dövrü metal emalının səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən nadir nümunələrdən hesab olunur [2, s.39].

XIX əsrdə Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra bölgənin maddi-mədəni irsinin sistemli şəkildə toplanmasına başlanılmışdır. Hərbi fondlara, saray kolleksiyalarına və elmi müəssisələrə daxil edilən silah nümunələrinin əhəmiyyətli hissəsi sonradan muzey fondlarının tərkibinə keçmişdir. Eyni dövrdə Avropada Şərq incəsənətinə artan maraq nəticəsində Azərbaycan və ümumilikdə Qafqaz silahları şəxsi kolleksiyaçılar tərəfindən toplanmış, sonradan isə müxtəlif muzeylərə bağışlanmış və ya satılmışdır.

Bu gün Azərbaycan silahsazlıq ənənələrini əks etdirən nümunələr Kremlin Silah Palatası, Dövlət Ermitajı, Metropolitan İncəsənət Muzeyi, Viktoriya və Albert Muzeyi, Topqapı Sarayı Muzeyi, Böyük Britaniya Kral Silah Muzeyi, Vyana İncəsənət Tarixi Muzeyi, Fransa Ordu Muzeyi və digər aparıcı muzey kolleksiyalarında qorunur. Bu eksponatlar yalnız hərbi tarix baxımından deyil, həm də Azərbaycan metallurgiyası, dekorativ metal sənəti və silahsazlıq məktəblərinin inkişaf tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi mənbə təşkil edir.

Lakin bu eksponatların muzey təqdimatı və elmi atribusiyası vahid metodoloji prinsiplərə əsaslanmır. Əksər muzeylərdə silahlar konkret istehsal mərkəzinə görə deyil, mənsub olduqları dövlətə və ya geniş coğrafi areala uyğun olaraq “Persian”, “Safavid”, “Iranian”, “Qajar” və ya “Caucasian” kimi ümumiləşdirilmiş terminlərlə kataloqlaşdırılır. Bu yanaşma obyektlərin tarixi və xronoloji mənsubiyyətini göstərsə də, onların regional xüsusiyyətlərinin və Azərbaycan silahsazlıq məktəbləri ilə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Bu problem

dünyanın müxtəlif muzey kolleksiyalarında fərqli formalarda özünü göstərir:

Kremlin Silah Palatasında saxlanılan XVI–XVII əsrlərə aid silahlar əsasən "Safavid" və ya "Persian" adı ilə təqdim olunur. Bununla belə, bəzi eksponatların bədii xüsusiyyətləri, ustad kitabələri və hazırlanma texnikası onların Təbriz və Şamaxı kimi Azərbaycan silahsazlıq mərkəzləri ilə əlaqəsini göstərir. Məhəmməd Mömin Zərnişanın imzasını daşıyan XVI əsr polad qalxan bu baxımdan diqqəti cəlb edir və mövcud atribusiyanın yenidən qiymətləndirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur [3, 4].

Kremlin Silah Palatasında qorunan XVII əsrin birinci yarısına aid mərasim qalxanı muzey kataloqunda İran mənşəli eksponat kimi təqdim olunur. Dəri üzərində qızıl işləmələri, qiymətli daşlar, mirvarilər və firuzə ilə bəzədilmiş bu qalxanın 1644-cü ildə II Şah Abbas tərəfindən Rusiya çarı Mixail Fyodoroviçə diplomatik hədiyyə kimi təqdim edildiyi göstərilir ki, bu da Səfəvi sarayında hazırlanan bədii silahların beynəlxalq diplomatik münasibətlərdə mühüm rol oynadığını nümayiş etdirir [5].

Omanın Milli Muzeyində qorunan hicri 1086-cı (1675) ilə aid şəmşirin tiyəsi dövrün məşhur silah ustası İsfahanlı Əsədullah tərəfindən Dəməşq poladından hazırlanmışdır. Tiyə üzərində ustanın imzası, Şeyx Seyfin adına ithaf və Şah Abbasa istinad edən kitabələr həkk olunmuşdur. Muzey kataloqunda kitabələrin məzmununa əsasən silahın hərbi qənimət kimi deyil, xüsusi sifariş əsasında hazırlandığı və ehtimal ki, Səfəvi sarayı tərəfindən Omanın gələcək hökmdarı İmam Seyf bin Sultan əl-Yərubiyə diplomatik hədiyyə kimi təqdim edildiyi qeyd olunur. Bu nümunə göstərir ki, Səfəvi dövrünə aid silahların muzey təqdimatında eksponatlar çox vaxt dövlət və ya sülalə mənsubiyyəti əsasında xarakterizə olunur, halbuki istehsal mərkəzinin, silahsazlıq məktəbinin və regional xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ayrıca atribusiya tədqiqatı tələb edir [6].

Topqapı Sarayı Muzeyində qorunan Səfəvi silahları da əsasən "Persian" və "Safavid" kimi təsnif edilir. Kolleksiyanın əhəmiyyətli hissəsi Osmanlı–Səfəvi münasibətləri nəticəsində formalaşmışdır. Silahların ornamentikası, kitabələri və hazırlanma texnologiyası onların Təbriz və Ərdəbil silahsazlıq ənənələri ilə bağlılığını araşdırmağa imkan verir.

Dövlət Ermitajında Şərq silahları əsasən "Persian", "Iranian" və "Caucasian" kateqoriyaları altında təqdim olunur. Xüsusilə XIX əsr Qafqaz silahlarının vahid "Caucasian" anlayışı ilə təsnif edilməsi Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz silahsazlıq məktəbləri arasındakı texnoloji və bədii fərqlərin aydın şəkildə əks etdirilməsinə imkan vermir.

Metropoliten İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasında Şərq silahları və zireh nümunələri əsasən "Persian" və "Safavid" atribusiyası ilə təqdim edilir. Muzeyin kolleksiyasında qorunan çahar-ayinə zirehi də "Persian, Safavid" (İran, Səfəvi) kimi kataloqlaşdırılmışdır [7]. Lakin Səfəvi dövlətinin siyasi və mədəni məkanına Azərbaycanın da daxil olması, eləcə də Təbriz, Şamaxı və Gəncə kimi şəhərlərin dövrün mühüm silah və metal emalı mərkəzləri kimi tanınması bu tip nümunələrin yalnız "İran" adı altında təqdim edilməsinin onların istehsal mühitini və tarixi-mədəni mənsubiyyətini tam əks etdirmədiyini göstərir. Bu baxımdan, belə eksponatların atribusiyasında Səfəvi dövlətinin çoxmərkəzli istehsal ənənəsinin və Azərbaycan sənət mərkəzlərinin rolunun nəzərə alınması daha elmi əsaslandırılmış yanaşma hesab edilə bilər.

Böyük Britaniyanın Milli Silah və Zireh Muzeyinin kolleksiyalarında bəzi nümunələrin "Caucasian" adı altında təqdim olunması onların konkret mənşəyini müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Bu yanaşma Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan kimi fərqli silah istehsalı mərkəzlərini eyni kateqoriyada birləşdirdiyindən, Azərbaycan mənşəli nümunələrin dəqiq identifikasiyasını çətinləşdirir və onların tarixi-mədəni mənsubiyyətinin tam əks olunmasına imkan vermir [8].

Vyana İncəsənət Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında "Persischer Säbel" adı ilə qeydiyyata alınmış bu şəmşir ənənəvi olaraq "fars" mənşəli silah kimi təqdim edilir. Lakin onun üzərindəki 1813-cü il tarixli qızıl kitabə, Fətəli şah Qacarın adının çəkilməsi, eləcə də bədii tərtibat xüsusiyyətləri əsərin Qacar dövrü saray silah sənətinə aid olduğunu təsdiqləyir. Eksponatın 1813-cü ildə Qacar sarayı tərəfindən Avstriya imperator sarayına diplomatik hədiyyə kimi göndərildiyi ehtimal edilir [9].

Viktoriya and Albert Muzeyinin kataloqlarında silahlar tipoloji və coğrafi meyarların kombinasiyası əsasında təsnif edilir. Məsələn, "Shamshir" termini silahın tipini, "Persian" isə onun ümumi mənşəyini ifadə edir. Lakin bu təsnifat eksponatın konkret istehsal mərkəzi, sənətkar məktəbi və hazırlanma mühiti barədə kifayət qədər məlumat vermir. Bu səbəbdən silahların dəqiq atribusiyası üçün eksponatın mənşə məlumatlarının, epiqrafik xüsusiyyətlərin və texnoloji göstəricilərin kompleks şəkildə təhlili zəruri hesab olunur [10].

Müqayisəli təhlil göstərir ki, dünya muzeylərində Azərbaycan mənşəli silahların əhəmiyyətli hissəsi "Persian", "Safavid", "Caucasian" və digər ümumiləşdirilmiş siyasi-coğrafi terminlərlə təqdim olunur. Bu təsnifatlar eksponatların aid olduğu geniş tarixi-mədəni mühiti müəyyənləşdirsə də, onların konkret istehsal mərkəzi, sənətkar ənənəsi və regional mənsubiyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmır. Halbuki bir sıra nümunələrin Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə və digər Azərbaycan sənət mərkəzləri ilə əlaqəsini göstərən epiqrafik materiallar, konstruktiv xüsusiyyətlər, bədii tərtibat elementləri və provenans məlumatları mövcuddur.

Buna görə də Azərbaycan mənşəli silahların atribusiyası yalnız mövcud kataloq terminlərinin təkrarlanması ilə məhdudlaşmamalı, istehsal mərkəzi, ustad ənənəsi, texnoloji xüsusiyyətlər, ornament sistemi və tarixi provenansın kompleks şəkildə araşdırılmasına əsaslanmalıdır. Müasir silahşünaslıq və

muzeyşünaslıq yanaşmaları obyektin yalnız siyasi mənsubiyyətini deyil, həm də onun yaradıldığı sənət mühitini, istehsal texnologiyasını və mədəni kontekstini nəzərə alan çoxşaxəli metodoloji yanaşma tələb edir.

Atribusiyanın əsas istiqamətlərindən biri epiqrafik təhlildir. Silahların üzərindəki ustad imzaları, tarixlər, sifarişçilərə dair məlumatlar və dini məzmunlu kitabələr eksponatların mənşəyinin, hazırlanma dövrünün və istehsal mühitinin müəyyənləşdirilməsində mühüm ilkin mənbə rolunu oynayır. Yazıların paleoqrafik və kalliqrafik xüsusiyyətləri isə müxtəlif regional məktəblərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına imkan verir.

Mühüm metodlardan biri də bədii-ornamental təhlildir. Ornament kompozisiyası, dekorativ motivlər və metal emalı texnikaları silahın mənsub olduğu sənət məktəbinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli göstəricilərdir. Təbriz, Şirvan, Gəncə və Ərdəbil kimi tarixi mərkəzlərdə formalaşmış bədii ənənələrin müqayisəsi regional xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsinə kömək edir.

Materialşünaslıq və texnoloji analizlər atribusiyanın etibarlılığını artıran mühüm vasitələrdir. Rentgen-flüoresans spektrometriyası (XRF), metalloqrafik analiz və digər qeyri-dağıdıcı üsullar metalın tərkibi, hazırlanma texnologiyası və emal xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir. Bu nəticələr silah nümunələrinin mənşəyinin və istehsal xüsusiyyətlərinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Silahların tipoloji təhlili onların forma, konstruksiya və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əsaslanır. Lakin tipoloji oxşarlıqların müxtəlif bölgələrdə də müşahidə olunması bu metodun digər yanaşmalarla birlikdə tətbiqini zəruri edir.

Son illərdə rəqəmsal texnologiyalar və elektron muzey kataloqları atribusiya prosesinə yeni imkanlar qazandırmışdır. Müxtəlif ölkələrin muzey fondlarında qorunan eksponatların yüksək keyfiyyətli təsvirləri və açıq məlumat bazaları onların

müqayisəli şəkildə öyrənilməsini asanlaşdırır. Bununla yanaşı, kataloqlaşdırma prinsiplərinin fərqli olması mövcud məlumatların tənqidi qiymətləndirilməsini və yeni elmi yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Beləliklə, Azərbaycan mənşəli silah nümunələrinin etibarlı atribusiyası yalnız bir metodun tətbiqi ilə mümkün deyil. Epiqrafik, bədii-ornamental, tipoloji, materialşünaslıq və mənşəyə dair məlumatların kompleks təhlili eksponatların istehsal mərkəzinin, aid olduğu sənət məktəbinin və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Bu çoxmeyarlı yanaşma həm muzey kataloqlarının elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsinə, həm də Azərbaycan silahsazlıq irsinin beynəlxalq elmi dövriyyədə daha obyektiv təqdim olunmasına xidmət edir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, dünya muzey kolleksiyalarında qorunan Azərbaycan mənşəli silah nümunələri ölkənin silahsazlıq və dekorativ metal sənəti tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi mənbədir. Lakin onların muzey kataloqlarında əsasən ümumiləşdirilmiş siyasi və coğrafi terminlərlə təqdim edilməsi eksponatların konkret istehsal mərkəzinin və regional mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, etibarlı atribusiya yalnız kataloq məlumatlarına deyil, epiqrafik, bədii, texnoloji, tipoloji və provenans məlumatlarının kompleks qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır.

Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi Azərbaycan mənşəli silahların identifikasiyası üçün çoxmeyarlı atribusiya modelinin təklif edilməsidir. Bu model müxtəlif tədqiqat metodlarının inteqrasiyası əsasında eksponatların istehsal mühitinin, regional mənsubiyyətinin və sənətkar ənənələrinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. *International Conference. Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia.* November 19–23, 2014. Tbilisi, Georgia, 2014, p. 67.
2. Guliyev, Ahmad. "Giving What They Hold Dear": *Safavid Diplomatic Gifts to Venice*. *Diplomatica*, Vol. 5, 2023, pp. 24–45.
3. Kremlin Armoury Collection. *Helmet (Safavid).* https://collectiononline.kreml.ru/en/entity/OBJECT/453?fund=2766593&index=4
4. Kremlin Armoury Collection. *Shield (Safavid).* https://collectiononline.kreml.ru/en/entity/OBJECT/568?query=safavid&fund=2766593&index=0
5. Kremlin Armoury Collection. https://collectiononline.kreml.ru/en/entity/OBJECT/377?query=%20Iran&fund=2766593&index=3
6. Museum With No Frontiers. *Islamic Art Database.* https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object%3BEPM%3Bon%3BMus21%3B39%3Ben
7. The Metropolitan Museum of Art. *Cuirass (Char-aina), Persian, Safavid, 17th–early 18th century.* https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24007
8. Royal Armouries. *Collection Online: Caucasian.* https://royalarmouries.org/collection/search?keyword=caucasian
9. Kunsthistorisches Museum Wien. *Persischer Säbel (Persian Sabre).* https://www.khm.at/en/artworks/persischer-saebel-373735
10. Victoria and Albert Museum. *Shamshir.* https://collections.vam.ac.uk/item/O383060/shamshir/
11.

Elaza Musayeva

AZERBAIJANI WEAPON EXAMPLES IN WORLD MUSEUM COLLECTIONS: PROBLEMS OF ATTRIBUTION AND MUSEUM PRESENTATION

Keywords: *Azerbaijani weapons, arms craftsmanship, museum collections, attribution, Safavid period, world museums*

The territory of Azerbaijan has been one of the principal centers of metallurgy and arms craftsmanship since ancient times. Between the fifteenth and nineteenth centuries, production centers in Tabriz, Shirvan, Ganja, Karabakh, Ardabil, Sheki, and other regions produced cold and firearms distinguished by their high technical quality and rich artistic decoration.

As a result of historical and political developments, diplomatic relations, courtly gift exchanges, trade, and collecting practices, numerous weapons of Azerbaijani origin entered museum and private collections around the world. Today, these objects are catalogued according to different attribution principles and are often classified under broad categories such as "Persian," "Safavid," "Caucasian," or "Islamic Arms," making it difficult to determine their specific production centers and regional identity.

This article examines the dissemination of Azerbaijani weapons in world museum collections, their cataloguing practices, and the challenges of scholarly attribution. The study demonstrates that reliable identification should be based not only on museum catalogue records but also on the integrated analysis of epigraphic evidence, artistic features, manufacturing technology, typological characteristics, and historical sources. The article substantiates the importance of applying comprehensive attribution principles to ensure a more accurate representation of Azerbaijan's arms heritage within the international museum community.

DOI: 10.52094/WNYZ9000

Şirinli Sevinc
Qobustan Milli Tarix Bədii Qoruğu
Aparıcı elmi işçi
shirinlisevinc19@gmail.com

QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTDƏ SİLAHLAR (QOBUSTAN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Xülasə: Məqalədə Qobustan qayaüstü incəsənət kolleksiyasının mühüm bir hissəsini təşkil edən müxtəlif silah nümunələri barədə məlumat öz əksini tapmışdır. Daha çox ov səhnələrinin tərkibində əks olunmuş bu silah nümunələri istər təsərrüfat həyatı, istər texniki yeniliklər, istərsə də cəmiyyətin sosial-siyasi həyat mənzərəsinin canlandırılması baxımından əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan təsviri mənbə kimi qayaüstü təsvirlərdən, həmçinin Qobustanda uzun illər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış silah nümunələrindən istifadə etməklə silahların tipologiyası, funksional xüsusiyyətləri və təsərrüfat həyatındakı rolunu araşdırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *Qobustan, silah, petroqlif, nizə, ov*

Silahlar qayaüstü incəsənətdə geniş yayılmış motivlərdən biri olmaqla dövrün ictima-siyasi, tarixi mənzərəsini, həmçinin sənətkarlıq mədəniyyətini işıqlandırmaq baxımından əhəmiyyətli mənbədir. Qobustan qayaüstü incəsənətində silahlardan istifadə istər Daş dövrü, istərsə də Tunc və Orta əsrlər dövrü petroqliflərində öz əksini tapır. Bir çox hallarda təsvir edilmiş silahlar petroqlifin xronologiyasının müəyyənləşdirilməsində köməkçi element kimi çıxış edir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, bəzi hallarda xüsusilə son dövrlərə aid səhnələrdə təsvirlərin sxematik çəkilməsi silahların dəqiq tipologiyasının müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir.

Silahlardan istifadə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin qeydə alındığı hər 3 sahədə - Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ-Yazılıtəpə kolleksiyalarında müxtəlif dövrlərə aid ov və döyüş səhnələrinin tərkibində çəkilmişdir. Xüsusilə sonuncu kolleksiyanın təsvirləri arasında silahlı süvari təsvirləri üstünlük təşkil edir. Bu təsvirlər həm də müxtəlif silah növlərindən necə istifadə edilə biləcəyi haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Təqdim edilən məqalədə qayaüstü incəsənətdə göstərilmiş silah nümunələri tədqiqata cəlb olunmuş, onların Qobustandan aşkarlanmış arxeoloji materiallarla tipoloji oxşarlığı müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Qayaüstü incəsənət və silah. Silah nümunələrinin öyrənilməsi üçün istifadə edilən mənbələr içərisində arxeoloji materiallar, keramika nümunələri, numizmatik materiallar, miniatürlər, məişət əşyaları, memarlıq və qəbir abidələri üzərindəki təsvirlərlə yanaşı qayaüstü rəsmlərin də mühüm yeri vardır. Üzərində təsvir edildiyi qaya səthinin vəziyyəti və stilizə olunmasından asılı olaraq qayaüstü rəsmlərdəki silahlar bəzi hallarda yuxarıda qeyd mənbələrdə olduğu qədər incəlikləri ilə göstərilməsə də, ümumilikdə onların istifadə təyinatı, semantikası, texniki yeniliklər barədə müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür.

Silahlı atlı və ya süvari döyüşçülərin, ovçuların təsvirləri, həmçinin antropomorf təsvirlər olmadan çəkilmiş çoxsaylı silah təsvirləri dünya qayaüstü incəsənətində geniş yayılmışdır. Xüsusi ilə İtaliya, Skandinaviya ölkələri, Afrika və Mərkəzi Asiyanın qayaüstü təsvirlər kolleksiyasında müxtəlif dövlərə aid bu tipli təsvirlər üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan qayaüstü incəsənətində silah nümunələrinin təsvirinə Qobustanla yanaşı Gəmiqaya (6, 18) və Kəlbəcər (4, 86) sahələrində də rast gəlinmişdir. Qeyd edilən ərazilərdə təsvir olunmuş başlıca silah ox və yay olmaqla əsasən ov səhnələrinin tərkibində verilmişdir. Təsvir edilən silahların müxtəlifliyi baxımından isə Qobustan qayaüstü incəsənəti kompleksi fərqlənir. Qobustanda qayaüstü təsvirlərdə əsasən hücüm silahları yay-ox, nizə, qılınc təsvir edilmişdir. Qobustanda istər qayaüstü təsvirlərdə,

istərsə də arxeoloji materiallarda müdafiə silahlarının nümunələrinə hələlik rast gəlinməmişdir. Yalnız bir neçə qayada süvarinin baş geyimi ilə təsviri bunun müdafiə xarakterli (dəbilqə?) element ehtimalını irəli sürməyə imkan verir. Qeyd edək ki, Qobustanın antropomorf təsvirlərinin böyük əksəriyyəti bir qayda olaraq əl, bel və çiyin hissələrində müxtəlif xətlər (silahlar?) olmaqla təsvir edilmişdir. Vizual elementlərin məhdudluğu onların ətraflı tipoloji təsnifatının hazırlanmasını çətinləşdirir. Elementlərinin daha dəqiq əks olunması baxımından Qobustanda qeydə alınmış silah təsvirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. **Ox və yay** uzaqməsafəli silahın əsas növlərindən biri idi (3, 19). Qobustanda arxeoloji qazıntılar zamanı əsasən çaxmaqdaşından olmaqla müxtəlif cinsli daşlardan hazırlanmış ox ucluqları məlumdur. 2 N-li kurqandan isə sümükdən hazırlanmış ox ucu qeydə alınmışdır. Ox-yay təsvirləri Cingirdağ-Yazılıtəpə kolleksiyasında yalnız bir qaya (24 N-li qaya) üzərində olmaqla göstərilmiş, Qobustanın digər qayaüstü təsvir kolleksiyalarında isə daha geniş qeydə alınmışdır. Qobustan qayaüstü incəsənətində ox və yaydan istifadəni göstərən səhnələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I qrupa aid olan təsvirlərdə ox-yayla göstərilmiş antropomorf təsvirlər xüsusi ov kompozisiyası olmadan, statik vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Elmi ədəbiyyatda Mezolit dövrünə aid edilən bu təsvirlər ox və yayın vizual olaraq göstərildiyi ən qədim mənbələrdən hesab edilə bilər. Antropomorf təsvirlərin əlində və ya çiynində olmaqla çəkilmiş silahların detalları aydın göstərilməmiş, yalnız ümumi forma baxımından ox-yay olaraq səciyyələndirilmişdir. Ehtimal ki, bu təsvirlər sadə yayın ilkin formalarını göstərirdi (Şəkil 1).

II qrupa aid edilən təsvirlər isə dinamikası ilə digər qruplardan fərqlənir. Böyükdaş dağının yuxarı səki sahəsində yerləşən 45 N-li qaya üzərindəki "öküz ovu", 46 nömrəli qayanın şərq səthində çəkilmiş döyüş, Kiçikdaş ərarzisində əvvəllər

qeydiyyatda olmayan qaya üzərində yeni qeydə alınmış ov səhnəsini bu qrupa aid etmək olar (Şəkil 2). Döyüş səhnəsi istisna olmaqla digər iki səhnədə oxçular müvafiq olaraq 2 haçalı ucluğu olan oxlarla təsvir edilmişdir. Yayın ucları kənarlara doğru əyilmiş formadadır.

Qeyd edək ki, 45 №-li qayanın şimal səthində qeydə alınmış və İ. Cəfərzadə tərəfindən "öküz ovu" kimi şərh edilən səhnənin döyüş səhnəsi kimi izahı daha inandırıcı görünür. Bunu, ilk növbədə, öküz təsvirinin Qobustanın daha erkən dövrə aid öküz təsvirləri ilə oxşarlıq göstərməsi təsdiqləyir. Digər tərəfdən, öküz ovunda oxdan istifadənin praktik baxımdan əlverişli hesab edilməməsi, həmçinin kompozisiyada yer alan antropomorf təsvirlərin semantik baxımdan bir-biri ilə əlaqəli olması bu kompozisiyanın vahid ov səhnəsi kimi qiymətləndirilməsini çətinləşdirir (Şəkil 3).

III qrupa aid olan təsvirlərdə statik göstərilmiş ovçu əlindəki ox-yayı qarşısındakı heyvana tuşlamış vəziyyətdədir. Çəkilmə texnikasına görə Orta əsrlər dövrünə aid edilən bu təsvirlərdə silah sxematik çəklimiş, əlavə detallar göstərilməmişdir. Qeyd edək ki, oxçu təsvirləri bir qayda olaraq piyada təsvir edilmişdir.

2. **Nizə və yaba** ilə çəkilmiş təsvirlərin ən maraqlı nümunələri Cingirdağ-Yazılıtəpə kolleksiyasında qeydə alınmışdır. Burada təxminən 10 qaya üzərində nizə, 2 qaya üzərində isə döyüş yabası ilə ov səhnəsi əks olunmuşdur (Şəkil 4). Yalnız 84 N-li qaya üzərindəki təsvir istisna olmaqla bu səhnələrin hamısında süvari nizəni başı üzərində bir əli ilə tutmuş tutmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. 84 N-li qayada isə nizə heyvana toxunan vəziyyətdə çəkilməklə onun yaralandığı anı göstərmək məqsədi daşımışdır. Təsvirlərin qaya üzərində saxlanma dərəcəsindən asılı olaraq bəzi nizələrin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, nizələrin sapı uzun olub, ucluqları rombvari və yarpaqvari formada təsvir edilmişdir. Sonuncu tipli nizə ucluqları

Qobustanda arxeoloji qazıntılarla öyrənilmiş 9, 15 nömrəli kurqanlardan da məlumdur. Ümumilikdə Qobustanda kurqanlardan çaxmaqdaşı, sümük və tuncdan hazırlanmış nizə ucluqları məlumdur (5, 79) (Şəkil 5). Qobustanın digər kolleksiyalarında, əsasən Orta əsr təsvirləri içərisində rast gəlinən uzun xətt şəklində atlının başı üzərində çəkilmiş silahların da ümumi müqayisə əsasında nizə ola biləcəyini ehtimal etmək mümkündür. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 103, Cingirdağ-Yazılıtəpə kolleksiyasında isə 116 N-li qaya üzərində qeydə alınmış təsvirdə isə nizənin sapı üzərində kiçik diskşəkilli işarə vardır. Ehtimal ki, bu zərbənin gücünü artırmaq məqsədi ilə əlavə edilmişdir (Şəkil 6). Oxşar nizə təsvirləri cənub-şərqi Ərəbistanın qayaüstü incəsənətində də qeydə alınmışdır (8, 10).

9 və 40 nömrəli qayalar üzərində 3 dişli yaba maral ovunun tərkibində olmaqla əksini tapmışdır.

3) **Xəncər və qılınc;** Qayaüstü təsvilərdə xəncərdən istifadəni dəqiqliklə ifadə edən qayaüstü rəsm olmasa da, arxeoloji qazıntılar zamanı 13 və 15 nörməli kurqanlardan xəncər tiyələri aşkarlanmışdır. Bəzi təsvirlərdə beldən çəpəki çəkilmiş qısa xətlərin xəncər ola biləcəyi ehtimalı vardır.

Qılınc təsviri dəqiqliklə Böyükdaş dağı üzrə təxminən 10 qaya üzərində qeydə alınmışdır. Onlardan 90, 131 və 322 N-li qayalardakı təsvirlərdə qılıncın qəbzəsi aydın təsvir edilmişdir. Sonuncuda qılınc tiyəsinin əyri çəkilməsi onun əyritiyəli qılınc ola biləcəyini söyləməyə imkan verir. Yalnız 131 N-li qaya istisna olmaqla digərlərində qılınc süvarilərin əlində göstərilmişdir (Şəkil 7).

Həmçinin qayaüstü təsvirlərdə əlində düz uzun xətt şəklində silah göstərilmiş süvari təsvirləri də vardır. Qəbzəsinin təsvir edilməməsi onların qılınc kimi izah edilməsini çətinləşdirir.

İ.Cəfərzadə tərəfindən sapand kimi interpretasiya edilən təsvir isə Cingirdağ-Yazılıtəpə kolleksiyasında 13 nömrəli qaya üzərində qeydə alınmışdır.

Müzakirə və Nəticə. Qobustan təsvirlərində silahlardan istifadənin xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq ox-yay piyadaların (yalnız Kiçikdaş dağı, Daşqışlaq kolleksiyası 20 N-li qaya üzərində süvari oxçu təsviri vardır), nizə isə daha çox süvarilərin silahı kimi təsvir edilmişdir. Yalnız İ.Cəfərzadə tərəfindən döyüş səhnəsi kimi şərh edilən 46 N-li daş üzərindəki rəsmdə piyadaların da nizə ilə təsvir edildiyi müşahidə edilir (1, 80). Qeyd edək ki, İ.Cəfərzadə bu səhnədə 13 təsvir qeydə alsa da daşın 3D modeli burada daha çox təsvirin olduğunu söyləməyə imkan verir.

Silah təsvirlərini təhlil edərkən diqqət doğuran məsələlərdən biri də təsvirlər arasında məna əlaqəsinin mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Bu, silahlı insan fiqurunun hədəf kimi çıxış edən digər insan və ya heyvan fiquru ilə əlaqəli təsvir olunması və ya təsvirlərdə hər hansı aydın hədəfin müşahidə edilməməsi əsasında qiymətləndirilir (10, 185). Qeyd etdiyimiz kimi Qobustan təsvirlərində də çox zaman silahlı insan təsvirləri onu xüsusi obyektə yönləndirmədən təsvir edilib. Hətta bəzi hallarda heyvanın qarşısında və ya ətrafında çəkilmiş silahlı insan təsvirləri aktiv hücum vəziyyətində deyil. Xüsusi ilə təsvirlərin daha erkən mərhələsinə aid petroqliflərdə silahlar passiv pozisiyada göstərilmişdir. Tunc və sonrakı dövrlərə aid edilən səhnələrdə isə silahlar hücüm və zərbə anında göstərilməklə daha hərəkətlidirlər.

Qayaüstü təsvirlərdə maraq doğuran məsələlərdən biri də silahların ölçüsü ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi təsvirlərdə silahın xüsusi ilə böyük təsvir edildiyi müşahidə olunur. Məs. Cingirdağ kolleksiyasında 24 N-li qaya üzərindəki təsvirə nəzər salsaq burada silahın ölçüsünün süvaridən daha böyük çəkildiyini görmək mümkündür (Şəkil 8). Elmi ədəbiyyatda bu mövzu daha çox simvolik baxımdan izah olunaraq, silahın əhəmiyyətinin və gücünün vurğulanması məqsədi daşıdığı bildirilir (9, 121). Qobustan qayaüstü incəsənətində təsvirlərin ölçülərinin

proporsionallığını və səhnələşdirmədəki dəqiqliyi nəzərə alsaq ehtimal ki, yuxarıda qeyd edilən məsələ təsadüfi olmamış, müəyyən hallarda silahın sosial və yaxud simvolik önəmini vurğulamaq üçün bu üsuldan istiafdə edilmişdir.

Qayaüstü təsvirlərdən əlavə Qobustanda qazıntılar zamanı Ana zağa (9 daş), Kənizə (3 daş), Öküzlər 2 (1) və Ovçular (1) düşərgələrindən aşkarlanmış daşlar üzərində də əlində silah təsvir edilmiş antropomorf təsvirlər vardır. Sonuncu düşərgə istisna olmaqla digərlərindən qeyd alınmış təsvirlər I qrup oxçu təsvirləri ilə oxşardır. Yalnız Ovçular düşərgəsindən aşkarlanmış və hazırda Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində nümayiş etdirilən daşın təsvirli səthlərindən birində öküz təsvirləri ilə eyni kompozisiyada 2 oxçu təsviri vardır. Maraqlıdır ki, bu tip oxçu təsvirləri həmin düşərgəni təşkil edən daşlar üzərində qeydə alınmış II qrup təsvirləri ilə oxşardır (Şəkil 9). Həmçinin Qobustan Milli Tarix Bədii qoruğunun ərazisində mühafizə olunan Orta əsrlərə aid 3 sənduqə tipli məzar daşı üzərində də silah, ov və döyüş səhnələrindən ibarət təsvirlər vardır (2, 90).

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Qobustan qayaüstü təsvirlərində silahların yer aldığı səhnələrin böyük əksəriyyəti ovçuluq fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu səhnələrdə ox-yay, nizə və digər silah növləri əsasən ov prosesinin ayrılmaz elementi kimi təqdim olunur. Bu xüsusiyyət Qobustan qayaüstü incəsənətində silah motivlərinin ilk növbədə praktik fəaliyyət kontekstində əks olunduğunu göstərir. Bununla belə, bəzi kompozisiyalar silahların müdafiə və ya hərbi xarakterli fəaliyyətlərdə istifadəsinə dair müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. Qobustan abidələrində silah motivlərinin say və məzmun baxımından zənginliyi, onların müxtəlif kompozisiya və süjetlərdə təmsil olunması, eləcə də arxeoloji materiallarla kompleks şəkildə müqayisəli təhlil imkanları bu istiqamətdə daha geniş tipoloji, xronoloji və semantik tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bu təsvirlərin arxeoloji qazıntı materialları ilə birgə müqayisəli təhlili

qədim dövr Azərbaycan sənətkarlığı və təsərrüfat həyatının tədqiqi üçün vacib faktorlardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərzadə İ. Qobustan. Qayaüstü rəsmlər // Bakı: YNE-XXI, 321 s.
2. Əhmədov, S. Azərbaycan silahları IX - XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı // Bakı: Afpoliqraf, 2017, 538 s.
3. Əliyev N. Azərbaycanda hərb işi və hərb sənəti (Azərbaycan qədim dövrdən XVI əsrə kimi) // Bakı: AZpoliqrAF, 2022, 344 s.
4. İsmayılzadə Q. Dəlidağın qədim qayaüstü təsvirləri // Azərbaycan Arxeologiyası, 2015, N 1, s. 82-92.
5. Muradova F., Qobustan Tunc dövründə // Bakı:YEK, 2011, 225 s.
6. Museyibli N. Gəmiqaya // Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 132 s.
7. Akkermans, K. Bows on basalt boulders: weaponry in Safaitic rock art from Jebel Qurma, Black Desert, Jordan // Landscapes of Survival - The Archaeology and Epigraphy of Jordan's North-Eastern Desert and Beyond, Sidestone Press (Leiden), 2020, pp. 305-316.
8. Aksoy, O. A combat archaeology viewpoint on weapon representations in northwest Arabian rock art // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 17 (4), 2017, pp. 1-17
9. Keyser, J.D. & Kaiser, D.A. Getting the Point: Metal Weapons in Plains Rock Art // Plains Anthropologist, 55 (214), 2010, pp. 111–132.
10. Skoglund et al. – Narratives of Spear Use in Scandinavian Rock Carvings // European Journal of Archaeology, 25 (2) 2022, pp.176–195 https://doi.org/10.1017/eaa.2021.52

Sevinc Şirinli

REPRESENTATIONS OF WEAPONS IN THE ROCK ART OF GOBUSTAN

Summary: The article provides information on various weapon specimens constituting a significant part of the Gobustan rock art collection. Primarily depicted within hunting scenes, these weapon representations are of considerable importance for the study of economic activities, technological innovations, and the reconstruction of the socio-political aspects of ancient society. In this regard, the study aims to examine the typology and functional characteristics of weapons, as well as their role in economic life, by employing rock art depictions as visual sources and weapon specimens unearthed during long-term archaeological excavations conducted in Gobustan.

Key words: *Gobustan, weapon, petroglyph, spear, hunting*

DOI: 10.52094/KHXF1786

Prof. Dr. Mehmet Ali Eroğlu
Antalya, Akdeniz Universiteti
Güzel Sanat Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü
mehmetalieroglu@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5576-9333

Hasan Atakan Yıldırım
Antalya, Akdeniz Üniversiteti
Güzel Sanat Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü
hatakan2019@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3045-3468

OSMANLI KALKANLARINDAKI SÜSLEME VE MOTİFLER

Xülasə: Türk savaş kültüründe önemli bir yere sahip olan kalkanlar, tarih boyunca savunma işlevlerinin yanı sıra estetik anlayışı, sanatsal üretimi ve sembolik değerleri yansıtan nesneler olarak da kullanılmıştır. Türklerin farklı dönemlerde ve coğrafyalarda geliştirdikleri kalkanlar, malzeme özellikleri, biçimleri, üretim teknikleri ve yüzey süslemeleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Özellikle Osmanlı döneminde üretilen kalkanlar, metal işçiliğinin ulaştığı teknik düzeyi ve geleneksel Türk süsleme sanatının askerî donanım üzerindeki yansımalarını ortaya koyan önemli sanat eserleri arasında yer almaktadır.

Osmanlı kalkanlarının yüzeylerinde görülen süslemelerde rûmî, hatâyî, palmet, kıvrık dal, bitkisel kompozisyonlar ve geometrik motiflerin yanı sıra, yazı ve sembolik nitelik taşıyan bezeme unsurlarına da rastlanmaktadır. Bu motifler; kazıma, kabartma, kakma, yaldızlama ve benzeri metal işleme teknikleriyle uygulanarak kalkanların estetik değerini artırmıştır. Söz konusu süslemeler, yalnızca dekoratif bir işlev taşımamakta; aynı zamanda

dönemin sanat anlayışı, inanç dünyası, kültürel değerleri ve estetik tercihleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kalkanların biçimsel özellikleri ile üzerlerindeki bezeme programları arasındaki ilişki, askerî işlev ve sanatsal tasarımın birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, Türk kalkanlarının tarihsel ve sanatsal gelişimi çerçevesinde özellikle Osmanlı dönemine ait kalkanların süsleme özellikleri incelenmektedir. Araştırmanın temel malzeme grubunu Harbiye Askerî Müzesi koleksiyonunda bulunan ve çalışma kapsamında tespit edilen kalkanlar oluşturmaktadır. Eserler; malzeme, biçim, motif repertuvarı, kompozisyon düzeni, süsleme tekniği ve sembolik anlam bakımından değerlendirilecektir. Kalkanların yüzeylerinde yer alan motiflerin çizimlerinin hazırlanarak ilgili bölümlerde sunulmasıyla bezeme unsurlarının daha ayrıntılı ve karşılaştırmalı biçimde incelenmesi amaçlanmaktadır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; müze eserlerinin incelenmesi, fotoğraf analizi, motif çizimleri, karşılaştırmalı eser değerlendirmesi ve literatür taramasından yararlanılması öngörülmüştür. Böylece Türk ve Osmanlı kalkanlarının süsleme repertuvarının ortaya konulması, geleneksel Türk sanatları ile askerî kültür arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi ve Harbiye Askerî Müzesi koleksiyonunda bulunan kalkanların sanat tarihi açısından taşıdığı değerin belirginleştirilmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın, Türk kalkanlarının yalnızca savunma araçları olarak değil, aynı zamanda dönemlerinin sanatsal ve kültürel özelliklerini yansıtan tarihî eserler olarak değerlendirilmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

Açar sözlər*: Türk kalkanları, Osmanlı kalkanları, Harbiye Askerî Müzesi, Türk süsleme sanatları, motif, metal işçiliği, bezeme, kompozisyon, sembolizm.*

KALKAN

Koruyucu silahlar içerisinde önemli bir yeri olan kalkan; savaşçıların vücutlarının tamamını hedef olmaktan koruyan tek elle kullanılan koruyucu bir silahtır. Bilhassa savaşlarda kılıç, ok, mızrak, benzeri silahlardan korunmak için kullanılmıştır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Türk kalkanları; demir, bakır, ağaç, ip, hasır, kamış ve hayvan derisi üzerine farklı malzemelerle yapılmış olan kalkanlar çeşit ve yapılan malzemeye göre değişik isimde ve formda bulunurlardı. Çin kaynakları ve Pazırık kurganından çıkarılan arkeolojik buluntulara göre Hunlar döneminde ağaç kalkanlar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Göksu, 2008,s. 292; Ergüç, 1966,ss. 884-889).

Savaş veya mücadeleler esnasında insan vücudunun hayati noktalarının korunması maksadıyla geleneksel silahlardan başlıca savunma silahları olan; kalkan, zırh ve miğferler geliştirilmiştir (Eralp, 1993, s. 148).

Türkler tarafından kullanılan ilk kalkanların yuvarlak şekilli olduğu düşünülür. Sultanlar ve devlet yöneticileri için imal edilen kalkanlar altın kakmalı değerli taşlarla süslenerek güç ve kudreti ön plana çıkarmaktadır. Türk sanatında önemli eserler içinde yer alan bu kalkanlar önemli eserler arasında yer alır. (Aydın, 2012, s. 93). İslam dünyasında; Hint, İran ve Memluk kalkanlarına nazaran sanatsal ve form bakımından farklılık gösteren Osmanlı kalkanları Selçuklu kalkanlarının zengin özelliklerini barındırır. Müslüman ustalarla birlikte gayri Müslim ustalarının da önemli eserleri söz konusudur. Ateşli silahların kullanımıyla işlevini yitiren tarihi kalkanlar günümüzde müzelerde sergilenmektedir (Aydüz, 2011, ss. 5-37).

YAPIM MALZEMESI

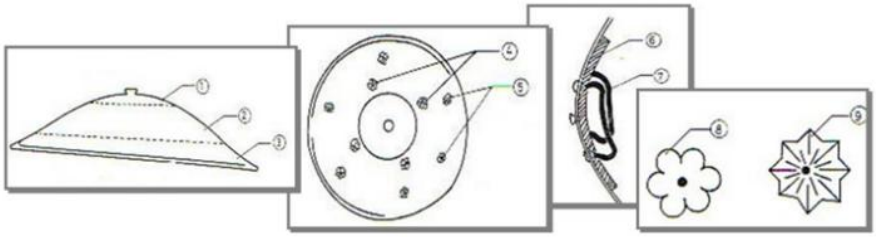
Osmanlı döneminde silah yapımı için kullanılan başlıca iki teknik uygulanmıştır. Bunlardan birincisi dövme diğeri ise döküm tekniğidir. Osmanlı koruyucu silahlarının yapım malzemelerini ise demir-çelik, söğüt, bakır, ibrişim, incir kökü, çuha türü ipek kumaşlar teşkil etmektedir. Bu döneme ait Osmanlı vilayetlerinde bulunan birçok maden silah yapımı için işlenmekte ve

kullanılmaktaydı ancak savunma silahı olarak kullanılan kalkanların yapımı için usta olarak iş gören kişi sayısı pek az sayılmaktaydı (Güleç,2019)

KALKANLARIN GENEL ÖLÇÜLERI VE FORMU

Daire formunda kalkanlarda genel ölçüler, metal kalınlığı 1-3 mm, daire çapları 250-550 mm, tepelik etek çapı arası dikey derinlikler 30-130 mm, ağırlık 500-3500 gr şekildedir. Kalkan üzerine genellikle on adet kabara (iri başlı çivi) yerleştirilir. Rozet şeklindeki kabaraların dört adedi göbeklik çevresinde, altı adedi eşit aralıklarla gövde üzerindedir.

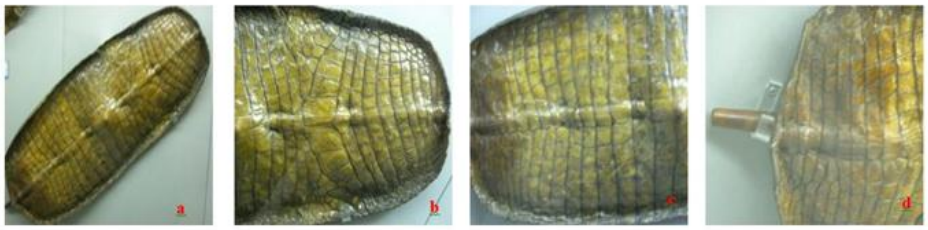
Bu kabaralar, içte kolun geçtiği askıyı tutturmak ve göbeklik kısmında kolun metale temas ederek zedelenmesini önleyen dikdörtgen veya kare formundaki yastığı kalkana bağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Göbek kısmı kalkanın bütünlüğünde olabildiği gibi, göbek merkezindeki tepelik sonradan kabaralar aracılığıyla gövdeye de bağlanmaktadır.

Kalkan ve bölümleri: 1. Göbeklik bölümü, 2. Gövde bölümü, 3. Etek Bölümü, 4. Göbek rozetleri, 5. Etek rozetleri, 6. Pamuklu kumaştan kol yastığı, 7. Kola takılacak bant ve kaytan, 8. Çiçek formlu rozet, 9. Yıldız formlu rozet (Eralp1993: 150)

Çoğunlukla yuvarlak olmak üzere dikdörtgen biçimli bombeli veya düz olabilen kalkanlar; demir, çelik, ahşap, bakır, fil, timsah ve gergedan derisi, kaplumbağa kabuğu, ahşap, hasır, söğüt dalı, kamış gibi dayanıklı ve elastiki maddelerden yapılmıştır.19 Müze koleksiyonlarında muhafaza edilen kalkanların çoğunluğunun ince işçilikle bezenmiş oldukları dikkati çekmektedir. Deri kalkanların derinin doğal dokusunu ön plana çıkartan ya da baskı tekniği ile belirginleştirilmiş motiflerle süslü

ya da işlemeli ve metal plakalar, taşlar aplike edilmiş kumaşlarla kaplı örnekleri bulunmaktadır.

Fotoğraf 1: Timsah derisi Türk kalkanı (a), (b) ve detayları (c ve d). Envanter no: 98,

Not. Sarıoğlu ve Özdemir'in *Savunma Silahlarından Deri Kalkanlar: Harbiye Askeri Müzesi Koleksiyonu* başlıklı çalışmasından alınmıştır (s. 8, 2021).

Savunmada Kalkanın işlevi

Kalkan, teke tek veya toplu mücadelelerde, düşmanın silahlı saldırılarından korunmak için tek el ile kullanılan ve kullanım süresi ilk çağlara kadar uzanan bir savunma aracıdır. Kalkan ateşli silahların icadından önce vurucu, delici ve kesici silahlara karşı vücudu korumak için, deriden, madenden yapılan, köşeli, dikdörtgen, kabarık veya yuvarlak formlu, elde taşınan bir savunma silahı olarak tanımlanabilir.Kalkan kelimesinin kökeni incelendiğinde, Orta Türkçe metinlerinde "kalkan, zırh, siper, düşmandan gizlenmek için kullanılan nesne" anlamında tura sözcüğünün yer aldığı görülür. Sözcüğe ilk defa Kutadgu Bilig'de rastlanmakta, 7 beyitte tura sözcüğü geçmektedir. (Sarıoğlu & Özdemir, 2023).

Fotoğraf 2: Osmanlı dönemi nadir boyderi üzerine demir perçinli kürt kalkanı
Güleç, B. (2019). *İstanbul Askerî Müzesinde bulunan 16. ve 17. yy. Osmanlı kalkanları (bezeme özellikleri)* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Bir savaş veya mücadele esnasında insan vücudunun tamamı tehlikeye açık olsa da en kritik noktaları baş, ense, alın, göz, burun göğüs ve sırt bölgesi ile mücadele için gerekli olan kol ve ayaklarla diz ve dirsek eklemleridir. Bütün vücudu korumak için her yönde kullanılan kalkan, yüzyıllar boyunca savaşlarda insan vücudunu korumak amacıyla kullanılmıştır. Savunma silahları tüm dayanıklılığına karşın, çoğu kez güç ve kuvvet üstünlüğü karşısında parçalanıp dağılmışlardır. Toplumlar kalkan, miğfer ve zırhları, dayanım ve koruyuculuğu artırmak amacıyla, sihir ve büyü ifade eden işaretler, dinsel sembol ve yazılarla bezeyerek güçlendirme yollarını aramışlardır. (Sarıoğlu & Özdemir, 2021, s.6)

Fotoğraf 3: Metropolitan Museum of Art. (15. yy sonu). Shield [Çelik, bakır alaşımları; 36.25.610]. The Metropolitan Museum of Art, New York. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24296

Metropolitan müzesinde sergilenen kalkan.

Bu eser, 15. yüzyılın sonuna tarihlenen, yaklaşık 46,7 cm çapında dairesel bir çelik kalkandır. Bakır alaşımı da içerir. Yüzeyi, içlerinde çiçekli arabeskler bulunan büyük kartuşlarla kazıma tekniğiyle süslenmiştir. Met onu "Türk veya Memlük" olarak sınıflandırır, ancak 15. yüzyıl İran'ında yapılmış olabileceğini de belirtir, yani kesin üretim yeri belirsizdir. Kalkan, 1935'te George C. Stone'un vasiyetiyle müzeye geçmiştir (envanter no: 36.25.610). Müzede, süvari zırhı topluluğunu oluşturan, farklı kaynaklardan derlenmiş parçalarla ilişkilendirilir.

Fotoğraf 4: Viyana Müzesinde Sergilenen Osmanlı Dönemi Kalkanı

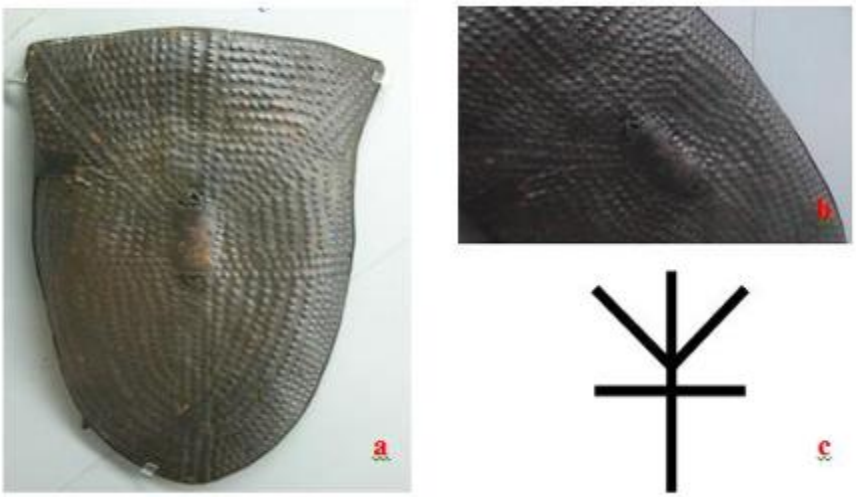
Not: Görsel, Anadolu Ajansı (Anadolu Ajansı, 2024) haberinden alınmıştır.

Viyana Müzesinde sergilenen ve detaylı işlemeleri, Osmanlıca yazılar ile süslenmiş merkezi bölümü ve altın vurgulu detayları ile dikkat çekmekte olan bu kalkan, Osmanlı döneminden kalan önemli kalkan örneklerinden birisidir.

Osmanlı devleti yaşadığı zaman diliminde farklı maddelerden mamul pek çok silah kullanmış ve silahların önemli kısmında deri kullanarak dayanıklı ve uzun ömürlü olmalarını sağlamıştır. Savunma silahlarımızdan kalkanlarda da derinin bakır, demir, çelik ile birlikte kullanıldıklarını görmekteyiz.

Fotoğraf 5: Deri Kalkan (Güleç, 2021, s. [s.18], *Not.* Sarıoğlu ve Özdemir'in *Savunma Silahlarından Deri Kalkanlar: Harbiye Askeri Müzesi Koleksiyonu* başlıklı çalışmasından alınmıştır

Deri kalkan - Türk (a), (b). Envanter no: 97 *Not.* Sarıoğlu ve Özdemir'in *Savunma Silahlarından Deri Kalkanlar: Harbiye Askeri Müzesi Koleksiyonu* başlıklı çalışmasından alınmıştır

Osmanlı devleti yaşadığı zaman diliminde farklı maddelerden mamul pek çok silah kullanmış ve silahların önemli kısmında deri kullanarak dayanıklı ve uzun ömürlü olmalarını

sağlamıştır. Savunma silahlarımızdan kalkanlarda da derinin bakır, demir, çelik ile birlikte kullanıldıklarını görmekteyiz. T. Nejat Eralp Osmanlı'nın deri kalkanları hakkında şu bilgileri vermektedir. "Deri kalkanlar, günümüzde Askeri Müze'de deri kalkan olarak yararlanıldığını gösteren birçok örnek bulunmaktadır. (Güleç,2019)

Fotoğraf 6:- ASM 100, Söğüt Kalkan Kırmızı
Not: Güleç, B. (2021). İstanbul Askeri Müzesinde Bulunan 16. ve 17. Yy. Osmanlı Kalkanları (Bezeme Özellikleri) (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul), s. 126, Fotoğraf 40'tan alınmıştır.

Söğüt kalkanın üzerinde az oranda deformasyonlar olduğu tespit edilmiştir. Dairesel bir forma sahip kalkanın göbek kısmında yarım daire şeklinde dışbükey form kullanılmıştır. Yarım daire şeklindeki formun ortasında iri bir topuz vardır. Mevcut halinde altın kaplamalar yer yer görülmektedir.

Fotoğraf 7: Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi. (t.y.). Tören kalkanı [Fotoğraf]. https://sakipsabancimuzesi.org/sergiler-ve-etkinlikler/sergi/53/1324

Görselde görülen **Tören Kalkanı**, 17. yüzyıla ait, çok değerli taşlar ve işlemelerle süslenmiş tarihi bir savaş ganimetidir. Kraliyet Hetmanı Mikołaj Hieronim Sieniawski'nin 1683 yılındaki **Viyana Kuşatması'ndan getirdiği bir savaş ganimeti** olarak bilinir.

Tombak ve Bakır Kalkanlar

Tombak kalkanlar, söğüt kalkanlar gibi çok çeşitli motiflerin kullanıldığı örnekler olduğu gibi sade olan tombak kalkan adetleri de oldukça fazladır. Sade olup, motif tespit edilmeyen kalkanlarda ilk dikkati çeken üzerindeki kabaralardır. Kabaralar koleksiyondaki bütün kalkan çeşitleri üzerinde vardır, bazıları düşmüştür. Kabaralar kalkanların iç kısmında kaplı kumaş, kadife kumaş ve tutma kayışlarını sabitlemek amacıyla perçinlenmiştir. Kumaşların metale oranla daha dayanıksız olması, zor şartlar altında kullanılması gibi sebeplerden pek azı günümüze kadar gelmiştir. Sade kalkanlarda dikkati çeken bu kabaraları çoğunlukta penç motifi formundadır, kabaraların penç motifi şeklide olmaları, yine estetik arayış ve gösterişi simgeler niteliktedir. (Güleç,2019)

Tombaklama işlemi, bakır malzemenin havayla temas ederek oksidasyona uğramasını ve kararmasını önlemekle kalmayıp, kalkanlara uzun ömürlü ve ihtişamlı bir görünüm kazandırmaktadır. Tombak kalkanlar dövme tekniğinde üretilmiş, yüzeyleri kazıma,

kumlama, ajur (delik işi/oyma), kabartma ve değerli taşlarla (yakut, firuze) bezenerek murassa hale getirilmiştir.

Bakır kalkanlar ise söğüt ve tombak eserlere kıyasla daha sadedir ve döneme ait üzerinde tombaklama yapılmamış bir adet eser vardır. Bakır kalkan ajur ve kazıma tekniğiyle 125 yapılarak bezenmiş, nitelikli özelliklere sahip zarif bir örnektir.

Tombak ve bakır kalkanların çap ölçüsü en az 124 42,5cm en fazla 60,5cm'dir. Söğüt dalı veya incir dalına ipek iplik ile sarılarak yapılmış kalkanların çap ölçüsü en az 62 cm en fazla 65 cm'dir. Söğüt dalı kalkanların göbek kısımları metal olmasına rağmen tombak ve bakır kalkanlara kıyasla daha hafif ve daha hassastır.

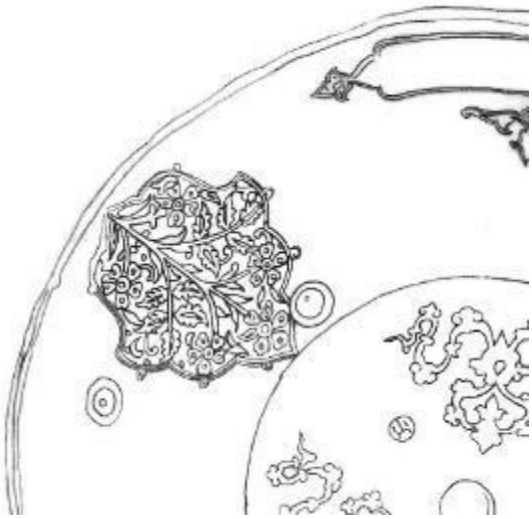
Fotoğraf 8 VI. Yüzyıla Ait Tombak Kalkan, Not: Görsel, Güleç (2021) tezinden (s. 26, Fotoğraf 2) alınmıştır.

Osmanlılar döneminde savunma silahlarında tombak altın kaplama sıkça kullanılmış olması, mana da güçlü ifadesini sürdürür niteliktedir. Osmanlının zengin maden yataklarını işletmesi madenin gelişimini sağlamış ve geleneksel sanatlarımıza yansımasında büyük etkisi olmuştur. Koleksiyondaki eserlerde altın kaplamanın neredeyse metal kalkanların tamamında kullanılmıştır. Etek, gövde ve göbek kısımları, topuzu bozulmamış,

darbe almamış kalkanlar az sayıdadır. Büyük oranda kalkanların etek kısımlarında kırılma, kopma ve deformasyon vardır.

Kalkanın dairesel form içinde bütün yüzeyinde görülen geleneksel motifler çok çeşitli tasarlanmış ve ustalıkla işlenmiştir. Koleksiyondaki bu eserler üzerinde hatayi, yaprak, penç,bulut, şemse, lale, karanfil, rumi, tepelik motifleri ve halı-kilim desenleri vardır. Tombak ve bakır kalkanlar üzerinde de rumi, tepelik, yaprak, penç, bulut, şemse, lale vardır ama halı- kilim desenleri kullanılmamıştır. (Güleç,2019)

Fotoğraf 9: ASM 4326/ 10, Altın kaplamalı, motifli kalkan, Güleç (2021)

Çizim 1 : Altın kaplamalı, motifli kalkan motif analizi, Güleç (2021)

16. yüzyılın ikinci yarısına ait kalkan dairesel formdadır. Savunma silahının göbek bölümünde kayı boyu silah damgası vardır. Kalkan üzerindeki altın kaplamada (tombak) dökülmeler görülür. Etek kısmında üçer adet iri şemse ve kitabe sıralı olarak tekrarlanmıştır. Şemse motifinin içinde simetrik kompozisyon kullanılarak tasarlandığını görüyoruz.

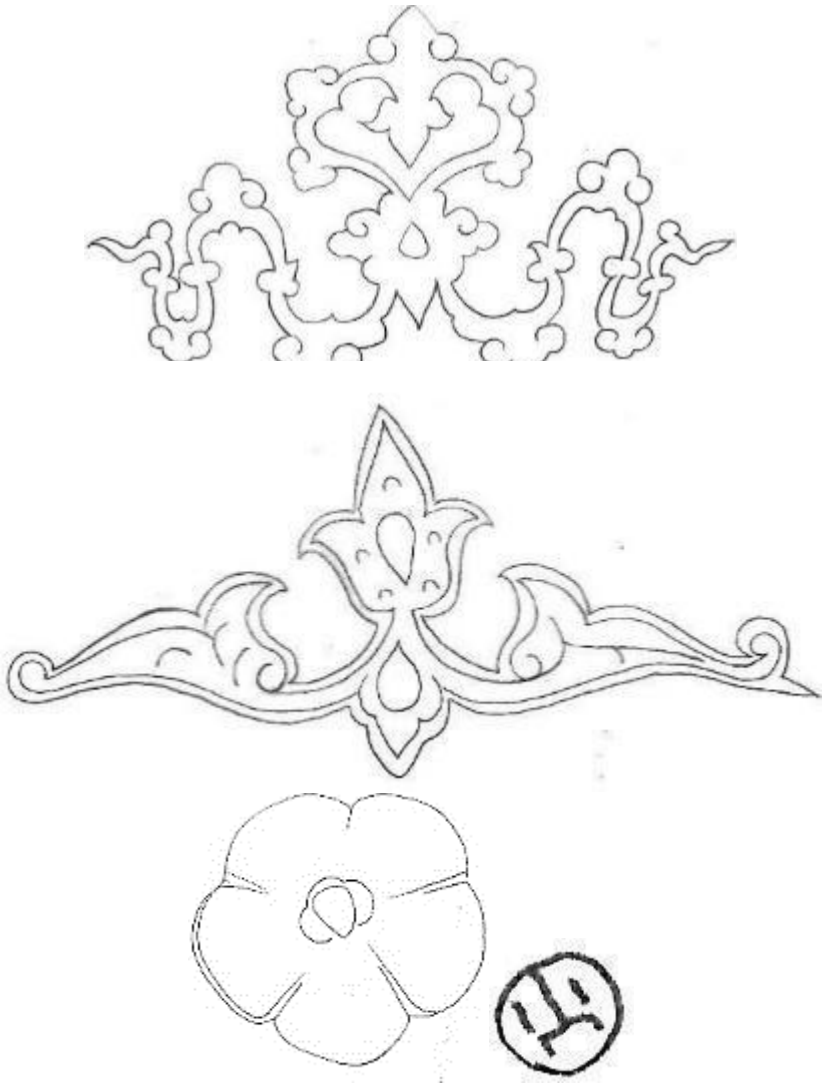

Fotoğraf 10: ASM 4326/ 10, Altın kaplamalı, motifli kalkan
Detay ASM. 4326/1052

Çizim 2: ASM. Env. 4326/10 Tepelik, desen analizi

Çiçek ve yaprakların dikkat çektiği şemse motifinin içi yarı üsluplaştırılmış çiçek motifleri bezenmiştir. Yaprak motifi sade yaprak, dilimli yaprak olarak içi dolu ve boş olarak çeşitlendirilmiştir. Stilize edilmiş çiçek motiflerinin içindeki boşluklar motife ihtişamlı bir görüntü kazanmıştır. (Güleç,2019)

Şemseyi oluşturan paftanın iç kısmında kompozisyonda homojen bir görüntü sağlamak amacıyla yapılmış noktalar vardır. Şemse motifi, ardı ardına gelen üç çizgiyle oluşturulup çizgiler güçlü bir görüntü sağlamıştır. Bu çizgilerden en dış kısmındakinde bubçuk motifi denge sağlamıştır. (Güleç,2019)

a **b**

c

Çizim 3, a: ASM. Env. 4326/10 bulut motifi, desen analizi, **Çizim 4, b:** ASM. Env. 4326/10 rumi motifi, desen analizi, **Çizim 5, c:** ASM. Env. 4326/10 kabara, kayı silah damgası, desen analizi

Hayvansal Çıkışlı Motifler Osmanlı koruyucu silahlarında birçok farklı motifler ve bezemeler görülmektedir. Motifleri 3 farklı gruba ayırdığımızda bitkisel motifler, sembolik ve geometrik motifler, yazılar olarak sıklıkla görülen motifler olarak görmek mümkün iken nadir de olsa kalkanlar üzerinde görülen hayvansal çıkışlı motifleri görmek mümkündür. Döneme ait hayvansal çıkışlı kalkan motifleri nadir görülse de bitkisel ve hayvansal motifli olarak işlenen süslemeler dönemin sanat üslubunu bize göstermektedir. Örnekteki görselde görülen kalkan üzerindeki altın kaplamada (tombak) büyük oranda silinmiştir. Formu yuvarlaktır. Göbek kısmındaki tepeliğin düştüğü görülmüştür. Eserin gövde göbeğe doğru kubbe formunda olup atlamalı olarak devam eden motifler görülmektedir. Atlamalı motifler şemse ve bitkisel çıkışlı motiflerdir. Motiflerden şemsenin uç kısımlarında tepelik vardır. (Güleç,2019)

Fotoğraf 11: 16. Yy. Lale Motifleri ile bezenmiş Kalkan, Katalog (Fotoğraf.17)

Çalışma kapsamında İstanbul Askerî Müzesi, Metropolitan Müzesi ve Sakıp Sabancı Müzesi koleksiyonlarında yer alan Osmanlı kalkanları ile Princes Czartoryski Vakfı bünyesindeki

örnekler başta olmak üzere, konuya ilişkin çok sayıda nitelikli kaynak incelenmiş ve görsel veri toplanmıştır.

SONUÇ

Osmanlı kalkanları, savunma işlevlerinin yanı sıra dönemin sanat anlayışını, estetik tercihlerini, metal işçiliğini ve süsleme geleneğini yansıtan önemli tarihî eserlerdir. Bu kalkanların biçimsel özellikleri, üretiminde kullanılan malzemeler, uygulanan teknikler ve yüzeylerinde yer alan motifler birlikte değerlendirildiğinde, askerî donanım ile geleneksel Türk süsleme sanatları arasındaki ilişki açıkça görülmektedir. Bu bağlamda kalkanlar, yalnızca savaş araçları olarak değil, üretildikleri dönemin kültürel ve sanatsal özelliklerini yansıtan maddi kültür unsurları olarak da ele alınmalıdır.

Çalışmada incelenen örnekler, Osmanlı kalkanlarında dairesel formun yaygınlığını ve ahşap, söğüt dalı, deri, bakır, demir ve çelik gibi farklı malzemelerin kullanımını ortaya koymaktadır. Malzeme özelliklerine bağlı olarak değişen üretim yöntemleri ve yüzey uygulamaları, kalkanların biçimsel çeşitliliğini belirleyen temel unsurlar arasındadır. Dövme, kazıma, kabartma, kakma ve tombaklama gibi tekniklerle oluşturulan bezemeler, eserlerin yüzey düzenini zenginleştirmiş; işlevsel özellikleri ile estetik niteliklerinin birlikte şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, her kalkanın aynı teknik ve malzemelerle üretildiği düşünülmemeli; eserlerin kendi özellikleri ve tarihsel bağlamları çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kalkan yüzeylerinde belirlenen rûmî, hatâyî, şemse, penç, lale, karanfil, yaprak ve bulut gibi motifler, Osmanlı süsleme sanatında kullanılan bezeme repertuvarının askerî eşyalara da yansıdığını göstermektedir. Motiflerin yüzey üzerindeki yerleşimi, simetrik düzenlemeler, tekrarlar ve merkezî kompozisyonlar, kalkanların biçimiyle bezeme programı arasında görsel bir bütünlük oluşturulduğuna işaret etmektedir. Yazı unsurları, kabaralar, tepelikler ve diğer bezeme öğeleri de bu kompozisyonların değerlendirilmesinde önem taşımaktadır. Ancak

motiflerin sembolik anlamları, yalnızca biçimsel görünümlerinden hareketle kesinleştirilmemeli; dönemin sanat anlayışı, tarihsel koşulları ve ilgili kaynaklar doğrultusunda yorumlanmalıdır.

Sonuç olarak Osmanlı kalkanlarının süsleme ve motif özellikleri, askerî işlev, malzeme teknolojisi ve sanatsal tasarımın bir arada değerlendirilmesini gerektiren çok yönlü bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu eserlerin ayrıntılı biçimde belgelenmesi ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi, geleneksel Türk süsleme sanatlarının kullanım alanlarının anlaşılmasına ve Osmanlı maddi kültür mirasının daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, ilerleyen araştırmalarda farklı müze koleksiyonlarından daha fazla örneğin envanter bilgileriyle birlikte incelenmesi, motiflerin dönemsel değişimlerinin karşılaştırılması ve bezeme tekniklerinin malzeme özellikleriyle ilişkisinin ayrıntılı olarak araştırılması önem taşımaktadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aydüz, S. (2011). Osmanlı silahları, silah üretim merkezleri ve literatürü tarihi. Tarih Okulu Dergisi, (10), 1–37.
2. Anadolu Ajansı. (2024, 22 Ağustos). Museum in Vienna dedicates itself to Islamic heritage.
3. Bulut, F. (2023). Kars müzesinde bulunan Osmanlı dönemi ateşli ve ateşsiz silahlar Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
4. Eralp, T. N. (1993). Tarih boyunca Türk toplumunda silâh kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan silâhlar. Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
5. Göksu, E. (2008). Türk kültüründe silah. Ötüken Neşriyat.
6. Güleç, B. (2019). *İstanbul Askeri Müzesinde bulunan 16. ve 17. yy. Osmanlı kalkanları (bezeme özellikleri)* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.

7. Sakıp Sabancı Müzesi. (t.y.). *Tören kalkanı*. Erişim tarihi: 20 Ekim 2026, adres: https://sakipsabancimuzesi.org/sergiler-ve-etkinlikler/sergi/53/1324
8. Sarıoğlu, H., & Özdemir, M. (2013). Savunma silahlarından deri kalkanlar: Harbiye Askeri Müzesi koleksiyonu. Sanat Dergisi, 22, 85–97.
9. The Metropolitan Museum of Art. (t.y.). *Shield*. Erişim tarihi: 20 Ekim 2026, adres: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24296

Prof. Dr. Mehmet Ali Eroğlu
Hasan Atakan Yıldırım

ORNAMENTATİON AND MOTİFS ON OTTOMAN SHİELDS

Summary: Shields, which held an important place in Turkish warfare culture, were used throughout history not only for defensive purposes but also as objects reflecting aesthetic understanding, artistic production, and symbolic values. The shields developed by the Turks in different periods and geographical regions varied in terms of materials, forms, production techniques, and surface decoration. In particular, Ottoman shields are among the important works of art that demonstrate the technical level of metalworking and the influence of traditional Turkish decorative arts on military equipment.

The decorations on the surfaces of Ottoman shields include rûmî, hatâyî, palmette, scrolling branches, floral compositions, and geometric motifs, as well as inscriptions and symbolic decorative elements. These motifs were applied using metalworking techniques such as engraving, relief work, inlay, and gilding, enhancing the aesthetic value of the shields. Such decorations served not only a decorative function but also provide important

information about the artistic traditions, beliefs, cultural values, and aesthetic preferences of the period. The relationship between the formal characteristics of the shields and their decorative schemes requires military function and artistic design to be examined together.

This study examines the decorative features of shields from the Ottoman period within the historical and artistic development of Turkish shields. The primary material consists of selected shields from the collection of the Harbiye Military Museum. The objects will be evaluated in terms of material, form, motif repertoire, compositional arrangement, decorative techniques, and symbolic meaning. Drawings of the motifs found on the shield surfaces will be prepared and presented in the relevant sections to enable a more detailed and comparative analysis of their decorative elements.

The study adopts a qualitative research approach and is based on the examination of museum objects, photographic analysis, motif drawings, comparative analysis of artifacts, and a review of the relevant literature. It aims to identify the decorative repertoire of Turkish and Ottoman shields, examine the relationship between traditional Turkish arts and military culture, and highlight the art-historical significance of the shields in the Harbiye Military Museum collection. The study is expected to contribute to the evaluation of Turkish shields not merely as defensive objects but also as historical artifacts reflecting the artistic and cultural characteristics of their respective periods.

Keywords: *Turkish Shields, Ottoman Shields, Harbiye Military Museum, Turkish Decorative Arts, Motif, Metalwork, Ornamentation, Composition, Symbolism.*

DOI: 10.52094/GYLC3880

Nasir Quluzadə
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
T.ü.f.d.,
dos.
nasir_quluzade@yahoo.com

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN ARXEOLOJİ KOLLEKSİYASINDAKI GİL NİZƏ UCUNUN ELMİ İNTERPRETASİYASI

Xülasə: Məruzədə 1949-cu ildə Mingəçevir yaşayış yerindən aşkar edilmiş və hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda saxlanılan nadir gilli tapıntı — sulğunclu ucluq kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda məmulatın tipoloji və texnoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, S.Qazıyev və R.Vahidov kimi ilk tədqiqatçıların mülahizələri dəyərləndirilmiş, onun xronoloji çərçivəsi (I–VIII əsrlər) nəzərdən keçirilmişdir. Məruzədə tapıntının metal silah formalı görünüşünə baxmayaraq, fiziki-mexaniki xassələrinə görə yaxın məsafəli döyüş və ya ov aləti kimi istifadəsinin inandırıcı olmadığı əsaslandırılır. Müəllif tərəfindən bu nümunənin ritul-simvolik xarakterli əşya və ya yüngül atılan silah (cida) ucluğu olması barədə yeni elmi mülahizə irəli sürülür. Həmçinin tapıntının beynəlxalq analoqları ilə müqayisəsi aparılmış və Qafqaz Albaniyasının hərb tarixinin tədqiqindəki rolu göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Mingəçevir, Qafqaz Albaniyası, cida, terrakota, silahşünaslıq*

Giriş. Son illərdə muzey kolleksiyalarında qorunan arxeoloji materialların yeni metodoloji yanaşmalar əsasında yenidən öyrənilməsi onların elmi potensialının daha dolğun qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu baxımdan

silahşünaslıqla bağlı nadir tapıntılar qədim cəmiyyətlərin hərbi işi, texnologiyası və ideoloji təsəvvürlərinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında saxlanılan Mingəçevirdən tapılmış gil nizə ucu belə nadir tapıntılardandır (**şəkil 1-2**). Azərbaycanda bu tip nümunələr olduqca az, dünya arxeologiyasında isə məhdud sayda məlumdur və onların funksional təyinatı hələ də mübahisəlidir. Buna görə də tapıntının tipoloji xüsusiyyətlərinin, hazırlanma texnologiyasının, mümkün funksional təyinatının və analoqlarının yenidən qiymətləndirilməsi elmi maraq doğurur.

Məruzənin məqsədi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasındakı gil nizə ucunu kompleks şəkildə təhlil etmək, onun tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, dünya arxeoloji materialları ilə müqayisəli elmi interpretasiyasını vermək və muzey kolleksiyalarının elmi informasiya potensialının öyrənilməsində əhəmiyyətini göstərməkdir.

I. Gil nizə ucunun aşkar edilməsi və muzeyə daxilolma tarixi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında saxlanılan gil nizə ucu 1949-cu ildə S.Qazıyevin rəhbərliyi ilə Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir [2, s. 26–27]. Tapıntı III yaşayış yerinin 45 saylı kvadratında, 5 m dərinlikdən əldə olunmuş, çöl sənədlərində qeydiyyata alınaraq sonradan muzey fonduna təhvil verilmişdir.

Gil nizə ucu Mingəçevir yaşayış yerindən aşkar edilmişdir. Bu abidə Azərbaycanın antik və erkən orta əsrlər arxeologiyasının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmaqla zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ilə seçilir. Tapıntının yaşayış yerindən əldə olunması onun konkret funksional təyinatını müəyyən etməyə imkan vermədiyindən, hazırlanma məqsədi yalnız morfoloji xüsusiyyətləri və müqayisəli materiallar əsasında qiymətləndirilə bilər.

R. Vahidov Mingəçevir yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş nizə uclarının əsasən dəmirdən hazırlandığını, uzunluqlarının 22

sm-ə qədər çatdığını, erkən orta əsr təbəqələrində isə 7–11 sm ölçülü kiçik nizə uclarının da qeydə alındığını göstərmişdir [4, s. 87]. Bu məlumat gil nizə ucunun Mingəçevir silah kompleksində tipoloji baxımdan qiymətləndirilməsi üçün mühüm müqayisə materialıdır.

Tapıntı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasına daxil edilmiş və fond sənədlərində AF 25978 inventar nömrəsi (çöl qeydiyyat nömrəsi 2166) ilə qeydiyyata alınmışdır. Muzey inventarında onun xronoloji mənsubiyyəti III–V əsrlər kimi göstərilmişdir.

Gil nizə ucunun tarixləndirilməsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda fərqli yanaşmalar mövcuddur. S. Qazıyev tapıntını I–III əsrlərə aid etmişdir [2, s. 26–27]. R. Vahidov isə onu III–VIII əsrlər maddi mədəniyyəti çərçivəsində təqdim etmişdir [4, s. 87]. Beləliklə, tapıntının dəqiq xronoloji mənsubiyyəti barədə yekdil fikir yoxdur ki, bu da Mingəçevir yaşayış yerlərinin mürəkkəb stratiqrafiyası və müxtəlif müəlliflərin fərqli xronoloji yanaşmaları ilə izah oluna bilər.

Gil nizə ucunun tipoloji və texnoloji xüsusiyyətləri. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında saxlanılan gil nizə ucu morfoloji xüsusiyyətləri və hazırlanma texnologiyasına görə nadir arxeoloji tapıntılardandır. Forma və konstruksiyası onun metal nizə uclarını təqlid etdiyini göstərir.

Məmulatın ümumi uzunluğu 10 sm, tiyəsinin uzunluğu 7 sm, maksimum eni 3,8 sm, qalınlığı 1,3 sm-dir. Boruşəkilli sulğuncun diametri 2,1 sm, divar qalınlığı isə təxminən 0,4 sm təşkil edir.

Gil nizə ucu yarpaqvari tiyəyə və boruşəkilli sulğunca malikdir. Tiyə uca doğru tədricən daralır, kəsikdə ikitərəfli qabarıq profilə malikdir və zəif ifadə olunan çiyin hissəsi ilə sulğunca birləşir. Sulğunc silindrik və içiboşdur, bir tərəfi sonradan uzununa sınmışdır. Məmulat açıq qəhvəyi rəngdədir.

Nizə ucu təmiz, narın gil kütləsindən hazırlanmış, səthi hələ çiy ikən yonulub hamarlanmış, ucu və qanadları itiləndikdən sonra yüksək temperaturda bişirilmişdir [4, s. 87]. Sulğuncun içiboş

hazırlanması onun ağac sapa keçirilən metal nizə uclarının konstruksiyasını təqlid etdiyini göstərir. Hazırlanma texnologiyasının dəqiqləşdirilməsi üçün gələcəkdə petroqrafik və mineraloji analizlərin aparılması məqsədəuyğun olardı.

Morfoloji xüsusiyyətlərinə görə tapıntı sulğunclu nizə ucları qrupuna daxildir. Yarpaqvari tiyə və boruşəkilli sulğunc onu qədim metal nizə ucları ilə yaxınlaşdırır. S. Qazıyev [2, s. 17, IV tablo] və R. Vahidov [4, s. 87, 22-ci şəkil] də gil nizə ucunu dəmir nizə ucları ilə eyni tipoloji sırada təqdim etmişlər. Bununla yanaşı, hazırlanma materialına görə bu nümunə ənənəvi silah tipologiyasında xüsusi yer tutur və nadir tapıntılardan hesab olunur.

Gil nizə ucunun elmi interpretasiyası. Gil materialından hazırlanmış nizə ucları arxeoloji ədəbiyyatda olduqca nadir rast gəlinən tapıntılar olduğundan onların funksional təyinatı barədə vahid fikir formalaşmamışdır. Mövcud yanaşmalara görə, belə məmulatlar metal silahların modeli, praktik istifadə üçün hazırlanmış silah, yaxud kult və ritual xarakterli əşya kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan arxeologiyasında bu məsələyə ilk dəfə S. Qazıyev toxunmuşdur. O, Mingəçevirdən aşkar edilmiş gil nümunənin metal silahları təqlid etdiyini, metala qənaət məqsədilə hazırlandığını və həm ovda, həm də hərbi məqsədlərlə istifadə olunduğunu qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif həmin nümunəni nizə ucu deyil, ox ucu kimi təqdim etmişdir [2, s. 26–27].

R.Vahidov isə gil nümunəni forma baxımından metal nizə uclarının analoqu hesab etmiş, yaxşı bişirilmiş gildən hazırlanmasını və tiyəsinin quruluşunu nəzərə alaraq onun ov məqsədilə istifadə oluna biləcəyini bildirmişdir. Müəllif bu məmulatı dəmir nizə ucları ilə eyni tipoloji sırada qiymətləndirmişdir [4, s. 87].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasının müqayisəli təhlili bu məsələyə fərqli yanaşmağa imkan verir. Kolleksiyada sümükdən hazırlanmış çoxsaylı ox uclarının [3] müxtəlif dövrlərə və bölgələrə aid olması onların praktik istifadə

sahəsinə malik olduğunu göstərir. Buna qarşılıq, gil nizə ucu tək nümunə ilə təmsil olunur və hazırlanma materialının mexaniki xüsusiyyətləri onun yaxın məsafəli döyüş və ya ov silahı kimi istifadəsini inandırıcı etmir. Bu baxımdan onun ritual, simvolik və ya xüsusi təyinatlı məmulat olması ehtimalı daha əsaslı görünür. Lakin bu ehtimalın təsdiqi üçün yeni analoji tapıntıların aşkar edilməsi və eksperimental tədqiqatların aparılması zəruridir.

Sonrakı türk hərb ənənəsində dirəkli deşici silahların müxtəlif növlərinin (cida, sügü, göndər, nizə) fərqləndirilməsi göstərir ki, bu silahlar yalnız ölçülərinə görə deyil, funksiyalarına görə də bir-birindən seçilirdi. Bu baxımdan Mingəçevirdən aşkar olunmuş gil ucluğun kiçik ölçüləri, yüngül konstruksiyası və hazırlanma materialı onun klassik ağır nizə ucundan daha çox yüngül atılan cida ucluğuna yaxın ola biləcəyini ehtimal etməyə imkan verir. Lakin bu ehtimal yalnız morfoloji müqayisəyə əsaslanır və əlavə arxeoloji materiallarla təsdiqini gözləyir [1, s. 39-45].

Bu tədqiqat çərçivəsində Mingəçevirdən aşkar edilmiş gil nümunənin ənənəvi mənada nizə ucu deyil, cida ucu ola bilməsi ehtimalının yaranmasıdır. Bu mülahizə nümunənin nisbətən kiçik ölçüləri, yüngül konstruksiyası və hazırlanma materialının yaxın məsafəli döyüş üçün istifadə olunan nizə uclarına xas yüksək mexaniki möhkəmliyi təmin etməməsi ilə əsaslandırılır. Bununla belə, bu ehtimalın təsdiqi üçün tipoloji müqayisələrin genişləndirilməsi, eksperimental-arxeoloji tədqiqatların aparılması və yeni analoji tapıntıların aşkar edilməsi zəruridir.

Azərbaycan ərazisində gil materialından hazırlanmış sulğunclu nizə ucları olduqca nadir tapıntılardır. Hazırda Mingəçevir nümunəsinə morfoloji baxımdan uyğun gələn başqa arxeoloji tapıntı məlum olmadığından onun ölkə daxilində müqayisə imkanları məhduddur.

Ön Asiya, Anadolu və Cənubi Qafqaz arxeoloji materiallarında da belə nümunələrə çox nadir hallarda rast gəlinir.

Bu qrupa aid edilən bəzi tapıntılar sonrakı tədqiqatlarda başqa təyinatlı məmulatlar kimi qiymətləndirildiyindən onların Mingəçevir gil nizə ucu ilə müqayisəsi ehtiyatla aparılmalıdır.

Avropa arxeologiyasında Mingəçevir nümunəsinə ən yaxın analoq Yunanıstanın Olimpiya şəhərində aşkar edilmiş terrakota nizə ucu modelidir. A.Patay-Horváth həmin tapıntının XIX əsrdən mövcud olan interpretasiyasını 3D rəqəmsallaşdırma və virtual rekonstruksiya əsasında yenidən nəzərdən keçirmiş, əvvəllər nizə ucu kimi qəbul edilən təsvirin qurban mərasimində istifadə olunan şişə aid ola biləcəyini göstərmişdir [5]. Bu tədqiqat arxeoloji tapıntıların funksional təyinatının yeni metodlarla yenidən qiymətləndirilməsinin mümkünlüyünü nümayiş etdirir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında saxlanılan Mingəçevirdən tapılmış gil nizə ucu Azərbaycanın qədim silah tarixinin öyrənilməsi baxımından nadir və elmi əhəmiyyətli tapıntıdır. Forma və konstruktiv xüsusiyyətləri onun metal nizə uclarını təqlid etdiyini, hazırlanma materialı isə funksional təyinatının yenidən qiymətləndirilməsini zəruri etdiyini göstərir.

Hazırda Mingəçevirdən aşkar edilmiş gil nizə ucu Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin daimi ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Eksponat 22 nömrəli vitrində, 6 nömrəli podiumda, "Qafqaz Albaniyası: dövlətçilik və hərb işi (e.ə. IV əsr – b.e. VII əsri)" mövzusuna həsr olunmuş ekspozisiya kompleksinin tərkibində təqdim edilir. Tapıntının bu kontekstdə nümayişi onun yalnız nadir arxeoloji eksponat kimi deyil, həm də Qafqaz Albaniyasında silahlanma və hərb tarixinin öyrənilməsi baxımından elmi-ekspozisiya əhəmiyyətini əks etdirir.

Nəticə. Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji kolleksiyasında qorunan və 1949-cu ildə Mingəçevirdən aşkar edilmiş gil ucluq nadir arxeoloji materiallardan biridir. Onun morfoloji xüsusiyyətləri metal nizə uclarını xatırlatsa da, hazırlanma materialı və konstruksiyası ənənəvi döyüş və ya ov

silahı kimi funksiyasını şübhə altına alır. Tapıntının xronoloji mənsubiyyəti də mübahisəlidir. Tədqiqat nəticəsində məmulatın ritual-simvolik əşya və ya silah modeli olması ehtimalı istisna edilmir. Bununla yanaşı, onun ölçü, çəki və konstruktiv xüsusiyyətləri yüngül atılan cida ucluğu kimi istifadə edilmiş ola biləcəyi barədə yeni mülahizə irəli sürməyə imkan verir. Lakin bu yanaşmanın təsdiqi üçün əlavə analoji materialların və eksperimental-arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə ehtiyac vardır. Mingəçevir gil ucluğunun öyrənilməsi muzey kolleksiyalarında qorunan nadir arxeoloji materialların yeni yanaşmalar əsasında yenidən elmi dövriyyəyə daxil edilməsinin əhəmiyyətini göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev Y.Ş., Əhmədov S.A. Военное искусство тюрков в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку: OL MMC, 2014. 248 s.
2. Qazıyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. II buraxılış. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1951, s. 5-30
3. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondunun materialları: AF 13219, AF 24763, s/q 184 - Mingəçevir və Şuşanın sümük ox ucluqları
4. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: AzSSR EA nəşr., 1961, 180 s.
5. Patay-Horváth A. Lost and Found. Virtual Rediscovery, Digitization and Interpretation of an Enigmatic Fragment from the Temple of Zeus at Olympia // *Hungarian Archaeology*. – 2022. – Vol. 11, Issue 1. – P. 29–35. https://doi.org/10.36338/ha.2022.1.1.

SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE CLAY SPEARHEAD IN THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN

Summary: The paper presents a comprehensive analysis of a rare ceramic artifact discovered in 1949 at the Mingachevir settlement site and currently preserved in the museum collection. The study examines the typological and technological features of the socketed item, re-evaluating the views of early researchers (S. Qaziyev, R. Vahidov) and its chronological range (1st–8th centuries AD). It is argued that despite its form imitating metallic weaponry, the material's physical and mechanical properties make its practical application in close combat or hunting unlikely. Instead, the author advances an alternative hypothesis, suggesting the artifact served either a ritual-symbolic purpose or functioned as a tip for a lightweight throwing javelin (cida). Furthermore, comparative analysis with international parallels is provided, emphasizing the artifact's significance in researching the military history of Caucasian Albania.

Keywords: *Mingachevir, Caucasian Albania, javelin, terracotta, hoplology*

Şəkil 1. AF 25978 Gil nizə ucu (Ön görünüş)

Şəkil 2. AF 25978 Gil nizə ucu (Arxa görünüş)

DOI: 10.52094/ODSK3756

Qaşqay Ramazanov
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
qasqay.ramazanov@mmu.edu.az,
ziyeddinoglu@gmail.com

(Bölmə 2. "Tarixi silahların mühafizəsi, bərpası və nümayişi problemləri".
Altbölmə: Azərbaycan silahları muzey kolleksiyalarında)

MUZEY KOLLEKSİYALARINDA AZƏRBAYCAN SİLAHLARI VƏ MÜASİR PROBLEMLƏR

Xülasə: Tədqiqat işində Azərbaycanda silah kolleksiyalarının tarixinə diqqət yetirilir, ölkə daxilində və xaricində kolleksiyaların yer aldığı muzeylərin fəaliyyəti, tarixi silahların nümayişi və mövcud problemlər təhlilinə cəhd olunur. Eyni zamanda Azərbaycanda döyüş sənətinin qədim tarixə malik olduğu dəqiq faktlarla ortaya qoyulur. Ölkəmizdə hərbi, tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik silah kolleksiyalarının, əsasən, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (MATM) və Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində (AHTM) qorunmasının diqqətə çatdırıldığı araşdırmada vurğulanır ki, hələ XIX–XX əsrlərdən əcnəbilərin kütləvi şəkildə xaricə apardıqları yüzlərlə silah nümunələri bu gün dünyanın ən zəngin muzeylərinin fondları və ekspozisiyalarında yer alır. Tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlinir ki, tədqiqatçıların dünyanın bütün ölkələrində fəaliyyət göstərən muzeylərdə geniş araşdırma aparması daha çox eksponatın aşkarlanmasına təkan verə bilər. Diqqət çəkən əsas problemlər Almaniya, Böyük Britaniya, İsveçrə və Türkiyə muzeylərində saxlanılan və Azərbaycan ustalarının hazırladıqları bir çox silah nümunələrinin Qafqaz adı ilə təqdim edilməsidir. Digər problem onların ölkəyə qaytarılmasıdır ki, bu

istiqamətdə atılacaq addımlar silah kolleksiyaları sahəsində boşluqları aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: *ekspozisiya, hərb tarixi, muzey, odlu silah, silah kolleksiyaları.*

Azərbaycanda silah kolleksiyalarının tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır, əsas mərkəzlər Gəncə, Lahıc, Şəki və Ordubad şəhərləri hesab olunur. Həmin şəhərlər və digər bölgələr sənətkarlıq və milli silahsazlıq məktəbləri ilə tanınıb. Tunc, Dəmir və Antik dövrlərə aid qəbir abidələrindən tapılan silahlar yerli metalişləmə və döyüş sənətinin qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq arxeoloji ekspedisiyaların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapdığı silahlar xarici və ölkə muzeylərində saxlanılır. Ölkəmizdə hərbi, tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik silah kolleksiyaları, əsasən, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (MATM) və Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində (AHTM) qorunur. Onu da qeyd edək ki, vaxtaşırı olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən "Silahın mistik gözəlliyi" adlı xüsusi sərgilər təşkil olunaraq, bu kolleksiyaların xalqımızın hərb sənəti, silahsazlıq məktəbi və sənətkarlıq ənənələrini əks etdirdiyi sübut olunur [1].

MATM silah kolleksiyası Azərbaycan silahsazlıq məktəbinin daim inkişaf etdiyini göstərir. Muzeyin "Silahlar və bayraqlar fondu"nun (SBF) əsas hissəsini təşkil edən müdafiə silahlarının ən geniş yayılmış növləri qılınc və xəncərlərdir. Zərbə silahları bu muzeydə toppuz, əmud, təbərzin və şeşpərlərlə təmsil olunur. Odlu silahlardan top-zənburəklər, tüfəng və tapançalar da kolleksiyada mühüm yer tutur [2,3].

Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin XVI–XIX əsrlərə aid silah kolleksiyasında 300-dən artıq müxtəlif çeşidli, funksional təyinatlı müdafiə, soyuq və odlu silah nümunələri qorunur. Muzeydə saxlanılan nadir silah növləri arasında bir üzündə "Əs-Sultan", digər üzündə "Şah İsmayıl" sözləri yazılmış

təbərzin də mühafizə olunur. Birtərəfli olan bu təbərzinin kəsər hissəsi aypara formasındadır [4].

Tarixi şəxsiyyət və bölgə kolleksiyalarına gəlincə, Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyası Azərbaycanın silahsazlıq irsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. 1940-cı ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyi (indiki MATM) M.M.Nəvvabın oğlu Mirişağa Ağamirovdan atasının kolleksiyasını satın alıb. Satınlma aktında qeyd edilmişdir ki, atası vaxtıkən bu silahları Qarabağ xanının keçmiş döyüşçülərinin birindən alıb. Kolleksiya 2 ədəd dəbilqə, 3 ədəd haqqalı zireh, iki yaraq lövhəsi, 1 qalxan və 1 döyüş baltasından ibarətdir [5, s.64-67]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, regionlarda yeni silah kolleksiyalarının aşkarlanması yönündə fəaliyyətlərin genişləndirilməsi mühüm önəm kəsb edir.

Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi isə 2 ekspozisiyadan ibarətdir. "Açıq səma altında ekspozisiya"da 130 adda silah, texnika və qurğu – II Dünya müharibəsində iştirak etmiş tanklar, artilleriya qurğuları, habelə I və II Qarabağ müharibələrində istifadə olunmuş hərbi texnika və qurğular, tanklar, PDM, ZTR və HHM üzrə döyüş maşınları, zenit-raket qurğuları, döyüş-nəqliyyat helikopter və təyyarə nümunələri, eləcə də HHM sistemləri və digər hərbi vasitələr sərgilənir. Ekspozisiyada sərgilənən ən qədim eksponat – XVIII əsrə aid dəniz toplarıdır. Bu toplar 2009-cu ildə Bayıl qəsəbəsində Bayraq Muzeyinin inşası zamanı aparılan qazıntılarda aşkar edilib.

AHTM-dəki "Daxili ekspozisiya"da qədim dövrdən müasir dövrədək hərb tarixinin öyrənilməsinə, təbliğinə və vətənpərvərlik ideyalarının yüksəldilməsinə xidmət edən 13 zal fəaliyyət göstərir. "Daxili ekspozisiya"da 301 ədəd soyuq, 114 ədədi odlu silah nümunəsi sərgilənir. Ekspozisiyada daş balta, çapacaq və ox ucluqları, döyüş arabaları, tüfəng, müxtəlif silah növləri, cümhuriyyət ordusunda piyada və süvari qoşun növü üçün nəzərdə tutulan silah nümunələri nümayiş olunur. Muzeyin eksponatları arasında 44 günlük Vətən müharibəsində istifadə edilən odlu silah nümunələri də sərgilənir. "Zəfər" və "Antiterror" sərgilərində

Ermənistan ordusundan hərbi qənimət kimi götürülmüş "Faqot" buraxıcı qurğusu, "KORD" pulemyotu, "M-93" snayper tüfəngi, artilleriya qurğuları – minaatanlar və digər silahlar bu ekspozisiyada yer alıb [6]. Sözgedən muzeydəki silahlar mühüm hərbi-tarixi əhəmiyyətə malik olsa da, məlum səbəblərdən ekspozisiyalarda ölkəninn bütün əhalisi üçün ziyarətə məhdudiyyətin olması məsələsi geniş əsas problemlərdəndir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan türklərinin tarixi məskəni olan Qafqazda həm arxeoloji qazıntılardan, həm qeyri-elmi qazıntı işlərindən, həm də təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunan və hələ XIX–XX əsrlərdən əcnəbilərin kütləvi şəkildə xaricə apardıqları yüzlərlə silah nümunələri dünyanın ən zəngin muzeylərinin fondlarında və ekspozisiyalarında yer alır [7]. Azərbaycan silahları Almaniya və İsveçrə kimi ölkələrin aparıcı muzeylərində, xüsusilə Almaniya Milli Tarixi Muzeyi, Drezden Türk Palatası və Bern Tarix Muzeyində qorunur. Tədqiqatlar nəticəsində müdafiə (at yarağı, dəbilqə, "cövşən" yarağı) və hücum (qılınc, yay-ox, döyüş baltası) silahlarının Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin və Səfəvilərin ilk dövrünə aid olması sübut olunub [8]. Londonun Britanya muzeyində İslam sənəti koleksiyasında Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin mövcud olduğu dövrlərə aid polad dəbilqələr və kəsici silahlar saxlanılır. [9] Bununla belə, Londondakı Viktoriya və Albert Muzeyinin Yaxın Şərq və Qafqaz departamentində Azərbaycana məxsus xəncər və qılınc nümunələri yer alır [10, s.74].

Qeyd edək ki, Türkiyənin mərkəzi hərb muzeyi olan Əsgəri (Hərbi) Muzeydə saxlanılan silahlar içərisində Şirvanşahlara aid olan dəbilqə-baş geyimləri də var. XVIII əsrdə mövcud olan Azərbaycan Əfşar dövlətinin başçısı Nadir şahın qılıncı, təbərzini də bu muzeydə saxlanılır. Lakin Azərbaycan ustalarının hazırladıqları bir çox silah nümunələri Qafqaz adı ilə təqdim edilir [7]. Bu baxımdan, xarici muzeylərdə saxlanılan silahların ölkəyə qaytarılması ilə bağlı məsələnin hələ də açıq qalması silah kolleksiyalarının zənginləşdirilməsinə əsas maneələrdən biridir.

Əldə edilən nəticə odur ki, ölkədəki muzeylərdəki silah kolleksiyaları Azərbaycan xalqının şanlı hərb tarixini əks etdirməklə bərabər sənətkarlığın silahsazlıq sahəsinin yüksək inkişafının göstəricisidir. Bununla yanaşı, çoxsaylı müharibələr nəticəsində Azərbaycan silahlarının nümunələri dünyanın müxtəlif muzeylərində özünə yer tapıb. Bu baxımdan, sahəvi tədqiqatçıların dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərən muzeylərdə geniş araşdırma aparması daha çox eksponatın aşkarlanmasına təkan verə bilər. Avropa ölkələri və Türkiyə muzeylərində Azərbaycan silah kolleksiyaları məsələlərini araşdıranda məlum olur ki, əsas problemlər xarici muzeylərdə saxlanılan silahların ölkəyə qaytarılması, eyni zamanda çox vaxt həmin silah kolleksiyalarının, ümumiyyətlə, Azərbaycana məxusluğunun qeyd olunmamasından qaynaqlanır. Həmin eksponatların ölkəyə gətirilməsi imkanları, silah kolleksiyaları sahəsində boşluqları aradan qaldırmağa istiqamətlənmiş yeni tədqiqatlar bu sahəyə töhfələr verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Silahın mistik gözəlliyi (XVI-XIX əsrlər Azərbaycan silahı)” sərgisi / – 28.06. 2022 / URL: http://azhistorymuseum.gov.az/az/exp/30.

2.Muzeyin zəngin silah kolleksiyası qiymətli tarixi mənbədir. / – 27.04.2020 / URL: https://azertag. az/xeber/muzeyin_zengin_silah_kolleksiyasi_qiymetli_tarixi_men bedir-1473593

3. Dadaşlı A. Azərbaycan muzeylərinin odlu silah kolleksiyaları. / URL: http://doi.science.gov.az/pages/journals/res/pdf/res2025_4_312.pd f

4.Tarix Muzeyində XVI-XIX əsrlərə aid 300-dən çox soyuq və odlu silah nümunələri qorunur / –09.02.2022 / URL: https://azertag.az/xeber/tarix_muzeyinde_xvi_xix_esrlere_aid_30 0_den_ chox_soyuq_ve_odlu_silah_numuneleri_qorunur-2006297

5. Əhmədov S. Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyaları və Şuşada silah istehsalı. –Bakı: Təhsil, –2023, 105 s.

6. Hüseynova G. Azərbaycan hərb tarixi muzeyi - silah və texnikalarda yaşayan tarix. Tarix və onun problemləri / 2026 №2, 251-257, / DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/251-257

7. Pirquliyeva Q. Azərbaycanın silah nümunələri dünya muzeylərində. /–28.042015 / URL: https://senet.az/bloq/azerbaycanin-silah-numuneleri-dunya-muzeylerinde-634

8. Almaniya muzeylərində Azərbaycana aid tarixi silahların mövcud olması müəyyən edilib/ – iyun, 2016/ URL: https://medeniyyet.info.az/page/news/ 2669/Almaniya-muzeylerinde-Azerbaycana-aid-eksponatlar.html?lang=az

9. Ahmadov S. Medieval Azerbaijani weapons in European museums / URL: https://irs-az.com/new/files/0000/199/2549.pdf.

10. Hasanzadeh T., Khalilzadeh A. The Role of museums in history teaching (textbook)) Baku, AMDİU, 2024, 120 p.

Qashqay Ramazanov

AZERBAIJAN WEAPONS AND MODERN PROBLEMS IN MUSEUM COLLECTIONS

Summary: The research focuses on the history of weapons collections in Azerbaijan, analyzes the activities of museums that house collections in foreign countries and domestically, displays of historical weapons, and current problems. At the same time, it is revealed with precise facts that martial arts in Azerbaijan have an ancient history. The study, which draws attention to the preservation of weapon collections of military, historical, and cultural importance in our country, mainly in the National Museum of History of Azerbaijan (MATM) and the Azerbaijan Military History Museum (AHTM), emphasizes that hundreds of weapon samples taken abroad en masse by foreigners since the 19th-20th centuries are today in the funds and expositions of the richest museums in the world. The study concludes that extensive research

by researchers in museums operating in all countries of the world can stimulate the discovery of more exhibits. The main problems that attract attention are related to weapons stored in foreign museums, and many weapon samples stored in museums in Germany, Great Britain, Switzerland, and Turkey and made by Azerbaijani masters are presented under the name of the Caucasus. Another problem is their return to the country, and steps taken in this direction can help fill the gaps in the field of weapons collections and lead to new successes in this field.

Key words: *exhibition, military history, museum, firearms, weapons collections.*

DOI: 10.52094/MRNE6574

Səbuhi Əhmədov,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dosent
Chokan28@yahoo.com

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN XIX ƏSRƏ AİD BİR SİLAH KOLLEKSİYASI BARƏDƏ

Xülasə: Təqdim edilən məqalə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan nadir silah kolleksiyasına həsr olunub. Elmi ədəbiyyatda indiyədək işıqlandırılmayan və tədqiq edilməyən bu silahlarla bağlı arxivlərdə apardığımız araşdırmalar nəticəsində onların Qarabağ xanlığının hakim sülaləsi, Cavanşir nəslinə məxsus olmuş silah kolleksiyasının tərkib hissəsi olması müəyyən edilmişdir. Zənnimizcə, silahları Azərbaycanın görkəmli hərbi və ictimai xadimi, şair, Rusiya imperator ordusunun general-leytenantı Cəfərqulu xan Cavanşir toplamışdır. Kolleksiyaya üç ədəd tapança, bir tüfəng, bir ədəd xəncər, bir ədəd xəncər qını, bir barıtqabı, bir qılınc, bir şaşka, bir yatağan daxildir. Kolleksiyadakı bir tapança üzərində "Milli əsli Qarabağ" (tərc. "Qarabağda düzəldilib") və ""sənə,a Xanəli, səneyi 1240" yazısı yazılıb. Tapança Qarabağda, Xanəli adlı yerli usta tərəfindən 1825-ci ildə düzəldilib.

Açar sözlər: *çaxmaqdaşlı tapança, qəmə, yatağan, əyritiyəlilınc*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan çoxsaylı silahlar sırasında olan bir neçə maraqlı silah nümunəsi bizim diqqətimiz cəlb etmişdir. Elmi ədəbiyyatda indiyədək işıqlandırılmayan və tədqiq edilməyən bu silahlarla bağlı arxivlərdə apardığımız araşdırmalar nəticəsində onların Qarabağ xanlığının hakim sülaləsi, Cavanşir nəslinə məxsus olmuş silah kolleksiyasının tərkib hissəsi olması müəyyən edilmişdir. Zənnimizcə, silahları Azərbaycanın

görkəmli hərbi və ictimai xadimi, şair, Rusiya imperator ordusunun general-leytenantı Cəfərqulu xan Cavanşir toplamışdır.

Muzeyin daxilolma kitabında 3885 nömrəsi altında göstərilən kolleksiya 1935-ci il fevralın 6-da Azərbaycan Tarixi Muzeyinə Şuşa sakini Hüseyn Cavanşirov tərəfindən hədiyyə edilmişdir və qeyd olunmuşdur ki, kolleksiya Qarabağ xanları nəslinə aiddir. Kolleksiya o zaman muzeyin Yeni tarix fonduna verilib, hazırda Silahlar və bayraqlar fondunda saxlanılır. Kolleksiyaya üç ədəd tapança, bir tüfəng, bir ədəd xəncər, bir ədəd xəncər qını, bir barıtqabı, bir qılınc, bir şaşka, bir yatağan daxildir.

Kolleksiyada olan eksponatların olduqca yüksək keyfiyyətli silahlar olması onların doğrudan da xanlara məxsus silahlar olması şübhəsi yaratmırdı. Hüseyn Cavanşirov kim idi? İlk növbədə onu qeyd edək ki, 1920-ci illərə qədər Qarabağ xanlarının hakim sülaləsinin üzvləri "Cavanşir", sovet hakimiyyəti illərində isə "Cavanşirov" soyadı ilə göstərilirdi. Buna əsasən Hüseyn Cavanşirovun Qarabağ xanlarının xələflərindən olmasını ehtimal etmək olar.

Azərbaycan tarixində az xatırlanan şəxsiyyət - Cəfərqulu xanın ikinci oğlu Hidayət ağa Cavanşir diqqətimizi cəlb etdi. Hidayət ağa Cavanşir (1823 - 1886/87 və ya 88) Qarabağ xanları nəslinin ən böyüyü və de-fakto varisi idi. Zadəgan nəsillərinin nümayəndələri haqqında müfəssəl məlumatların toplusu olan Şuşa bəy komissiyasının sənədlərinə əsasən *"Hidayət ağa öz ailəsinin kişi cinsindən olan bütün nümayəndələri ilə Şuşa şəhəri bəyləri siyahısına əsasən Xan sülaləsinə 1 №-si altında aiddir"*. Tədqiqatçı E.İsmaylov müəyyən etmişdir ki, Hidayət ağa 1860 və 1886-cı illərdə tərtib edilmiş zadəganların iki siyahısında 1 nömrəsi altında siyahıya salınmışdır. Məhz Hidayət ağanın xahişi əsasında sülalə nümayəndələrinə "Cavanşir" soyadını daşımaq icazəsi verilmişdir, çünki *"..."Cavanşir" adı mənim qəhrəman işlərdə fərqlənmiş əjdadlarıma bineyi qədimdən verilən nəsil adıdır, mənası da*

"Cavan şir" deməkdir". Hidayət ağa Yelizavetpol quberniyasının ən böyük torpaq sahibkarı sayılırdı (əgər Xurşudbanu Natəvana 53 kənd məxsus idisə, Hidayət ağa 73 kəndin sahibi idi). Təsadüfi deyil ki, onun adı ölümündən sonra da hörmətlə xatırlanırdı. Hətta, 1888-ci ildə Qafqaza səyahət etmiş imperator I Aleksandr Hidayət ağanın dul həyat yoldaşı Şərəfcahan bəyim Cavanşirə *"3 ədəd zümrüd və 12 brilliantla bəzədilmiş qızıl bilərzik"* hədiyyə etmişdir.

Hidayət ağanın Şərəfcahan bəyim Xoyludan olan ikinci oğlunun adı Hüseyn ağa Cavanşir olmuşdur. O, 1854-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Onun vəfat ili dəqiq məlum deyil, lakin 1935-ci ilə qədər yaşayıb silah kolleksiyasını muzeyə təhvil vermək ehtimalı cüzidir. Ehtimal etmək olar ki, nəslin davamçılarından biri Hüseyn Cavanşirov ad-soyadını daşımış və məhz o, kolleksiyanı muzeyə təhvil vermişdir.

10 ədəd eksponatdan ibarət bu kolleksiyaya daxil olan silahlar XIX əsrin əvvəllərinə aid olub, həm xanlıq qoşunlarında, həm də Rusiya imperator ordusu tərkibində Azərbaycan dəstələrinin döyüşçüləri tərəfindən istifadə edilə bilərdi. Kolleksiyada təkcə XIX əsrin ilk onillikləri deyil, 50-ci illərinə aid silahlar da vardır. Misal üçün, burada XIX əsrin ortalarına şaşka, həmçinin üzərində "Qafqaz, 1854" yazısı olan barıtqabı mövcuddur. Nəslin nümayəndələri, əlbəttə ki, nəslin varisinin məhz Cəfərqulu ağa və onun kişi cinsinə aid övladlarının olmasını bilirdirlər və beləliklə, Hüseyn Cavanşirov muzeyə kolleksiyanı təhvil verən zaman "sonuncu Qarabağ xanlarına məxsus olmuşdur" deməklə, məhz nəslin bu qolunu nəzərdə tuturdu. Silahların yüksək keyfiyyəti onların bahalı olmasını göstərir, bu amil də, onların böyük maliyyə imkanları olmuş general-mayor Cəfərqulu ağa tərəfindən toplanması ehtimalını artırır.

Çaxmaqdaşli tapança **(**SBF № 634). Kolleksiyadakı tapançanın ən vacib xüsusiyyəti üzərində olan yazılarıdır. Belə ki,

kilitin alt tərəfində ərəb qrafikası ilə "Milli əsli Qarabağ" (tərc. "Qarabağda düzəldilib") yazısı yazılıb. Dəstək boyunca gedən metal lövhənin sonunda "sənə,a Xanəli, səneyi 1240" sözləri yazılıb. Tərcümə: "Düzəldən usta Xanəli. 1825". Beləliklə, yazılar silahın düzəldilmə yeri, ili və ustanın adını birmənalı şəkildə nümayiş etdirir. Eksponat Qarabağda, Xanəli adlı yerli usta tərəfindən 1825-ci ildə düzəldilib. Kolleksiyada azərbaycanlı ustanın düzəltdiyi daha iki oxşar tapança qorunur (SBF № 635 və SBF № 636).

Kolleksiyadakı çaxmaqdaşlı tüfəng (SBF № 638) ənənəvi Qafqaz tüfəngləri quruluşuna malik olub, lülə, lülə yatağı, qundaq və kilitdən ibarətdir. Uzunluğu 147 sm olan tüfəngin düzəldilməsində Dəməşq poladı texnikası ilə istehsal olunmuş polad, təbii ornamentləri qabarıq görsənən qoz ağaçı, gümüş lövhələr, dəmir və sümük hissələr istifadə edilmişdir. Narın barıtın daşınması üçün nəzərdə tutulan barıtqabı **(**SBF № 641) gümüşdəndir. Formasına görə uzunsov buynuzdn düzəldilmiş barıtqabılarını xatırladır. Barıtqabının arxa tərəfində "КАВКАЗЪ 1857 ГОДА" sözləri yazılıb. Bu tip barıtqabı tapança və ya tüfəngə tökülən narın barıtın daşınması üçün nəzərdə tutulurdu.

İriölçülü xəncər - qəmənin **(**SBF № 640) tiyə üzərində qızılı naxışların forması və vurulma üslubu onun birmənalı olaraq XIX əsrdə Azərbaycanlı ustanın işi olmasını sübut edir. Uzunluğu 62 sm olan qəmə tiyə və dəstəkdən ibarətdir. Qın dövrümüzə qədər çatmamışdır. Dəstək yaşıl rəngə rənglənmiş sümükdəndir, ənənəvi Qafqaz xəncərlərinin dəstəkləri formasındadır, üç pərçimlə dəstəyin milçəsinə birləşdirilib. Kolleksitayada həmçinin düztiyəli xəncərin qını saxlanılır (SBF № 644).

XVIII əsrin sonuna aid olan əyritiyəli qılınc (SBF № 646) tiyə, dəstək, xaçlıq və qından ibarətdir. Xaçlığa yaxın hissədə qızılı dekorativ kartuşda ərəb qrafikası ilə yazı var. Burada "Əməl Məcid ibn..." (yəni, Məcid ibn .. işi") yazısı oxunur, lakin yazının qalan

yerləri oxunmur. Xaçlıq sadə, möhkəm, qalın metaldan düzəldilib, düz qolları genişlənən uclarla tamamlanır. Bu tip xaçlıq daha çox Gürcüstanda düzəldilmiş əyritiyəli qılınclarda rast gəlinir. Beləliklə, qılıncın tiyəsi üzərində ərəb qrafikası ilə müsəlman ustanın adının olması, xaçlığın qollarının gürcü üslubunda düzəldilməsinin nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, qılınc ya Gürcüstanda (Şərqi Gürcüstanda) müsəlman (azərbaycanlı?) usta tərəfindən düəzldilib və ya tiyə Azərbaycanda düzəldilib, Gürcüstan ərazisində gətiriləndən sonra isə burada gürcü usta yerli üslubda ona dəstək düzəldib.

Kolleksiyada həmçinin xarici ustaların düzəltdikləri silahlar da mövcuddur – XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlində Osmanlı dövlətində düzəldilmiş yatağan **(**SBF № 643) və Şimali Qafqazda XX əsrin əvvəlində düzəldilmiş şaşka (SBF № 645). Yatağanın Qarabağ xanlarının silah kolleksiyasına nə vaxt və hansı şəraitdə daxil olmasını demək çətindir. Şaşkanın tiyəsinin bir üzündə damğa vurulub: arxa-arxaya dayanmış iki aypara və hər ayparanın ucunda üç nöqtə var (“qurda” damğasının elementi). Qının yuxarı tərəfdəki lövhəsinin arxa tərəfində kiril hərfləri ilə rus dilində "Красталевский,1902; М.Ахмедханъм" sözləri yazılıb. Ehtimal ki, bu yazılar ustanın (“М. (мастером?) Ахмедханъм», tərc. “usta Əhmədxan tərəfindən”) və sahibin (“Красталевский”, tərc. “Krastalevski”), həmçinin düzəldilmə ilidir – 1902. Şaşkanın bədii tərtibatı onun Şimali Qafqazda düzəldilməsini göstərir. Şaşkanın XX əsrin əvvəllərinə aid olması göstərir ki, Qarabağ xanlarının kolleksiyası XIX əsrdə toplansa da, sonrakı dövrdə ona bəzi eksponatlar əlavə olunurdu.

Beləliklə, təqdim olunan kolleksiyaya daxil olan silahlar təkcə silah deyil, həmçinin dekorativ-tətbiqi sənətin gözəl nümunələridir. Kolleksiyanın mövcud olması Qarabağ xanlarının tarixi ilə bağlı yeni faktların üzə çıxarılmasına imkan yaradacaq.

Sabuhi Ahmadov

About a 19th-century weapon collection at the National Museum of History of Azerbaijan

Abstract:This article is dedicated to a rare collection of weapons housed at the National Museum of History of Azerbaijan. Archival research into these weapons—which had previously remained unexamined in scholarly literature—has revealed that they formed part of a collection belonging to the Javanshir family, the ruling dynasty of the Karabakh Khanate. It is believed that the collection was assembled by Jafargulu Khan Javanshir, a prominent Azerbaijani military and public figure, poet, and lieutenant general in the Imperial Russian Army. The collection comprises three pistols, a rifle, a dagger, a dagger sheath, a powder flask, a sword, a *shashka* (saber), and a *yataghan*. One of the pistols bears the inscriptions "Milli asli Karabakh" (transl. "Made in Karabakh") and "sana, a Khanali, sanayi 1240" (transl. "For you, Khanali, year 1240"). This pistol was crafted in Karabakh in 1825 by a local artisan named Khanali.

Keywords: *flintlock pistol, qama, yataghan, sabre*

DOI: 10.52094/IMBA4763

İranə Allahverdiyeva
Muzey Sərvətləri və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzi
Direktor müavini
iradaislamzadd@gmail.com

ORTA ƏSR SİLAH VƏ ZİREH NÜMUNƏLƏRİNİN KONSERVASİYA VƏ BƏRPASI: BEYNƏLXALQ KONSERVASİYA PRİNSİPLƏRİ KONTEKSTİNDƏ PRAKTİK TƏCRÜBƏ

Xülasə: Məqalədə orta əsr silah və zireh nümunələrinin konservasiya və bərpası məsələləri beynəlxalq konservasiya prinsipləri kontekstində nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın əsas obyektini metal əsaslı müdafiə vasitələri, xüsusilə zəncirvari və lövhəli zirehlər, qalxanlar və digər hərbi təyinatlı muzey əşyaları təşkil edir. Bu nümunələrin tarixi, texnoloji və mədəni əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, onların mühafizəsi zamanı meydana çıxan korroziya, mexaniki zədələnmə, struktur deformasiyası və əvvəlki müdaxilələrin yaratdığı problemlər təhlil edilir. Məqalədə konservasiya prosesində bu kimi muzey əşyalarının **əsilliyinin və maddi bütövlüyünün qorunması**, minimum müdaxilə, elmi əsaslandırma, sənədləşdirmə və mümkün hallarda **geridönümlülük** kimi müasir prinsiplərin əhəmiyyəti vurğulanır. Beynəlxalq konservasiya yanaşmaları ilə praktik bərpa təcrübəsinin müqayisəsi əsasında tətbiq olunan üsulların imkanları və məhdudiyyətləri qiymətləndirilir. Xüsusi diqqət zəncirvari və lövhəli zirehlərin konstruktiv xüsusiyyətlərinin konservasiya prosesinə təsirinə, həmçinin qalxanların müxtəlif materiallardan ibarət quruluşunun mühafizəsi məsələlərinə yönəldilir. Tədqiqat nəticəsində qeyd olunur ki, uzun illər ərzində formalaşmış praktik təcrübənin müasir elmi və instrumental tədqiqat metodları ilə

əlaqələndirilməsi orta əsr silah və zireh nümunələrinin daha səmərəli və davamlı mühafizəsinə imkan yarada bilər.

Açar sözlər: konservasiya, bərpa, orta əsr silahları, zireh, zəncirvari zireh, lövhəli zireh, qalxan, metal artefaktlar, əsillik, geridönümlülük, mədəni irs

Orta əsr silah və zireh nümunələri yalnız hərb tarixinə deyil, həm də dövrün metalişləmə texnologiyasına, sənətkarlıq ənənələrinə, estetik zövqünə və hərbi mədəniyyətinə dair məlumat daşıyır. Qılınc, xəncər, zəncirvari və lövhəli zireh, dəbilqə, qalxan və digər hərbi əsləhələr bu baxımdan Azərbaycan maddi-mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsidir.

Azərbaycan qədim metalişləmə və silahsazlıq ənənələrinə malik regionlardan biridir. Müxtəlif dövrlərə aid metal məmulatlar və hərbi təyinatlı əşyalar ölkə ərazisindəki sənətkarlıq ənənələrinin texniki və bədii səviyyəsini əks etdirir. Bu nümunələrin bir qismi bu gün Azərbaycan və xarici muzey kolleksiyalarında qorunur və elmi tədqiqatların obyektini təşkil edir.

Metaldan hazırlanmış arxeoloji və muzey əşyaları zaman, mühit və əvvəlki müdaxilələrin təsiri ilə müxtəlif deqradasiya proseslərinə məruz qalır. Korroziya, rütubət və temperatur dəyişmələri, mexaniki zədələnmələr, torpaqla uzunmüddətli təmas və qeyri-adekvat saxlanma şəraiti onların maddi sabitliyinə və struktur bütövlüyünə təsir göstərir. Buna görə konservasiya yalnız əşyanın xarici görünüşünün yaxşılaşdırılması deyil, onun materialının və daşıdığı tarixi informasiyanın qorunması kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir konservasiya bu məqsədlə müxtəlif xarakterli müdaxilələri fərqləndirir. Preventiv konservasiya zədələnmənin qarşısının alınmasına, artıq baş vermiş zədələnmə və dağılma proseslərinin dayandırılması və ya zəiflədilməsi məqsədilə həyata keçirilən birbaşa konservasiya müdaxilələri mövcud təhlükənin nəzarət altına alınmasına, bərpa isə obyektin müəyyən xüsusiyyətlərinin və tarixi-estetik bütövlüyünün əsaslandırılmış

şəkildə təqdim edilməsinə yönəlir. Bu yanaşmanın əsasını minimum və əsaslandırılmış müdaxilə, əsilliyin qorunması, geridönümlülük və sənədləşdirmə təşkil edir. Məqsəd muzey əşyasını "yeni" vəziyyətə qaytarmaq deyil, onun tarixi və maddi xüsusiyyətlərini mümkün qədər qorumaqdır. Xüsusilə metal əşyaların səthindəki korroziyanın tamamilə aradana qaldırılması məqsədəuyğun hesab edilmir. Korroziyanın xarakteri, materiala təsiri və səthin tarixi informasiyası qiymətləndirildikdən sonra müdaxilənin səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu mərhələdə bərpaçı-rəssamın peşəkar təcrübəsi ilə elmi tədqiqatın qarşılıqlı əlaqəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rentgenoqrafiya, rentgen-flüoressensiya (XRF), mikroskopik və digər texnoloji üsullar materialın tərkibi, daxili strukturu və korroziya prosesləri haqqında əlavə məlumat əldə etməyə imkan verir. Lakin texnoloji vasitələr yalnız düzgün metodoloji yanaşma və materialın xüsusiyyətlərinin peşəkar qiymətləndirilməsi ilə birlikdə səmərəli nəticə verir.

Dünya təcrübəsində metal nümunələrin qorunması birbaşa müdaxilə ilə məhdudlaşmır. Saxlanma, daşınma və nümayiş şəraiti, nisbi rütubət və temperatur, çirkləndiricilər və mexaniki risklər də obyektin uzunmüddətli mühafizəsinə təsir edən əsas amillərdir. Buna görə preventiv konservasiya müasir yanaşmanın mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Zədələnmə baş verdikdən sonra müdaxilə etməkdənsə, onun yaranmasına səbəb olan amillərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və nəzarətdə saxlanılması daha davamlı nəticə təmin edir.

Metal artefaktların konservasiyasında müdaxilənin həddinin müəyyənləşdirilməsi xüsusilə vacibdir. Səthdəki aşınma, istehsal texnologiyasının izləri, istifadə nəticəsində yaranmış dəyişikliklər və bəzi hallarda korroziya obyektin keçmişi haqqında informasiya daşıya bilər. Buna görə konservasiya prosesinin məqsədi tarixi izləri silmək deyil, onların təhlükə yaratmayan hissəsini qorumaqdır.

Bu prinsip zəncirvari zirehlərin konservasiyasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çoxsaylı metal halqalardan ibarət bu

nümunələrdə korroziya konstruksiyanın bütövlüyünə təsir göstərə bilər. Halqaların bir-birinə yapışması və ya zəifləməsi zamanı həddindən artıq mexaniki müdaxilə onların qırılmasına və formasının pozulmasına səbəb ola bilər. Buna görə əsas diqqət yalnız səthin təmizlənməsinə deyil, halqaların qarşılıqlı əlaqəsinin və zirehin tarixi konstruksiyasının qorunmasına yönəldilməlidir. Lövhəli zirehlərin konservasiyası isə müxtəlif materialların bir obyekt daxilində birləşməsi ilə mürəkkəbləşir. Metal lövhələrlə yanaşı dəri, tekstil və bərkidici elementlərin mövcudluğu hər bir komponentin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Eyni yanaşma qalxanlara da aiddir. Ağac, dəri, metal, boya və tekstilin birlikdə istifadə olunduğu qalxanlarda bir materialın qorunması digərinin zədələnməsi hesabına həyata keçirilməməli, obyekt vahid tarixi artefakt kimi qiymətləndirilməlidir.

Beynəlxalq prinsiplər və dünya təcrübəsi fonunda Azərbaycanda formalaşmış praktikanın nəzərdən keçirilməsi bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan muzeylərində silah və zireh nümunələrinin konservasiya və bərpası sahəsində uzun illər ərzində mühüm peşəkar təcrübə toplanmışdır. Bu təcrübənin formalaşmasında Muzey Sərvətləri və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzinin fəaliyyəti xüsusi yer tutur.

Fəaliyyət tarixi ərzində Mərkəz respublikanın aparıcı və region muzeylərinin kolleksiyalarına məxsus qədim soyuq silah nümunələrinin, zireh, qalxan, dəbilqə və digər müdafiə vasitələrinin konservasiya və bərpasını həyata keçirmişdir. Son 25 il ərzində Milli Xalça Muzeyi (2001), Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi (2009, 2011-ci illər), İçərişəhər Muzey Mərkəzi, Dövlət Bayrağı Muzeyi (2024), Milli İncəsənət Muzeyi, eləcə də Sumqayıt, Gəncə, Masallı, Lənkəran, Quba, Qusar və digər tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin fonduna məxsus nümunələr üzərində aparılmış işlər bu təcrübənin mühüm hissəsini təşkil edir.

Mərkəzin praktiki fəaliyyətində müxtəlif metal silah və zirehlərin vəziyyətinə uyğun olaraq mexaniki və kimyəvi üsullardan istifadə edilmişdir. 2009, 2011-ci illərdə Milli

Azərbaycan Tarix Muzeyindən daxil olmuş orta əsr qalxanlarının və halqalı zirehlərin konservasiyası zamanı səthdə yaranmış korroziya qatlarının aradan qaldırılmasında mexaniki və kimyəvi üsullardan istifadə olunmuşdur. Bu işlər öz dövrünün praktiki imkanları çərçivəsində qənaətbəxş nəticələr vermişdir. Lakin bu təcrübənin müasir konservasiya prinsipləri baxımından qiymətləndirilməsi onun gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Burada əsas məsələ mövcud üsulları inkar etmək deyil, onların nəticələrini elmi tədqiqatlarla tamamlayaraq müdaxilənin zəruri həddini daha dəqiq müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan əsas sual "nə qədər təmizləmək?" deyil, "nəyi qorumaq?" olmalıdır.

Müasir texnloji tədqiqatların daha geniş tətbiqi müdaxilədən əvvəl material və struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, bununla da daha əsaslandırılmış konservasiya qərarlarının qəbuluna imkan verə bilər. Eyni zamanda aparılan işlərin sistemli sənədləşdirilməsi, əşyanın sonrakı saxlanma və nümayiş şəraitinin nəzarətdə saxlanılması əldə edilmiş nəticənin uzunmüddətli qorunması üçün vacibdir.

Beləliklə, Azərbaycanda formalaşmış praktik bərpa təcrübəsi ilə beynəlxalq konservasiya prinsiplərinin qarşılaşdırılması göstərir ki, əsas istiqamət mövcud təcrübənin rədd edilməsi deyil, onun elmi və texnoloji imkanlarla inkişaf etdirilməsidir. Bərpaçı-rəssamın praktiki bacarığının texnoloji tədqiqat və sistemli sənədləşdirmə ilə tamamlanması konservasiya qərarlarının daha əsaslandırılmış olmasına şərait yarada bilər.

Müasir bərpanın əsas məqsədi tarixi əşyanı yeni kimi göstərmək deyil, onun tarixini daşıyan materialı qorumaqdır. Bərpanın uğuru yalnız əşyanın müdaxilədən sonra necə görünməsi ilə deyil, müdaxilənin onun tarixindən nə qədərini qoruyub saxlaması ilə ölçülməlidir.

Irana Allahverdiyeva

CONSERVATION AND RESTORATION OF MEDIEVAL ARMS AND ARMORS: PRACTICAL EXPERIENCE IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL CONSERVATION PRINCIPLES

Summary: The article examines the conservation and restoration of medieval arms and armor within the context of international principles for the preservation of cultural heritage. The primary objects of the study are metal defensive artifacts, particularly mail and plate armor, shields, and other museum objects associated with military culture. Considering their historical, technological, and cultural significance, the study analyses the principal conservation problems affecting these artifacts, including corrosion processes, mechanical damage, structural deformation, and the consequences of previous restoration interventions. Particular attention is given to the preservation of authenticity and material integrity, the principles of minimal intervention, scientifically justified decision-making, systematic documentation, and, where possible, the reversibility of conservation treatments. By comparing international conservation approaches with practical experience in the conservation and restoration of museum objects, the article evaluates the possibilities and limitations of applied methods. Special consideration is given to the influence of the structural characteristics of mail and plate armor on the selection of appropriate conservation methods, as well as to the preservation of shields with complex structures. The study concludes that combining accumulated practical experience with contemporary scientific and instrumental methods of material investigation can contribute to more effective and sustainable conservation of medieval arms and armor. Such an approach also provides a basis for improving conservation methodology and strengthening the scientific documentation of restoration interventions.

Keywords: conservation, restoration, medieval arms, armor, mail armor, plate armor, shield, metal artifacts, cultural heritage

DOI: 10.52094/HGAN3619

Huriye ALTUNER
Niğde Öemer Halisdemir Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
huriyealtuner@gmail.com

MİLLİ AZERBAYCAN TARİHİ MÜZESİ'NDE BULUNAN ÜÇ DİŞLİ MIZRAK VE ÜÇ SAYISINI SEMBOLİK İFADELERİ

Xülasə: Bu çalışmada Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinde bulunan üç dişli mızrak örneğinden hareketle, Azerbaycan'da silah üretiminin köklü geçmişi ve maden işçiliğinden bahsedilmiştir. Ayrıca Türk topraklarındaki "üç dişli" tasvirlerin kullanıldığı örnekler, kaya resimlerinden itibaren gösterilerek Türk inanç yapısında, mitolojisinde, efsanelerinde yer alan üçlü anlatımlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

"Üç" sayının anlamı ve sembolizminin, farklı kültürlerde ve kültürler üstü dilde neyi ifade ettiği üzerinde durularak elde edilen örnekler üzerinden tartışılmıştır. Üç dişli mızrağı taşıyan süvariler, atının yelesi üç dişli olan askerler, üç dişli başlık takan Umay Ana ya da güç, kudret, hâkimiyet simgesini başında taşıyan yönetici tasvirleri üzerinde durulmuştur. İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemlerde de bu geleneğin devam ettiği, taş bezemeler, seramik yüzeyler, mezar taşlarındaki betimlemeler incelenmiştir. Tasavvuf, Bektaşilik ve Şiilik geleneğindeki yansımalarından bahsedilmiştir.

Üç sayısı, evrende var olan dualitenin ortaya koyduğu çatışmanın çözümü, birliğin, ikilik üzerindeki etkisinin uyumudur. Farklı inanç biçimlerinde üç unsur değişse de "üçlü tanımlama" yaygın olarak kullanılmıştır.

Açar sözlər: *Azerbaycan, Savaş Aletleri, Mızrak, Üç Sayısı Sembolizmi.*

Abstract: This study discusses the deep-rooted history of weapon production and metalworking in Azerbaijan, based on an example of a three-pronged spear found in the National Museum of Azerbaijani History. Furthermore, examples of the use of "three-pronged" depictions in Turkic lands, starting from rock paintings, are presented and explained through the three-pronged narratives found in Turkic belief systems, mythology, and legends.

The meaning and symbolism of the number "three" are discussed through examples obtained, focusing on what it represents in different cultures and transcultural languages. Examples include cavalrymen carrying three-pronged spears, soldiers with horses whose manes have three prongs, Umay Ana wearing a three-pronged headdress, or rulers bearing symbols of power, might, and dominance. The continuation of this tradition in the period after the acceptance of Islam is examined through stone carvings, ceramic surfaces, and depictions on tombstones. Its reflections in Sufi, Bektashi, and Shia traditions are also discussed.

The number three represents the resolution of the conflict arising from the duality existing in the universe, the harmony of unity's influence over duality. Although the three elements may vary in different belief systems, the "triple definition" has been widely used.

Keywords: Azerbaijan, Weapons of War, Spear, Symbolism of the Number Three.

Giriş

Azerbaycan, önemli kervan yollarının kesiştiği bir alanda yer aldığı için Erken Ortaçağ döneminde itibaren sürekli mücadelelere sahne olmuştur. Aynı zamanda yaşanan feodal ayaklanmalar savaş aletlerini önemli kılmıştır. Bu nedenle, Yakın, Orta ve Uzak Doğu'dan gelen silah ustalarının etkileriyle zenginleşen yerel silah gelenekleri ortaya çıkmıştır (Babayev, 2013: 2, İbrahimov, 2016: 19).

Azerbaycan, zengin doğal metal kaynaklarına ve kadim metal işleme geleneğine sahiptir. Türklerde, başta demirciler olmak üzere madeni işleyen ustaların, ruhlar tarafından korunduğuna inanılırdı. Maden işleme eylemi de gizemli ve evrenin kutsallığı ile ilgili görülmekteydi. Madeni işleyen usta, maden cevherini eritip yeniden şekillendirerek yeni bir şey oluşturmaktaydı. İşlemesi zor olan demir, Türkler'e savaş alanlarında üstünlük sağlamıştır. Ayrıca yaratılış ve türeyiş efsanelerinde de önemli bir yere sahiptir. Şamanlar tören giysilerini üzerine metal parçalar takmaktaydılar. Türkler'in inancına göre dokuz atası demirci olan şamandır (Oktay, 2013: 402-403).

Orta Çağ Azerbaycan şehirlerinde metal üretimi, lider sanayi kollarından biridir ve silah üretimi bu alanda en yaygın uğraşlardan biri haline gelmiştir. Yüzyıllar boyunca Azerbaycan silahları, halkın sanatsal ve estetik normlarının, teknik düşünce ile benzersiz birleşimi halinde varlığını sürdürmüştür (Babayev, 2013: 2)

Metal, saldırı ve savunma araçlarının üretilmesinde önemli bir kaynaktır ve Türklerin tarihte bu alanda ne kadar usta oldukları bilinmektedir. Hem kalıç, ok, mızrak ucu gibi silahlar, hem de maden el sanatları, kazılardaki buluntular olarak bize ulaşmaktadır. Aynı zamanda kaya kabartmalarında ve resimlerinde, savaş aletleri ile donatılmış süvari tasvirleri mevcuttur.

Azerbaycan'daki Orta Çağ silahları ve askeri sanatı hakkında bilgileri, arkeolojik kazılardan, Orta Çağ kaynaklarından ve askeri kroniklerden edinilmektedir. Silahlar, türleri ve uygulama kuralları hakkında görsel bilgileri ise ortaçağ minyatür resimlerinde ve Orta Çağ duvar resimlerinde (Şeki Han Sarayı ve İravan Sardar Sarayı) görmek mümkündür. Azerbaycan'da askeri silah ve zırh üretim merkezleri; Tebriz, Şamahı, Bakü, Nahçıvan, Erdabil, Maragha, Hoy ve Gence gibi merkezlerdir. Buralarda hem kişisel sipariş için hem de başka ülkere satılmak üzere silah üretilmiştir (Babayev, 2013: 2, İbrahimov, 2016: 19).

Orta Çağ'da silahları, saldırı ve savunma olmak üzere iki temel gruba ayrılabilir. Yay ve ok, mızrak, hançer, kılıç, askeri

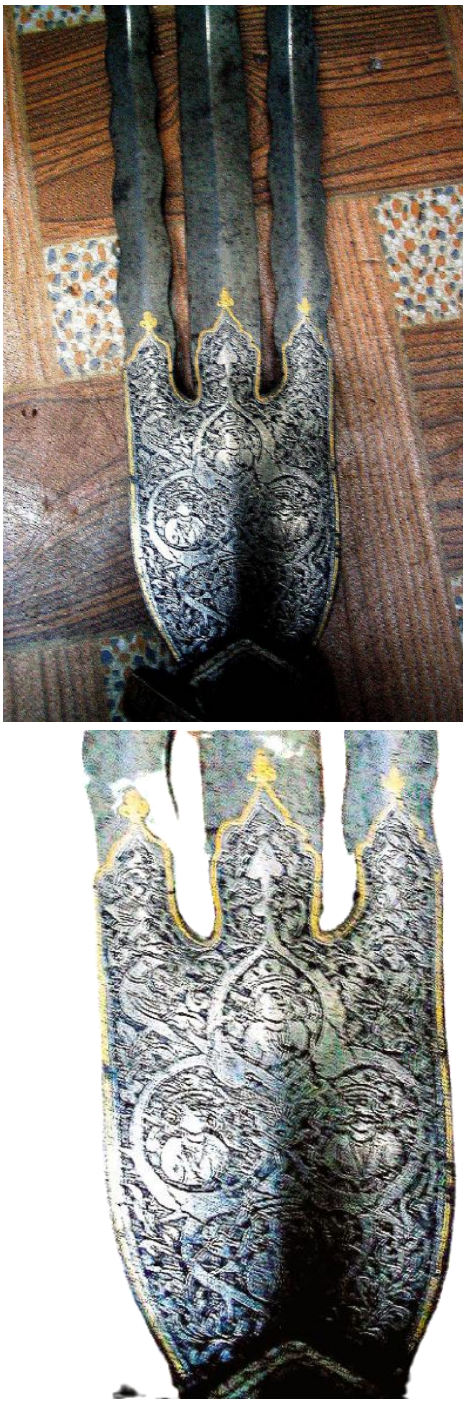
bıçak, savaş tırmığı, topuz gibi *"saldırı silahları"* ve zırh, miğfer, kalkan gibi silahlar *"savunma silahları"* olarak sınıflandırılmıştır. Bu silahlar sadece belirli bir tarihi dönemin sosyo-politik olaylarını, kültürünü, askeri tarihini değil, aynı zamanda zanaatkârlığın gelişmişliğini, ustaların yüksek profesyonel seviyesini de göstermektedir (Babayev, 2013: 3).

Saldırı silahlarından *"kesici-delici"* silahlar; amaç ve kullanım şekillerine göre şu kategorilere ayrılabilir: kesici ve delici silahlar (kılıç, hançer), delici silahlar (mızrak, zubin), vurucu silahlar (gürz, topuzlu gürz/zincirli topuz, şeşper) ve hem vurucu hem de parçalayıcı silahlar (balta, teberzin). Kılıç, hançer ve mızrağın yanı sıra çeşitli balta türleri, gürz, topuzlu gürz, pernaç ile üçgen ve dörtgen kesitli, uzun namlulu, çok ince ve keskin bıçaklar da yaygın olarak kullanılmıştır. Ateşli silahların ortaya çıkışından sonra, hatta 14. yüzyılın sonlarında bile, bu silahlar başlangıçtaki önemlerini yitirmemiş, kılıçlar, en yaygın kesici ve delici silahlar olarak kullanılmaya devam etmiştir. Türk halkları arasında "kılıç" veya "şemşir" adı verilen kılıç türü oldukça önemlidir (Babayev, 2013: 6, Vahaboya, 2012: 4). Silahlar aynı zamanda taşıyanın statüsünü gösteren törensel bir araç olarak değerlendirilmiştir (İbrahimov, 2016: 20).

Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi'nde Bulunan Üç Dişli Mızrak

Azerbaycan'da, *"kesici-delici"* (şiş uçlu, sivri uçlu) silahlar grubuna giren mızraklar (nizə) kendi içinde iki gruba ayrılır. Birincisi; uzun saplı olan *"zubin"*, *"mizrag"* olarak isimlendirilen grup, ikincisi; kısa saplı *"harba"*, *"tirad"* denilen mızraklardır. Mızrak genellikle çeşitli deri ve mahud (ince yünlü kumaş) parçalarıyla süslenir, alt ucu ise at kılıyla dekore edilirdi (İbrahimov, 2016: 20). Delici saldırı silahlarından olan mızrakların en nadide örneklerinden biri, Milli Azerbaycan Ulusal Tarih Müzesi'nde, Silahlar ve Bayraklar kısmında yer almaktadır. "Seşahe", "Seşahə" (veya *Seşaxə*) denilen üç dişli/çatallı mızrak, zengin süsleme motifleri ve süjetli oymalarla süslenmiştir

(Habiba, 2011: 251, İbrahimov, 2016: 20). 17. Yüzyıla ait bu üç dişli mızrak ucu, palmet, lotus ve rumilerlerle bezenmiştir. Rumilerle oluşturulmuş üç halenin içine ise fügür tasvirleri yerleştilmiştir. Gümüş işçiliği, altın yaldız kullanımı ile zenginleştirilmiştir. Üçlü kesici kısmı ise dalgalı forma sahiptir. Mızrak ucu 59,5 cm uzunluğundadır (Babayev, 2013: 6).

Görsel 1. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi'nde Bulunan Üç Dişli Mızrak (İbrahimov, 2016: 41).

Görsel 2. Müzenin Silahlar ve Bayraklar Fonu'nda Korunan Üç Çatallı Mızrak ("Seşahə") (Habiba, 2011: 251).

Azerbaycan askeri tarihinde üç uçlu mızrak veya benzeri formdaki silahlar, antik dönemlerden itibaren saldırı silahları kompleksinin bir parçası olarak kullanılmıştır. M.Ö. 3- M.S. 2. yüzyıllar arasında Alban savaşçılarının saldırı silahları çeşitlilik gösteriyordu. Bu dönemde yaylar, nizeler ve mızrakların yanı sıra iki ve üç uçlu savaş yabaları da yaygın olarak kullanılmıştır. Albanya ordusu, Karabağ ve Daşkesen'deki zengin demir cevheri yatakları sayesinde bu tür gelişmiş saldırı ve savunma silahlarını, yerel imkânlarla üretebiliyordu (Aliyev, 2026: 99.

Görsel 3. 15. yüzyıl Azerbaycanlı savaşçının silahları. Ulusal Azerbaycan Tarih Müzesi (Aliyev, 2026: 294)

Üç dişli mızrak, seşahe veya *se-şah*; *"üç şah" / "üç başlı"* olarak tanımlanmıştır. Seşahe (üç dişli mızrak), tarih boyunca tek bir döneme sıkışıp kalmamış, farklı çağlarda farklı amaçlarla (mitoloji, gladyatör dövüşleri, denizcilik ve Osmanlı ordu törenleri vb) çok geniş bir zaman diliminde yaygın olarak kullanılmıştır.

Üç dili mızrak, mücadele sırasında karşıdan gelen saldırıyı, mızrağın uçları arasına giren kılıcın sıkışması ile bertaraf edilmesini sağlaması gibi kolaylıklar sağlamaktaydı. Aynı zamanda törenlerde, boynuna bağlanan atkuyruğu, yün parçaları veya

flamalarla, devlet gücünün simgesi olarak kullanılmıştır. Üç dişli mızrak ile Türklerin ongunu olan kurt başının bir arada kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Üç Sayısının Sembolik İfadeleri

Cirlot'un (1971)sayılarla ilgili yorumuna göre; "üç" sayısı ruhsal sentezi simgeler ve her bir dünyanın yaratılışının formülüdür. Evrende var olan dualitenin ortaya koyduğu çatışmanın çözümünü temsil etmektedir. Birliğin, ikililik üzerindeki etkisinin uyumlu bir ürünüdür. Yaşam-ölüm, güzellik-çirkinlik, madde-ruh, eril-dişil, bu dünya-ruhlar âlemi gibi çeşitlendirebileceğimiz zıtlıklar arasında dengeyi sağlayan, temel ilkelerle ilişkili bir sayıdır. Yeterliliğin ve birliğin kendi içinde büyümesini ifade eder. İnsan hayatına baktığımızda, "doğum-olgunluk noktası-yaşlılık" sürecinde yukarı doğru giden çizgi, tepe noktasına ulaştıktan sonra aşağı doğru inmekte ve üç noktayı birleştirdiğimizde bir üçgen oluşmaktadır. Kısaca üç rakamı, birlik ve ikilik arasındaki karşıtlığı gideren, sistemlere dinamik bir denge kazandıran spiritüel sentezdir.

Üç sayısı, "yüksek, orta, düşük", "göksel, dünyevi, yeraltı", "zihin, ruh, içgüdü" gibi bölünmelerle ve "iyi, kayıtsız, kötü" gibi ahlaki kategorilerle yakından bağlantılıdır. Ayrıca belirli bir egemen gücün etkisiyle değiştirilen bölünmeye karşılık, "birleştirici, aydınlatıcı, arındırıcı" mistik mükemmelliğin simgesidir. Simyada bu aşamalar "kırmızı, beyaz ve siyah" renklerle sembolize edilir (Cirlot, 1971: 337).

Hindu düşüncesinde üç seviye, "sattva (en yüksek hal veya ruh egemenliği hali), rajas (ara, dinamik ve dönüştürücü hal) ve tamas (içgüdüsel veya aşağı hal)" olarak tanımlanır (Cirlot, 1971: 337). Ayrıca, "yaratılış- koruma- yıkım", "geçmiş-şimdi-gelecek", "beden-zihin-ruh" gibi üçlemeler, Tanrı Şiva'nın üç uçlu mızrağı olan "trishula" ile sembolize edilmektedir.

Görsel 4. Hint tanrısı Şiva Heykeli, (https://en.wikipedia.org/wiki/Trishula)

Türk inanç siteminde, "yer, gök, yeraltı" yani "bu dünya, ölümden sonra ki yaşam ve cehennem" kavramından oluşan üçlü bir sistem vardır. Şamanist törenlerde kullanılan ağaç direk, "hayat ağacı", bu üç dünyayı birbirine bağlamakta, "akis mundi" denilen kozmik merkezi oluşturmaktadır. Orta Asya'nın üçlü dünya algısı nedeniyle bu sayı, insanın, evrenin kozmolojik yapısında merkezi bir görev üstlenmiştir. Ayrıca, "yer-gök-su", "doğum-yaşam-ölüm" gibi döngüleri sembolize eden kozmolojik bir motiftir (Kılıç, 2016: 738).

Türk mitolojisinde, Oğuz Kağan'ın üç günlükken konuşup üç yaşında olgunluğa erişmesi; ilk eşinden "Gün, Ay, Yıldız" olarak üç çocuğunun olması; ikinci eşinden "Gök Han, Dağ Han, Deniz Han" adında çocuklarının olması üç sayısının ve üçlü düzenin köklü bir kaynağı olduğunu göstermektedir. Kısaca "hava-su-toprak" vurgusunun olduğu bu isimler, yaratılış efsanelerinde var olan, başlangıçta sonsuz bir gökyüzü ve denizin var olduğu sonra

suyun altında toprağın çıkartılması ile oluşan dünya tasavvurunun da özünü taşımaktadır.

Ayrıca Karluk Türklerinin üç Oğuz boyundan gelmesi ve üç aşiretten oluşması, Kırgızların ayrılmaz yiğitlerinin üç kişi olması, Dede Korkut Hikâyelerinde üç sayısın 43 defa yer alması gibi üç sayısına ilişkin birçok örnek mevcuttur (Kılıç, 2016: 739).

Üç dişli mızrak Türk boylarının damgası olarak da kullanılmıştır. Ayrıca mezar taşlarında, kilim ve halı desenlerinde, hayvancılıkta kullanılan damgalarda sıklıkla görülür (Yeshmanova, 2025: 617). Gerek denizcilikle olan yakın ilişkilerinden gerekse mitolojilerinden gelen geleneklerden dolayı birçok devletin bayrağında bu sembol bulunmaktadır.

Görsel 5. 12. yüzyıl Selçuklu Parası (Nuray Bilgili, https://ankaenstitusu.com/kozmolojik-bir-kagan-oguz-kagan/)

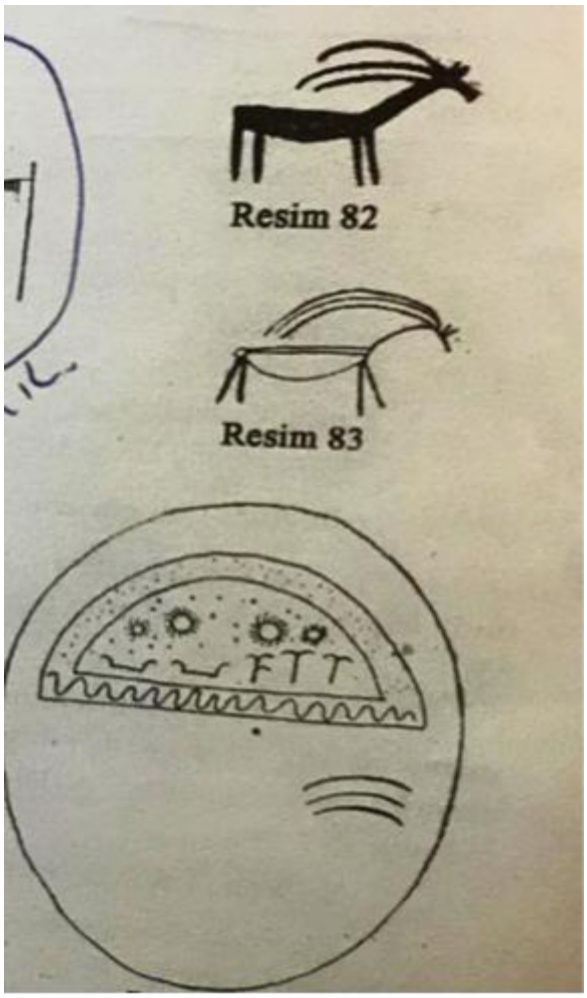
Altay Türk mitolojisinde, insanların türediği zaman Umay Ana ile birlikte iki kayın ağacı da yeryüzüne inmiştir. Umay Ana, toprak, doğa, bereket, doğum, yaşamın simgesi olan ana tanrıça kültünün Türk mitolojisindeki temsilcisidir. Umay Ana yeryüzüne kanatlı bir kuş biçiminde iner ve Hüma Kuşu olarak da anılır.

Başında üç dilimli başlık, bazen üç boynuzla tasvir edilir. Boğa boynuzları, kadim uygarlıklarda "Ay" ile ilişkilendirilirken, geyik boynuzu "Hayat Ağacı" ve "Güneş "ile İlişkilendirilir. Geyiğin boynuzu her yıl düşüp yenisi çıktığı için "doğum-yaşam-ölüm" döngüsünü, yeniden doğuşu sembolize etmektedir. "Puura" adı verilen mitolojik geyik de üç boynuzludur. Türk mitolojisinde geyik, dişil gücün, ana tanrıçanın simgesidir (Bilgili, https://nuraybilgiliturkmitolojisikozmolojisi vetamgalari.wordpress.com/tanrica-umay/).

Görsel 6. Tanrıça Umay Tasviri, 9-10. yy. Görsel 7. Umay Ana heykeli. 10-11.yy. Kazakistan. (https://nuraybilgiliturkmitolojisikozmolojisivetamgalari.wordpress.com/tanrica-umay/)

Görsel 7. Altay Şamanlarının davulları üzerine çizdikleri Puura adı verilen üç boynuzlu geyikler (https://nuraybilgiliturkmitolojisikozmolojisivetamgalari.wordpress.com/tanrica-umay/)

Üç dişli başlık, sadece Umay Ana ilgili bir sembol değildir ve sadece kadınlarda kullanılmamaktadır. Üç dişli başlık ile tasvir edilen kişi, yönetici, kağan ya da bir alt seviyesinde olan soylu sınıftan olan erkekleri içinde kullanılmaktadır (Samashev, 2023: 32). Güç, kudret, iktidar sembolü olarak tanımlanmaktadır.

Şamanların kullandığı, üç dişli başlık da aslında, üç sayısının sembolize ettiği bütün kutsallıkları barındıran bir işarettir.

Görsel 8. Kudırge'de Üç Dişli Başlığı olan Figürün Önünde Diz Çökmüş Figürler (Samashev, 2023: 27)

Görsel 9. Üç Dişli Başlığı Olan Bir Karakterin Betimlendiği Taş Levha, Kazakistan (Samashev, 2023: 27).

Türk kültüründe, Orta Çağ betimlemelerinde üç ve ya daha fazla sayıda diş biçimli yele, kuyruk düğümü yapılmış at betimlemeleri bulunmaktadır. Atların üç dişli yele kesimi Sibirya'nın Kurıkan, Kazakistan ve Orta Asya petrogliflerinde, Doğu Türkistan duvar resimlerinde ve Orta Çağ maden eserleri üzerindeki tasvirlerde mevcuttur. Yele ve kuyrukların bağlanması, binicinin daha hızlı koşmasını ya da daha iyi atış yapmasını kolaylaştırmakla birlikte, binicinin sosyal statüsünü de göstermektedir. Ahmeniş dönemi İran'da böyle bir kesim yoktur, Hindistan'da Kuşanlar ve Tang Dönemi'nde görülmüştür (Samashev, 2023: 115-116).

Görsel 10. Üç Dişli Yeleli At Tasviri, Doğu Kazakistan (Samashev, 2023: 117)

Görsel 11. Süvari ve Yaya Olan Okçu Tasviri, Moğolistan (Samashev, 2023: 122)

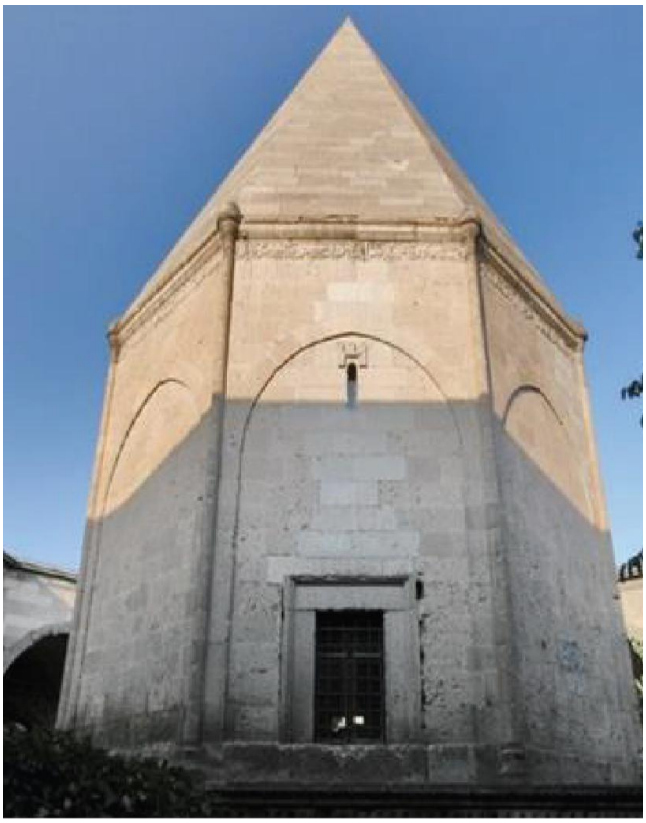
Üç dişli mızrak taşıyan süvari tasvirlerine de rastlanmaktadır. Bayan Jürek Dağı'nda Göktürk Dönemine ait süvari tasvirlerinde,

üç dişli başlık ve üç dişli mızrak kullanımı görülmektedir (Oktay Çerezci, 2020: 797). Üçlü başlık ve mızrak kullanımı yenilmez bir savaşçı olduğunu gösteren bir semboldür. Türk kültüründe bu sayının simgelediği bütün güçlere hâkim olduğunun da göstergesidir.

Görsel 12.Üç Dişli Mızrağı İle Süvari, Kazakistan Bayan Jürek Dağı, 8. yy (Oktay Çerezci, 2020: 805)

Üç dişli başlık kullanımı, bağlamından uzaklaşmış olsa da İslami dönem betimlemelerinde de yerini almıştır. Selçuklu taş, seramik, minyatür resimlerinde olduğu gibi Osmanlı tasvirlerinde de görülmektedir. Konya'da taş kabartma üzerinde kanatlı bir melek üç dişli taca sahiptir (Oktay Çerezci, 2020: 799). Kayseri Köşk Medrese ve Kümbeti, Uygur Türklerinden Emir Eretna tarafından eşi Suli Paşa için yaptırılmıştır ve dikdörtgen pencerelerinden birinin üst seviyesinde bulunan mazgal pencerenin üstünde, üçlü taç şeklinde yüksek kabartma yer almaktadır (Kuru, 2024: 747-748).

Görsel 13. Suli Paşa Kümbeti ve Mazgal Penceresindeki Üç Dişli Kabartma (Kuru, 2024: 747).

Türk sanatının farklı dönemlerinde çeşitli malzeme, teknik ve üsluplarda karşımıza çıkan üçlü vurgu, taç kapı, minber ve mihrap süslemelerinde, mezar taşlarında görülmektedir. Üç dişli vurguya sahip olan mezar taşlarında cinsiyet ayırımı olmasa da daha çok kadın mezar taşlarında kullanıldığı görülmektedir. İslam tasavvufunda derviş kıyafetlerinin önemli sembol parçalarından biri olan "taç" ın aslında manevi saltanat tacını simgelediği ve mutlak anlamda Hz. Muhammed'e mahsus olduğu, derviş taçlarından üç dilimli olanların; dünya menfaatlerinden uzaklaşmayı, Allah'ın rızası için gayret göstermeyi, bunun için yapılan bütün fedakârlıkları unutmayı simgelediği söylenmektedir (Kuru, 2024: 745).

Görsel 14. Hassa Aktepe Türkmen Mezarlığı'ndan mezar Taşları (Kuru, 2024: 760).

"Başı, ortası ve sonu" olan ilk "gerçek sayı" olarak görülen "üç", Manihesist etkiyle yazılan "Şuastvanift" te, "üç tamga" olarak "ağzın, könglün, élgin" yani "dilin, kalbin, elin" damgasına uymadığında tanrıdan bağışlanma dilendiği yazılmaktadır. Bu anlayış, Türklerin İslam'ın kabulünden sonra Bektaşilikte, sülûk töreninde talibin kulağına söylenen "eline, diline, beline sağ

ol" şeklinde kullanılmıştır. Tasavvufta ruhun; "kötülüğe teşvik eden ruh", "suçlayan ruh", "huzurlu ruh" olarak üç derece olarak sınıflandırılması, Bektaşilikte ulaşılması gereken "üç mertebe", Şiilikte "Allah, Hz. Muhammed, Hz. Ali" yi işaret etmesi, Mevlevilikte derviş adayının postta "üç gün" beklemesi İslam tasavvufunda bu geleneğin sürdüğünün göstergesidir (Kuru, 2024: 760).

Nəticə

Azerbaycan, konumu itibariyle erken dönemlerden itibaren hareketli askeri bir geçmişe sahiptir. Gerek önemli ticaret yollarının kavşak noktasında olması gerekse doğal zenginlikleri bu bölgeyi değerli kılmıştır. Azerbaycan kültürel mirasında, Erken Ortaçağ dönemlerinden itibaren silah üretimi önemli olmuş ve kazılarda bu yönde birçok eser çıkmıştır.

Azerbaycanlı ustalar, maden işçiliğinde üst düzey bir ustalığa sahiptir. Zengin doğal metal kaynaklarına sahip olan Azerbaycan'da metal işçiliği kadim bir gelenektir. Aynı zamanda Yakın, Orta ve Uzak Doğu'dan gelen silah ustaları bu bölgede çalışma imkânı bularak yerel silah geleneğine zenginlik katmışlardır. Ateşli silahlar üretilene kadar ve hatta ondan sonra da metal işçiliğin mükemmel örneklerini kılıç, hançer, mızrak ve diğer maden eserlerinde devam etmiştir. Maden eserler üzerindeki, figürlü, bitkisel ya da geometrik bezemeler; ayrıntıcılığı, öyküsel anlatımı ve Türk kadim geleneğini izlerini taşıyan sembolik dili ile dikkat çekmektedir.

Toplumu ve dolayısıyla sanatı belirleyen en önemli unsur dindir. Toplumlar inançlarına göre yaşamlarını, dünyaya bakış açılarını ve insanla ilgili her türlü üretimini şekillendirir. Türk gelenekleri, yaratılış, türeyiş efsaneleri, kahramanlık hikâyeleri ile şekillenmiş ve İslamiyet'in kabul edilişi sonrasında dahi sanata yansımıştır. Üç dişli mızrak ya da üç dişli başlık, üç dişli at yelesi, üç dişli vurgusu olan mezar taşları, mimari ve seramik bezemelerini hepsinde Türklerin evren kozmolojisine bakışının izleri yer

almaktadır. Gök, yer ve yer altından oluşan dünya tasavvuru daha başlangıçta üçlü sistemi ortaya çıkarmaktadır. Tanrı ve tanrıça tasvirlerinde, kağanların başlarında yer alan üç dişli başlıklar, bu dünyadaki güç ile birlikte kutsal olanın, göksel olanın da yansıdığı bir gücün simgesidir.

Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi'nde bulunan üç dişli mızrak, süslemeleri ve özenli işçiliği ile savaşta kullanılan bir alet olmanın ötesinde yöneticini elinde tutuğu ya da törenlerde yöneticini hemen yakınında olan askerlerin elinde bulunan, maddi ve manevi gücün sembolü olarak kullanılan mızraklardan biri olduğu düşünülmektedir. Öte taraftan üç dişli mızraklar, savaş meydanlarında, karşıdan gelen kılıç darbesinin, dişlerin arsına girmesi ile bertaraf edilmesini sağlaması açısından da önemli bir savaş aleti olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca üç dişli mızrak, birçok bölgede balık avcılığında, balığın kaymasını engelleyen bir yapıya sahip olduğu için insanlığın erken dönemlerinden itibaren kullanılmıştır.

Üç sayısı yukarıda da belirtildiği gibi evrende var olan dualitenin ortaya koyduğu çatışmanın çözümünü temsil etmektedir. Birliğin, ikilik üzerindeki etkisinin uyumlu bir ürünüdür. Farklı inanç biçimlerinde üç unsur değişse de "üçlü tanımlama" mevcuttur. Manihezimde, Budizm'de, Hristiyanlıkta, İslamiyet'te bu kavramla karşılaşmaktayız. Hıristiyanlıkta, "kutsal ruh, baba ve oğul", İslami mezheplerden Şiilikte "Allah, Hz. Muhammed, Hz. Ali" üçlemesi günümüze kadar gelmiştir. Evrensel yaratım hikâyelerinde de çoğunlukla yaratılışta, "gök, yer ve su" dan oluşan bir üçleme karşımıza çıkmaktadır ve "üç" vurgusuna ait örnekler yukarıda bir kısmı söylenmesine rağmen oldukça fazladır.

Ədəbiyyat siyahısı

Aliyeva, Habiba (2011). *"Inscriptions of medieval weapons of Azerbaijan*", **Milli Azerbeycan Tarihi Müzesi Katoloğu** (Edt. Naila Valikhanli), Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Yayınları, s. 249-259.

Aliyev, Nurulla (2026). **Azerbaycan'da Askeri işleri ve Askeri Sanati (Eski çağlardan 16. yüzyılına kadar).** Milli Savunma Üniversitesi Askeri Bilimsel Araştırma Enstitüsü Yayınları. https://www.researchgate.net/publication/408491560_Azerbaycan'da_Askeri_isleri_ve_Askeri_Sanati_Eski_caglardan_16_yuzyilina_kadar (Erişim Tarihi: 12.08.2026)

Akishev, A. (1984). **Art and Mythology of Sakas "Science"**, Alma-Ata.

Babayev, Fuad (2013). **Ancient Azerbaijani Weapons And Armor Craftsmanship (15-19. yy).** OCAZ (Association for Civil Society Development in Azerbaijan).https://1905.az/wp-content/uploads/2014/10/Ancient_Azerbaijani_ weapons_OCAZ.pdf (Erişim Tarihi: 12.08.2026)

Bilgili, Nuray. Tanrıça Umay… (https://nuraybilgiliturkmitolojisikozmolojisivetamgalari.wordpress.com/tanrica-umay/) (Erişim Tarihi: 14.08.2026)

Çakmakoğlu Kuru, Alev (2020). "*Köşk Medrese - Suli Paşa Kümbeti Mazgal Pencerelerinde Yer Alan Kabartmaların İkonografisi Hakkında"*. **Sanat Tarihi Dergis**i, 29(2), 745-763. https://doi.org/10.29135/std.721274 (Erişim Tarihi: 12.08.2026)

İbrahimov, Telman (2016). **Şərq Silahı.** Elm və Təhsil. https://www.academia.edu/28186195/Telman_%C4%B0brahimov_%C5%9E%C9%99rq_silah%C4%B1(Erişim Tarihi: 12.08.2026)

Kılıç, Sibel (2016). "*Eski Türk Topluluklarında Sayı Sembolizmi Ve Türkmen Takılarına Yansıması"*. **Turkish Studies**, 11(2), 733-754. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9470 (Erişim Tarihi: 12.08.2026)

Oktay, Jale Özlem (2013). **Orta Ve İç Asya'da 6-9 Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.

Oktay Çerezci, Jale. Özlem. (2020). "*Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar"*. **Sanat Tarihi Dergisi**, 29(2), ss.765-781. https://doi.org/10.29135/std.729503 (Erişim Tarihi: 12.08.2026)

Samashev, Zainolla (2023). **Eski Türk Betim Sanatı**. TÜRKTAV Yayınları

Vahabova, Sevinj (2012). **Azərbaycanın müdafiə silahları / Defence weapons of Azerbaijan** (N. Vəlixanlı, Ed.). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Yeshmanova, Gulmira (2025). "*Mangystau Bölgesinde Sisem Ata Mezarlığı'nın Mimari, Tipolojik ve Kültürel Analizi: Oğuz Boyları Mezar Taşları Üzerine Bir İnceleme"*. **Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 8(4), ss.611- 624.

TARİXİ SİLAHLARIN İNCƏSƏNƏTDƏ YERİ VƏ ROLU

DOI: 10.52094/WBKP2583

Aynur İbrahimli Vüqar qızı
Milli Müdafiə Universiteti,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
aynur.ibrahimli.17@gmail.com

AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA SİLAH OBRAZI

Xülasə: Silah obrazı Azərbaycan bədii ədəbiyyatında zəngin semantik və simvolik məna daşıyan mühüm bədii vasitələrdən biridir. Tarix boyu silah yalnız döyüş və müdafiə vasitəsi kimi deyil, həm də hakimiyyətin, dövlətçilik ideyasının, qəhrəmanlıq ruhunun, namus və sədaqətin, eləcə də estetik gözəlliyin ifadəçisi kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşının, milli-mənəvi dəyərlərinin və ictimai-siyasi təcrübəsinin bədii təcəssümündə silah obrazı xüsusi yer tutur və müxtəlif dövrlərdə fərqli ideya-bədii məzmun qazanır. Tədqiqat işində silahın türk mədəniyyətindəki sosial və simvolik funksiyaları, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür formaları araşdırılır. Həmçinin silah obrazının dövlətçilik, siyasi-diplomatik münasibətlər, mənəvi dəyərlər və poetik-estetik təsvirlə bağlı semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqat Azərbaycan ədəbi düşüncəsində silah obrazının zəngin məzmununu üzə çıxarmağa xidmət edir.

Açar sözlər: Silah, xəncər, qılınc, əsərlər, roman, poeziya, mədəniyyət

Türk mədəniyyətində silah həm döyüş vasitəsi, həm də ictimai həyatın, mənəvi dəyərlərin və mədəni kimliyin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Tarixən ox-yay, nizə, qalxan, xəncər kimi silahlar həm gündəlik həyatda, həm mərasimlərdə, həm də itaət və hakimiyyətin ifadə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Silah eyni zamanda şəxsiyyət, azadlıq və sosial statusun rəmzi hesab edilirdi. Türk xalqları arasında silahın itirilməsi insanın şərəf və azadlığının itirilməsi ilə eyniləşdirilmiş, onun qızıl, gümüş və qiymətli daşlarla bəzədilməsi isə sahibinin ictimai mövqeyini ifadə etmişdir.

Türk mifoloji düşüncəsində ox və yay xüsusi simvolik məna kəsb edirdi. Qədim dövrlərdə itiuclu silahlar şər qüvvələri uzaqlaşdıran mistik vasitələr kimi qəbul edilmişdir. Zaman keçdikcə yay hökmdarlıq və hakimiyyətin, ox isə həm vassallıq münasibətlərinin, həm də birgə mübarizəyə çağırışın rəmzinə çevrilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da yay hakimiyyəti, ox isə andı bildirir. Əgər bu and pozularsa, həmin anda görə Tanrının onlara cəza göndərəcəyinə inanılardı [5, s.184].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk ənənəsində silahdan istifadə sadəcə kişilərə məxsus olmamış, qadınlar da at minməyi, ox atmağı və qılınc oynatmağı bacarmışlar. Banu Çiçəyin nişanlısı Bamsı Beyrək ilə ox yarışı etməsi belə nümunələrdən biridir [8, s.166].

Azərbaycan bədii ədəbiyyatında bütün bu xüsusiyyətlər öz əksini tapmaqdadır. "Kitabi-Dədə Qorqud", Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeması, Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası, İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür", Fərman Kərimzadənin "Xudafərin Körpüsü", Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm", Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "İki od arasında" kimi romanları və başqa əsərlər bu qəbildəndir. Bu və ya digər əsərlərdə adıçəkilən silahlar müxtəlif simvolik və rəmzi mənalar kəsb etməkdədirlər. Bu baxımdan onları hakimiyyət və dövlətçiliyin; siyasi-diplomatik münasibətlərin; namus, sadaqət və mənəvi dəyərlərin; gözəllik və xarakterin poetik təsviri baxımından şərti olaraq dörd qrupa bölmək mümkündür.

Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasında xəncər leksik vahidinə müxtəlif çalarlar verərək istifadə etmişdir. Bu silah bəzən həqiqi döyüş silahı kimi çıxış etsə də, bəzi hallarda məcazi məna

bildirərək obrazların psixoloji və emosional vəziyyətini, sevgilinin gözəlliyini ifadə edir. Aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Gözlərimdəm qorun, azca üz göstər,
Hər qəmzəmdə yatır bir iti xəncər [2, s.377].

"Şirinin Xosrova cavabı" hissəsində verilmiş bu misralar vasitəsilə Nizami Gəncəvi qəmzənin insanı yalnız valeh etməklə qalmadığına, həm də bir silah qədər təhlükəli olduğuna işarə etmiş və bununla xəncəri qadın gözəlliyinin poetik rəmzinə çevirmişdir.

Belə bir bənzətmə ilə Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığında da qarşılaşmaq mümkündür.

Ahu tək aşiqlərin könlün neçün seyd etməsün,
Ol qədər kirpik oxu kim, çeşmi-xunxarındadır [3, s.86].

Müəllif ikinci misrada "*Ol qədər kirpik oxu kim*" deməklə kirpiklərin çoxluğunu və iti görünüşünü aşiqin ruhunu deşən ox yağışına bənzədərək sevgilinin baxışlarının öldürücü təsirini və aşiqin mənəvi iztirabını ifadə etmişdir.

Nəsr əsərlərindən biri olan İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanında qəhrəmanlar öz üzərlərində, əsasən, xəncər və tüfəng daşımağa üstünlük vermişlər. Müəllif həmin silahlar vasitəsilə obrazların psixologiyasını, ictimai münasibətləri, hakimiyyət anlayışını və digər başqa məsələləri oxucunun diqqətinə çatdırmaq istəmişdir. Romanda əsas obrazlardan biri olan Şamxalın üzərində gəzdirdiyi xəncər həm də onun xarakterinin bir göstəricisidir. Belə ki, əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə həmin xəncər qəzəbin və ehtirasın alətinə çevrilir. Belə bir təsvir silahın dəyişmədiyini, onu daşıyan insanın isə zamanla dəyişdiyini əks etdirir. Məsələn, əsərdə Şamxalın xəncərinin atası Cahandar ağanın öz tüfəngi ilə atəş açması nəticəsində iki yerə bölünməsi səhnəsi həmin obrazın daxili məğlubiyyətə uğradığını göstərirdi.

Romanın son hissələrindən birində təsvir edilmiş qəbiristanlıq səhnəsində baş daşları üzərində silahların əks

olunmasının səbəbi vəfat etmiş şəxsin döyüşçü kimliyi, bəylik və ya cəngavərlik zümrəsinə mənsub olması haqqında cəmiyyətə məlumat vermək məqsədi daşımışdır. Buna bənzər bir davranış qədim türk xalqları arasında da mövcud idi. Onlar silahın ruhu olduğuna və onun sahibi ilə birlikdə öldüyünə inandıqlarına görə həmin əşyanı sındıraraq sahibi ilə birlikdə basdırardılar. Başqa bir inanca görə sahibi ölən silahın bu dünyada funksiyası bitmiş sayılırdı və basdırılan həmin silahlar o biri dünyada sahibinə yenidən xidmət edəcəkdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən bu kimi silahların quruluşuna əsasən vəfat edən şəxs haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək də mümkün idi.

Tarixi romanlar təkcə bədii təxəyyülün məhsulu deyil, həm də yazıldıqları, yaxud bəhs etdikləri dövrün mədəniyyət tarixini, eləcə də hərbi-texnoloji inkişaf səviyyəsini əks etdirirlər. Fərman Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" və Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və Qələm" romanları belə əsərlərdən biridir.

"*Əmudlar, gürzlər və şeşpərlər, ox və kaman ehtiyatı, ağır məncəniq və ərusəklər, dəmir kərpiclər, qarurə, ehtiyat qılınclar, nizələr, minlərcə polad qübbəli qalxanlar, məğfərlər və dəmir getimlər yüklənmiş dəvə …*" [6, s.339].

Təkcə "Qılınc və Qələm" romanından götürülmüş bu hissədə həmin dövr müharibələrində geniş şəkildə istifadə edilmiş silahların bir çoxunun adları çəkilmişdir.

"Xudafərin körpüsü" romanında isə müəllif silahlardan müxtəlif situasiyalarda istifadə emişdir. Məsələn, Teymuri hökmdarı Sultan Əbu Səidin Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə göndərdiyi tiyəsiz polad qılınc klassik Şərq diplomatiyasında siyasi bir mesaj kimi çıxış edirdi. Çünki **qın** hakimiyyəti, **tiyə** isə həmin hakimiyyətin real hərbi potensialını və aktiv döyüş qabiliyyətini göstərirdi. Belə bir hədiyyə Teymuri sarayının Ağqoyunlu tərəfinə ünvanladığı kəskin bir siyasi-diplomatik manipulyasiyadır.

Romanda təsvir edilən üzərində Quran ayələri cızılmış qalxan obrazı türk-islam dünyasında yayğın olan epiqrafiq müdafiə sənətinin bariz nümunələrindən biridir. Ümumiyyətlə, Quran

ayələrinin (əsasən "Ayətül-Kürsi", "Nəsr" surəsi) qalxan üzərinə yazılması türk xalqları arasında geniş yayılmışdı. Burada fiziki poladın dözümlülüyü ilə ilahi mühafizə sintez təşkil edərək döyüşçünün döyüş meydanında özünü tam müdafiə olunmuş hiss etməsini təmin edirdi [10].

Həmin romanda soyuq silahlardan odlu silahlara keçilməsi hadisəsini hərbi inqilab adlandıra bilərik. Əbih Sultanın həmin silahlar qarşısında yaşadığı şok və qorxu ənənəvi döyüş təfəkkürünün yeni hərbi texnologiya qarşısında nümayiş etdirdiyi psixoloji bir vəziyyətdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, həmin silahları şeytani bir qüvvəyə bənzədən Əbih Sultan onları şeytan əməli adlandırırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir keçid Mövlud Süleymanlının "Köç" romanında da müşahidə olunur. Belə ki, Qanıq tayfası hökumətə qoşulduqdan sonra ilk dəfə odlu silahlarla tanış olur və onun gücündən Qarakəllə tayfasına qarşı istifadə edir.

Kərimzadənin romanında silahların gender və mənəvi funksiyalarına əsaslanan aydın bölgü müşahidə olunmaqdadır. Kişi silahı əsasən xarici təhlükəyə qarşı açıq döyüş və fəth ideyasını ifadə etdiyi halda, qadın silahı (məsələn, Aləmşahbəyimin xəncəri) müdafiə xarakteri daşıyır və daha çox namusun qorunmasına xidmət edir.

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, silah klassik və modern yaradıcılıqda sadəcə dağıdıcı bir qüvvə kimi deyil, dövlətçilik təfəkkürünü, rəsmi diplomatiyanı, regional güc balansını tənzimləyən bir vasitə kimi çıxış edir. Bundan əlavə, poeziyada adıçəkilən ox, kaman, xəncər və s. kimi silahlar qadın zərifliyini, mənalı baxışları və öldürücü estetik cazibəni təsvir etmişdir. Müdafiə silahları üzərində əks olunan mətnlər ordu psixologiyasını idarə edən mənəvi zireh funksiyasını daşıdığı halda, lirikada oxun kirpiyə, kamanın qaşa, xəncərin qəmzəyə bənzədilməsi silaha xüsusi estetik bir məna qazandırmışdır. Soyuq silahlardan odlu silahlara keçid isə döyüş meydanlarındakı fiziki məsafəni genişləndirərək minillik cəngavərlik və mərdlik kodeksini aradan qaldırmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov, S. Əziz Əliyevin xəncəri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında // – Bakı: Hərbi bilik, – 2009. №1, – s. 95-108.
2. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin / N.Gəncəvi. – Bakı: Lider nəşriyyatı, – 2004, 392 s.
3. Xətayi, İ. Əsərləri / İ.Xətayi. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. 384 s.
4. Kərimzadə, F. Xudafərin körpüsü / F.Kərimzadə. – Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, – 2002. 208 s.
5. Qurbanov, A. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr / A.Qurbanov. – Bakı: Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, – 2013. – 328 s.
6. Ordubadi, M.S. Qılınc və qələm: [2 cilddə] / M.S.Ordubadi. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. 416 s
7. Süleymanlı, M. Köç / M.Süleymanlı. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 2004. 584 s.
8. Şahiner, A.E. Türk Kültüründe Silah ve Hegemonik Erkeklik Sembolü Olarak Silahın Kullanımı // – Türkiye: Asia Minor Studies, – Cilt 11, Sayı 2, – s. 162-174.
9. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. 400 s.
10. https://www.fikriyat.com/galeri/islam/kiliclara-naksedilen-sure-fetih

Айнур Ибрагимли

ОБРАЗ ОРУЖИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме: Образ оружия является одним из важных художественных средств азербайджанской литературы, обладающим богатым семантическим и символическим

содержанием. На протяжении истории оружие выступало не только как средство войны и защиты, но и как выражение власти, идеи государственности, духа героизма, чести и верности, а также эстетической красоты. Образ оружия занимает особое место в художественном воплощении исторической памяти, национально-духовных ценностей и общественно-политического опыта азербайджанского народа, приобретая в различные исторические периоды разное идейно-художественное содержание. В исследовании рассматриваются социальные и символические функции оружия в тюркской культуре, а также формы его проявления в классической и современной азербайджанской литературе. Кроме того, анализируются семантические особенности образа оружия в контексте государственности, политико-дипломатических отношений, нравственных ценностей и поэтико-эстетического изображения. Исследование направлено на раскрытие богатого содержания образа оружия в азербайджанской литературной мысли.

Ключевые слова: *оружие, кинжал, меч, художественные произведения, роман, поэзия, культура.*

Aynur Ibrahimli

THE IMAGE OF WEAPONS İN AZERBAİJANİ LİTERATURE

Summary: The image of weapons is one of the important artistic devices in Azerbaijani literature, carrying rich semantic and symbolic meanings. Throughout history, weapons have functioned not only as instruments of warfare and defence but also as expressions of power, the idea of statehood, the spirit of heroism, honour and loyalty, as well as aesthetic beauty. The image of weapons occupies a special place in the artistic representation of the historical memory, national and spiritual values, and socio-political experience of the Azerbaijani people, acquiring different

ideological and artistic meanings in different periods. This study examines the social and symbolic functions of weapons in Turkish culture and their manifestations in classical and modern Azerbaijani literature. It also analyses the semantic characteristics of the image of weapons in relation to statehood, political and diplomatic relations, moral values, and poetic-aesthetic representation. The study aims to reveal the rich content of the image of weapons in Azerbaijani literary thought.

Key words: weapon, dagger, sword, literary works, novel, poetry, culture.

DOI: 10.52094/ROVN9345

Könül Rəşid qızı Sadıqova
Milli Müdafiə Universiteti
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ksadiqova112@gmail.com

HƏRBİ TERMİNOLOGIYANIN TARİXİ QATLARINDA SİLAH ADLARI: YAZILI MƏNBƏLƏR ƏSASINDA LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ TƏHLİL

Xülasə: Silahşünaslıqla bağlı terminlər Azərbaycan hərbi leksikasının ən qədim qatlarından birini təşkil edir, xalqımızın hərb tarixinin, milli kimliyinin öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynayır. Bu terminlər yalnız nominativ funksiya daşımır, habelə qəhrəmanlıq, igidlik və vətənpərvərliyin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə Azərbaycan klassik və şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən qılınc, ox, yay kimi silahşünaslıq terminləri leksik-semantik, etimoloji, həmçinin üslubi aspektlərdən təhlil edilir. Bu terminlərin mənşəyi, semantik inkişaf xüsusiyyətləri, bədii mətnlərdə funksional yükü və Azərbaycan hərbi terminoloji sisteminin formalaşmasındakı rolu araşdırılır.

Tədqiqat göstərir ki, silahşünaslıq terminləri Azərbaycan hərbi leksikasının ən qədim terminoloji qatlarından birini təşkil edir. Tarixi inkişaf prosesində silah növlərinin müxtəlifliyi terminoloji sistemin zənginləşməsinə, hərbi leksikanın inkişafına, yazılı abidələrdə, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərlərin dil vasitəsilə ifadəsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *silah adları, qılınc, qalxan, ox, yay, hərbi leksika, leksik-semantik təhlil, etimologiya.*

WEAPON NAMES İN THE HİSTORİCAL LAYERS OF MİLİTARY TERMİNOLOGY: A LEXİCAL-SEMANTİC AND STYLİSTİC ANALYSİS BASED ON WRİTTEN SOURCES

Abstract: Weapon names constitute one of the oldest layers of Azerbaijani military vocabulary and serve as an important source for studying the military-cultural history, national worldview, and linguistic heritage of the Azerbaijani people. Weapon terminology performs not only a nominative function but also plays a significant role in the conceptualization and literary representation of heroism, bravery, strength, martial spirit, and patriotism.

This article examines the lexical-semantic, etymological, and stylistic characteristics of the weapon names sword, shield, arrow, bow and other weapon-related terms occurring in Azerbaijani classical literature and oral folk tradition. Particular attention is paid to their origin, semantic development, functional role in literary texts, and their contribution to the formation of the Azerbaijani military terminological system.

The findings demonstrate that weapon names constitute one of the oldest and most stable components of Azerbaijani military vocabulary. Throughout history, the diversity of weapons has contributed to the enrichment of the military terminological system and has played an important role in expressing heroism, patriotism, and national values in both classical written monuments and oral folk literature.

Keywords: *weapon names, sword, shield, arrow, bow, Azerbaijani military vocabulary, lexical-semantic analysis, etymology.*

Yazılı mənbələrdə, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində işlənən silahşünaslıq terminləri xalqımızın hərbi, mədəni dəyərlərinin dil yaddaşında qorunub saxlanmış izlərini əks etdirir. Qədim türk yazılı abidələri, “Divanü lüğat-it-türk”, “Kitabi-Dədə

Qorqud" və s. tarixi yazılı abidə və dastanlarda qılınc, ox, yay kimi silah adları bədii funksionallığı ilə seçilir. Digər tərəfdən türk hərb mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edən qədim silah, sursatlarla bağlı dil vahidləri hərbi leksikanın tarixi inkişafını izləməyə, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin qədim qatlarını araşdırmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, linqvistik mənşəyi etibarilə Azərbaycan dilində silahlarla bağlı terminlərin ən qədim qatını türkmənşəli sözlər təşkil edir. Qədim türk dillərində döyüşlə bərabər ov vasitəsini ifadə edən ***ox*** yazılı mənbələrdə *ok / ox* fonetik şəkillərində, hətta ayrı-ayrı termin və söz birləşmələrinin tərkibi komponenti kimi öz əksini tapmışdır: *okçi* "oxçu"; *oktam* "ox atılan yer"; *azuk ox* "haradan atıldığı bilinməyən, azmış ox" və s. Hətta bu silah növü ilə bağlı müxtəlif hərbi məzmunlu leksik vahidlər terminologiyaya daxil olmuşdur: *başak* "ox ucluğu"; *ulun* "ox düzəldilən ağac", *çirquy* "ox ucluğunda ilişgəli yer"; *tili* "ox ucluğuna sarınan ip"; *borı* "ox ucluğunun oyuğu", *yasığlıq* "oxluqlu", "ox qabı olan"; *yeten* "ox atılan taxta yay"; *temürqen* "ox ucluğu", *başaklıq* "nişangahlı ox"; *çuram* "arxası üstdə uzanılaraq atılan ox"; *gəz* "ox qulağı".

Ox kimi *yay* da hələ XI əsrdən öncə türklər tərəfindən daim istifadə olunan silah növlərindən hesab olunmuşdur. *Yay* "oxu atmaq üçün yarımdairə şəklində əyilib ucları tarım iplə birləşdirilmiş ibtidai silah"dır [1, c.4, s. 560]. Y. Məmmədliyə görə, *" ... söz öz başlanğıcını görünüş bənzətməsi vasitəsilə ay (luna) sözündən almışdır".* Tədqiqatlarında sözün proformasının ya / yay olmasına əsaslanan tədqiqatçı ya/ay proformasını vacib element kimi göstərməklə türk dilləri üçün söz əvvəlində samit artımını xarakterik hal hesab edir.

Ox və yay arasındakı funksional və semantik məna bağlılığı həmin konteksdə yeni məzmunlu hərbi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır: *yakurquçi* "oxçu"; *yatan və karvi* "yay növləri", *yabağri* "oxun keçdiyi yer"; *kabak, kika, amac* "ox atılan nişangah"; *kurman* "yay qoyulan qab", *kuruğluq* "yayqabı" [2, s. 40].

Qədim silah növləri ilə bağlı leksik vahidlər hərbi terminologiyanın tarixi qatlarında, yazılı-ədəbi nümunələrdə işlənmə tezliyinə, fonetik şəklinə, semantik məzmununa görə fərqlənir. *Qılınc* türk hərb mədəniyyətinin əsas atributlarından biri olmuş və uzun müddət hərbi leksikanın nüvəsini təşkil etmişdir. Türkmənşəli hərbi terminlərdən olan qılınc leksik vahidi türk xalqlarının əksəriyyətində oxşar fonetik formalarda qorunmuşdur. Kılıç / qılınc "xəncərdən böyük silah növü" hesab olunmaqla qədim türk yazılı abidələrində *kılıc*, "Divanü lüğat-it-türk"də *kılıç* fonetik formasında öz əksini tapmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qılınc/qılıc fonetik şəkillərindəki leksik vahid daha çox işlənən silah adıdır, boylarda igidlik və hərbi gücün əsas rəmzi kimi çıxış edir. Əsərdə qəhrəmanın dilindən verilmiş "çal qılıncım" ifadəsi qəhrəmanlığın simvolik göstəricisi olmaqla yanaşı, "döyüş əmri"nin semantik çalarlığını ehtiva edir. Habelə dastanda "qılınc qəbzəsi" mənasında *qılıc balçağı*, "böyük qılınc" mənasında "qara qılıc" söz birləşmələrindən istifadə olunur, "qara polad uz qılınc" ifadəsində isə *qara* sözünün böyük, *polad* sözünün möhkəm, *uz* sözünün "iti" mənasında işlənməsi güman edilir. Y.Məmmədli qədim türk yazılı abidələrinin dilində "yaraşıqlı" mənasında işlənən uz sözünü "Divanü lüğat-it-türk"də işlənmiş *əli uz*, yəni "əli işə yaraşıqlı" ifadəsi ilə müqayisə etməklə qara polad uz qılınc "ələ yatan, böyük, möhkəm, iti qılınc" mənasının ortaya çıxmış olduğunu və İ.Nəsiminin əsərlərindəki "ələyatımlı" mənasında z – ş səs əvəzlənməsi ilə verilmiş uş sözündə faktın özünü doğrultduğunu iddia edir *(Musa mənəm, uş əsa əlimdə, Həqdən əzəli qılınc belimdə)* [2, s.51].

Prof.M.Süleymanova görə, Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə soyuq silahların ən çox işlənən növü kimi qılınc yaxın və ya əlbəyaxa döyüşlərdə qalibiyyətin daha tez əldə edilməsi baxımından əlverişli vasitə olmuşdur: "*Məlumdur ki, qılınc uzunluğu təxminən bir metrə yaxın olan bir kəsici silah idi. Onun uzunluğu təcrübədən irəli gələn bir ölçüyə malik idi. Bu uzunluq seçilərkən ona diqqət yetirilməli idi ki, qılıncla at belində oturan*

düşmənə zərbə vurmaq uzunluğuna malik olsun. Həm də ona diqqət yetirilirdi ki, uzunluq qılıncın sınmasına, əyilməsinə gətirib çıxarmasın" [3, s. 467]. Tədqiqatçıya görə, qılıncın hansı metaldan hazırlanması da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və xüsusilə, Şamdan gətirilmiş poladdan hazırlanan qılınclar geniş yayılmışdır. Səfəvilər dövründə bu soyuq silah növünün struktur baxımından mürəkkəbləşməsi, hətta qəbzə, tiyə, turunc, navça və s. kimi çoxsaylı hissə elementlərindən ibarət olması tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, silahşünaslıq terminləri ancaq döyüş vasitələrinin definitivliyinə xidmət etmir, habelə müxtəlif ideyaların təzahürü deməkdir. Qəhrəmanın gücünü göstərən, igidliyi təcəssüm etdirən silahlar bədii əsərlərdə obrazların xarakterini tamamlayır: "Koroğlu" dastanında Misri qılınc qəhrəmanın ayrılmaz atributu kimi gücünün simvolu hesab olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında qılınc, ox və yay igidliyin sınaq vasitəsidir, hər hansı qəhrəmanın statusu silahdan istifadəyə görə müəyyənləşdirilir.

Nəticə

Azərbaycan dilində silahşünaslıqla bağlı terminlərin tarixi inkişafına nəzər saldıqda bu vahidlərin hərbi leksikanın ən qədim qatlarından birini təşkil etdiyi və xalqın hərb tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynadığı məlum olur. Silah adları və qəhrəmanlıq anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır: qılınc igidliyi, şərəfi; ox-yay cəldlik və məharəti; qalxan müdafiə və dözümlülüyü ehtiva edir. Dilimizin leksikasında xüsusi bir təbəqəni təşkil edən silah adları tarixilik, funksionallıq, semantik-üslubi xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. Dil faktı kimi həmin terminlərin yazılı mənbələrdə ədəbi nümunələr əsasında təhlili silahşünaslıq elminin öyrənilməsi, türk xalqlarının və hərb elminin tarixinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2006. – 712 s.

2. Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. – Bakı, – 1997. – 132 s.
3. Suleymanov, Mehman / Şah İsmayıl Səfəvi. – Bakı: Maarif, – 2021. – 664 s.

DOI: 10.52094/AZCO6484

Агаев Юсиф Шукур оглы
Военный историк из Азербайджана
yusif_agayev@yahoo.com

САБЛИ, ВОСПЕТЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ НАРОДНОМ ЭПОСЕ «КЁРОГЛУ»

Ключевые слова: *азербайджанский героический народный эпос, «Кёроглу», мечи*

В героическом эпосе *«Кёроглу»* даётся достаточная информация, как о наступательных, так и о защитных видах вооружения XVI - XVII веков.

Разнообразные виды наступательного оружия в эпосе «*Кёроглу*» представлены широко. Остановимся хотя бы на саблях, о которых в эпосе упоминается часто и много. В эпосе сабля упоминается как «*qılınc*»:

«Əyri qılıncı belində,
Tərifi mərdlər dilində» (1;Koroğlunun Türkman səfəri,c.93)

(«Изогнутая сабля на поясе, похвала на устах храбрецов»)

Хотя в древнетюркском толковом словаре XI века «*Диван Лугат ат-Турк*» Махмуда ал-Кашгари под термином «*qilic*» подразумевается, как сабля, так и меч [3,*342*]. Однако, образ рубящего оружия, воспроизведённый в эпосе как «*изогнутая*», говорит скорее о «*кривой*» сабле, чем о «*прямом*» мече. Как в эпосе:

«Düşmənə əyri qılıncı
Çalsam, çala mənim ilə» (1;Koroğluynan Bolu bəy,c.159)

(«Если ударю по врагу кривой саблей, ударь вместе со мной»)

В огузском языке (одном из наречий древнетюркского языка) сабля называется «*qılıc*» [2,*50*], в казахском языке –

«*kılış*» [8,*100*], в азербайджанском языке – «*qılınc*» [4,*3m134*]. Обычно под этим термином «*qilic/qılıc/kılış/qılınc*» у тюркских народов подразумевается сабля с кривым однолезвийным клинком. Наиболее распространёнными видами сабель в исследуемый период были «*qılınc*», «*pala*», «*şəmsir*». Характерным отличием сабли «*qılınc*» от сабли «*şəmşir*» («*şəm-e şir*» в переводе с персидского языка означает «*коготь льва*») является ярко выраженная елмань («*yılman*») с острым лезвием на ней. Такая же елмань есть и у сабли «*pala*», но «*pala*» имеет клинок несколько шире, чем у сабли «*qılınc*», и более резкий изгиб клинка. В то же время «*şəmşir*» - сильноизогнутая сабля по сравнению с саблей «*qılınc*». Разновидностью сабли «*şəmşir*» является сабля с волнистым лезвием, называемая «*atəş-qılınc*», что означает «*огненная сабля*» [6,*76*].

Знаменитая сабля Кёроглу имела собственное имя, также, как и знаменитые мечи и сабли легендарных героев других народов, таких как знаменитый меч легендарного короля Артура «*Экскалибур*» или же меч не менее легендарного французского рыцаря Роланда «*Дюрандаль*». Сабля Кёроглу звалась «*Misri*», и была выкована она из метеоритного железа. Подобные клинки на Востоке ценились высоко и стоили дорого. Их сравнивали либо с клинками из легендарной дамасской стали, либо индийской литой стали «*вуц*» [5,*1m275*], либо со знаменитыми самурайскими катанами, так, как и эти клинки выковывались из метеоритного или, как говорили в древности, из «*небесного*» железа:

«Hələ uşaqlıqda bir gün Rövşən çöldə oynadığı vaxt yerdən bir daş tapmışdı. Daş balaca idi, amma çox ağır, samballı bir daş idi. Daş işır-işır işıldayır, parıl-parıl parıldayırdı. Rövşən daşı yerdən götürüb, örüşdə otlayan bir buzova atdı. Daş buzova dəymədi, amma buzov onun yelindən yerə yıxılıb öldü...Alı daşı əli ilə yoxladı, o üzünə, bu üzünə çevirdi, bildi ki, bu, göydən düşmüş ildırım parçasıdı... Usta yeddi günə daşdan bir qılınc qayırdı...Vallah bu elə bir qılınc

oldu ki, almas kimi par-par parıldayır, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır... Bunun (ildırım qılıncın) adına Misri qılınc deyərsən...Rövşən qılıncı atasından alıb belinə bağladı» (1;Alı kişi,c.54)

(«Однажды ещё в детстве Ровшан, играясь на пустыре, на земле нашёл один камень. Камень был хотя и небольшим, но очень тяжёлым. Камень неимоверно блестел, излучал свет. Ровшан поднял с земли камень и метнул его в пасшегося на пастбище телёнка. Хотя камень и пролетел мимо теленка, однако, от его вихря теленок упал и умер…Алы пощупал камень руками и понял, что это упавший с небес кусочек молнии…Кузнец семь дней из камня ковал саблю…Боже, какая эта сабля получилась, блестела как алмаз, горела как солнце, освещала как луна…Эту саблю-молнию будешь называть Мисри…Ровшан взял саблю от отца и прикрепил её к поясу»)

Как видим из эпоса процесс производства сабли длительный и немного магический. Сабля куётся кузнецом не один день, исходя из пожеланий заказчика и его анатомических особенностей. В эпосе весьма красочно описан заказ сына Кёроглу - Гасан бека - кузнецу на изготовление сабли для себя:

«Canım usta, mənə bir qılınc qayır,
Nə uzun, nə gödək bir qərar ola» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri, c.320)

(«Дорогой мастер (кузнец), выкуй мне саблю, не длинную и не короткую, а в самый раз»)

В данном эпизоде Гасан бек заказал кузнецу саблю исходя из своих анатомических особенностей, то есть под свой рост и длину рук.

«Dəstəsi şirmayı, özü qoşa nov,
Vuranda ürəkdən xəbərdar ola» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri,c.320)

(«Рукоять сабли (сделай) из накладок в виде полосок (насечек), вдоль клинка (выкуй) параллельные долы, чтобы, когда рубанул (саблей), то от всей души»)

В данном эпизоде, как нам кажется, Гасан бек просит кузнеца выковать классическую тюркскую саблю с анатомической рукоятью. Клинки таких сабель чаще всего плоского сечения, небольшого радиуса кривизны (15-35 мм), по одному долу вдоль клинка с каждой из её сторон, рукоять сабли составлена из накладок в виде полос или насечек, как правило, из рога, яшмы, слоновой кости или дерева. Такая сабля имеет хорошее распределение веса для дуговых ударов с локтя и маховых рассекающих ударов с плеча и локтя [9; *87,206*]. Чему находим подтверждение в следующих эпизодах из эпоса:

«Şahin kimi şikar tutsun yuvada,
Misri qılınc cövlan vursun havada» (1;Durna teli,c.135)

(«Как сокол хватает добычу у гнезда. Так пусть сабля Мисри описывает круги в воздухе»)

В данном случае говорится как раз о тех самых дуговых и маховых рассекающих ударах саблей. При достаточной силе и скорости нанесения этих дуговых и маховых ударов, рассекая воздух, сабля издавала своеобразный звук:

«Qəsdən əlini qılıncın qəbzəsinə atıb sıyırdı, başının üstündə elə fırladı ki, qılınc göy gurultusunnan betər səs verdi» (1; Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi, c.368)

(«Схватившись за рукоять сабли, так ею над головой взмахнул, что сабля издала звук посильнее небесного грома»)

Далее:

«Xorasan poladın yaxşısından seç,
Yaxşısı olmasa yamanından keç» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri,c.320)

(«(Для создания сабли) выбери хорошую хорасанскую сталь, если не будет хорошей, то и плохой не надо)

Для создания сабли имела большое значение сталь, из которой её выковывали. Как мы отмечали ранее, на Востоке славились клинки, произведённые из дамасской стали или индийской литой стали «*вуц*» и не только из них. Видать хорасанская (персидская) сталь, из которой Гасан бек просит кузнеца выковать для него саблю, была на Востоке не менее знаменита вышеприведённых видов стали. Так как славились же на Востоке знаменитые исфаханские (персидские) сабли [8,*101*].

«Hər nəyə vuranda dayanmaya heç,
Ya fil, ya kərkədən, ya da kəl ola» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri, c.320)

(«Чтобы, когда рубанул (саблей), то прошла бы она (сабля), не задерживаясь, будь то слон, или носорог, или бык»)

Отличительной чертой сабли от меча - это объединение разламывающего удара, как в случае с мечом с рассекающим ударом. После разламывающего удара саблей следует «протаскивание» клинка последнего, характерное для рассекающих ударов [9, *94*]. То есть, при нанесении удара саблей кривой клинок разрубает объект, а затем, продолжая движение, выходит из поражённого объекта [2, *32*].

«İraqdı mənzilim, uzaqdı ara,
Suyu çox sərt ola, irəngi qara» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri, c.320)

(«Цель моя дальняя, расстояние большое, чтобы (сабля) была очень крепкой, цвета чёрного»)

В эпосе слово «*qara*» в переводе с азербайджанского языка означает «*черный*» [4,*3m45*]. Однако, в данном случае это слово может иметь несколько значений: во-первых, сабля изготовлена из чёрного металла, во-вторых, сабля не парадная и не украшенная, а простая, в-третьих, в переносном смысле слово «*qara*» означает большую магическую силу [4,*3m45*;38,*79*]. Кроме географического обозначения происхождения стали (как в эпосе «*хорасанская сталь*»),

существовало, и цветовое обозначение стали, из которого создавали оружие. Тому пример эпизоды из эпоса, где это упоминается: «*конный доспех из синего железа*», «*чтобы сабля была цвета чёрного*». Такое цветовое обозначение стали или оружия встречается у тюркских народов. Например, в казахских фольклорных источниках сталь в процессе закаливания приобретала синеватый, белый или красный оттенок. Самая лучшая сталь считалась красного оттенка - «*kızıl almas*» («*красный алмаз*»), затем ценилась сталь белого оттенка - «*ak almas*» («*белый алмаз*») и только низшим по степени была сталь синего оттенка [8, *77*]. Характеристика цвета в традиционной культуре тюрков всегда несла большую смысловую нагрузку, а в составе названий стали или оружия слова, обозначающие их цветовые характеристики, на примере синего и чёрного цветов в эпосе, (как мы показали выше) имеют несколько значений. В том числе, указывают и на прочность данного оружия, сравнивая его, например, с алмазом. Такое сравнение сабли встречаем в следующем эпизоде из эпоса:

«Almazdan qılıncdı, poladdan yeyə,
Çəynərəm dəmiri üfürrəm göyə» (1;Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi,c.387)

(«Из алмаза его сабля, из стали напильник, разжую железо, сплюну в небо»)

В данном эпизоде, вероятнее всего, повествуется о сабле, клинок которого выкован из высокосортной прочной стали: «*из алмаза его сабля*».

Далее:

«Yarı cılxa polad, yarı nalpara,
Qara əqrəb kimi zəhrimar ola» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri,c.320)

(«Чтобы (сабля) была из чистой стали, приспособленная для всадника (конного боя), и (цвет клинка) воронёной как чёрный скорпион»)

В данном эпизоде Гасан бек требует от кузнеца, чтобы клинок сабли был булатным, то есть из чистой воронёной стали без всяких примесей, а сама сабля была приспособлена для боя верхом на коне, то есть для конного боя.

И наконец, завершая свой заказ, Гасан бек просит кузнеца:

«Qayıtmaya ağzı, iti qılovu

Hər nəyə dəyəndə tarimar ola» (1;Koroğlunun Dərbənd səfəri,c.320)

(«К чему ни прикоснулось бы крепкое, наточенное лезвие (сабли), все бы разрушалось»)

В данном эпизоде лезвие сабли обозначено термином «*ağız*» [4;*1m63*].

Так же, как и в следующем эпизоде из эпоса:

«Qılıncın ağzı zağlıdı,

Dostunun yolu bağlıdı» (1;Koroğluynan Ərəb Reyhan,c.205)

(«Лезвие сабли сверкает, дорога друга закрыта»

И чтобы этот клинок действительно сверкал, он требовал особого ухода за собой. Клинок сабли периодически необходимо было натачивать, обтирать и смазывать. Как в эпосе:

«Gəzək dağları-daşdarı,

Sovluyax sər qılışdarı» (1;Pərzad xanımın Çənlibelə gəlməyi, c .265)

(«Прогуляемся по горам, по камням, наточим лучшие сабли»)

или же

«Kankanoğlu təzəcə qılıncını silib qınına qoymuşdu» (1; Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi, c.424)

(«Канканоглы, только почистив саблю, вложил её в ножны»)

Кроме легендарной сабли Кёроглу *«Misri»*, которому подрожали все его удальцы, в эпосе упоминается сабля

«Gizri». Не менее знаменитая, чем *«Misri»* эта сабля была на вооружении у Гизироглу Мустафа бея:

«Hey dəlilərim! Biz yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli idik. İndi Giziroğlu Mustafa bəyin 777 dəlisi də oldu bizim canbir qardaşımız, - deyib bayaqdı Misri qılıncı çıxardı qınından. Giziroğlu Mustafa bəy də bir himə bənd imiş kimi Gizri qılıncı çıxardı qınından. Hər ikisi şəhadət barmağını yaralayıb qanını sıxdılar bir-birinə» (1;Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi,c.279)

(«Эй, мои удальцы! Нас было семь тысяч семьсот семьдесят семь удальцов. «А теперь и Гизироглу Мустафа бей со своими 777 удальцами стал нашим братом», - сказав, выхватил саблю Мисри из ножен. Гизироглу Мустафа бей как будто бы ждал этого момента, выхватил саблю Гизри из ножен. Надрезали они свои указательные пальцы и прижали их, с выступающей из ран кровью, друг к другу»)

И удальца-храбреца Сырт Юсифа:

«Gizri qılıncımı çəkərəm,
Bağrın başını sökərəm,
Tutub qulağın kəsərəm,
Bolu, mən sənin, mən sənin» (1;Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi,c.296)

(«Обнажу свою саблю Гизри, отрублю твою голову, отрежу твое ухо, Болу, я твою (голову), я твое (ухо)»)

Наравне с такой довольно распространённой разновидностью сабли как классическая тюркская сабля «*qılınc*», в эпосе упоминается не менее распространённая на Востоке разновидность сабли - «*zülfüqar*»:

«Bir igidin zatı olsa,
Qolunun qüvvəti olsa,
Meydan görmüş atı olsa,
Zülfüqarı kəskin olu» (1;Koroğluynan Ərəb Reyhan,c.207)

(«Если храбрец будет благородного происхождения, если сила у него будет в руках, если у него будет конь, видавший

ристалище (поединок), то у него и зюльфикар (сабля) острым будет»)

Зюльфикаром называлась легендарная сабля Хазрета Али, зятя и двоюродного брата Пророка Мухаммеда (с.а.), четвёртого праведного халифа. На арабском языке «*зу-л фикар*» означает «*бороздчатый, с волнистыми разводами*» [6,*101*]. В процессе подражания этой сабле на Востоке появилась разновидность сабли с двумя остриями клинка. При этом клинки этих сабель были как с вертикальным, так и с горизонтальным раздвоением острия.

Таким образом, проведённое исследование показывает, что азербайджанский народный эпос «*Кёроглу*» должен рассматриваться как один из важных источников по изучению как военно-технических терминов, так и оружия, и вооружения XVI - XVII веков. Упомянутые в эпосе образцы оружия в целом соответствуют образцам оружия, встречающимся в других письменных источниках, а также в археологических памятниках и музейных коллекциях. Анализ предметов средневекового вооружения даёт важную информацию, как о военной организации, так и об экономике и социальной структуре общества.

Литература

1. Koroğlu. Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İ.Abbaslı, B.Abdulla. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005.
2. Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Военное искусство тюрков в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку, OL, 2014.
3. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, Дайк-Пресс, 2005.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. 4 тома. Москва, Русский язык, 2000.

6. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. Алматы, Дайк-Пресс, 2001.
7. Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Ак-коюнлу – Османская война (1472-1473). Баку, Элм, 2006.
8. Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы, Алматыкитап, 2007.
9. Войцех Заблоцкий. Сабли мира. Москва, АСТ, 2014.
10. Kitabi Dədə Qorqud. Tərcümə və tərtib. S.Əlizadə. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999.
11. Karşılaştırılmalı türk lehçeleri sozlügü (kilavuz kitap). Ankara, Başbakanlık basımevi, 1991.
12. Abdülkadir Donuk. İdari-Askeri ünvan ve terimler. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988

Yusif Şükür oğlu Ağayev

AZƏRBAYCAN XALQ DASTANI “KOROĞLU”NDA VƏSF OLUNAN QILINCLAR

Xülasə: “Koroğlu” Azərbaycan xalqına məxsus qəhrəmanlıq dastanıdır. Bu dastanda feodal zülmünə qarşı qəhrəmanların mübarizəsi, eləcə də vətənə məhəbbət və azadlıq ideyaları öz əksini tapmışdır. Məqalədə dastanda təsvir olunan qəhrəmanların istifadə etdikləri silahlar və silahlanma xüsusiyyətləri təhlil edilir.
Açar sözlər: *Azərbaycan qəhrəmanlıq xalq dastanı, Koroğlu, qılınclar.*

Yusif Shukur oghlu Aghayev

SWORDS CELEBRATED IN THE AZERBAIJANI FOLK EPIC “KOROGHLU”

Summary: "Koroghlu" is a heroic folk epos belonging to Azerbaijan. This epos narrates the heroic struggle between the feudal and heroes epos, as well as the love to motherland. This article is about the analysis of the weapons and arming of epos heroes of this period.

Keywords: Azerbaijan heroic folk epos, Koroghlu, swords.

DOI: 10.52094/VJWS1501

Könül Sadıqova
Nərgiz İsrəfilova
Milli Müdafiə Universiteti
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
nezerlinergiz343@gmail.com

AZƏRBAYCAN YAZILI MƏNBƏLƏRİNDƏ SİLAH ADLARININ TARİXİ-LİNQVİSTİK İNKİŞAFI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında və yazılı mənbələrdə silah adları xüsusi yer tutur. Bu baxımdan silahşünaslıqla bağlı terminlərin təhlil və tədqiqi yazılı mənbələrin, ədəbi dil nümunələrinin və ən ümdəsi hərb tarixinin öyrənilməsi məqsədilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qədim türk yazılı abidələri, "Kitabi-Dədə Qorqud", klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və Səfəvilər dövrünə aid tarixi mənbələr əsasında silahşünaslıqla bağlı terminlər adlarınnn leksik-semantik və üslubi cəhətdən araşdırılmışdır. Tədqiqata əsasən, süngü, qalxan, nizə, toppuz, gürz kimi terminlər türk hərbi leksikasının ən qədim qatını təşkil edir. Sonrakı dövrlərdə müxtəlif dillərdən alınan terminlər mövcud sistemi zənginləşdirmiş, lakin türk mənşəli hərbi lüğəvi fondda öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Məqalədə özəlliklə Səfəvilər dövründə odlu silahların meydana gəlməsi ilə hərbi terminologiyada yeni semantik və funksional dəyişikliklər baş verdiyi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: hərbi leksika, silahşünaslıq, Səfəvilər, Kitabi-Dədə Qorqud, leksik-semantik.

Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasında silah və sursat adları yalnız hərbi anlayışları ifadə edən sözlər deyil, həm də xalqın tarixi, dövlətçilik ənənələri və hərbi mədəniyyətini əks etdirən

mühüm dil faktlarıdır. Bu terminlərin böyük hissəsi yazılı mənbələrdə öz əksini tapmaqla müasir hərbi leksikanın əsasını təşkil etmişdir.

Ən qədim yazılı mənbələr göstərir ki, türk hərb sənətinin əsas silahları süngü, cida, nizə və qalxan olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində və Mahmud Kaşğarinin "Divanü lüğat-it-türk" əsərində kalkan, süngü kimi terminlərin işlənməsi həmin silahların türk cəmiyyətində geniş yayılmasını sübut edir. Bu terminlər yalnız silah adı deyil, həm də qədim türklərin döyüş mədəniyyətini əks etdirən leksik vahidlər kimi çıxış edir.

Türk dillərində silah adlarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların böyük hissəsinin milli mənşəli olmasıdır. Qalxan, cida, süngü kimi terminlər türk dillərinin ortaq leksik fonduna daxildir. Silah terminlərinin bir qismi tarixən semantik inkişaf prosesi keçmişdir: *Süngü* yazılı mənbələrdə "itiuclu deşici aləti" bildirib, sonralar "tüfəngin lüləsinə taxılan ucuşiş silah" mənasında işlənməyə başlamışdır. Sözün fonetik şəklinin dəyişmədiyi, amma leksik-semantik baxımdan məna genəlməsinə müvafiq olaraq məzmunda funksional dəyişiklik meydana gəlmişdir.

Səfəvi-qızılbaş qoşunlarında mükəmməl hücum, həm də mükəmməl müdafizə silahları və təchizatı ilə bağlı araşdırma aparan prof. M.Süleymanov hücum silahları daxilində həmin dövrdə istifadə olunmuş süngünü də aid edir. "*Hücum silahlarına qılıncı, nizəni, mizrağı, baltanı, süngünü, toppuzu, şişpəri, təbərzini, xəncəri, ox-kamanı, müdafiə silahlarına isə dəbilqəni, qalxanı, zireh geyimi və s. aid etmək olar.* [1, s. 309].

Qədim türk hərbi leksikasında "nizə tipli atılan silah növü" kimi *cida* termini öz əksini tapmışdır. "Koroğlu" dastanında bu termin gürz və qalxanla birlikdə işlənərək hərbi silah dəstini təşkil edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da cida leksik vahidinin kontekstində dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından silahlarla obrazların müqayisəsinə praporsional yanaşmanın olduğu tədqiqatlarda öz əksini tapır: *Altmış tutan sür cida, ala uran sür cida nizə*, ... [3, s.45]. Dastanda silah adı kimi verilən *cida* "kütləşmiş" anlamındakı

küdəlmiş, "qızıl" mənasındakı *altun* sözləri ilə tərkib təşkil edir. Əsərdə bu baxımdan silahların bədii təsviri xüsusi diqqət çəkir. "Altmış tutan sür cida", "altmış batman gürz", "ağ tozlıca qatı yay", "ala qalqan", "qara qılınc" kimi ifadələr silahların həm fiziki xüsusiyyətlərini, həm də qəhrəman obrazının gücünü ifadə edən bədii vasitələrdir. Dastanın boylarında silahın ölçüsü, çəkisi və möhkəmliyi də öz əksini tapan nüanslardandır. Məsələn, qeyd etməliyik ki, dastanda nizələrin ən tipikinin "yoğun qamış" gövdəsindən olduğu ehtiva olunmuşdur. Y.Məmmədliyə görə, nizə sözü "Avesta"da *naeza* fonetik şəklində "iti" mənasında işlənmiş və digər dillərə keçmişdir [4, s. 110]. Tədqiqatlardan leksik vahidin milli mənşəli olmasa belə (türk dillərinin areal dil funksiyası daşıması sayəsində) digər dillərə – fars (naçəx, nacəx, nəcək, nəçək, nəçəq) və rus dillərinə (noj) ötürüldüyü məlum olur.

Səfəvilər dövründə isə Şah İsmayılın soyuq silahlara, xüsusilə nizəyə üstünlük verməsi tədqiqatlarda özünü göstərir. Prof. M.Süleymanovun araşdırmaları göstərir ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə yaxınməsafəli döyüş əsas taktiki üsul hesab olunduğundan soyuq silahlar üstün mövqedə idi. Bu səbəbdən qılınc və nizə Səfəvi ordusunun əsas hücum silahları sayılırdı. Müxtəlif orijinal mənbələrə istinad edən tədqiqatçı alim nizənin təkbətək döyüşlərdə Şah İsmayıl və döyüşçüləri tərəfindən istifadə edilən əsas hücum silahı kimi döyüş məharətini nümayiş etdirilməsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb etdiyini, hətta təkbətək döyüşlərdə nizədən istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməsini göstərir və əsaslandırırdı ki, nizə istehsalı sahəsində kifayət qədər ciddi təcrübə əldə edilmişdi [1, s. 310; s. 294-295].

Qalxan "Divanü lüğat-it-türk"də *kalkan, kalkanq* [5, c. 1, 441], "Kitabi-Dədə Qorqud"da *qalqan* fonetik şəkillərində öz əksini tapmışdır. *Qalxan* sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında mütəmadi təsadüf olunan silah növü adıdır. Azərbaycan dastanlarında geniş yayılan bu termin qəhrəman döyüşçünün əsas silah növü kimi xarakterizə olunur: "İgidə lazımdır gürz, qalxan, şeşpər..." ("Koroğlu" dastanı). "Kitabi-Dədə

Qorqud"da birləşmə şəklində "ala qalqan" kimi "böyük qalxan" mənasını ifadə etmişdir: "*Ala qalqan bağını qısa dükdülər*" [3, s.133]. *Qalxan* sözünün semantikasına gəldikdə isə, sözün kökündə "qalxmaq" feili dayanır, ən əsası isə hərbi məzmunun təkcə müdafiə vasitəsindən ibarət olmaması, habelə döyüşçünün status göstəricisi kimi çıxış etməsi tədqiqatlarda ehtiva olunur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, silahşünaslıqla bağlı dil vahidləri çoxəsrlik inkişaf yolu keçməklə hərbi leksikanın və yazılı dil nümunələrinin ən zəngin qatlarından birini təşkil edir.

Nəticə

Yazılı abidələrdən başlayaraq "Divanü lüğat-it-türk", "Kitabi-Dədə Qorqud", klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və Səfəvilər dövrünün tarixi mənbələri silahşünaslıqla bağlı terminlərin ardıcıl inkişafını izləməyə imkan verir. Bu leksik vahidlərin böyük hissəsi türk mənşəli olub, yüzilliklər boyu öz semantik yükünü qorusa da, funksional baxımdan zənginləşmişdir. Xüsusilə, Səfəvilər dövründə odlu silahların tətbiqi yeni terminlərin yaranmasına səbəb olsa da, qalxan, nizə, süngü, cida kimi ənənəvi silah adları hərbi leksikanın əsasını təşkil etməkdədir. Bu faktlar Azərbaycan hərbi leksikasının və ədəbi dil nümunələrinin milli köklər üzərində formalaşdığını, tarixi inkişaf prosesində zəngin terminoloji sistemə çevrilməsini təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Suleymanov, Mehman. Səfəvilər III. Şah İsmayıl Səfəvi. Bakı, Maarif, 2021, 664 s.
2. Koroğlu dastanı. "Lider" nəşriyyatı, – 2005. – 552 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud / redaktor E.Əlibəyzadə, tərt. ed. F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 265 s.
4. Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası / Y.Məmmədli. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1997. – 132 s.

5. Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 1. – 2006.– 512 s.; c. 2. – 2006. – 400 s.; c. 3. – 2006. – 400 s.; c. 4. – 2006. – 752 s.
6. Qasımov, İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, – 2001, 95 s.

THE HISTORICAL-LINGUISTIC DEVELOPMENT AND LEXICAL CHARACTERISTICS OF WEAPON NAMES IN AZERBAIJANI WRITTEN SOURCES

Abstract: Weapon names occupy a significant place in the military terminology of the Azerbaijani language. The study of weapon-related terminology is of great importance for understanding both the history of the language and the military culture of the Azerbaijani people. This article examines the historical development and semantic characteristics of weapon names based on ancient Turkic written monuments, the *Book of Dede Korkut*, classical Azerbaijani literature, and historical sources from the Safavid period. The research demonstrates that terms such as *sword*, *arrow*, *bow*, *bayonet*, *shield*, *spear*, *mace*, and *war club* constitute the oldest layer of Turkic military vocabulary. In later periods, terms borrowed from Arabic, Persian, and subsequently Russian and various European languages enriched the existing terminological system; however, the core lexical stock of Turkic origin retained its dominant position. With the emergence of firearms during the Safavid period, military terminology underwent new semantic and functional transformations.

Keywords: military lexica, weapon names, *Book of Dede Korkut*, Safavid period, lexica-semantics.

DOI: 10.52094/WOFW9016

Səbinə Namazova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Doktorant, müəllim
sabina.namazova@admiu.edu.az

SİLAH TARİXİNİN TƏDQİQİNDƏ TƏBRİZ VƏ MOĞOL MİNİATÜRLƏRİ VİZUAL MƏNBƏ KİMİ

Xülasə: Məqalədə XVI–XVII əsrlərə aid Təbriz və Moğol miniatürləri silah tarixinin tədqiqində vizual mənbə kimi qiymətləndirilmişdir. Miniatürlərdə təsvir olunan qılınc, nizə, yay, qalxan, toppuz, xəncər və odlu silah nümunələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların tipoloji xüsusiyyətləri, istifadə konteksti və informativ imkanları müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Təbriz miniatürləri daha çox dekorativ-kompozisiya xüsusiyyətləri ilə seçildiyi halda, Moğol miniatürlərində silahların konstruktiv və morfoloji xüsusiyyətləri daha realistik şəkildə əks etdirilmişdir. Məqalədə miniatürlərin silah tarixinin rekonstruksiyasında mühüm vizual mənbə olduğu, lakin onların elmi təhlilinin yazılı və maddi mənbələrlə müqayisəli şəkildə aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Məqalənin elmi yeniliyi Təbriz və Moğol miniatürlərinin silah tarixinin tədqiqi baxımından müqayisəli vizual mənbəşünaslıq kontekstində qiymətləndirilməsidir.

Açar sözlər: *Təbriz miniatürü, Moğol miniatürü, silah tarixi, vizual mənbə, mənbəşünaslıq, ikonoqrafik təhlil*

Silah tarixi hərbi tarix, arxeologiya, etnoqrafiya və sənətşünaslığın kəsişməsində formalaşan tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Orta əsr silahlarının tipologiyası, konstruktiv xüsusiyyətləri və istifadə formalarının öyrənilməsində arxeoloji tapıntılar, muzey kolleksiyaları və yazılı mənbələrlə

yanaşı, son dövrlərdə vizual materiallar da mühüm tarixi mənbə kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma miniatür sənətinin tarixşünaslıqda yeni metodoloji aspektdən araşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Əlyazmaların tərkib hissəsi olan miniatürlər yalnız ədəbi mətnlərin illüstrasiyası deyil, həm də dövrün geyim mədəniyyəti, saray həyatı, hərbi təşkilatlanması və silahlanma sistemi haqqında mühüm məlumat mənbəyidir. XVI–XVII əsrlər Təbriz və Moğol miniatür məktəblərində hərbi səhnələr, ov kompozisiyaları və hökmdar təsvirləri geniş yer tutur. Bu əsərlərdə qılınc, nizə, yay, ox, qalxan, toppuz və xəncər kimi silah nümunələrinin sistemli təsviri onların silah tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini artırır. Bununla yanaşı, miniatürlərin tarixi mənbə kimi istifadəsi tənqidi yanaşma tələb edir. Rəssamın bədii üslubu, sifarişçinin ideoloji mövqeyi və kompozisiyanın simvolik xüsusiyyətləri silahların təsvirinə təsir göstərdiyindən, vizual məlumatlar digər mənbələrlə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməlidir. Məqalənin məqsədi Təbriz və Moğol miniatürlərini silah tarixinin tədqiqində vizual mənbə kimi dəyərləndirmək, onların informativ imkan və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin bu materialların elmi təhlilində tətbiq olunan əsas metodoloji yanaşmaları ümumiləşdirməkdir.

Təbriz və Moğol miniatürləri silah tarixinin vizual mənbələri kimi:

Orta əsr İslam kitab sənətində miniatürlərin əsas funksiyası mətni vizual şəkildə tamamlamaq olsa da, onlarda əks olunan məişət əşyaları, memarlıq elementləri və silah nümunələri dövrün maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün qiymətli məlumat verir. Döyüş, ov və saray mərasimlərini əks etdirən kompozisiyalar müxtəlif növ soyuq və uzaqmənzilli silahların təsvirini ehtiva edir. Bununla yanaşı, "Şərq miniatürlərinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, təsvir olunan hadisələr nə qədər qədim tarixi prosesi əks etdirsə də, onlar rəssamın müasir mühitində çatdırılır." (Pugachenkova, 1979). Bir növ təsvir olunan tarixdən aslı

olmayaraq miniatürdəki geyimlər, məkanlar tamamilə rəssamın yaşadığı tarixi prosesi əks etdirir. (Namazova, 2025). Vizual mənbələrin informativliyi fotoqrafik dəqiqlikdən deyil, tarixi dövrə məxsus maddi xüsusiyyətləri əks etdirmək qabiliyyətindən irəli gəlir. Miniatür rəssamı reallığı bədii ənənə və kompozisiya prinsiplərinə uyğun təqdim etdiyindən təsvir müəyyən transformasiyaya məruz qalır. Malozemova və Kurochkin (2018) bu prosesi 1. rəssamın qavrayışı, 2. təsvirin kağıza köçürülməsi və 3. izləyici tərəfindən interpretasiyası mərhələləri ilə izah edirlər. Buna görə də silahların dekorativ işlənməsi şərti xarakter daşısa da, onların konstruktiv tipi, daşınma üsulu və istifadə konteksti etibarlı tarixi informasiya mənbəyi hesab oluna bilər.

Təbriz və Moğol miniatür məktəbləri bu baxımdan müqayisəli tədqiqat üçün zəngin material təqdim edir. Hər iki məktəb ortaq bədii ənənədən qaynaqlansa da, fərqli siyasi və mədəni mühitdə inkişaf etdiyindən silahların təsvir prinsiplərində müəyyən fərqlər yaranmışdır. Təbriz miniatürlərində silahlar daha çox kompozisiyanın dekorativ ritmini tamamlayan element kimi təqdim olunur, Moğol miniatürlərində isə müşahidəyə əsaslanan realist yanaşma nəticəsində onların konstruktiv və bəzək xüsusiyyətləri daha dəqiq işlənmişdir. Eyni zamanda, hər iki məktəbin miniatürləri əsasən saray sifarişi ilə yaradıldığından onların ideoloji xarakteri nəzərə alınmalıdır.

Təbriz və Moğol miniatürlərində silah təsvirlərinin vizual mənbəşünaslıq baxımından təhlili: **Silah tarixinin tədqiqində miniatürlərin dəyəri yalnız konkret silah nümunələrini təsvir etməsində deyil, onların istifadə mühitini, funksional təyinatını və sosial məzmununu vizual şəkildə əks etdirməsindədir. Bu baxımdan Təbriz və Moğol miniatürləri silahlanma mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün bir-birini tamamlayan mühüm mənbələr hesab edilə bilər.**

XV–XVI əsrlərə aid Təbriz miniatürlərində, xüsusilə Nizaminin "*Xəmsə"*si və Firdovsinin "*Şahnamə"*si üçün

hazırlanmış kompozisiyalarda qılınc, nizə, yay, ox, qalxan və toppuz geniş təsvir olunur. Alexanderin qeyd etdiyi kimi, "Miniatürlərdə bütün silahlar təsvir olunmasa da, ən vacibləri təsvir olunub. Rəssamlar onları təsvir edərkən təxəyyüllərindən də istifadə etdikləri üçün bəzən silahlar real detallarla göstərilir, bəzən isə gözəllikləri vurğulanır və əsl görünüşləri arxa plana keçir." (Alexander, 2015, s. 128). Buna baxmayaraq, qılıncların əyri tiyəsi, dairəvi qalxanlar və ox qablarının daşınma forması kimi detallar silahların tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ümumən, XV–XVI əsr Təbriz miniatürlərində "əyri tiyəli qılınclar üstünlük təşkil edir" (Əhmədov, 2015).

Nizə təsvirləri də Təbriz miniatürlərində mühüm yer tutur. Məsələn, *"Qaran süvari döyüşü zamanı Barmanı atdan salır"(Bax. Şəkil 1)* kompozisiyasında sadə nizə nümunəsi təqdim olunur. Ümumilikdə isə "*Şahnamə"* miniatürlərində həm sadə, həm də tuğlu nizələrə rast gəlinməsi həmin dövrün hərbi silahlanmasının müxtəlifliyini əks etdirir.

Toppuz təsvirləri arasında *"Teymuraz və divlər" (Bax. Şəkil 2).* miniatürü diqqəti cəlb edir. Burada pələng başlı toppuz təsvir edilmişdir. Oxşar ikonografik xüsusiyyətlər *"Feridunun Zəhhəki toppuzla məğlub etməsi" ni (Bax. Şəkil 3)* əks etdirən miniatürdə də müşahidə olunur. Burada isə öküz başlı toppuza rast gəlirik. Bu nümunələr göstərir ki, toppuz yalnız döyüş silahı deyil, eyni zamanda qəhrəmanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi təqdim edilmişdir.

Moğol miniatürlərində müşahidəyə əsaslanan təsvir prinsipi daha qabarıqdır. Xüsusilə XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərinə aid saray əlyazmalarında silahların konstruktiv xüsusiyyətləri, istifadə materialları və bəzək elementləri yüksək dəqiqliklə işlənmişdir. Bu miniatürlər türk-monqol hərb ənənələri, Hindistan silah sənətkarlığı və barıtlı silah texnologiyalarını vahid kompozisiyada əks etdirir. Əkbər və Cahangir dövrünə aid əlyazmalarda qılınc, yay, nizə, qalxan və odlu silahların realist təsviri Moğol sarayında müşahidəyə əsaslanan təsvir ənənəsinin inkişafını göstərir. Vermanın (2016) qeyd etdiyi kimi,

"*Baburnamə"* miniatürləri maddi mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbədir. Burada ox, yay, nizə, toppuz və qalxan kimi ənənəvi silahlarla yanaşı, təkərli lafetlərə quraşdırılmış toplar və fitilli tüfənglər (matchlock) də təsvir edilmişdir *(bax. şəkil 4)*. Miniatürdə həmçinin Baburun Osmanlı hərbi mütəxəssislərinin təsiri ilə Panipat döyüşündə tətbiq etdiyi zəncirlərlə birləşdirilmiş döyüş arabaları və onların arxasında yerləşdirilən odlu silah mövqeləri də əks olunmuşdur.

"Əkbərnamə" miniatürlərində odlu silahlara aid detallar daha dəqiq işlənmişdir. Alexanderin (2015, s. 284) təsvir etdiyi kompozisiyada *"Əkbərin Racput lideri Caymala atəş açması" (Bax. Şəkil 5).* səhnəsində döyüşçünün kəmərinə taxılmış əyri formalı barıt qabı və uzun fitilli narıncı tüfəng aydın şəkildə göstərilmişdir. Belə təsvirlər odlu silahların yalnız mövcudluğunu deyil, onların istifadə avadanlıqlarını da müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Moğol miniatürlərində soyuq silahların tipoloji xüsusiyyətləri də kifayət qədər real əks etdirilmişdir. XVII əsrə qədərki əlyazmalarda Hindistan mənşəli çilanum tipli xəncərlərin "uzunsov, iki yana açılan qəbzəsi, vazavari dəstəyi və yuxarı əyilmiş qoruyucu hissəsi" (Alexander, 2015, s. 209) aydın seçilir. Bu xüsusiyyətlər miniatürlərin silahların morfoloji rekonstruksiyası üçün mühüm vizual material olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, Moğol miniatürləri də digər vizual mənbələr kimi tənqidi yanaşma tələb edir. Döyüş və epik süjetlərdə silahların ölçü və proporsiyaları bədii kompozisiyanın tələblərinə uyğun dəyişdirilə bilər, hökmdar təsvirlərində isə silahlar çox vaxt hakimiyyət və legitimliyin rəmzi kimi təqdim olunur. Buna görə miniatürlərdən əldə edilən məlumatların yazılı mənbələr, arxeoloji tapıntılar və muzey kolleksiyaları ilə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi zəruridir.

Nəticə

Beləliklə, Təbriz və Moğol miniatürləri XVI–XVII əsrlərin silahlanma mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm vizual mənbələrdən biri kimi çıxış edir. Bu miniatürlər silahların tipoloji

xüsusiyyətləri, istifadə konteksti və sosial-siyasi funksiyası haqqında qiymətli məlumat versə də, onların elmi dəyəri yalnız digər mənbələrlə müqayisəli təhlil əsasında obyektiv qiymətləndirilə bilər. Müqayisə göstərir ki, Təbriz miniatürləri silahları daha çox dekorativ-kompozisiya bütövlüyünün elementi kimi təqdim etdiyi halda, Moğol miniatürlərində onların konstruktiv və morfoloji xüsusiyyətləri daha dəqiq əks etdirilmişdir. Bu fərqlər hər iki məktəbin silah tarixinin tədqiqində bir-birini tamamlayan vizual mənbələr kimi əhəmiyyətini artırır və onların ikonografik, tarixi və mənbəşünaslıq baxımından kompleks şəkildə araşdırılmasının zəruriliyini göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alexander, D. G., with contributions by Pyhrr, S. W., & Kwiatkowski, W. (2015). *Islamic arms and armor in the Metropolitan Museum of Art*. The Metropolitan Museum of Art.
2. Əhmədov, S. A. (2015). XV–XVI əsrlər Təbriz miniatür məktəbinin miniatürlərində silah və silahlanma. *Avropa Elmi, (7–8),* 14–18.
3. Baghirov, E. (2020). Azerbaijan and Iran's battle genre in the classical period Turkic dynasties rule of miniature painting in XIV–XVI centuries. *International Journal of Scientific and Research Publications, 10*(12). https://doi.org/10.29322/IJSRP.10.12.2020.p10878
4. Kansoy, U. (2025). Bâbürlü İmparatoru Ekber Şâh'ın şahsî silahları. *Harp Tarihi Dergisi, 11*, 25–80. https://doi.org/10.61348/htde.1566071
5. Malozemova, E., & Kurochkin, A. (2018). *Osobennosti metodologii issledovaniya persidskoi i indiiskoi miniatyury kak istochnika po izucheniyu istorii oruzhiya* [Особенности методологии исследования персидской и индийской миниатюры как источника по изучению истории оружия]. *Istoricheskoe Oruzhievedenie (Historical Weapons Research), (5–6),* 32–57.

6. Namazova, S. (2025). Ecological feminist perspectives on the representation of the synergy between nature and women in the context of the Tabriz miniature art school. In *Proceedings of the Contribution of Culture to Ecological Sustainability (CCES 2024)* (pp. 265–278). Atlantis Press.
7. Pant, G. N. (1989). *Mughal weapons in the Baburnama*. Agam Kala Prakashan.
8. Pugachenkova, G. A. (1979). *Sredneaziatskie miniatyury (XVI–XVIII vekov v izbrannykh obraztsakh)*. Glavnaya Redaktsiya Entsiklopediy.
9. Verma, S. P. (2016). *The illustrated Baburnama*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315660943
10. Yürük, E. (2022). Gelişen teknoloji, değişen savaş: Babür Şah'ın Hindistan'daki savaşlarında ateşli silahların rolü. *Savunma Bilimleri Dergisi*, *21*(2), 233–259. https://doi.org/10.17134/khosbd.1170358

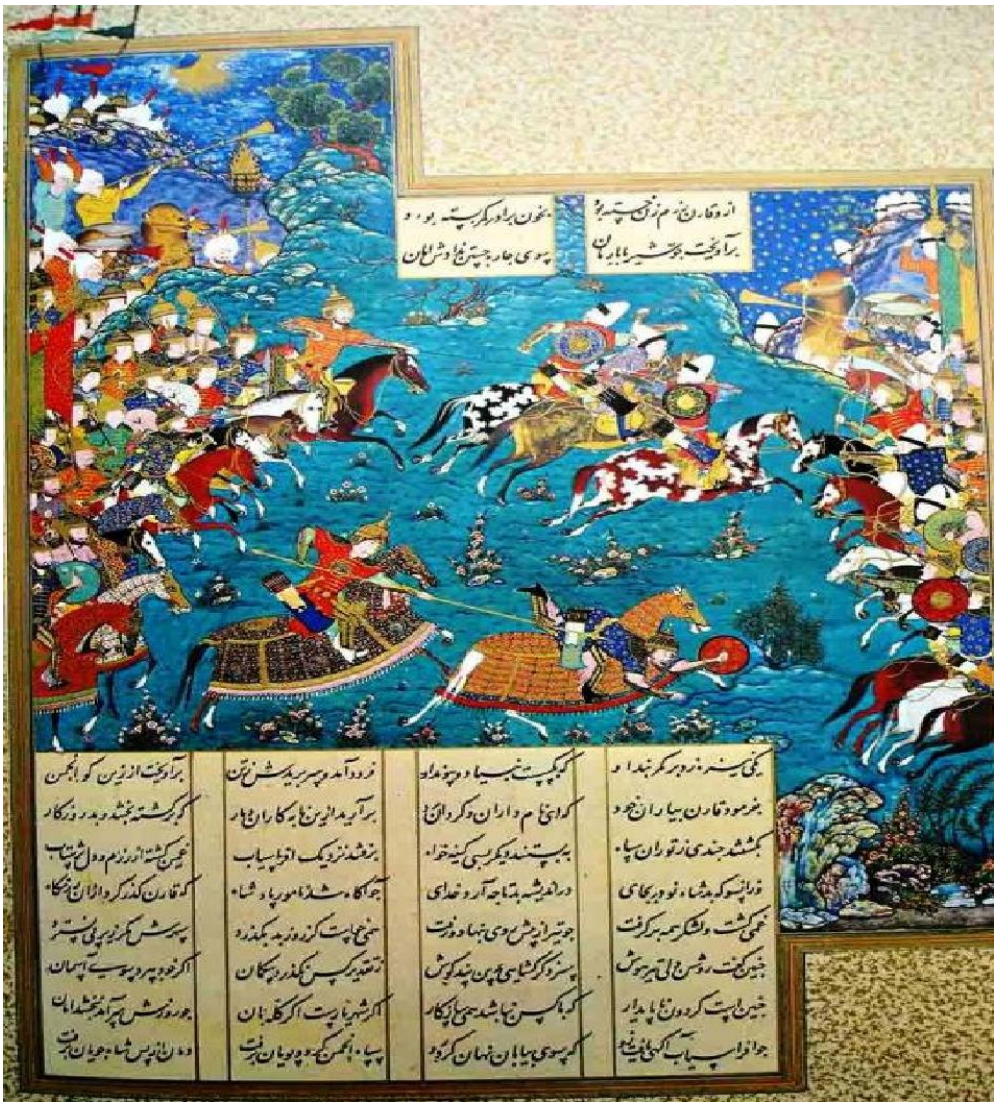
Sabina Namazova

TABRIZ AND MUGHAL MINIATURES AS VISUAL SOURCES FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF ARMS

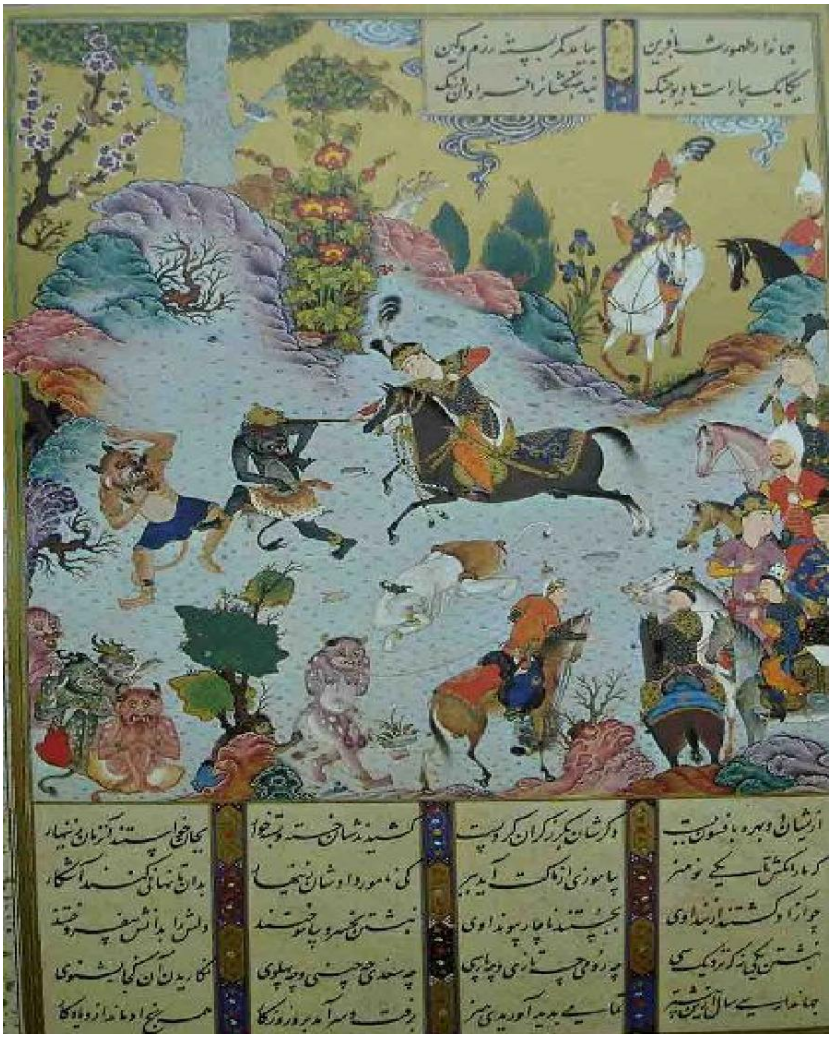
Summary: This article evaluates sixteenth- and seventeenth-century Tabriz and Mughal miniatures as visual sources for the study of the history of arms and armament. The depictions of swords, spears, bows, shields, maces, daggers, and firearms are comparatively analyzed to identify their typological characteristics, contexts of use, and informational value. The findings indicate that, while Tabriz miniatures are distinguished primarily by their decorative and compositional qualities, Mughal miniatures present the structural and morphological features of weapons in a more realistic manner. The study argues that miniatures constitute an important visual source for reconstructing the history of arms and

armament; however, their scholarly interpretation requires critical comparison with written and material evidence. The scientific novelty of the article lies in its comparative evaluation of Tabriz and Mughal miniatures within the framework of visual source studies for research on the history of arms and armament.

Keywords: *Tabriz miniature painting, Mughal miniature painting, history of arms and armament, visual source, source studies, iconographic analysis.*

Şəkil 1. Qaran süvari döyüşü zamanı Barmanı atdan salır. Təhmasibin Şəhnaməsi, Təbriz miniatür məktəbi. Rəssam: Mir Seyid Əli (1510-1572), miniatür foliosu, təqribən 1535

Şəkil 2. Teymuraz Divləri Məğlub Edir: Şah Təhmasibin Şahnaməsi, Təbriz miniatür məktəbi. Rəssam: Sultan Məhəmməd. miniatür foliosu, təqribən 1525. Metropolitan muzeyi.

https://www.metmuseum.org/learn/educators/curriculum-resources/art-of-the-islamic-world/unit-five/chapter-three/featured-works-of-art/image-28

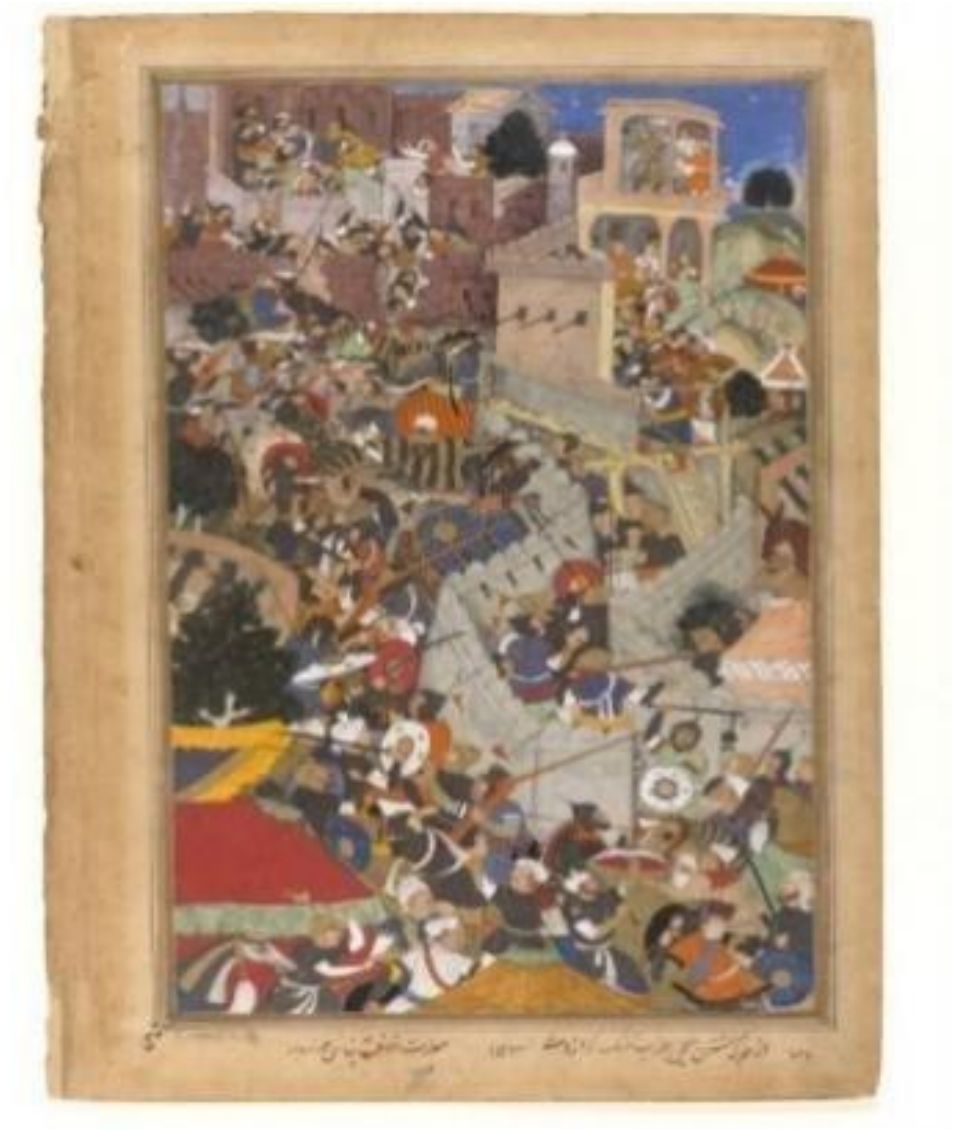
Şəkil 3. Firidun Zəhəki öküzbaşlı toppuzla vurur: Şah Təhmasibin Şahnaməsi, Təbriz miniatür məktəbi, təxminən 1525. Kağız

üzərində qeyri-şəffaf suluboya, mürəkkəb və qızıl. Freer İncəsənət Qalereyası F1996.2

Şəkil 4. Baburnamə (1598), Panipat döyüşü, Moğol miniatür məktəbi

http://www.harekrsna.com/sun/features/04-10/features1695.htm

Şəkil 5. "Əkbərin Racput lideri Caymala atəş açması", Əkbərnamə. (1590-95) Moğol miniatür məktəbi. Viktoriya və Albert muzeyi.
https://collections.vam.ac.uk/item/O9616/akbar-and-jaimal-painting/

DOI: 10.52094/GHHB6535

Sotnikova Mariam Vitalyevna
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi
Sənətşünas,
“Təsviri incəsənət tarixi və nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə magistr
Fond şöbəsinin elmi işçisi
mariamsotnk@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ” ƏSƏRİNDƏ QILINCIN SEMANTİKASI

Xülasə: Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində qılınc obrazı orta əsr Azərbaycanının hərbi mədəniyyətinin əksi və əsərin bədii sisteminin mühüm elementi kimi tədqiq olunur. Beş poemada qılınca dair nümunənin təhlili əsasında onun əsas funksiyaları – hərbi mədəniyyət elementi, hakimiyyət və ədalət simvolu, bədii obraz və məhəbbət simvolikasının tərkib hissəsi kimi xüsusiyyətləri araşdırılır. Göstərilir ki, Nizaminin yaradıcılığında qılınc yalnız real silah deyil, həm də qanuni hakimiyyətin, mənəvi məsuliyyətin və əxlaqi seçimin rəmzidir. Nəticədə qılınc obrazının çoxmənalılığı və onun Nizaminin fəlsəfi baxışlarının ifadəsində mühüm rolu müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Xəmsə, qılınc, hərbi mədəniyyət, Azərbaycan silahı, simvolika, bədii obraz*

Orta əsrlər Azərbaycanının hərbi mədəniyyəti ictimai və siyasi həyatın mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Silah yalnız müharibə aparmaq vasitəsi deyil, həm də hakimiyyətin, döyüş şücaətinin və yüksək ictimai mövqenin simvolu kimi çıxış edirdi. Məhz buna görə də onun obrazları yalnız tarixi mənbələrdə deyil, həm də bədii ədəbiyyatda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu

təsəvvürləri araşdırmağa imkan verən ən mühüm əsərlərdən biri də Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sidir.

Beş poemadan ibarət olan "Xəmsə" yalnız dünya ədəbiyyatının görkəmli nümunəsi deyil, həm də XII əsrin dünyagörüşünü, mədəniyyətini və ictimai ideallarını öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Əsərin poetik formasına baxmayaraq, Nizaminin yaratdığı çoxsaylı bədii obrazlar dövrün hərbi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini izləməyə və müxtəlif silah növlərinə verilən əhəmiyyəti anlamağa imkan verir. Onların arasında xüsusi yeri qılınc tutur - bu predmet əsərlərdə praktiki təyinatından kənara çıxaraq dərin simvolik məna qazanır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən geniş tədqiq olunsa da, qılınc obrazı indiyədək müstəqil tədqiqat obyekti kimi ayrıca araşdırılmamışdır. Təqdim olunan tədqiqat bu boşluğu qismən doldurmağı qarşıya məqsəd qoyur və qılınc obrazının «Xəmsə»dəki funksional və simvolik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təhlil edir.

Bu tədqiqatın məqsədi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində qılınc obrazını təhlil etmək və onun orta əsr Azərbaycan hərbi mədəniyyəti kontekstində əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün poemaların mətnlərində qılınca dair bütün qeyd olunan nümunələr araşdırılıb (onların sayı dörd yüzdən çox olmasına görə, məqalədə ən səciyyəvi beytlər əks olunub). Məqalədə bu nümunələr bir neçə tematik qrupa bölünmüşdür: qılınc hərbi mədəniyyət elementi kimi, hakimiyyət və ədalət simvolu kimi, bədii obraz kimi və məhəbbət simvolikasının elementi kimi. Məhz belə təsnifat bu obrazın çoxmənalılığını daha dolğun şəkildə açmağa imkan verir.

İlk növbədə qılınc real silah nümunəsi kimi çıxış edir. Döyüş səhnələrində Nizami onu yay, ox və nizə ilə yanaşı əsas silah növlərindən biri kimi təsvir edir. Xüsusilə belə təsvirlər "İskəndərnamə" poemasında daha parlaq şəkildə təqdim olunur; burada müxtəlif silahların sadalanması orta əsr döyüşünün real mənzərəsini yaradır və hərbi işin mürəkkəb təşkilini vurğulayır.

Qılıncdan, toppudan, süngüdən, oxdan
Sülh aradan çıxıb getmişdir çoxdan.

(İskəndərin Zəngibar şahına xəbər göndərməsi, «Şərəfnamə», s. 93)

Bununla belə, qılınc digər silah növlərindən xüsusi olaraq ayrılmır, ümumi hərbi kompleksin ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Eyni zamanda Nizami qılıncın hazırlanması prosesinə də diqqət yetirir. Belə təsvirlər silah istehsalının yüksək inkişaf səviyyəsini və sənətkarların əməyinə olan hörməti göstərir. Qılınc sadəcə müharibə vasitəsi deyil, böyük peşəkarlıq nəticəsində yaranan bir sənət nümunəsi kimi təqdim olunur.

Lakin Nizami hərbi gücü ideallaşdırmır. Bir sıra beytlərdə o, silahın ədalətsiz şəkildə tətbiq edilməsini pisləyir, qılıncı mənasız qan tökülməsi və günahsız insanların məhv olması ilə əlaqələndirir. Bununla belə, tənqid silahın özünə deyil, gücdən mənəvi prinsiplərə zidd istifadə edən insana yönəlir. Beləliklə, şair ədalətin qorunması naminə həyata keçirilən qanuni mübarizəni qəddarlıq və özbaşınalıqla qarşılaşdırır.

Beləliklə, təhlilin ilk mərhələsində qılınc orta əsr Azərbaycanının maddi və hərbi mədəniyyətinin mühüm elementi kimi təqdim olunur. O, dövrün silahlanma sistemi, döyüşçülük məharəti və hərbi işin təşkili haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Bununla yanaşı, Nizami tədricən bu obrazın mənasını genişləndirərək onu hakimiyyət, mənəvi məsuliyyət və ədalət anlayışları ilə bağlı simvola çevirir. Tədqiqatın növbəti mərhələsi məhz bu aspektə həsr olunur.

Tədqiqatın növbəti istiqaməti qılıncın simvolik mənası ilə bağlıdır. Əgər döyüş səhnələrində o, silah elementi kimi çıxış edirsə, ictimai-siyasi kontekstdə qılınc hakimiyyət, qanunilik və ədalət anlayışlarını ifadə edir. Nizaminin bədii dünyasında qılınca sahib olmaq yalnız hərbi güc deyil, həm də dövləti qorumaq, ictimai nizamı təmin etmək və xalqın taleyi qarşısında məsuliyyət daşımaq hüququ deməkdir.

Bu baxımdan "Şərəfnamə" poemasında qılınc və tac qarşılaşdırması xüsusilə diqqətəlayiqdir. Tac qanuni hakimiyyəti simvolizə edir, lakin məhz qılınc həmin hakimiyyətin əldə olunması və qorunması vasitəsinə çevrilir. Bununla şair vurğulayır ki, dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək və qanunu qorumaq bacarığı olmadan hakimiyyət mümkün deyil. Bununla yanaşı, Nizami daim xatırladır ki, güc mütləq dəyər deyil. Hərbi qüdrət mənəvi prinsiplərə və ilahi ədalətə tabe olmalıdır. Bu fikir "Xəmsə"nin bir çox poemalarından keçir və şairin dünyagörüşünün əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Maraqlıdır ki, Nizami dəfələrlə insan qüdrətinin faniliyi mövzusuna müraciət edir.

Qılınclı ərlərin ki, düşərdi qalxanları,
Məzarına kərpicdən döşərdi "qalxanları".

(Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti,"Sirlər xəzinəsi", s. 60)

Beləliklə, qılınc yalnız gücü deyil, həm də insanın zaman, tarix və Tanrı qarşısında məsuliyyətini simvolizə edir. Bu, Nizami yaradıcılığının fəlsəfi dərinliyini göstərir; burada xarici qələbə hər zaman mənəvi dəyərlər prizmasından qiymətləndirilir.

Nümunələrin növbəti qrupu qılınc obrazının bədii transformasiyasını nümayiş etdirir. Burada silah artıq yalnız maddi mədəniyyət predmeti olmaqdan çıxır və poetik ifadənin mühüm vasitəsinə çevrilir. Çoxsaylı təşbehlərin əsasını onun xarakterik xüsusiyyətləri — itiliyi, parıltısı, möhkəmliyi və forması təşkil edir. Məhz bu xüsusiyyətlər sayəsində qılınc parlaq bədii obrazların yaradılmasına kömək edir.

Məsələn, dağ zirvəsi qılınc tiyəsinə bənzədilir və bu, onun sərtliyi və keçilməzliyi haqqında təsəvvürü gücləndirir. Başqa bir nümunədə qılınc süsən çiçəyi ilə müqayisə edilir; burada təbiətin gözəlliyi ilə silahın öldürücü gücü arasında ziddiyyət yaranır. Xüsusilə qış mənzərəsinin təsviri diqqətəlayiqdir; burada buz təbəqələri iti qılınclara bənzədilir. Bütün bu nümunələrdə qılınc artıq təsvirin əsas obyekti deyil — o, təbiət hadisələrini və ətraf aləmi daha dəqiq ifadə etməyə imkan verən bədii vasitəyə çevrilir.

Şaxtanın gücündən donmuşdu hər yan,
Qılınc yaradırdı ipək sulardan.

(Xosrovun ova getməsi və oradan Şirinin qəsrinə tərəf at çapması,
"Xosrov və Şirin", s. 350)

Qılınc obrazının ən maraqlı transformasiyası "Leyli və Məcnun" poemasında müşahidə olunur. Yalnız burada qılınc hərbi mövzudan tamamilə uzaqlaşaraq məhəbbət simvolikasının bir hissəsinə çevrilir. Məhəbbət insan qəlbini yaralaya bilən, iztirab gətirən və eyni zamanda insanı mənəvi cəhətdən dəyişdirən qılınca bənzədilir. Burada söhbət artıq fiziki gücdən deyil, insanın daxili yaşantılarından gedir. Bu yenidən mənalandırma Nizaminin bədii ustalığını göstərir; şair silah obrazını hərbi mədəniyyət sahəsindən insan hissləri dünyasına köçürür.

Məcnunun öz düşüncələri xüsusi diqqətə layiqdir. Qəhrəman məhəbbətin qılınca bənzədilməsi fikrini qəbul etmir. Onun fikrincə, həqiqi sevgi qəlbdə yaranır və zorakılıq və ya ağrı verməklə izah edilə bilməz.

"Demə məhəbbətə qılıncdan iti
Ürəkdir yaradan bu məhəbbəti"

(Məcnunun atasına cavabı, "Leyli və Məcnun", s. 94)

Lakin poemanın sonunda qılınc yenidən mənəvi hökm simvolu kimi meydana çıxır. Sevgilisi uğrunda özünü qurban verməkdən imtina etmək mənəvi zəiflik kimi qiymətləndirilir və qınanır.

"Bir baş verilməsə canana qurban,
Qılınca və teştə layiqdir, inan."

(Məcnunun atasına cavabı, "Leyli və Məcnun", s. 94)

Beləliklə, eyni obraz tamamilə yeni məna qazanır və bu, Nizaminin bədii təfəkkürünün qeyri-adi çevikliyini təsdiq edir.

Tədqiqatın yekununda belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Xəmsə"də qılınc obrazı çoxşaxəli bədii sistem təşkil edir. Nizaminin əsərlərində o, real silah predmetindən hakimiyyət,

ədalət, mənəvi məsuliyyət və insanın daxili aləmi simvoluna qədər inkişaf yolu keçir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi adi maddi mədəniyyət predmetini universal bədii obraza çevirir və bu obraz vasitəsilə müharibə və sülh, güc və ədalət, məhəbbət və mənəvi seçim haqqında öz təsəvvürlərini açır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nizami Gəncəvi. Iskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 432 səh.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 səh.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.
4. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 səh.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 256 səh.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 264 səh.
7. Мир-Багирзаде, С. А. Творчество Низами Гянджеви как сокровищница мировой культуры // Dövlət və din. — 2021. — № 1 (68). — С. 93–99.

Summary: This article examines the image of the sword in Nizami Ganjavi’s Khamsa as a reflection of the military culture of medieval Azerbaijan and an important element of the work’s artistic system. Based on an analysis of references to the sword throughout the five poems, the study explores its main functions as an element of military culture, a symbol of power and justice, a poetic image, and a component of love symbolism. It is demonstrated that in Nizami’s works the sword represents not only a real weapon but also a symbol of legitimate authority, moral responsibility, and ethical choice. The study concludes that the

multifaceted image of the sword plays a significant role in expressing Nizami's philosophical views.

Keywords: *Nizami Ganjavi, Khamsa, sword, military culture, Azerbaijani weapons, symbolism, poetic image.*

DOI: 10.52094/ICBF1256

Dr. Öğr. Üyesi Demet Örnek
Beyza İrem Akbay
Hacı Bayram Veli Universiteti,
Ədəbiyyat fakültəsi
Sənət tarixi bölməsinin müəllimi
demet.ornek@hbv.edu.tr

SURNÂME-İ VEHBİ MİNYATÜRLERİNDEKİ NAKKAŞ LEVNİ'YE AİT ATEŞLİ SİLAH TASVİRLERİ

Xülasə: Surnâme-i Vehbi, Sultan III. Ahmed döneminin ihtişamını, eğlence anlayışını ve tören geleneklerini yansıtırken, içerdiği minyatürlerle de Osmanlı görsel kültürünün seçkin örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Surnâme-i Vehbi eserinde yer alan ateşli silahların, tamamen şematik ya da sembolik unsurlar olmaktan öte, dönemin gerçek silah formlarına belirli ölçülerde paralellik gösterdiği kesindir. Özellikle top arabaları, namlu biçimleri, tüfek uzunlukları ve kullanım şekilleri gibi ayrıntılar, sanatçının gözleme dayalı gerçekçi yaklaşımını destekleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Surnâme minyatürlerinde yer alan Levni'ye ait ateşli silah tasvirleri top ve tüfekler olarak sınırlı kalmakla birlikte, konularına göre; şenlik öncesi meydan manzarasında bir, padişaha hediyelerin sunulmasında bir, gösteri sahnelerinde dokuz, esnaf loncalarının düzenledikleri esnaf alaylarında dokuz olmak üzere yirmi tam sayfa minyatürün konusunu oluşturmaktadır. Nakkaş İbrahim'e atfedilen diğer kopyasında ise ateşli silahlar, gösteri sahnelerinde toplar ve tüfekler olarak sınırlıdır. Minyatürlerde görülen top ve tüfeklerin biçimsel özellikleri, dönemin askeri donanımı hakkında bilgi vermenin yanı sıra Osmanlı görsel kültüründe güç, ihtişam ve tören anlayışının temsil biçimini de göstermektedir. Kara ve deniz savaşlarına özgü top türlerinin, tören ve gösteri bağlamı kapsamında dahi ayrıntılı biçimde resmedilmiş olması, bu unsurların yalnızca dekoratif değil, aynı zamanda temsili ve

belgesel bir işleve sahip olduğunu düşündürmektedir. Özellikle top arabalarının sevk ve kullanım pratiklerine, kale toplarının savunma düzeneklerine, gemi toplarının deniz gücüne ve tüfek tasvirlerinin ise kara leventleri unsurlarına işaret etmesi, minyatürleri yalnızca estetik kompozisyonlar olmaktan çıkararak askeri tarih açısından okunabilir görsel kaynaklar haline getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Surnâme, Levni, Minyatür, Ateşli Silahlar, Top, Tüfek*

Osmanlı Dönemi minyatür sanatı tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Surnâme-i Vehbi, III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününü konu almaktadır. Eserdeki Nakkaş Levni'ye ait minyatürler, sanatçının kısıtlı perspektif denemeleri, ritmik kompozisyonları, detaylı ve gerçekçi üslubu ile yazılı metnin görsel bir yansıması niteliğini kazanmıştır. Levni'nin pek çok sayfada yer verdiği ateşli silah tasvirleri gerek şenlik dokusundaki önemine gerekse dönemin silahlı birliklerinin saptanmasına imkân vermesi sebebiyle önem arz etmektedir. Bu çalışmada, ateşli silahların yer aldığı minyatürlerde incelenen topların ve tüfeklerin, dönemin askeri teçhizatına ve askeri birliklerine dair bilgiler içermesi bakımından önemine değinilmiş, aynı zamanda Levni öncesi Osmanlı minyatürlerinde görülen ateşli silah tasvirleri incelenmiş, özellikle top ve tüfeklerin betimleniş biçimi bakımından farklılıklar ortaya konulmuştur.

Osmanlı minyatür sanatı, yalnızca estetik bir ifade biçimi değil, aynı zamanda dönemin siyasi, askeri, sosyal ve kültürel yapısını belgeleyen önemli bir görsel tarih belgesi niteliğindedir. Levni, Osmanlı minyatür sanatında klasik üslup gelenekleri ile Batılılaşma etkileri arasında köprü oluşturan önemli bir sanatçı olarak kabul edilmektedir. Levni'ye ait minyatürler, şenlik düzeni, tören alayları, eğlenceler, esnaf geçitleri, askeri unsurlar ve çeşitli teknik donanımları ayrıntılı biçimde yansıtması bakımından dikkat çekmektedir. Levni'ye ait minyatürlerde klasik dönem minyatür

üslubunun yerleşmiş kalıplarının yerini artık yeni bir üslubun aldığı açıkça görülmektedir. Bu minyatürler arasında yer alan ateşli silah tasvirleri ise dönemin askeri teknolojisi ve görsel kültürü açısından önemli veriler sunmaktadır. Ateşli silahlar, Osmanlı askeri teşkilatının gelişiminde belirleyici rol oynayan unsurlardan biri olmuştur. Top ve tüfek gibi ateşli silahlar yalnızca savaş meydanlarında değil, aynı zamanda devletin ihtişamını ve gücünü simgeleyen törenlerde de görünür hale gelmiştir.

Ateşli silahların dünya tarihinde ortaya çıkışı, askeri teknolojilerde köklü bir dönüşümün başlangıcını temsil etmektedir. Bu dönüşümün ve gelişimin temelinde yer alan barutun icadı üzerine çalışma yapan araştırmacılar, havai fişeklerde kullanılan barutun, 10. yüzyıldan önce ilk defa Çinliler tarafından bulunduğuna ve barutun ilk etapta eğlence ve benzeri gösterilerde kullanıldığına kanaat getirmektedir (Aydüz, 2004, s. 265). Barutun kullanılması büyük ölçüde Haçlı seferlerinden sonra gelişme göstermiştir. Doğu ile Batı'nın birçok anlamda etkileşim içerisinde olmasını sağlayan bu seferler sırasında barutun patlayıcı gücü, İspanya'daki Endülüs Emevi Devleti aracılığı ile tüm Batı Avrupa'da tanınmaya başlamıştır (Şakiroğlu, 1992, s. 93).

İlk defa Çinliler tarafından tanınan, Hint Kar'ı, Çin Kar'ı olarak bilinen Güherçile tüccarlar, gezginler ve savaşlar yolu ile doğu ülkelerinden, İslam ülkelerine ve Batıya yayılmıştır. Kimyasal bileşimi potasyum nitrat (KNO3) olan ve havanın oksijenine ihtiyaç duymadan, bileşimindeki oksijenle yanan güherçile ateşli silahların kullanılmasında temel faktör olan barutun bileşimindeki üç ana unsurdan biridir (Eralp, 1993, s. 101). "Grejuva ateşi" de denilen bu yanıcı maddenin tarifi uzun yıllar boyunca saklanmış, özünün güherçile olduğu, bunun kükürt ve zift maddelerinin neft yağı ile karıştırılmasıyla elde edildiği daha sonraki dönemlerde keşfedilmiştir (Özcan, 1991, s. 57).

Barutun yayılışı sadece bir teknik bilginin aktarımı değil, aynı zamanda savaş anlayışını da değiştiren bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu yeni teknolojiyi erken dönemlerde benimseyen

devletlerden biri olan Osmanlı Devleti, özellikle 14. yüzyıldan itibaren barutla ateşlenen silahları ordusuna dahil etmeye başlamış ve bu alandaki gelişmeleri yakından takip ederek askeri gücünü önemli ölçüde artırmıştır. Osmanlı'nın barutu ve ateşli silahları kullanmaya başlaması 1360'lı yıllara dayanmaktadır. Bu dönemde ilk kez Edirne'nin fethinin hemen sorasında top kullanımının savaşlarda yer aldığına dair yazılı kaynaklar bulunmaktadır (Gökbilgin, 1994, s. 422).

15. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlılar barut teknolojisini oldukça geliştirmiş ve özellikle İstanbul'un fethi sırasında büyük toplar kullanarak bu alandaki üstünlüğünü açıkça göstermiştir. İstanbul'un fethedilmesinin ardından Anadolu, Ortadoğu ve Balkanlarda baruthaneler inşa edilmeye başlanmıştır. Yapılan tespitlere göre Anadolu'da İzmir'de, Rumeli tarafında Gelibolu, Selânik, Belgrad, Budin ve Tımışvar'da, Kahire'de ve Ortadoğu'da Bağdat'ta baruthaneler kurulmuştur (Eyice, 1992, s. 95). Osmanlı Devleti Batı ile temasa geçmesinden itibaren batıda kullanılan her türlü ateşli silahı kullanmıştır. Ateşli silahların tarihsel gelişimine paralel olarak önce toplar ve tüfekler, ardından tabancalar, makinalı tüfekler ve el bombaları geliştirilmiştir. Avrupa'da 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren kullanılmaya başlanan ateşli silahlar Osmanlı'ya yaklaşık yarım yüzyıla yakın bir gecikme ile gelmesine karşın ülkede kurulan baruthaneler, tophaneler ve tüfekhaneler sayesinde bu yeni silah teknolojisi geliştirilmeye çalışılmış ve geleneksel silah süslemeciliği açısından da üstün sanat değerine sahip silahlar üretilmiştir (Eralp, 1993, s. 112). İmparatorluğun ekonomik ve siyasal büyüklüğünü kanıtlar nitelikteki gösterişli silahlar, üzerindeki kemik, fildişi, sedef, bağa, değerli taşlar ve madenler gibi her türlü süslemeleri ile Türk sanatını yansıtan birer sanat eseri olarak bugün Türk ve dünya müzelerinde sergilenmektedir.

Levni'nin Surnâme minyatürlerinde, 18. yüzyıl Osmanlı ateşli silahları teknolojisini kapsar nitelikte toplar ve tüfekler olmak üzere iki tip ateşli silah görülmektedir.

Topun Osmanlı Devleti'nde ilk olarak ne zaman kullanıldığına dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'ne Orta Avrupa'dan geldiğine dair bilgiler bulunmakla birlikte Türklerde top teknolojisinin mevcut olduğunu belirten kaynaklar bulunmaktadır (İlgürel, 1999, s. 605). Osmanlılar 14. yüzyıl ortalarında ithal ateşli silahları, Dubrovnik, Venedik, Bosna, Sırbistan, Ceneviz ve Bizans gibi devletler veya onların tebaaları vasıtası ile tanımış olmaları muhtemeldir. Bu dönemde topun ilk olarak Sırplar vasıtası ile Türk Beyliği'ne satıldığı tahmin edilmektedir (Agoston, 2012, s. 240). Fatih sultan Mehmet, II. Bayazıt, Yavuz sultan selim dönemlerinde Osmanlı ordusu yavaş yavaş topun kullanımında ve geliştirilmesinde büyük başarılara adım atmış ancak en önemli gelişmeler Kanuni sultan Süleyman dönemlerinde olmuş, Avrupa ve denizaşırı siyasetine paralel olarak orduyu silah ve malzeme yönünden yenileştirmiştir. Fatih ve Bayezid zamanında yapılan tophane yıkılarak yerine yenisi yaptırılmış ve buraya Anadolu'dan topçu ustaları getirildiği gibi Avrupa ülkelerinden de paralı çalıştırılmak üzere topçu ustaları getirtilmiştir (Çevik, 1984, s. 303). Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan 13 büyük sefer-i hümayundan sadece biri hariç hepsinde ateşli silahlar savaşın kazanılmasında büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Osmanlı Devleti bir barut imparatorluğu olarak tanınmış, birçok savaşta ateşli silahların üstün tahrip gücünü kullanarak savaşlarda rakiplerini yenilgiye uğratmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde İslam dünyasının da en büyük silah üreticisi olması sebebiyle çevresindeki Müslüman devletlere ateşli silahlar ve silah ustaları göndererek etkileşimde bulunmuştur. Osmanlıların ateşli silahları taşıdıkları ülkeler arasında ilk olarak Türkmenistan hanları, Kırım hanları, Hindistan Sumatra'da Açe Sultanlığı, Habeşistan'da Sultan Ahmet Gran'ın devleti ve Afrika kıtasında Bornu Devleti gelmektedir. İkinci grupta ise, İran'da Akkoyunlu ve Safeviler, Mısır'da Memlükler (Kölemenler) sayılabilmektedir (İnce, 2013, s. 513)15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın sonuna kadar geçen süreç ateşli

silahların ve özellikle topun Osmanlı Devleti'nde en etkili ve teknolojik açıdan en verimli şekilde kullanıldığı dönem olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren askeri ve ticari yollarla Avrupa'ya yayılmaya başlayan savaş teknolojisi gelişmelerine karşı gösterilen ilgisizlik, Osmanlı ateşli silah teknolojisini özellikle de topçuluğu 17. Yüzyılda duraklama dönemine, takip eden yüzyıllarda ise tamamen gerileyerek imparatorluğun askeri teknoloji yönünden gelişmiş Avrupa ülkelerine bağımlı hale getirmiştir (Eralp, 1993, s. 116).

18. yüzyılın başından itibaren ateşli silah ve özellikle topçuluğun geliştirilmesi ve kalkınması amacıyla, ıslahat hareketlerine paralel olarak birçok girişimde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti'nde topçuluk, erken dönemlerinde ağır ve sabit kuşatma topları teknolojisiyle başlamış, zamanla teknik ve taktik ihtiyaçlar doğrultusunda önemli bir dönüşüm geçirmiştir. İlk örneklerde büyük kütleli, hareket kabiliyeti sınırlı ve daha çok kale kuşatmalarında etkili olan, taş gülle atan toplar öne çıkarken, ilerleyen süreçte sahra savaşlarının gereklilikleri doğrultusunda daha hafif, taşınabilir ve hedef ayarlaması yapılabilen toplar geliştirilmiştir. Bu gelişimde toplara tekerlek ve "muylu" adı verilen, ağırlık merkezine göre yerleştirilen silindirik çıkıntıların eklenmesi hem hareket kabiliyetini artırmış hem de atış hassasiyetini geliştirmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı top döküm geleneğinde kullanılan malzemeler, dönemin teknik imkanlarına ve topun kullanım amacına göre değişim göstermekle birlikte yaygın olarak tunç malzeme tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde toplar, yalnızca kara savaşlarında kale kuşatmaları ve sahra muharebeleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda denizcilik faaliyetlerinde de önemli bir rol oynamıştır. Gelişen askeri teknolojiye paralel olarak toplar, Osmanlı donanmasının gücünü temsil eden unsurlardan biri olmuş ve gemi tasarımlarından savaş stratejilerine kadar pek çok alanda belirleyici olmuştur.

Tüfek, ahşap kundak üzerine yerleştirilmiş namludan ve namludaki ateşleme düzeneği ile nişangahtan meydana gelen ateşli bir el silahıdır (Çoruhlu, 1993, s. 5). Osmanlıların ateşli silahlar ile

14. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar vasıtasıyla tanıştıklarının saptanabilmesine karşın Osmanlıların tüfek teknolojisi ile ne zaman tanıştıkları da tam olarak belli değildir. Osmanlı döneminde kullanılan tüfekler yapısal ve teknik özelliklerine göre çok farklı türlere ayrılmakta olup bu çeşitlilik hem dönemin teknolojik imkanlarını hem de zaman içerisindeki gelişim sürecini yansıtmaktadır. Osmanlı'nın erken dönemini temsil eden ve bir süre yaygın kullanılan **fitilli tüfekler**, yanan bir fitilin tetik mekanizması aracılığıyla barut haznesine temas etmesiyle ateşlenen doldurma tüfekler grubundandır. Fitilli tüfeklerin yerini, ateşleme mekanizmasının yenilenerek daha güvenli hale getirildiği **çakmaklı tüfekler** almıştır. Bu sistemde tetik mekanizmasının devreye girmesiyle birlikte çakmak taşı çeliğe çarparak bir kıvılcım oluşturur ve bu kıvılcım barutun ateşlenmesini sağlar. Osmanlı'da özellikle 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan çakmaklı tüfekler, zamanla farklı teknik özelliklerinin geliştirilmesi ile daha isabetli ve daha kullanışlı formlara sahip olmuştur. Osmanlı dönemi çakmaklı tüfekleri kabaca **kaval tüfek** ve **şeşhane tüfek** olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu iki tüfek türünün en önemli farkı namlu iç yüzeyinin kaval tüfekte düz, şeşhane tüfekte yivli olmasıdır. Ayrıca kullanım yeri ve amacına göre şekillenen tüfekler arasında **misket tüfekleri, karabina tüfekler, filinta tüfekler** ve **mavzer tüfekleri** gibi türler bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti için Fatih Sultan Mehmed dönemi ateşli silahların gelişimi açısından önemlidir. Bu dönemde ateşli silah teknolojisi, padişahın vizyonu ve kişisel yetenekleri ile daha hızlı gelişmiş, silah kullanan askeri birimler önemli oranda teşkilatlandırılmıştır. II. Bayezid döneminde (1481-1512), mekanizmaları daha iyi olan ve ateş edildiğinde etkisi daha yüksek olan bir forma sahip fitilli tüfekler ile silahlandırılmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Safeviler ile yapılan Çaldıran Savaşı (1514), ateşli silahların etkin olarak kullanıldığı bilinen önemli bir savaştır. Ayrıca bu savaş Osmanlı Devleti'nin top kullandığı ilk meydan savaşı olması bakımından da ayrıcalıklıdır. Kanuni Sultan

Süleyman dönemine gelindiğinde Osmanlı ordusu edindiği askeri teknoloji ve beceri sayesinde cihanın en güçlü ordusu haline gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı askerleri Hindistan, Azak, Nice, Bağdat ve Viyana gibi dünyanın çeşitli yerlerinde savaşır vaziyettedir. Bu durum, ordunun asker sayısının artırılmasını gerektirmiştir. Osmanlı döneminde kullanılan tüfek isimleri, ateşli silahların menşeini ve dolayısıyla bu silahları yapan ustaların kendi ülkelerinde kullandıkları isimleri aynen taşıdıkları görülmektedir. Osmanlı'da ateşli silah kullanımının devlet kontrolünde gelişmesi, tüfek kullanan askeri birimlerin saptanmasında kolaylık sağlamaktadır. Bu bakımdan tüfek kullanan en önemli birimin **yeniçeriler** olduğunu söylemek mümkündür. Yeniçerilerin tüfek kullanımı 16. Yüzyıldan itibaren gittikçe artmaktadır. Yapılan seferlerin ve uzun soluklu savaşların nihayeti olarak yeniçerilerin mevcudiyetinin artması bakımından Osmanlı askeri birimler arasında en çok silah ve mühimmat sayısına sahip olan birim yeniçerilerdir. Yeniçerilerin tüfekleri devlet tarafından dağıtılan, devlet tarafından tamir edilen ve gerektiğinde devlet tarafından iade alınan sistematik bir işleyişle kontrol altında tutulmaktadır (Gül, 2020, s. 597).

Osmanlı minyatür sanatı, yalnızca tarihi olayları, törenleri ve gündelik yaşamı betimleyen bir anlatım biçimi değil, aynı zamanda dönemin askeri kültürüne ilişkin önemli görsel veriler sunan bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda minyatürlerde yer alan ateşli silah tasvirleri, Osmanlı askeri teşkilatında kullanılan silahların biçimsel özellikleri, kullanım alanları ve temsil biçimleri hakkında dikkat çekici ipuçları vermektedir. Özellikle top, tüfek ve bunlara bağlı askerî donanım unsurlarının kuşatma, sefer, denizcilik faaliyetleri, av ve merasim sahnelerinde yer alması, ateşli silahların yalnızca savaş alanındaki işlevleriyle değil, devletin askeri kudretini yansıtan sembolik unsurlar olarak da ele alındığını göstermektedir.

Levni'nin Surnâme minyatürleri, yalnızca Lale Devri şenlik kültürünü belgeleyen sanatsal eserler olarak değil, aynı zamanda

dönemin askeri teçhizatına ve donanımına ilişkin ikonografik veriler sunan önemli görsel belgeler olarak da değerlendirilmektedir. Eserde görülen top arabaları, kale topları, gemi topları ve tüfek tasvirleri, Osmanlı ateşli silah teknolojisinin farklı kullanım alanlarını bir arada göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Şenlik ve Eğlenceler İçin Hazırlanan Ok Meydanı'nın Genel Görünümünden Döner Kale Maketi'n de (fotoğraf 1) Topçular Ocağı tarafından gösterilerde kullanılmak üzere hazırlanmış olan döner kale maketi, tekerlekli bir platform üzerine yerleştirilmiş, sur duvarları ve mazgallar üzerine konumlandırılmış tüfekli insan figürleriyle bir savunma sahnesinin canlandırılması amacıyla yapıldığını çağrıştırmaktadır. Ahşap malzemeli olduğu düşünülen kahverengi iki tekerlek üstünde beyaz sur duvarları ve yüzeyinde dört tüfekli insan figürü görülmektedir. Tüfeklerin detayları seçilememekle birlikte figürlerin sola doğru nişan almış vaziyette tasvir edildiği görülmektedir. Sur duvarlarının arkasından yükselen kale gövdesinin yüzeyinde mazgallar, mazgallardan çıkan beş top namlusu ve sağa doğru nişan almış üç tüfekli figür görülmektedir. Şenlik ve Eğlenceler İçin Hazırlanan Ok Meydanı'nın Genel Görünümü'n de (fotoğraf 2), Topçular Ocağı için kurulmuş çadırların önündeki sahra topu biçimindeki top arabaları birbirine yakın ve sıralı şekilde dizilmiştir. Minyatürde görülen 30 top arabası da aynı biçim ve form özellikleri taşımaktadır. Silindirik formdaki namlu, arka kısımda kalınlaşan bir gövdeye sahip olup ön uçta belirgin bir namlu ağzı ile son bulmaktadır. Top arabaları büyük disk biçimli tekerlekler ile taşınabilir şekilde tasvir edilmiştir. Levni'nin hazırladığı minyatür sayfasının Sadrazam'ın Hediyelerinin Sultan'a Sunulması'n da (fotoğraf 3) sol ortada altı figürün omzunda altı tüfek tasviri görülmektedir. Biçim, malzeme ve türü bakımından metinle paralellik gösteren tüfek tasvirleri sadece sayı bakımından farklılık göstermektedir. Tüfeklerin tamamı figürlerin sağ elinde, dipçik bölümlerinden tutularak ve namlusu sağ omuzlarına uzanır şekilde tasvir edilmiştir. Tüfeklerin tetik mekanizmasının üst

hizasına denk gelen kısmındaki horoz çıkıntısı, tüfeklerin çakmaklı olduğunu saptamaya yaramaktadır. Bu ateşli silahlar, ağızdan dolmalı ve çakmaklı tüfek olarak dönemin özelliklerini barındırmaktadır. Ahşap ve bağa malzemeli olduğu anlaşılan dipçik kısımlarında kuvvetle muhtemel kemik veya fildişi malzemeli bir dipçik tabanı, yine ahşaptan olan kundak kısımlarında da sedef kakmalı bezemeler dikkati çekmektedir. Levni, kahverengi ile ahşabı, siyah ile kaplumbağa kabuğu dokusunu, gri ile metal namlu ve bileziklerini vermeyi ustalıkla başarmıştır. Karada Yürütülen Çektiri ve Tersanelilerin Gösterisinde (fotoğraf 4), tersane Ocağı neferlerinden on beş figürün ellerinde tüfek ile yürürken tasvir edildiği alayda bütün tüfekler aynı biçim ve tasarıma sahiptir. Figürlerden biri hariç on dördü de tüfeklerini dipçik kısımlarından kavrayarak sağ ellerinde tutarken, sağ omuzlarına dik şekilde yaslamış olarak tasvir edilmiştir. Alayın arka sırasında başı fesli bir figür ise tüfeğini sol elinde ve göğsüne yaslamış şekilde, aynı zamanda yanındaki askere bir şey söyler gibi bir hareketlilik içerisinde betimlenmiştir. Levni'nin şenlik sahnelerinde figürleri hareketli ve birbirleri ile çeşitli eylemler içerisinde tasvir etmesi, kompozisyonun belirli bir anı yakalayan dinamik bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır. Tüfekler, kemik veya fildişi malzemeden olması muhtemel dipçik tabanları, bir sıra kakmalı bordür bezemeli ahşap dipçikli, ahşap kundaklı, metal tetik ve horoz mekanizmalı ve metal ince uzun namlulu olarak betimlenmiştir. Kundaktan biraz daha uzun tutulmuş namluların uçları, huni formlu bir genişliğe sahiptir. Topçuların Hazırladıkları Karada Yürütülen Döner Kale ve Kaleyi Çeken Filli (fotoğraf 5) minyatür sayfasının sağ kenarında, düşey eksende kale maketine nişan almış beş tüfekli asker görülmektedir. Askerlerden üçünün tüfeği ateşlenmiş, ikisinin tüfeği nişan alınmış vaziyettedir. Bu görünüm, Levni'nin ritmi resme yansıttığı ufak detaylardan biri olarak sıralı ateşleme sisteminin dinamik görünümünü sunmaktadır. Minyatür sayfasının sol alt köşesinden alınan detayda kaleye nişan almış altı tüfekli asker figürü ile

birbirleriyle iletişim halinde olan üç tüfekli asker görülmektedir. Nişan alınan tüfeklerden beşi ateşlenmiş, kıvılcım ve mavi-beyaz dumanları ile tasvir edilmiştir. Meslek Sınıflarının Alayla Geçişi: Ekinciler, Değirmenciler, Ekmekçiler görselinde (fotoğraf 6), esnaf loncalarının alayına eşlik eden tüfekli muhafızlar, ekinciler alayında bir, değirmenciler alayında on üç olmak üzere tam sayfa minyatürün merkezinde konumlandırılmıştır. Ekinciler alayında, öküzlerin hemen arkasında yürür vaziyette gösterilmiş tüfekli muhafız, tüfeğini dipçik kısmından sağ eliyle kavrarken ve namlusunu sağ omzuna dayalı bir şekilde tutmaktadır. Bu duruş, askeri talimlerde 'omuzda taşıma' ya da 'sağ omza aktarılmış taşıma pozisyonu' olarak tanımlanabilecek bir duruşu andırmaktadır. Tüfek, açık kahverengi ve ahşap olması muhtemel dipçiğinde çeşitli süslemeleri olan, tetik ve horoz mekanizmasının görülebildiği, ahşap malzemeli kundağına kıyasla bir miktar uzun gösterilen metal namlusu ile oldukça net ve detaylı tasvir edilmiştir. Meslek Sınıflarının Alayla Geçişi Kasaplar görselinde (fotoğraf 7), koyun kasaplarının alayına eşlik eden tüfekli muhafızlar, birbirinin aynı olan kemik veya fildişinden dipçik tabanı olan, ahşap dipçik ve kundaklı, ucu hafif huni biçimli ve uzun namlulu olarak tasvir edilen tüfekleri tören pozisyonunda sağ elleriyle dipçik kısmından tutarken, namluları yukarı bakacak şekilde sağ omuzlarına yaslı şekilde gösterilmiştir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Agoston, G. (2012). Top. *TDV İslam Ansiklopedisi, C.41*, 240-242.
2. Agoston, G. (2012). Tüfek. *TDV İslam Ansiklopedisi, C.41*, 459-461.
3. Aydüz, S. (2004). Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.2*(S.4), 265-295.
4. Çevik, M. (1984). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C.1*. Üçdal Neşriyat.

5. Çoruhlu, T. (1993). *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları.* Ankara GenelKurmay Basımevi.
6. Eralp, N. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar.* Türk Tarih Kurumu Basımevi.
7. Eyice, S. (1992). Baruthâne. *TDV İslam Ansiklopedisi, 5*, 94-96.
8. Gökbilgin, M. T. (1994). Edirne. *TDV İslam Ansiklopedisi, 10*, 421-431.
9. Gül, A. (2020). 18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*.
10. İlgürel, M. (1999). Osmanlı Devletinde Ateşli Silahlar. *Osmanlı Teşkilat Ansiklopedisi, C.VI*, 605-633.
11. İnce, Y. (2013). Osmanlı Devletinde Barut ve Ateşli Silahların Kullanımının Yaygınlaşması. *Nejat Göyünç Armağanı*, 503-525.
12. Özcan, A. (1991). Âteş-i Rûmî. *TDV İslam Ansiklopedisi, 4*, 57.
13. Şakiroğlu, M. H. (1992). Barut. *TDV İslam Ansikolpedisi, 5*, 92-94.

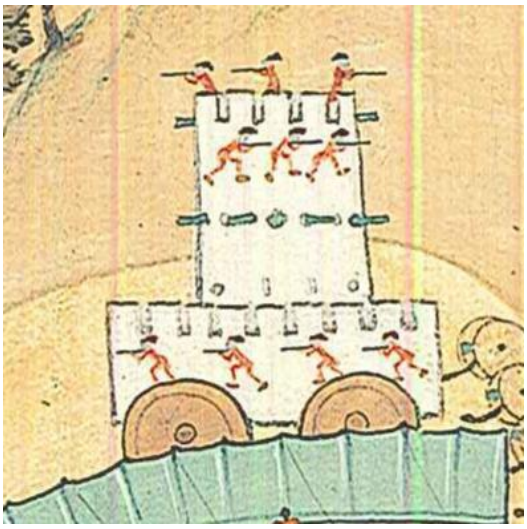
FIREARM DEPICTIONS BY PAINTER LEVNI IN THE SURNÂME-I VEHBI MINIATURES

Summary: Surname-i Vehbi, which holds an important place in the history of Ottoman miniature art, depicts the circumcision festival of the princes of Sultan Ahmed III. The miniatures created by Levni in the manuscript gained the quality of a visual reflection of the written text through the artist's limited experiments with perspective, rhythmic compositions, and detailed, realistic style. The depictions of firearms frequently included by Levni are significant both because of their importance within the festive setting and because they provide insight into the armed military units of the period. In this study, the cannons and firearms depicted

in the miniatures containing firearms were examined in terms of the information they provide about the military equipment and military units of the era. In addition, firearm depictions seen in Ottoman miniatures prior to Levni were analyzed, and differences—particularly in the representation of cannons and firearms—were identified.

Keywords: *Surname, Levni, Miniature, Firearms, Cannon, Musket.*

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Şenlik ve Eğlenceler İçin Hazırlanan Ok Meydanı.

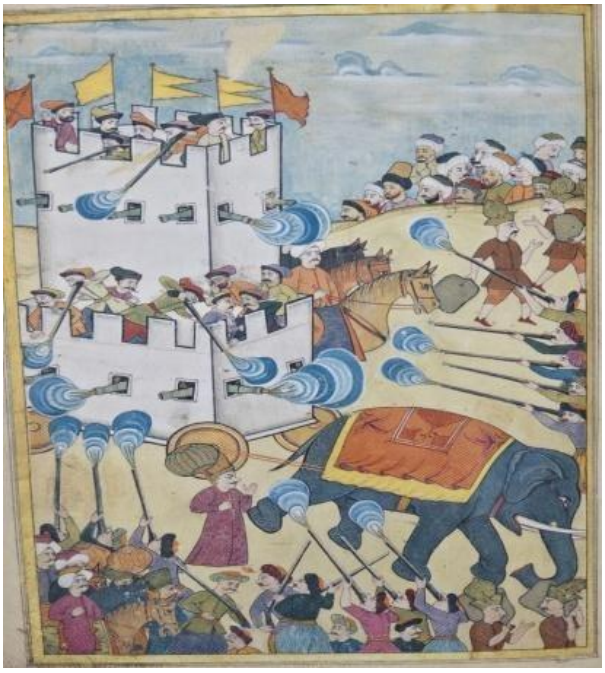
Fotoğraf 2:Şenlik ve Eğlenceler İçin Hazırlanan Ok Meydanı.

Fotoğraf 3:Sadrazam'ın Hediyelerinin Sultan'a Çektiri ve Gösterisi.

Fotoğraf 4: Karada Yürütülen Tersanelilerin Sunulması Gösterisi.

Fotoğraf 5: Topçuların Hazırladıkları Karada Yürütülen Döner Kale ve Kaleyi Çeken Fil.

Fotoğraf 6: Meslek Sınıflarının Alayla Geçişi: Ekinciler, Değirmenciler, Ekmekçiler.

Fotoğraf 7: Meslek Sınıflarının Alayla Geçişi: Kasaplar.

DOI: 10.52094/UGDB2345

Xəyalə İslamova
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi
Metal bölməsinin müdiri
islamovaxeyale0@gmail.com

AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA ƏNƏNƏVİ SİLAHLARIN BƏDİİ OBRAZI VƏ SİMVOLİK SEMANTİKASI

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ənənəvi silahların bədii obrazı və simvolik semantikası araşdırılır. Qılınc, xəncər, nizə, ox-yay, qalxan və tüfəng kimi silahların ədəbi mətnlərdə yalnız döyüş və müdafiə vasitəsi kimi deyil, həm də qəhrəmanlıq, cəsarət, ədalət, azadlıq, milli yaddaş və mənəvi dəyərləri ifadə edən simvollar kimi təqdim olunması təhlil edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında silah obrazının qəhrəmanın xarakteri ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir, Misri qılıncın Koroğlu obrazındakı xüsusi yeri göstərilir. Klassik Azərbaycan poeziyasında qılınc və xəncər obrazlarının metaforik mənaları, xüsusilə Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında qazandığı yeni semantik çalarlar araşdırılır. Qaçaq Nəbinin aynalı tüfəngi də xalq yaddaşında silahın qəhrəmanlıq obrazı ilə əlaqəsini göstərən nümunə kimi təqdim edilir. Məqalədə həmçinin ənənəvi silahların dekorativ-bədii xüsusiyyətləri və muzey kolleksiyalarında qorunan nümunələri ilə ədəbi obrazları arasındakı əlaqəyə diqqət yetirilir. Araşdırma göstərir ki, ənənəvi silahlar zaman keçdikcə funksional predmetdən xalqın tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və mənəvi dəyərlərini yaşadan mühüm mədəni irs nümunəsinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, ənənəvi silahlar, qılınc, xəncər, Misri qılınc, aynalı tüfəng, Qaçaq Nəbi, Koroğlu, qəhrəmanlıq obrazı, simvolik məna, milli yaddaş, dekorativ-tətbiqi sənət, muzey, mədəni irs*

Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsində ənənəvi silahlar xüsusi yer tutur. Qılınc, xəncər, nizə, ox-yay və qalxan kimi silahlar tarix boyu yalnız döyüş və müdafiə vasitəsi kimi istifadə olunmamış, eyni zamanda xalqımızın estetik dünyagörüşünü, sənətkarlıq ənənələrini və mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirmişdir. Bu baxımdan ənənəvi silahlar yalnız maddi mədəniyyət nümunəsi deyil, həm də müəyyən tarixi dövrün dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlərini əks etdirən bədii və simvolik obyektlər kimi qiymətli sənət nümunələridir.

Silah anlayışı Azərbaycan bədii ədəbiyyatında da geniş və çoxşaxəli məna daşıyır. Ədəbi mətnlərdə qılınc və xəncər bəzən qəhrəmanın gücünü və cəsarətini, bəzən ədaləti və dövlətçiliyi, bəzən isə insanın mənəvi mübarizəsini ifadə edir. Zaman keçdikcə silah obrazının məzmunu dəyişmiş, onun funksional mahiyyəti ilə yanaşı, simvolik və estetik xüsusiyyətləri də ön plana çıxmışdır.

Ənənəvi silahlara yalnız döyüş vasitəsi kimi baxmaq düzgün olmaz. Bu silahlar həm də xalqın tarixi yaddaşını, sənətkarlıq ənənəsini və estetik düşüncəsini özündə yaşadır. Ona görə də onların ədəbiyyatda necə təqdim olunması ilə muzeylərdə qorunan nümunələrin birlikdə öyrənməklə maraqlı nəticələr əldə edə bilərik. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, ədəbi mətnlərdə yaradılan silah obrazları ilə muzey kolleksiyalarında qorunan real nümunələr arasında əlaqələrin araşdırılması mövzunun daha geniş mədəni kontekstdə öyrənilməsinə kömək edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında silah obrazının ilk nümunələrinə şifahi xalq yaradıcılığında və qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlirik. Bu əsərlərdə qəhrəmanın silahı onun obrazından ayrı təqdim olunmur. Atı və silahı qəhrəmanı tanıdan, onun igidliyini və kimliyini göstərən əsas göstəricilərindən hesab olunur.

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Dastanda qılınc, ox-yay, nizə və digər silahlar qəhrəmanın fiziki gücünü göstərməklə yanaşı, onun mənəvi keyfiyyətlərini də tamamlayır. Silahdan istifadə etmək qəhrəmanın yalnız döyüş

qabiliyyətini deyil, həm də el-obaya, ailəyə və vətənə qarşı məsuliyyətinin göstəricisi kimi qəbul edilir. Məsələn dastanda Uruzun "Oğul da qılınc qurşanar ata qeyrəti üçün" sözünü qılıncın qəhrəmanlıq, ailə şərəfi və ata qarşısında məsuliyyət anlayışları ilə bağlı olduğunun göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Burada qılınc igidin əlində sadəcə silah deyil, onun özünü təsdiq etməsinin və ata adına layiq olmasının rəmzidir.

Silahın dəyəri yalnız onun gücü ilə deyil, haqqın və ədalətin müdafiəsinə xidmət etməsi ilə müəyyənləşir. Beləliklə, qədim epik təfəkkürdə silah dağıdıcı vasitədən daha çox, qoruyucu və müdafiəedici qüvvə kimi təqdim olunur.

Bu xüsusiyyət "Koroğlu" dastanında daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Dastanda Koroğlunun əsas atributlarından biri Misri qılıncdır. Qılınc burada sadəcə döyüş aləti deyil, qəhrəmanın gücünün, cəsarətinin və ədalət uğrunda mübarizəsinin simvoludur. Qəhrəmanla silah arasında yaranan bu bağlılıq silaha xüsusi mənəvi məna verir.

Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi hay, haray!
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

Bu beyti isə silahın ədəbiyyatda yalnız predmet deyil, həmin dövrün mənəvi dəyərlərinin və insan münasibətlərinin hətta iki fərqli dövrün və iki fərqli döyüş anlayışının simvolu kimi göstərmək olar.

Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, dastanlarda silah obrazının əsas semantikası qəhrəmanlıq, ədalət, müdafiə, yeni dövrün başlanğıcı və azadlıq anlayışları ətrafında formalaşır.

Azərbaycan klassik poeziyasında silah obrazı yeni məna çalarları qazanır. Əgər dastanlarda qılınc və nizə əsasən real döyüş səhnələri ilə əlaqələndirilirdisə, klassik poeziyada bu obrazlar metaforik və fəlsəfi məzmun daşımağa başlayır.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında qılınc obrazı hökmdarlıq, qüdrət və ədalət anlayışları ilə əlaqələndirilir. Burada qılınc yalnız hərbi

gücün deyil, ədalətli idarəçiliyin də ifadəsinə çevrilir. Şair "Şerim qılınc çəkən hindu, Ahını göyə min ox atar" deyərək öz şeirini qılınca, ahını isə oxa bənzədir. Burada qılınc artıq döyüş silahı deyil, sözün gücünü və kəskinliyini ifadə edən bədii obrazdır. Beləliklə, Xaqaninin poeziyasında silah fiziki qüvvədən mənəvi qüvvəyə keçən və sözün təsir gücünü ifadə edən nəsnəyə çevrilir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində qılınc, qalxan, nizə və digər hərbi atributlara geniş yer verilsə də, əsas diqqət insanın mənəvi seçiminə, ədalət və hakimiyyət anlayışlarına yönəlir. Bu səbəbdən silah obrazı insanın daxili keyfiyyətlərinin ifadə vasitəsinə çevrilir. Şairin İsgəndərnamə əsərində Nüşabənin İsgəndərə dediyi "Nahaq qan üçün boyun vuran qılıncının bir gün də öz başını kəsməsindən qorxmalısan" sözü qılıncın mənasını daha da genişləndirir.

Füzulinin poeziyasında isə qılınc və xəncər daha çox metaforik məna daşıyır. Klassik Şərq poeziyasının ənənəsinə uyğun olaraq sevgilinin baxışı, kirpikləri və gözəlliyi qılınc və xəncərlə müqayisə edilir. Beləliklə, silah real döyüş vasitəsindən çıxaraq eşqin, iztirabın və mənəvi yaralanmanın poetik ifadəsinə çevrilir. "Leyli və Məcnun" əsərində şair "Səbzə kimi, olsa gər müyəssər, Öz ləşkərinə urardı xəncər" deyərək təbiətdəki hadisəni döyüş obrazı ilə əlaqələndirir. Burada xəncər real silah olmaqdan çıxaraq poetik təsvir vasitəsinə çevrilir. Beləliklə, Füzulinin yaradıcılığında silah obrazı yalnız döyüş və qəhrəmanlıq anlayışı ilə deyil, şairin yaratdığı bədii təsvir və məcazlarla da bağlıdır.

Qaçaq Nəbinin aynalı tüfəngi də Azərbaycan xalq yaddaşında silahın qəhrəmanlıq obrazı ilə əlaqələndirilməsinin nümunələrindən biridir. Bu tüfəng yalnız döyüş vasitəsi deyil, Qaçaq Nəbinin cəsarətini və mübarizə ruhunu tamamlayan simvolik atribut kimi yadda qalmışdır.

Sənin igidliyin aynadan olsun!
Aynalı tüfəngi oynadan olsun!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, silah Koroğlu və Qaçaq Nəbi obrazlarında mərdlik və qəhrəmanlığın, Xaqaninin yaradıcılığında

sözün gücünün, Nizamidə ədalət və hakimiyyət anlayışlarının, Füzulidə isə poetik-məcazi ifadəsinin göstəricisinə çevrilir. Beləliklə nəticədə silah obrazı müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığında fərqli məna daşısa da, insanın mənəvi dünyası ilə əlaqəsi danılmaz fakt olaraq qalır.

Azərbaycan ənənəvi silahlarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların funksional və estetik xüsusiyyətlərinin vəhdət təşkil etməsidir. Qılınc və xəncərlər yalnız möhkəm və istifadəyə yararlı olmaqla kifayətlənməmiş, onların üzərində müxtəlif dekorativ elementlərə də yer verilmişdir.

Metal üzərində həkk etmə, oyma, qızıl və gümüş işləmələr, ornamental kompozisiyalar və kitabələr silahların bədii görünüşünü zənginləşdirən əsas elementlər olmuşdur. Silah üzərindəki ornament yalnız bəzək funksiyası daşımırdı. O, predmetin sahibinin zövqünü, sosial mövqeyini və dövrün estetik düşüncəsini də əks etdirə bilirdi. Buna görə də bədii şəkildə işlənmiş silah nümunəsini həm tarixi, həm də dekorativ-tətbiqi sənət əsəri kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Gördüyümüz kimi ədəbiyyatla maddi mədəniyyət arasında mühüm əlaqə yaranır. Ədəbi mətn silahın insan şüurundakı obrazını yaradır, real eksponat isə həmin obrazın maddi ifadəsini nümayiş etdirir.

XX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi yaddaş və milli kimlik məsələlərinin ön plana çıxması silah obrazının məzmununa da təsir göstərmişdir. Ənənəvi silah artıq yalnız döyüş atributu kimi deyil, keçmişin yadigarı və milli yaddaşın daşıyıcısı kimi təqdim olunmağa başlamışdır.

Müasir ədəbi düşüncədə qədim qılınc və ya xəncərin əsas dəyəri onun döyüş gücündə deyil, daşıdığı tarixi və mənəvi mənadadır. Nəsildən-nəslə ötürülən belə əşyalar ailə yaddaşının, tarixi hadisələrin və milli kimliyin maddi ifadəsinə çevrilmişdir.

Bu xüsusiyyət xüsusilə Qarabağ mövzusunda yaranmış müasir ədəbi əsərlərin araşdırılması üçün maraqlı istiqamət təşkil edir. Qarabağ mövzusunda yazılmış roman, povest və şeirlərdə

silah obrazının konkret əsərlər əsasında təhlili göstərir ki, silah yalnız müharibə anlayışı ilə məhdudlaşmır. O, yaddaş, itki, Vətən, qəhrəmanlıq və tarixi davamlılıq anlayışları ilə də əlaqələndirilə bilər.

Bu baxımdan müasir ədəbiyyatda silah obrazının əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha çox yaddaş və simvol funksiyası daşıdığını söyləmək mümkündür. Qədim silah bu mətnlərdə keçmişlə bu gün arasında əlaqə yaradan bədii vasitəyə çevrilir.

Maddi irsimiz olan silahların öyrənilməsində ədəbiyyat və muzey kolleksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Muzeydə qorunan qılınc, xəncər və ya qalxan ilk növbədə tarixi əşyadır. Lakin onun forması, materialı, hazırlanma texnikası və ornamentləri həmin predmetin bədii dəyərini də müəyyən edir.

Ədəbi əsərdə isə silah başqa şəkildə yaşayır. Burada onun ölçüsündən və texniki xüsusiyyətlərindən daha çox yaratdığı fikir və hiss ön plana çıxır. Qılınc qəhrəmanlıq, xəncər eşq və iztirab, qalxan müdafiə, ox isə məqsədə yönəlmiş iradə mənası qazana bilir.

Bu baxımdan muzey eksponatı ilə ədəbi obraz bir-birini tamamlayan iki mədəni mənbə kimi çıxış edir. Ədəbi mətn silaha mənəvi və simvolik məna verir, muzey isə onun maddi formasını qoruyur. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasında saxlanılan ənənəvi metal nümunələrinin bu baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eksponatın materialı, hazırlanma texnikası, ornamentləri və tarixi xüsusiyyətləri onun ədəbiyyatda yaratdığı obrazla birlikdə nəzərdən keçirildikdə silahın yalnız funksional deyil, həm də bədii və mədəni əhəmiyyəti daha aydın görünür.

Ənənəvi silahların digər mühüm xüsusiyyəti onların maddi və qeyri-maddi mədəni irslə bağlı olmasıdır. Qılınc və xəncər maddi irs nümunəsi olduğu halda, onlar haqqında yaranmış dastanlar, əfsanələr, qəhrəmanlıq hekayələri və sənətkarlıq ənənələri həmin irsin mənəvi tərəfini təşkil edir. Bu baxımdan

muzeydə qorunan silah ilə ədəbiyyatda yaşayan silah obrazı eyni tarixi yaddaşın iki fərqli ifadəsidir.

Silah Azərbaycan mədəniyyətində yalnız keçmişin döyüş vasitəsi deyil, həm də xalqın yaddaşını, sənətkarlıq ənənələrini və mənəvi dəyərlərini yaşadan mədəni irs nümunəsidir. Onun ədəbiyyatda yaratdığı obraz və muzeydə qorunan maddi forması birlikdə Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini və tarixi davamlılığını əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev, R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. -60 s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt. S. Q. Əlizadə; red. T. İ. Hacıyev; bur. məsul Ə. Güləliyev. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004. -376 s.
3. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə / tərc. A. Şaiq; elmi red. X. Yusifli. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.-432 s.
4. Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri: 6 cilddə. II cild / tərt. H. M. Araslı; red. T. H. Kərimli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. -336 s.
5. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / tərt. M. S. Sultanov; elmi red. X. H. Yusifli. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.-672 s.
6. Koroğlu / tərt. B. A. Abdulla, İ. İ. Abbaslı; red. İ. İ. Abbaslı. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.-552 s.
7. Əhmədov, S. Ə. Silahın mistik gözəlliyi: XVI-XIX əsrlər Azərbaycan silahı. Bakı: Apostrof, 2022.-338 s.
8. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi. Muzeyin fond və kataloq materialları. Müxtəlif illər.
9. Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi. Kolleksiya və kataloq materialları. Müxtəlif illər.

Khayala Islamova

THE ARTISTIC IMAGE AND SYMBOLIC SEMANTICS OF TRADITIONAL WEAPONS IN AZERBAIJANI LITERATURE

Summary: This article examines the artistic representation and symbolic semantics of traditional weapons in Azerbaijani literature. It analyzes how swords, daggers, spears, bows and arrows, shields, and rifles are presented in literary texts not only as means of combat and defense, but also as symbols expressing heroism, courage, justice, freedom, national memory, and moral values. The relationship between the image of weapons and the character of the hero is examined through the epics *Kitabi-Dada Gorgud* and *Koroglu*, with particular attention paid to the special place of the Misri sword in the image of Koroglu. The metaphorical meanings of sword and dagger imagery in classical Azerbaijani poetry and the new semantic dimensions they acquire in the works of Nizami Ganjavi, Khagani Shirvani, and Muhammad Fuzuli are also explored. The mirror-finished rifle associated with Qachaq Nabi is discussed as another example of the connection between weapons and heroic imagery in collective memory. The article also considers the decorative and artistic characteristics of traditional weapons and the relationship between their literary representations and examples preserved in museum collections. The study demonstrates that traditional weapons have gradually transformed from functional objects into important elements of cultural heritage that preserve historical memory, cultural identity, and moral values.

Keywords: *Azerbaijani literature, traditional weapons, sword, dagger, rifle, weapon imagery, symbolism, heroism, national memory, decorative arts, museum, cultural heritage*

DOI: 10.52094/BKWH7582
ORCID ID: 0009-0008-6548-3580

Zəminə Rəsulova
Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Qoruqları İdarəetmə Mərkəzi
Elmi işçi
zaminarasulova834@gmail.com

DİVARLARDAKI SİLAHLAR: ŞƏKİ XAN SARAYININ DÖYÜŞ SƏHNƏLƏRİNDƏ XVIII ƏSRİN SİLAH NÖVLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərində əks olunmuş silah təsvirləri tarixi və sənətşünaslıq baxımından araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi divar rəsmlərində təsvir olunan odlu və soyuq silahların müəyyənləşdirilməsi, onların təsviri xüsusiyyətlərinin təhlili və dövrün hərbi-mədəni mühiti ilə əlaqəsinin üzə çıxarılmasıdır. Araşdırmada şəmşir, nizə, top və dayandoldurum kimi silah nümunələrinin təsvirləri nəzərdən keçirilir, onların forma və funksional xüsusiyyətləri tarixi mənbələrdəki məlumatlarla müqayisə edilir. Silah təsvirlərinin sarayın bədii tərtibatında tutduğu yer və onların mümkün simvolik mənaları da diqqət mərkəzində saxlanılır. Tədqiqat göstərir ki, Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərindəki silah təsvirləri yalnız dekorativ element kimi deyil, həm də XVIII–XIX əsrlərin hərbi mədəniyyəti, silahlanma ənənələri və saray mühiti haqqında məlumat verən mühüm vizual mənbə kimi qiymətləndirilə bilər. Məqalə sarayın divar rəsmlərinin silahşünaslıq və hərb tarixi baxımından öyrənilməsinin əhəmiyyətini ortaya qoyur

Açar sözlər: *Şəki xan sarayı, divar rəsmləri, odlu silahlar, soyuq silahlar, şəmşir, nizə, top, dayandoldurum*

Giriş: XVIII əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümunələrindən biri olan Şəki Xan sarayı özündə xalq təsviri incəsənətinin bir çox növlərini, xüsusi olaraq XVIII-XIX əsrin

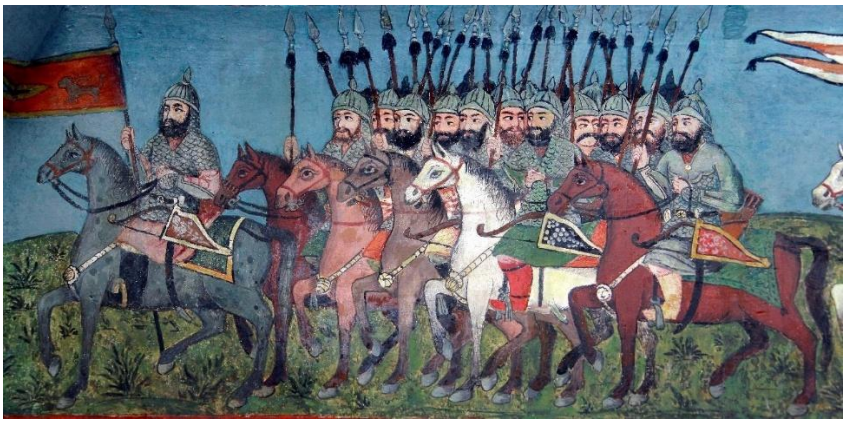
maraqlı divar boyakarlığı üslubunu özündə ehtiva edir. Divar rəsmləri XVIII əsrdə inkişaf etməyə başlamış və onun kompozisiyasında döyüş səhnələri mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan Şəki xanlarının sarayının ikinci mərtəbəsindəki salonun friz hissəsində təsvir olunmuş döyüş səhnələri daha çox diqqəti cəlb edir. Bu səhnələrdə döyüş sənətinin mükəmməlliyi müxtəlif maraqlı elementlərlə vurğulanır. Burada nizələrlə yanaşı, artilleriya və süvari qoşunlarını da görmək mümkündür. Uzun lüləli tüfənglər xüsusi diqqət çəkir, ordu komandanları isə düşməni durbin vasitəsilə müşahidə edir və müvafiq əmrlər verirlər... [4.s.72].

Şəki xan sarayının ikinci mərtəbəsində mərkəzi salonun divarlarında yer alan 18 metr uzunluğundakı frizin 4,34 metri ov, 13,66 metri isə döyüş səhnələridir [10.s.519]. Şəki Xan Sarayının döyüş səhnələrində təsvir olunan silahlar XVIII–XIX əsrlərin hərb mədəniyyətinin, silah texnologiyasının və döyüş taktikasının öyrənilməsi baxımından mühüm vizual materialdır. Rəsmlərdə soyuq və odlu silahların yanaşı təqdim edilməsi ənənəvi süvari döyüşü ilə odlu silah və artilleriyanın üstünlük qazandığı yeni hərbi mərhələnin eyni kompozisiya daxilində qarşılaşdırıldığını göstərir.

Döyüş səhnələrində İran-Türkiyə müharibəsi təsvir olunmuşdur. Müxtəlif geyimli və yaraqlı atlı dəstələr öz sərkərdələri şah və sultan başda olmaqla dalğalanan bayraqlar altında bir-birinə qarşı hərəkət edirlər. Onlarla yanaşı, piyada və atlı dəstələr döyüşə girirlər. Hər iki tərəfdən artilleriya atəş açır, piyadalar əlbəyaxa vuruşur; hər tərəfdə ölənlərin cəsədləri və kəsilmiş başlar görünür; sahibini itirmiş, hürkmüş atlar müxtəlif tərəflərə qaçır [1, s.436-437].

Şəki xan sarayının döyüş səhnələrinin müşahidəsi göstərir ki, kompozisiya strukturuna görə təsvirlərdə iki fərqli hərbi birləşmənin cinahlardan mərkəzə doğru hərəkəti və kulminasiya nöqtəsi olan toqquşma anı dinamik şəkildə əks olunmuşdur. Süjet xəttində döyüşün başlanğıc mərhələsi göstərilsə də, hərbi qarşıdurmanın yekunu (nəticəsi) qeyri-müəyyən buraxılmışdır.

Təsvir olunan personajların geyim-bəzək, hərbi libas və bayraqları regional kontekstdə ümumi qoşun tiplərini şərti olaraq Səfəvi (İran) və Osmanlı (Türkiyə) orduları kimi identifikasiya etməyə əsas verir. Bununla belə, sözügedən vizual ümumilik fonunda hər bir təsvirin fərdilik və fərqlilikləri də diqqəti cəlb edir. Döyüş səhnələrində təsvir olunmuş qoşun dəstələrinin əksəriyyəti parça(tekstil) libaslar geyindiyi halda sadəcə Şərq frizində təsvir olunmuş dəstə metal geyimi və dəbilqəsi ilə digərlərindən fərqlənir. Orta əsrlərdə zirehli geyim və dəbilqələr müdafiə geyimi və ya müdafiə silahı hesab olunurdu. Belə geyimlər soyuq silah zərbələrini dəf etməyə qadir idi. Müdafiə silahları kompleksinə dəbilqə, zirehli əsləhə, əlavə müdafiə elementləri sayılan sinəbənd, qalxan, qolçaq və ayaqlıqlar aiddir. Bu növ silahlar arasında döyüş baş örtükləri xüsusi yer tutur [2].

Metaldan hazırlanmış dəbilqənin başlıq hissəsinin aşağı kənarlarına dəmir halqaların birləşməsi ilə yaranan tor bərkidilirdi. Tor elə bir ölçü və şəkildə hazırlanırdı ki, çiyni, boynu və qulaqları zərbələrdən müdafiə edə bilsin. Bu geyim dəstinə metaldan toxunmuş köynək formalı geyim və qolçaqlar da daxildir. XX əsrin əvvəllərində istifadədən çıxmış bu müdafiə geyim dəstinin çəkisi

müxtəlif dövrlərdə ölçüsündən asılı olaraq 12-16 ilə 5-9 kiloqram arasında dəyişmişdir [9.s.86-93].

Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərində təsvir olunan silah nümunələri funksional və konstruktiv xüsusiyyətlərinə əsasən şərti olaraq soyuq silahlar, odlu silahlar və artilleriya vasitələri qruplarına ayrıla bilər. Soyuq silahlar arasında atıcı silahlar xüsusi yer tutur. Sarayın divar təsvirlərində yay və ox, birbaşa döyüş anında istifadə edilən vəziyyətdə deyil, əsasən süvarilərin silahlanma elementləri kimi təqdim edilmişdir. Üç ayrı kompozisiya hissəsində süvarilərin yay və oxlarla silahlandığı müşahidə olunur.

Yay və oxlarla təchiz edilmiş iki nisbətən iri süvari dəstəsi geyim və baş örtükləri ilə digər hərbi qruplardan fərqləndirilir. Dəstələrdən biri zireh və dəbilqə ilə, digəri isə keçə tipli baş örtüyü ilə təsvir edilmişdir. Bu qrupların hər ikisi sarayın şərq frizində yerləşən hərbi səhnələrin kompozisiya quruluşuna daxildir. Eyni frizdə hökmdarı müşayiət edən zadəganların belindən asılmış oxdanların (ox qablarının) təsvirinə də rast gəlinir. Bu detal yalnız silahlanmanın deyil, həm də hərbi və sosial statusun vizual ifadəsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Yay və ox dəstinin mühüm komponentlərindən biri olan oxdan oxların saxlanılması və daşınması üçün nəzərdə tutulmuş qabdır. Tarixi nümunələrdə oxdanlar əsasən dəri, ağac, ağac qabığı,

parça və digər təbii materiallardan hazırlanmış, istifadə məqsədindən və döyüşçünün statusundan asılı olaraq müxtəlif forma və dekorativ xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Onlar adətən kəmər vasitəsilə beldə və ya qayışla bədənin yan və arxa hissəsində daşınmışdır.

Türk dünyasında oxdan həm də "sadaq" adlanır. Kitabi Dədə Qorqud Qanlı Qoca oğlı Qanturalı boyunda Qanturalı ilə Selcan xatunun sınağı təsvir olunarkən yazılır: "Sadakından doksan oxun yere dökdü". Divani-lüğətit Türk əsərində isə "okluk" adı istifadə olunub [3.s.88].

Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərində təsvir olunan oxdanlar yalnız funksional hərbi atribut kimi deyil, eyni zamanda dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin təsviri kimi də diqqəti cəlb edir. Xüsusilə hökmdarı müşayiət edən zadəganların belindən asılmış, qızılı tonlarda işlənmiş oxdanların üzərindəki nəbati ornamentlər kompozisiyanın dekorativ zənginliyini artırır. Bu təsvirlər oxdanın yalnız hərbi təyinatlı predmet olmadığını, onun sahibinin sosial mövqeyini və estetik zövqünü ifadə edən atribut kimi də təqdim edildiyini göstərir.

Hər iki dəstənin silah təchizatına yalnızca yay və oxlar deyil, həm də nizələr və qılınclar da daxildir. Şəki Xan Sarayının döyüş səhnələrində uzun saplı, metal uclu deşici, batırıcı silahlar – nizələr təsvir edilmişdir. Səhnədə nizələrin əsasən süvarilər tərəfindən şaquli vəziyyətdə daşındığı müşahidə olunur. Bu silahlar kompozisiyada süvari dəstələrinin hərbi təchizatının mühüm elementlərindən biri kimi təqdim edilmişdir. Nizə başlıqları

uzunsov-yarpaqvari formaya malik olmaqla, rəsmin ümumi dekorativ üslubuna uyğun şəkildə stilizə edilmişdir. Başlıqların aşağı hissəsində təsvir olunan saçaqvari elementlər silahların dekorativ işlənməsinə işarə edir.

Döyüş səhnələrində təsvir olunmuş kəsici soyuq silah növü olan qılınclar forma baxımından bir-birini təkrarlayır. Əyri formalı bir ağızlı qılınclar həm hərbiçilərin döyüş təchizatı kimi, həm də bayraqlar üzərində naxış kimi təsvir olunub. Qılıncın əksəriyyətinin dəstəyi zoomorf aslan və ya bəbir başı formasında işlənmişdir. Azərbaycanda qılınc son orta əsrlərə aid "şəmşir" tipli qılıncın dəyişdirilmiş forması hesab olunur [8.s.25]. Şəmşir əsasən İranın silah ənənəsi ilə əlaqələndirilən, uzun və güclü əyri tiyəyə malik qılınc növüdür. Muzey nümunələri şəmşirin, xüsusilə XVIII–XIX əsrlərdə İranda yayılmış olduğunu göstərir. Məsələn, Metropolitan Museum of Art-ın kolleksiyasında XVIII–XIX əsrə aid fars şəmşiri polad, qızıl, gümüş və dəmir hissələrdən hazırlanmışdır [12].

Döyüş səhnələrində silahlar döyüşün xarakterindən asılı olaraq istifadə olunub. Yaxın məsafəli döyüşlərdə nizələr, uzaq məsafəli döyüşlərdə isə odlu silahlar istifadə olunub [6.s.40].

Şəki Xan sarayının döyüş səhnələrində təsvir olunmuş odlu silahların əksəriyyəti uzun lüləli, bəzisi isə qısa lüləlidir. Uzun lüləli odlu silahlar Səfəvilər dövrünün ən məşhur silahı olan, xanlıqlar dövründə Şəkidə istehsal və istifadə olunan, yerli xalq dilində "dayandoldurum" kimi tanınan, lülədən dolma odlu çaxmaqlı tüfənglərlə oxşarlıq təşkil edir. 1571-ci il iyulun 17-də Təbriz şəhərində olmuş İtalyan elçisi Vinçento de Alessandri bu silah növü haqqında yazırdı ki, Səfəvi suvarilərinin silahları qılınc, nizə və tüfəngdən ibarət idi və hər bir suvari döyüşçü tüfəngdən çox yaxşı istifadə edə bilirdi. Onun sözlərinə görə, Səfəvi dövlətində "arkebuz" ("dayandoldurum") tüfənginin istehsalı sənətkarlıq cəhətdən çox yüksək səviyyəyə çatmışdı və belə silahlar başqa heç bir yerdə istehsal olunmurdu [7.s.177].

Şəkidə lülədən dolma odlu çaxmaqlı tüfənglərin bir zamanlar Şəkidə istifadə və istehsal olunduğunun sübutu olaraq M.P.Vaqiflə Hüseyn xan Müştaq arasındakı yazışmanı göstərmək mümkündür.“Dəhrdə oldu mənə dildarü dilbər bir tüfəng” müxəmməsi ilə Qarabağ xanının vəziri olmuş M.P.Vaqif Şəki xanı Hüseyn xan Müştaqa məktub yazıb ondan yaxşı bir tüfəng istəmişdir. Hüseyn xan isə öz sarayında yaşayan şair Rafae ilə Vaqifə qızıl suyuna tutulmuş bir tüfənglə bərabər “Gəlmiş ol alicənabın qasidi istər tüfəng!” misralı şeiri də göndərmişdir [5.s. 228-229].

Qafqaz tipinə aid çaxmaqlı tüfənglər lülə ilə qundağdan ibarət olurdu. Bu cür tüfənglər dairəvi (kürəvi) qurğuşun güllələrlə atəş açırdı. Azərbaycanda çaxmaqlı tüfənglərin xalq arasında “dayan-doldurum” adlanması ağızdan doldurulan silahın xüsusiyyətini əks etdirirdi, çünki belə silahı doldurmaq çox vaxt və səy tələb edirdi. [8, s.25]

Qısa lüləli odlu silahlar təsvir xüsusiyyətləri səbəbilə Qafqaz tipli çaxmaqlı tapançalara uyğun gəlir. Döyüş səhnələrində bu növ silahlar azlıq təşkil edir.

Döyüş səhnələrində diqqət çəkən məqamlardan biri də barıt qablarının təsvir olunmasıdır. Bunlar çaxmaqlı odlu silahların məcburi aksesuarlarından biri idi. Buynuz formalı barıt qablarının (“buynuz barıtlıq”) barıt götürmək üçün böyük, tüfəng və ya tapançaya barıt doldurmaq üçün isə kiçik deşiyi olurdu. Barıt

qabları əsasən döyüşçülərin kəmərindən asılmış vəziyyətdə təsvir olunub.

Şəki Xan Sarayının həm Şərq, həm də Qərb divar rəsmlərində təsvir olunan artilleriya nümunələri XVIII əsr hərb mədəniyyətində istifadə edilən hərəkətli sahə artilleriyasının ikonoqrafik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Təsvir edilən toplar uzun metal lülədən, iki böyük taxta təkər üzərində yerləşdirilmiş lafetdən və arxa dayaq hissəsindən ibarətdir. Bu konstruktiv xüsusiyyətlər onu qala divarlarında sabit yerləşdirilən ağır artilleriyadan fərqləndirərək, döyüş meydanında daşınması nəzərdə tutulan təkərli top kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

XVIII əsrdə Osmanlı hərbi sistemində müxtəlif ölçü və funksiyaya malik top növləri mövcud idi. Mənbələrdə balyemez, şayka, bacaluşka, kolonburna, darbzen və şahi kimi top adlarına rast gəlinir. Şahi topları orta ölçülü toplar arasında göstərilir və bəzi nümunələrinin sahə döyüşlərində istifadəsi haqqında məlumatlar mövcuddur [11]. Ölçü xüsusiyyətlərinə görə bu topları şahi topları ilə bənzərlik təşkil etdiyini ehtimal etmək olar.

Azərbaycan xanlıqlarının hərbi mədəniyyəti Osmanlı, Səfəvi-İran və yerli Qafqaz ənənələrinin qarşılıqlı təsiri şəraitində formalaşdığından, belə artilleriya nümunələrinin bu tarixi kontekstdə meydana çıxması və oxşarlıq təşkil etməsi təbii hesab edilə bilər.

Nəticə: Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərindəki silahlar XVIII–XIX əsrlər Azərbaycan və daha geniş Şərq hərbi mədəniyyətinin mühüm vizual göstəriciləridir. Nizə, qılınc və yay-ox ənənəvi döyüş mədəniyyətinin davamlılığını, tüfəng və top isə odlu silahların hərbi sistemdə artan rolunu göstərir.

Bu təsvirlərin ən mühüm xüsusiyyəti müxtəlif texnologiyaların eyni kompozisiyada qarşılaşdırılmasıdır. Rəssam bir tərəfdən qədim süvari silahlarını – nizə, qılınc və yayı – qoruyub saxlayır, digər tərəfdən tüfəng və artilleriya kimi yeni texnologiyaları döyüş səhnəsinə daxil edir. Beləliklə, Xan Sarayının divar rəsmləri bizə hərbi texnologiyanın sadə "köhnədən yeniyə" keçidini deyil, müxtəlif silah sistemlərinin uzun müddət bir-biri ilə yanaşı mövcud olduğu mürəkkəb tarixi mərhələni göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007.s.436-437.
2. Azərbaycanın müdafiə silahları (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından) 2012
3. İ.Uçar.Divânu Lügâtit-Türkte Yer Alan Okçuluk Terimleri ve yük-yüŋ Sözcüklerinin Kullanımı Üzerine.The Journal of Academic Social Science Studies.2015.s.88.
4. Kh.Zeynalov. Battle plots and forms of visual embodiment of warrior mentality in Azerbaijani fine arts. İcəsənət və mədəniyyət problemləri / Problems of Arts and Culture / Проблемы искусства и культуры ISSN 2310-5399 Vol. 18 № 2. S.72.
5. M.P.Vaqifin əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,Bakı,1957, səh: 228-229.
6. Mustafa Kemal Erhan Üçüncü, Yusuf Alizade — "Sheki Khan Palace Wall Paintings: Event Flow Miniature War Scenes", Akademik Sanat, №23, 2024.s.40.

7. Nizami Süleymanov.Azərbaycan Səfəvi Dövləti XVII əsrdə (J.Şarden, J.B.Tavernye, P.D.Valle və E.Kempferin gündəlikləri əsasında).Bakı 2021.s.177.
8. S.Ahmadov. Weapons and armament of karabakh warriors of the 18th century.IRS. 51, Spring. 2022.p.25
9. S.Vahabova. Süjetli xalçalar üzərində təsvir olunmuş silah nümunələri Azərbaycan ənənəvi silahlarının öyrənilməsində mənbə kimi.”Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2014” s.86-93.
10. Z.Resulova.Folklor çalışmaları için bir kaynak-Şeki Han Sarayı.17. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat etkinlikleri.s.519.
11. https://islamansiklopedisi.org.tr/top
12. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24329

Замина Расулова

ОРУЖИЕ НА СТЕНАХ: ВИДЫ ОРУЖИЯ XVIII ВЕКА В БОЕВЫХ СЦЕНАХ ШЕКИНСКОГО ХАНСКОГО ДВОРЦА

Резюме: В статье рассматриваются изображения оружия, представленные на настенных росписях Шекинского ханского дворца, с исторической и искусствоведческой точек зрения. Основной целью исследования является выявление изображённых на настенных росписях видов огнестрельного и холодного оружия, анализ их изобразительных особенностей и определение их связи с военно-культурной средой соответствующего периода. В исследовании рассматриваются изображения таких видов оружия, как шамшир, копьё, пушка и фитильное ружьё, а их форма и функциональные особенности сопоставляются с данными исторических источников. Особое внимание уделяется месту изображений оружия в художественном оформлении дворца и их возможному символическому значению. Исследование показывает, что изображения оружия на настенных росписях

Шекинского ханского дворца могут рассматриваться не только как декоративные элементы, но и как важный визуальный источник информации о военной культуре, традициях вооружения и дворцовой среде XVIII–XIX веков. Статья подчёркивает значение изучения настенных росписей дворца с точки зрения оружиеведения и военной истории.

Ключевые слова: *Шекинский ханский дворец, настенные росписи, огнестрельное оружие, холодное оружие, шамшир, копьё, пушка, фитильное ружьё.*

Zamina Rasulova

WEAPONS ON THE WALLS: TYPES OF 18TH-CENTURY WEAPONS IN THE BATTLE SCENES OF THE SHEKI KHAN'S PALACE

Summary: The article examines the depictions of weapons represented in the wall paintings of the Sheki Khan's Palace from historical and art-historical perspectives. The main objective of the study is to identify the types of firearms and cold weapons depicted in the wall paintings, analyse their visual characteristics, and determine their relationship to the military and cultural environment of the period. The study examines depictions of weapons such as the shamshir, spear, cannon, and matchlock firearm, while their forms and functional characteristics are compared with information provided by historical sources. Particular attention is paid to the place of weapon depictions within the artistic decoration of the palace and to their possible symbolic meanings. The study demonstrates that the weapon depictions in the wall paintings of the Sheki Khan's Palace can be regarded not only as decorative elements but also as an important visual source of information about military culture, traditions of weaponry, and the palace environment of the eighteenth and nineteenth centuries.

The article highlights the significance of studying the palace wall paintings from the perspectives of arms studies and military history.

Keywords: *Sheki Khan's Palace, wall paintings, firearms, cold weapons, shamshir, spear, cannon, matchlock firearm*

DOI: 10.52094/UKTV2461

Sədaqət Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Elm və yaradıcılıq işləri üzrə prorektor
Sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent
sadagat.aliyeva@admiu.edu.az

AZƏRBAYCAN QADINLARININ SİLAHLA ƏLAQƏSİNİN TARİXİ-MƏDƏNİ SEMANTİKASI

Xülasə: Azərbaycan ərazisində qadın və silah münasibətinin öyrənilməsi silahşünaslıq, arxeologiya, antropologiya və mədəniyyət tarixinin kəsişməsində yerləşən aktual tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Tarixi ənənədə silah, hərbi fəaliyyət və döyüş əsasən kişi sosial rolu ilə əlaqələndirilsə də, müxtəlif dövrlərə aid qadın dəfnlərində silah nümunələrinin aşkar edilməsi bu yanaşmanın universal olmadığını göstərir. Məqalədə Naxçıvanın Plovdağ nekropolu, Qəbələnin Salbir arxeoloji abidəsi və Naxçıvanın Tunc dövrü materialları əsasında qadın və silah münasibətinin arxeoloji əsasları araşdırılır. Ox ucluğu, xəncər, nizə, toppuz, döyüş baltası və digər silahların yalnız hərbi fəaliyyət göstəricisi kimi deyil, sosial status və mədəni identikliyin maddi göstəricisi kimi də interpretasiya edilə biləcəyi əsaslandırılır. Yazılı mənbələrdə Amazon obrazı və Tomris nümunəsi müqayisəli kontekstdə təhlil edilir.

Açar sözlər: *silahşünaslıq, Azərbaycan qadını, silah, arxeoloji dəfn, Plovdağ, Salbir, Amazon, Tomris, sosial status, mədəni semantika*.

Giriş: Tarixin ənənəvi təsvirində silah, hərbi fəaliyyət və döyüş əsasən kişi sosial rolu ilə əlaqələndirilmişdir. Lakin arxeoloji və antropoloji materialların genişlənməsi bu modelin universal olmadığını göstərir. Müxtəlif dövrlərə aid qadın dəfnlərində ox ucluqları, nizə və xəncərlər, toppuz və digər silahların aşkarlanması qadınların silahla münasibətinin ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə praktik, sosial və ritual xarakter daşıya bildiyini göstərir. Bununla belə, qəbirdə silahın mövcudluğu qadının avtomatik şəkildə döyüşçü olduğunu sübut etmir. Silahın interpretasiyası onun digər dəfn əşyaları, skeletdə müşahidə olunan fiziki dəyişikliklər, xronoloji və regional kontekst, eləcə də yazılı mənbələrlə birlikdə aparılmalıdır. Bu yanaşma silahşünaslıq baxımından prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Çünki silahın yalnız texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi onun tarixi funksiyasını tam izah etmir. Silahın kimə məxsus olması, hansı məkanda və hansı kontekstdə istifadə edilməsi, qəbirdə hansı əşyalarla birlikdə yerləşdirilməsi və mərhumun sosial mövqeyi ilə necə əlaqələndirilməsi onun mədəni tarixinin mühüm hissəsidir. Bu baxımdan qadın qəbirlərində silahların araşdırılması silahın maddi obyekt olmaqla yanaşı, sosial münasibətlər sistemində daşıdığı mənaları da üzə çıxarır.

Azərbaycanın yerləşdiyi Cənubi Qafqaz qədim dövrlərdən Avrasiya çölləri, Ön Asiya və İran dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələrin kəsişdiyi məkanlardan biri olmuşdur. Bu geniş mədəni təmas mühiti burada sosial rolların və status modellərinin də müxtəlif tarixi-mədəni təsirlər çərçivəsində formalaşmasına şərait yaratmışdır. Gender sabit və dəyişməz xüsusiyyət kimi deyil, sosial qarşılıqlı əlaqələr, mədəni gözləntilər və institusional normalar çərçivəsində formalaşan sosial konstruksiya kimi nəzərdən keçirilir və bu təsəvvürlər zamanla dəyişərək yenidən şərh oluna bilər (Namazova, 2026). Bu baxımdan qadın və silah münasibətinə yalnız ənənəvi gender bölgüsü çərçivəsində yanaşmaq kifayət

etmir; silahın qadınla əlaqələndirilməsi onun müəyyən tarixi şəraitdə sosial rol, status və identikliklə münasibətini də nəzərə almağı tələb edir. Buna görə Azərbaycan ərazisində qadın və silah münasibətinin öyrənilməsi yalnız gender tarixi məsələsi deyil, həm də regionlararası hərbi-maddi mədəniyyət əlaqələrinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə Naxçıvanın Plovdağ nekropolu və Qəbələnin Salbir arxeoloji abidəsindən əldə olunan materiallar qadın dəfnlərində silahın mövcudluğunu konkret arxeoloji fakt kimi müzakirə etməyə imkan verir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan mədəni məkanında qadın və silah münasibətinin tarixi-mədəni dinamikasını müəyyənləşdirmək, arxeoloji materiallarda silahın qadınla əlaqələndirilməsinin mümkün izahlarını araşdırmaq və silahın praktiki vasitədən sosial status və mədəni simvola çevrilmə prosesini izləməkdir. Bu məqsədlə müqayisəli-tarixi, arxeoloji, semantik və mədəni-antropoloji yanaşmalardan istifadə edilir.

Qadın dəfnlərində silahın arxeoloji interpretasiyası. Qadınların silahla əlaqəsinin araşdırılmasında dəfn kompleksləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dəfn inventarı mərhumun sağlığında istifadə etdiyi bütün əşyaların mexaniki toplusu kimi qəbul edilə bilməz. Qəbirə yerləşdirilən əşyalar həm şəxsin həyatı ilə bağlı real fəaliyyətləri, həm də onun ölümündən sonra cəmiyyətdə hansı statusda təqdim edildiyini ifadə edə bilər. Bu baxımdan qadın qəbrində silahın aşkarlanması ən azı üç ehtimalın paralel şəkildə nəzərdən keçirilməsini tələb edir: 1. silahın real istifadəsi, 2. sosial statusun göstəricisi və 3. ritual-simvolik funksiya.

Silahın növü də bu interpretasiyada xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ox ucluğu uzaqməsafəli döyüş və ov fəaliyyəti ilə, xəncər yaxın məsafəli döyüşlə, nizə həm döyüş, həm də ov funksiyası ilə, toppuz isə zərbə silahı kimi fərqli funksional imkanlarla əlaqələndirilə bilər. Lakin konkret qəbirdə həmin silahın hansı məqsədlə yerləşdirildiyini yalnız tipoloji xüsusiyyətə əsaslanaraq müəyyən etmək olmaz. Silahın skeletə nisbətən yerləşməsi, digər əşyalarla əlaqəsi, onun sayı və hazırlanma materialı da nəzərə alınmalıdır. Bu

baxımdan Azərbaycan ərazisində ən mühüm nümunələrdən biri Naxçıvandakı Plovdağ nekropoludur. Zaur Həsənovun araşdırmasına görə, "Eramızdan əvvəl I minillikdə Azərbaycan arxeologiyasında silahlı qadın dəfnləri çox nadirdir. Bu nümunələrə Naxçıvandakı Plovdağ nekropolunun 6 və 12 nömrəli kurqanları daxildir" (Hasanov, 2018). Həsənovun tədqiqatında bu qəbirlər Şimali Qara dəniz və Avrasiya çöllərindəki skif-sarmat materialları ilə müqayisə edilir və Azərbaycan ərazisində qadın döyüşçü dəfnlərinin nadirliyi ayrıca vurğulanır. Plovdağ nümunələrinin əhəmiyyəti yalnız qəbirdə silahın tapılması ilə məhdudlaşmır. Burada əsas məsələ silahın hansı sosial və funksional məna daşımasıdır. Ox ucluğunun, xəncərin və ya digər silahın qadın skeleti ilə birgə yerləşdirilməsi həmin şəxsin silahdan istifadə etmiş olmasını ehtimal etdirə bilər. Lakin bunun əsasında onun daimi və ya peşəkar döyüşçü olduğunu iddia etmək metodoloji baxımdan düzgün deyil. Xüsusilə 6 saylı kurqanda qadınla yanaşı uşağın dəfn olunması kompleksin yalnız hərbi statusla izah edilməsinə imkan vermir. Bu fakt dəfn mərasiminin ailə, sosial status və ritual məna daşıya biləcəyini də nəzərə almağı tələb edir.

Bu metodoloji ehtiyat qadın silahlı dəfnlərinin ümumi arxeoloji interpretasiyasında da vacibdir. Məsələn, erkən Amerika icmalarına dair tədqiqatlarda ov alətləri ilə dəfn edilmiş qadınların müəyyən edilməsi qadınların ovçuluqda iştirakına dair əvvəlki təsəvvürləri yenidən nəzərdən keçirməyə səbəb olmuşdur. Perunun cənubunda yerləşən Vilamaya Patxa (Wilamaya Patjxa) ərazisində təxminən 9000 il əvvələ aid qadın dəfnində mərhumla birlikdə ov alətlərinin aşkar edilməsi bu baxımdan xüsusilə mühüm nümunədir. Daha geniş etnoqrafik araşdırmada isə "391 ovçu-toplayıcı cəmiyyətindən ovçuluq haqqında açıq məlumat əldə edilən 63 cəmiyyətin 50-sində qadınların ovda iştirakına dair sübutlar müəyyən edilmişdir" (Титоренко, 2024). "Silahlı qadın öz dövrünün gender normalarına meydan oxuyur və ya onları qadınlığını, liderliyini və gücünü təsdiqləyən şəkildə qəbul edir. Bu ziddiyyət kollektiv təxəyyülümüzü sonsuz dərəcədə ələ keçirir"

(Титоренко, 2024). Buradakı müqayisəli material Azərbaycan qadınlarının tarixini birbaşa izah etmir. Lakin qadın və silah, xüsusilə ov silahı arasındakı əlaqənin insan cəmiyyətləri üçün yalnız müasir dövrdə meydana çıxmış istisna olmadığını göstərən müqayisəli çərçivə yaradır. Əsas nəticə isə bundan ibarətdir ki, silahın qadın qəbrində mövcudluğu faktı özlüyündə kifayət deyil; silahın funksiyası və sosial mənası kompleks arxeoloji və antropoloji kontekstdə müəyyənləşdirilməlidir.

Naxçıvan materialları: silah, osteoloji göstəricilər və sosial status. Azərbaycan ərazisində qadın və silah münasibətinin daha erkən xronoloji konteksti 2024-cü ildə Naxçıvanın Tunc dövrü nekropoluna dair beynəlxalq mediada yayılan arxeoloji məlumatlarla da gündəmə gəlmişdir. Burada qadın qalıqları ilə birlikdə kəskin ox ucluqları, tunc xəncər və toppuz tipli silahlar, həmçinin zinət əşyaları aşkarlandığı bildirilmişdir. Skeletlər üzərində barmaq oynaqlarında dəyişikliklər və atçılıqla əlaqələndirilən sümük xüsusiyyətləri də qeyd edilmişdir. Bu məlumatların elmi əhəmiyyəti ondadır ki, silah yalnız qəbir inventarının elementi kimi deyil, mümkün həyat tərzinin digər osteoloji göstəriciləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilir. Bettany Hughes tərəfindən şərh edilən osteoloji müşahidələrə əsasən, bəzi skeletlərdə ox-yaydan intensiv istifadə ilə əlaqələndirilən barmaq dəyişiklikləri və uzunmüddətli atçılığa uyğun sümük xüsusiyyətləri müşahidə olunmuşdur. “Oxlardan çox istifadə etdikləri üçün barmaqları əyridir. Barmaq oynaqlarında dəyişikliklər təkcə ovçuluqdan baş vermir. Bu, davamlı, böyük bir təcrübədir. Çox həyəcanverici olan odur ki, sümük dəlillərinin çoxu da yəhərdə uzun müddət qaldığının açıq sübutlarını göstərir. Qadınların çanaq sümükləri əsasən açılır, çünki onlar at minirlər. [Onların] sümükləri sadəcə həyat tərzləri ilə formalaşır” (Alberge, 2024).

Bu məlumatlarda silahşünaslıq baxımından mühüm məqam silahın osteoloji izlərlə tamamlanmasıdır. Ox ucluğunun qəbirdə yerləşməsi bir fakt, ox-yaydan uzunmüddətli istifadəyə uyğun skelet dəyişiklikləri isə həmin faktı dəstəkləyə biləcək başqa bir

sübut növüdür. Buna görə maddi obyektlə insan skeleti arasında qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması silahın real istifadə ehtimalını daha əsaslı şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla belə, burada da "Amazon" adlandırılmasını birbaşa etnik və ya siyasi identifikasiya kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Arxeoloji material qadınların silah və atçılıqla əlaqəsini gücləndirə bilər, lakin konkret qəbir sahibinin qədim yunan mətnlərindəki Amazon icmasına mənsub olduğunu sübut etmir. Digər tərəfdən, silahların zinət əşyaları ilə birlikdə aşkarlanması onların yalnız funksional obyekt kimi deyil, sosial statusun maddi göstəricisi kimi də çıxış edə biləcəyini göstərir. Bu xüsusiyyət sonrakı Salbir materiallarının təhlili üçün də mühüm metodoloji əsas yaradır.

Plovdağdan Salbirə: silahın qadın sosial identikliyində yeri. Qəbələnin Salbir arxeoloji abidəsi qadın və silah münasibətinin Azərbaycan ərazisindəki başqa mühüm nümunəsini təqdim edir. Azərbaycan-Koreya birgə arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildən Salbir ərazisində apardığı tədqiqatlar nəticəsində katakomba və küp qəbirləri araşdırılmışdır. Seoul National University professoru Kim Jong-ilin məlumatına görə, həmin materiallar arasında qadın qalıqları, bədən deformasiyası izləri, Sarmat tipli silahlar və zəngin bəzək əşyaları ilə müşayiət olunan qadın dəfnləri də müəyyən edilmişdir. Kim (2024). Salbir materialının xüsusi əhəmiyyəti silahın digər maddi mədəniyyət elementlərindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, qadının bütöv sosial identikliyi çərçivəsində meydana çıxmasıdır. Burada *silah, bədən modifikasiyası, zinət əşyaları və dəfn konteksti* birlikdə təhlil edilməlidir. Kim Jong-ilin yanaşması da qadın döyüşçünü dəyişməz sosial kateqoriya kimi deyil, doğulduğu andan ölümünədək müxtəlif sosial münasibətlər içərisində formalaşan identiklik kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu materialda silahın konkret tipi də xüsusi informasiya daşıyır. Sarmat tipli silahın qadın dəfni ilə əlaqələndirilməsi yalnız "qəbirdə silah" faktını deyil, həmin maddi mədəniyyət nümunəsinin regional hərbi-mədəni əlaqələr sistemində yerini də araşdırmağa imkan verir. Beləliklə, silah burada həm funksional

predmet, həm də mədəni əlaqələrin maddi göstəricisidir. Salbir qadın qəbirlərində Sarmat tipli silahların aşkarlanması Cənubi Qafqaz ilə şimal çöl zonaları arasındakı əlaqələrin qadınların sosial və hərbi rollarına da təsir göstərə biləcəyini düşünməyə əsas verir.

Beləliklə, Plovdağ və Salbir materialları eyni nəticəni mexaniki şəkildə təkrarlamır. Plovdağ qadın silahlı dəfnlərinin Azərbaycan arxeologiyasında nadirliyini və onların şərhində ehtiyatlılığın vacibliyini göstərirsə, Salbir silahı qadının daha geniş sosial identiklik sisteminin komponenti kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Hər iki halda nəticə "qədim Azərbaycan qadınları kütləvi şəkildə döyüşçü olmuşdur" formasında qoyula bilməz. Mövcud material daha məhdud, lakin elmi baxımdan əsaslandırılmış nəticəyə imkan verir: Azərbaycan ərazisində bəzi qadınların silahla və silahlı sosial statusla əlaqələndirildiyini göstərən arxeoloji sübutlar mövcuddur.

Yazılı mənbələrdə qadın, silah və hərbi hakimiyyət. Arxeoloji materialların interpretasiyasını yazılı mənbələrdəki məlumatlarla müqayisə etmək qadın və silah münasibətinin semantik çərçivəsini genişləndirir. Bu baxımdan Amazon obrazı xüsusi yer tutur. Strabon *Coğrafiya* əsərinin XI kitabında Amazonların Albaniyanın üstündəki dağlarda yaşadıqlarının deyildiyini yazır. Herodotus (1920). Onun məlumatlarına görə, Amazonlarla əlaqələndirilən qadınlar atçılıq, ovçuluq və hərbi məşqlərlə məşğul olmuş, nizə, yay, *sagaris* və yüngül qalxandan istifadə etmişlər. Burada silahların sadalanması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Mətn qadını sadəcə "döyüşkən" adlandırmır; onun hərbi fəaliyyətini konkret silahlar vasitəsilə təsvir edir: nizə, yay, sagaris və qalxan. Bu baxımdan Amazon narrativinin semantik nüvəsində qadınlıqla hərbi bacarığın qarşı-qarşıya qoyulmasından daha çox, bu iki xüsusiyyətin eyni sosial obrazda birləşdirilməsi dayanır.

Azərbaycan və Qafqaz kontekstində bu mənbənin əhəmiyyəti isə onun konkret tarixi fakt kimi deyil, qədim müəlliflərin Cənubi Qafqazın şimal və şimal-şərq periferiyasını qadınların atçılıq və hərbi fəaliyyətləri ilə bağlı təsəvvürlərə daxil

etməsini göstərməsidir. Müasir arxeoloji materiallar, xüsusilə Naxçıvan və Salbir nümunələri, bu qədim təsəvvürləri avtomatik təsdiq etmir. Lakin onlar qadınların silah və atçılıqla əlaqəsinin yalnız ədəbi fantaziyanın məhsulu olmadığını müzakirə etmək üçün maddi əsas yaradır. Tarixçi Bettani Hyuz "Observer" qəzetinə verdiyi müsahibədə bu tapıntıların əhəmiyyətini vurğulayaraq bildirib ki, "Bu, qədim Yunanıstan mif və əfsanələrinin arxasında həqiqətin olduğunu göstərir" (Alberge, 2024). Hyuz skeletlərdə müşahidə olunan deformasiyaları vurğulayaraq qadınların yay və oxlardan geniş istifadə etdiyini və adi ov fəaliyyətlərindən kənarda davamlı və intensiv məşqlər etdiyini göstərir. Bundan əlavə, sümük izləri bu qədim qadınların həyat tərzini formalaşdıran uzun müddətli at sürmə əlamətlərini aşkar edib. Qadın və silah münasibətinin yazılı mənbələrdə digər mühüm nümunəsi Massagetlərin hökmdarı Tomrisdir. Herodot *Tarix* əsərində Tomrisi ərinin ölümündən sonra Massagetlərə hökmdarlıq edən qadın kimi təqdim edir. Kir onunla evlənmək yolu ilə hakimiyyət əldə etməyə çalışır, lakin Tomris bu niyyəti rədd edir. Qarşıdurma nəticədə hərbi müstəviyə keçir və Tomris öz qüvvələrini toplayaraq Kirin ordusuna qarşı döyüşür. Herodot döyüşün əvvəlcə uzaq məsafədən oxlarla aparıldığını, daha sonra nizə və xəncərlərlə yaxın döyüşə keçildiyini bildirir. Herodotus (1920).

Tomrisin hekayəsində silahın semantik funksiyası xüsusilə aydın görünür. Burada silah yalnız döyüş vasitəsi deyil, hakimiyyətin qorunmasının maddi alətidir. Tomrisin siyasi iradəsi ilə hərbi fəaliyyət arasında əlaqə yaradılır: hökmdar qadın öz hakimiyyətini hərbi güc vasitəsilə müdafiə edir. Herodot Massagetlərin yay, nizə və döyüş baltasından istifadə etdiyini də qeyd edir. Tomrisin semantik əhəmiyyəti məhz buradan irəli gəlir. Onun obrazında qadınlıq, siyasi hakimiyyət və hərbi liderlik bir-birindən ayrılmır. Silah qadının "kişi roluna keçməsi" nin sadə göstəricisi deyil; hakimiyyətin qorunması üçün legitim vasitə kimi təqdim olunur. Sonrakı mədəni yaddaşda Tomrisin cəsarət, siyasi iradə və müqavimət simvoluna çevrilməsi silahın konkret

funksiyasının daha geniş ideoloji məna qazanmasının nümunəsidir. Qədim mənbənin özündə isə bu semantikanın maddi əsasında konkret hərbi vasitələr – ox, nizə, xəncər və döyüş baltası dayanır.

Silahın sosial status və mədəni simvola çevrilməsi. Silahın semantikası yalnız onun döyüşdə istifadə olunması ilə müəyyənləşmir. Maddi mədəniyyət obyektinin sosial funksiyası dəyişdikcə onun cəmiyyət daxilində yaratdığı məna da genişlənə bilər. Qadın qəbrində silahın zinət əşyaları və digər status göstəriciləri ilə birlikdə yerləşdirilməsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə kombinasiyada silah yalnız "öldürmə vasitəsi" kimi deyil, mərhumun sosial mövqeyini ifadə edən obyekt kimi də çıxış edə bilər. Bu xüsusiyyət Naxçıvan materialında da diqqət çəkir. 2024-cü ildə yayılan məlumatlarda silahlarla yanaşı karneol zinət əşyalarının aşkarlanması qadının sosial statusu məsələsini gündəmə gətirmişdir. Deməli, burada silahı digər əşyalardan təcrid etmək düzgün deyil. Ox ucluğu + xəncər + toppuz + zinət əşyası kombinasiyası qadının həm hərbi, həm də sosial statusunun birlikdə ifadə olunduğu kompleks kimi araşdırılmalıdır. Bu mərhələdə "silahdan simvola" keçid anlayışı meydana çıxır. Birinci səviyyədə silah funksional obyekt, ikinci səviyyədə sosial-status göstəricisi, üçüncü səviyyədə isə konkret qəhrəman obrazının atributu olur. Bu dəyişiklik xüsusilə qadın obrazında aydın görünür. Çünki silah qadınla əlaqələndirildikdə yalnız döyüş qabiliyyətini deyil, həmin qadının sosial normalar daxilində və ya onların sərhədində tutduğu mövqeni də ifadə edə bilir.

Azərbaycan folklor və ədəbi ənənəsində Nigar xanım kimi obrazların müdafiə, cəsarət, müstəqillik və iradə ilə əlaqələndirilməsi bu semantik xəttin daha sonrakı mərhələsini təşkil edir. Burada konkret silahın təsviri arxa plana keçə bilər, lakin silahın mədəni mənası müdafiə etmək, müqavimət göstərmək, təhlükə qarşısında iradə nümayiş etdirmək qorunub saxlanılır. Beləliklə, real silahın funksional mənası zamanla obrazın mənəvi-siyasi xüsusiyyətlərini ifadə edən simvolik məna ilə əvəzlənə bilər.

Bu transformasiyanı şərti olaraq dörd mərhələdə ümumiləşdirmək mümkündür: 1. maddi-arxeoloji mərhələ, 2. tarixi-narrativ mərhələ, 3. folklor-ədəbi mərhələ və 4. müasir mədəni yaddaş mərhələsi. Birinci mərhələdə silah real maddi obyekt kimi qəbirdə mövcuddur; ikinci mərhələdə qadın silahla birlikdə tarixi və ya yarı-tarixi narrativin iştirakçısına çevrilir; üçüncü mərhələdə silahın özü arxa plana keçərək onun təmsil etdiyi qəhrəmanlıq və müdafiə ideyası önə çıxır; dördüncü mərhələdə isə həmin obraz milli və mədəni identikliyin simvolik resursuna çevrilir.

Nəticə: Azərbaycan qadınlarının silahla əlaqəsinin tarixi-mədəni semantikasını yalnız "qadın döyüşçü" anlayışı çərçivəsində izah etmək kifayət etmir. Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, qadınla silah arasındakı münasibəti müəyyənləşdirən əsas məsələ yalnız silahın mövcudluğu deyil, silahın tipi, funksiyası, arxeoloji konteksti və həmin silahın qadının sosial identikliyi ilə əlaqələndirilmə formasıdır**.** Məqalədə nəzərdən keçirilən materiallar əsasında qadın və silah münasibətinin semantik transformasiyasını şərti olaraq "silah, fəaliyyət, status, hakimiyyət, simvol" ardıcıllığında izləmək mümkündür. Başlanğıcda silah ov, müdafiə və döyüşün konkret vasitəsidir; sonrakı mərhələdə müəyyən sosial statusun göstəricisinə, daha sonra qadın hakimiyyətinin, müdafiə iradəsinin və qəhrəmanlığın atributuna çevrilir. Beləliklə, silahın qadın obrazındakı mənası onun fiziki funksiyasından daha genişdir. Bu baxımdan qadın və silah münasibətinin öyrənilməsi Azərbaycan silahşünaslığının yalnız texniki və tipoloji istiqamətlərini deyil, silahın sosial və mədəni funksiyalarını da araşdırmağa imkan verir. Silahın kim tərəfindən daşınması, hansı kontekstdə istifadə olunması və ölümündən sonra hansı statusda həmin şəxslə birlikdə dəfn edilməsi onun tarixini anlamaq qədər vacibdir. Azərbaycan qadınlarının silahla əlaqəsinin tarixi-mədəni semantikası məhz bu kəsişmədə silahşünaslıq, arxeologiya, antropologiya və mədəniyyət tarixinin birləşdiyi müstəvidə meydana çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alberge, D. (2024, March 24). 'Truth behind the myths': Amazon warrior women of Greek legend may really have existed. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/science/2024/mar/24/truth-behind-the-myths-amazon-warrior-women-of-greek-legend-may-really-have-existed

2. Aliyeva, S. A. (2022). The concept of “woman” in world culture. *Path of Science, 8*(1), 6001–6008. https://doi.org/10.22178/pos.78-14

3. Hasanov, Z. (2018). The cult of female warriors and rulers in the Scythian and Sarmatian cultures. *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 22*(1), 131–150. https://doi.org/10.29302/AUASH/article-5

4. Herodotus. (1920). *The Histories* (Vol. 1, Book 1, Chapters 178–216). Loeb Classical Library. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Herodotus/1d*.html

5. Kim, J. (2024). Multilayered identity of women and female warriors in Caucasian Albania. *Ethnocultural Heritage of Caucasian Albania*, *5*, 18–25.

6. Lendering, J. (2020, August 10). Massagetes. *Livius: Articles on Ancient History*. https://www.livius.org/articles/people/massagetes/

7. Namazova, S. (2026). Gender and its representation in contemporary visual art. *Interdisciplinary Cultural and Humanities Review, 5*(1), 29–40. https://doi.org/10.59214/cultural/1.2026.29

8. Radley, D. (2024, March 28). Archaeological finds in Azerbaijan point to existence of legendary Amazon warrior women. *Archaeology News Online Magazine*.

9. Титоренко, Я. (2024, January 29). Ушла за мамонтом: Как антропологи доказывают, что женщины прошлого тоже охотились. *Forbes Woman.*

Sadaqat Aliyeva

THE HISTORICAL AND CULTURAL SEMANTICS OF AZERBAIJANI WOMEN'S RELATIONSHIP WITH WEAPONS

Summary: The study of the relationship between women and weapons in the territory of Azerbaijan constitutes a relevant research area situated at the intersection of arms studies, archaeology, anthropology, and cultural history. Although weapons, military activity, and warfare have traditionally been associated predominantly with male social roles, the discovery of weapons in female burials from different historical periods demonstrates that this perception is not universally applicable. This article examines the archaeological foundations of the relationship between women and weapons based on materials from the Plovdagh necropolis in Nakhchivan, the Salbir archaeological site in Gabala, and Bronze Age materials from Nakhchivan. It argues that arrowheads, daggers, spears, maces, battle axes, and other weapons can be interpreted not only as indicators of military activity but also as material manifestations of social status and cultural identity. The representation of Amazons in written sources and the example of Tomyris are examined within a comparative context.

Keywords: *arms studies, Azerbaijani women, weapons, archaeological burial, Plovdagh, Salbir, Amazons, Tomyris, social status, cultural semantics.*

DOI: 10.52094/XALP6458
ORCID: 0000-0002-6141-9767

Sevil Kərimova Əlifəttah qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sevil.karimova@admu.edu.az

SÜVARİ İKONOQRAFİYASI: DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ MÜHİTİNDƏ

Xülasə: Təsviri sənət tarixində universal motivlərdən olan Atlı obrazının inkişafı ibtidai dövrdən başlayaraq izlənir. Orta əsrlərdə onun təyinat mahiyyəti ilə yanaşı, şərti-simvolik yükü artır, Atlı və At bütöv, vəhdətdə təsvir olunur. Qərb və Şərq ənənəsində Atlının formal həlləri getdikçə fərqlənsə də, təsvirlər əsasən realistik yanaşma müstəvisində həll edilir. Mövzunun inkişafı bilavasitə köcəri mədəniyyət mühiti ilə əlaqəlidir ki, məqalədə bu aspekt xüsusi vurğulanır və Azərbaycan rəngkarlığı kontekstində incələnir.
Açar sözlər: *Suvari\Atlı, ikonoqrafiya, Azərbaycan təsviri sənəti, türk ikonoqrafiyası*

Giriş Müasir mərhələdə təsviri sənətimizdə konkret motivlərin ikonoqrafiyasının işlənməsi və ikonoqrafik indekslərin tərtibatı elmi dəyəri ilə yanaşı, mühüm strateji və ictimai əhəmiyyətə malikdir. Bu sırada milli təsviri sənətimizdə Atlı obrazının tədqiqatı çoxqatlı və çoxşaxəli müstəvini nəzərdə tutur ki, burada etnoqrafiya, hərb tarixi, mifologiya, folklor, sənətşünaslıq elmlərinin təcrübələri və metodologiyası tətbiq edilir. Qeyd olunanlarla yanaşı Atlı obrazı bilavasitə dekorativ-tətbiqi sənətlə əlaqəli olduğundan, onun təyinat diapazonu at ləvazımatlarının yaradılmasını, onların bədii tərtibatını və tətbiq mədəniyyətini əhatə edir. Bununla ikonoqrafik çevrənin arealı genişlənir, elementlərin fərqli bədii müstəvilərdə tətbiq xüsusiyyətlərinin təhlili isə mürəkkəbləşir; Atlı\Suvari ikonoqrafiyasının, realistik

yanaşmadan uzaqlaşaraq, şərti-simvolik təsviri dilinə meyilləri artır. Qeyd olunan proseslərin tarixi icmalı göstərir ki, at mədəniyyətinin təsviri interpretasiya xüsusiyyətləri daha çox köçəri sosial-mədəni mühitində yer almışdır və sonrakı mərhələlərdə digər mədəniyyət tiplərinə bədii təsir göstərmişdir. Qərb və Şərq, ənənəvi-müasir, köçəri-oturaq, şəhər-kənd mədəni dilemmalar kontekstlərində Atlı\Suvari obrazının inkişafı tədqiqatın ikonoqrafik təhlilində müqayisəli metodologiyanın tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir mərhələdə problem fənlərarası müstəvidə araşdırılır və çox halda son yüz ilin tədqiqatlarını yeni aspektlərdə dəyərləndirir (Johns C., 2006; Hyland A., 2018; Baskett J., 2006; Liedtke W., 1989). Qeyd olunan elmi yanaşma XX əsrin sonundan başlayaraq geniş vüsat tapmışdır. Sovet sisteminin dağılması mövzunun mədəni özəyini, türk mədəni məntalitetində at və atlının bədii obraz sisteminin araşdırılması üçün yeni üfuqlər açtı. Əsrin sonundan başlayaraq bu istiqamətdə türkdilli xalqların, həmçinin milli sənətşünaslıq elmimizin ciddi tövhələri yer almaqdadır. Onların sırasında əsaslı nəşrlərdə yanaşı (Əfəndi R., 2001; Aslanapa O., 1999; Esin E., 2004), mövzuya dair tədqiqatlar hazırki araşdırmaya cəlb edilmişdir (Esin, E, 1976; Kərimova S., 2022).

Təsviri sənətində Atlı\Süvari arxetipinin tipoloji xüsussiyyətləri

Dünya təsviri sənətində Süvari/Atlı obrazının inkişafı universal simvolik sistemin mövcudluğu kontekstində e.ə. 4000-dən başlayaraq, qayaüstü rəsmlərdə (petroqliflərdə) izlənir. Qeyd olunan universallıq ibtidai icma formasiyasının dağılması və lokal mədəniyyətlərin meydana gəlməsilə köklü tərzdə deyişir. Mövzunun ilk tədqiqatşılarından olan Lida Fletman qeyd edir ki, *"...məhz atın əhilləşdirilməsi patriarxal cəmiyyətə meyillərin əsasında duran faktorlardandır."* (Fleitmann L., 1931, s.92). İkonoqrafik təhlil Süvari obrazının formal göstəriciləri ilə yanaşı, onun ikonoloji mühitini ön plana çıxarır. Qərb və Şərq təsviri ənənəsinin tarixi icmalı Süvari obrazının inkişafını, K.Yungun nəzəriyyəsindən çıxış etsək, *"zamandan kənar"* statusa malik

olmaqla, mühüm arxetip qismində dəyərləndirir (Юнг К., 2020, s134). Atın əhilləşdirilməsi təcrübəsindən qaynaqlanan bədii və mifoloji maraq, sonrakı mərhələlərdə mühüm sakral semantika ilə zənginləşdirilir və mürəkkəb təsviri sistem formalaşdırır. Atlı, tək və ya mürəkkəb kompozisiyaların bir hissəsi kimi sənət tarixində çoxsaylıdır. Biz onlara müxtəlif xalqların sənətində və bütün tarixi-mədəni dövrlərdə rast gəlirik.

Qısa icmal Atlı motivinin əsas janr kontekstlərini müəyyən edir: müqəddəs, seçilmiş, - dini janr; fiziki göstəricilər, nizam, - batal janr; ov; oyun; mərdlik, sadiqlik, nəciblik, - monumental portret. Qərb ənənəsində Qədim və Orta əsrlərdə Atlı obrazının məzar daşları üzərində, heraldikada, emblemlərin təsvirində, mərasim, və əsasən dəfn mərasimləri ilə bağlı bədii tərtibatlarda müşahidə edərkən, Yeni dövrdə bu obrazın dünyavi ikonoqrafik həlli izlənir: monumental heykəltaraşlıq və təntənəli və və yaxud kübar portret janrında XX əsrin əvvəllərinədək ənənəvi interpretasiyalar mövcuddur. Bədii-ideoloji metamormozlar XX əsr boyu formalaşır. Avanqard sənəti kontekstində Atlı obrazının sakral mahiyyəti zəifləyir, sovet-sosialist realizminin ideoloji təziqi isə onun tarixi xarizmasını, pafosunu artırır. Qeyd olunan prosesin regional faktoru Azərbaycan təsviri sənətində Atlı obrazının ikonoqrafiyasına fərqli elmi yanaşmanı zəruri edir.

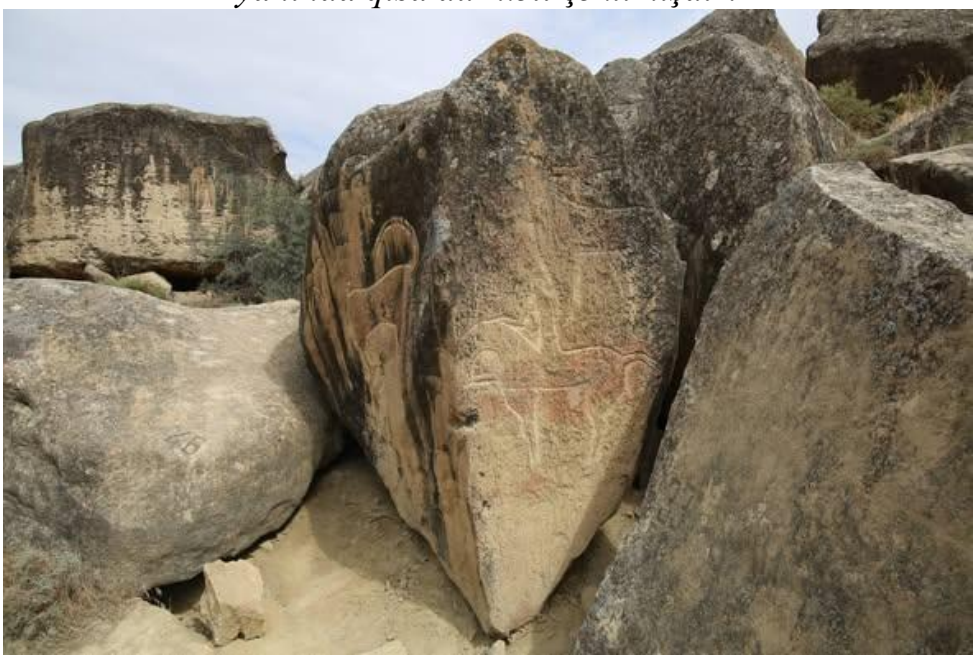
Yuxarıda verilən təsnifata əsasən dünya incəsənətində Atlı/Süvari təsvirlərinin əsas ikonoqrafik çərgələri e.ə I min. formalaşır ki, burada skif-sak bədii ənənəsinin təsirləri Avrasiyanın bütün regionlarına yayılır. Bariz nümunə qismində avropa təsviri ənənəsində *"Frakiya atlısı"* ikonoqrafik süjeti e.ə.IV əsrdən başlayaraq tətbiq edilir, və sonrakı mərhələlərdə Xristian ikonoqrafiyasına ötürülərək Müqəddəs Georgi obrazında Renessans və Yeni dövrlərində işlənir (Иванов М., 2015, s.38; Мелюкова А., 1979). Bu dövr ərzində Avropa təsviri sənəti Atlı ikonoqrafiyasında iki sıra müəyyən edir: at və insanın qarşıdurması (atın əhilləşdirilməsi, insanın vəhşi, idarəedilməyən qüvvəsinə

qalib gəlmək, onu insana tabe etmək) və insan və atın harmonik birliyi, bədii vəhdəti. Hazırki araşdırmanın obyekti olmayan ikonoqrafik çərgələr: tənha at təsviri, at və atlının vidalaşması (antik yunan məzar abidələri üçün səciyyəvi səhnə), zəfər atları (Poseydonun zəfəri süjeti, Roma zəfər atları-imperatorlar), kentavrlar tədqiqata cəlb edilməmişdir. Orta əsr Avropa sənətində Atlının semantkasında ilahi sakrallıq sosial statusun pafosu ilə əvəzlənir. Bizans təsviri ənənəsindən başlayaraq izlənən obrazlarda antikaya məxsus arxetip energetikası yoxdur. İntibaha doğru antik bədii irsə ümumi marağın artması ilə Atlı motivi bütöv anlaşılır, xristianlığın səciyyəsinə çevrilən Müqəddəs Georgiy obrazı Tanrı qarşısında tamamlanmış, yenilənmiş qüvvəyə malik olduğunu, atın Tanrıya və Xeyrə tabeliyini nümayış edir (Lewis S., 2017).

Türk təsviri ənənəsində Atlı motivi və Azərbaycan rəngkarlığında onun təzəhür formaları Azərbaycan sənətinin fərqli sahələrində və bütün inkişaf mərhələlərində rastlanan Süvarinin təsviri formal həll baxımında ibtidai dövrdən başlayaraq vahid kompozisiyada verilir. Tamamlanmış bədii obraz qismində həll edilir: insan və atın fiqurları ancaq birlikdə, vahid siluet, ümumiləşdirilmiş xəttlə işlənir. Süvarinin ilkin nümunələrinin təsviri ibtidai incəsənətdə, eneolit dövründən başlayaraq izlənir. Atın əhilləşdirilməsi təcrübəsindən qaynaqlanan bədii maraq, mifoloji təsəvvürlər müstəvisində mühüm təsviri sistem formalaşdırır ki, onun bariz nümunələri milli sənətimizdə özünəməxsus formalar və ikonoqrafik çərgələr törətmişdir. Qobustan və Gəmiqaya sxematik təsvirlərində izlənən şərti realizm sonrakı mərhələlərdə fərqli interpretasiyalara uğrayır. Bədii və estetik əhəmiyyət baxımda Azərbaycan təsviri sənətində Süvari motivinin kompleks sənətşünaslıq təhlili dayanıqlı inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Burada mühüm amil qismində türk ikonoqrafik arxetipinin ənənəsi müəyyənedici əhəmiyyətə malikdir. Mərkəzi Asiya və Cənubi Sibirdə aşkarlanan qaya rəsmlərində Süvari təsvirinin qədim türk təsviri ənənəsində mərkəzi

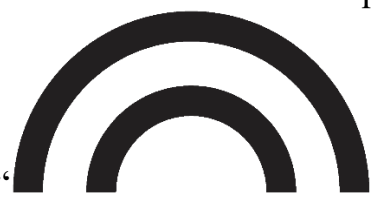
motivlərdən olması qeyd olunur. Sutul, Monqolustanın Barun biçiqt, Tuvanın Şişkin bölgələrindən aşkarlanan nümunələrin formal-üslubi həlli sonraki dövrlərdə türk abidələrində öz əksini tapmışdır (Çorumlu Y., 2019, s. 32)

Qobustanın Cingirdağ, Yazılıtəpə, №47 daşın cənub-şərq tərəfində qeydə alınan iki atlı təsviri "*profildən, istiqaməti sola doğru olmaqla göstərilmişdir. 1 nömrəli təsvirdə atın başı ovalvaridir, qarın xətti qısa olmaqla düzdür. Daş qopduğundan atın arxa hissəsi qaya üzərində tam saxlanılmamışdır. Süvari anfasdan təsvir edilməklə iki xətlə verilmiş qolları yanlara doğru açılmış vəziyyətdədir. Sağ qoluna şaquli xətt birləşdirilmişdir. Onun yanında qısa düz xətt çəkilmişdir.*

Atlının bədən xəttindən atın bədənini kəsib keçən xətt uzanır.(R. Abdullayev, S. Şirinli, 2018, s. 5)

Qobustan Cingirdağ, Yazılıtəpə, №47, Atlı

Qədim dövr və Orta əsrlərdə Süvari motivi müvafiq sənət sahələrinin inkişafı kontekstində üslub xüsusiyyətlərinin transformasiyalarını əks edir. Mövzuya dair cəlb edilən rəngkarlıq nümunələri ilə yanaşı mühüm abidələr korpusunu heykəltaraşlıq nümünələri təşkil edir. Bu sırada "Cavanşir"in heykəl portreti nisbətən fərqlidir. Əsərin mövcud sənətşünaslıq təhlilləri onun üslubi baxımdan sintezini əks edir. Ümumi formaların ağırlığı fonunda atın dinamik verilməsi, onun detalların işlənməsi, Atlının jesti və s. bədii xüsusiyyətlər ənənəsi əsrlər sonra Beyləqan, Örənqala keramikasında bəlli olur. Atlı təsvirlərinin Qərbi Azərbaycan, Urud məzarlığında aşkarlanan nümunələrinə əsasən Qafqaz Albaniyası dövründən formalaşan ikonoqrafik həllərdə atın hərəkəti hər iki istiqamətlidir (sağdan sola və əksinə), atributlar isə qədim türk bədii ənənəsinə müvafiq əbədiliyi simvolizə edir (günəş, azuqələr, yol) (Qurbanov A. 2013, s.51). Eyni səciyyə Mingəçevir məzar sənduqə təsvirlərində izlənir. Burada atlının ilanla mübarizəsi səhnəsi motivin universallığına daha bir işarədir. İlan təsviri atın ayqları altında sənduqənin uzunluğu boyu verilir və baş hissəni qaldıraraq, atlı tərəfindən nizəyə bənzər silahla öldürülür. Orta əsrlər boyu inkişaf edən məzarüstü daşlarda (sənduqə və qoc-atdaşlarda) izlənən süjetlərin tipologiyası qədim türk ənənələrinə əsaslanırdı, Hun, Göytürk və xüsusi ilə Səlcuq abidələri ilə səslənir. Həndəsi həll atlını "" işarələyir. "*Azərbaycan xalça ornamentləri sırasında da yer alan "" nişanı "atlı" sərti adını daşımaqla, Mahmud Kaşğarinin təsnifatına əsasən, həm də oğuz tayfalarının*

çavuldur boyunun damğasıdır. İşarənin " *" variantı isə Göytürk əlifbasında qalın saitli sözlərdə kar "t" samitini ifadə edir və fərqləndirmə-mülkiyyət nişanı (atlı damğası) kimi təsvirlərində Qafqazda, Volqaboyunda, Krımda və Mərkəzi Asiyada, Şərqi Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların damğaları arasında geniş rast gəlinir*" (Qurbanov A. 2013, s. 51).

Orta əsrlərdə formalaşan və milli rəngkarlıq sənətimizin əsasını təşkil edən miniatür üslubu kontekstində Süvari ikonoqrafiyası simvolik məna yükünü qoruyaraq yeni təsviri vasitələri tətbiq edir. Süvari motivinin ikonoqrafiyasını bədii aspektdə ümumminiatürk kontekstində həll edir, onun semantik aspekti isə türk mifoloji din-inanc sisteminə əsaslanırdı. Yetərincə böyük zaman kəsimini əhatə edən yeni bədii üslub miniatürda açıq bəlli olur, monumental rəngkarlıq və dekorativ sənətin təyinat xüsusiyyətinə uyğunlaşdırılır, mövzu, janr seçimində intensiv inkişaf edir və, nəhayət, qanunatabeçilik (kanoniklik) amilini formalaşdırır. Süvarilərin ilkin təsviri dalğası "Varğa və Gülçah" əlyazmasında izlənir. Dekorativ, səthi təsviri formalarda atlılar batal səhnələrdə üstünlük təşkil edir. Təbriz məktəbinin kitab illüstrasiyalarında Atlı təsvirləri bədii həll baxımından yetərincə zənginləşir, xəttin incəliyinə meyillər dominant faktora çevrilir. Miniatür üslubu çərçivəsində aparılan təhlil Atlı motivinin bir neçə ikonoqrafik çərgəsini müəyyən etməyə imkan verir. Tipoloji xüsusiyyətlərin sonrakı mərhələlərdə izlənməsi XX əsrin əvvəllərinədək davam edir. Qeyd edək, ki miniatür sənətinin nisbi realizmi şərti səciyyə daşıyırdı və ifadə dili aspektində simvolik təsvirlər daha çox dekorativ-tətbiqi sənətimizdə öz əksini tapmışdır. İkonoqrafik cərgələrin təsnifatı fərqli miniatür məktəblərimizdə tətbiq edilmişdir və qeyd olunan qruplar və atributlar şəklində təqdim oluna bilər: Batal; Ov; Oyun; Sakral – at kultu, İdhuk (qurbanlıq at,

atın quyruğun kəsilməsi, düyünlənməsi, atlı ilə vəhdət, sirdaş, mühafiz, o biri dünyaya yol yoldaşı, psixopomp); Tulpar, qanadlar (Azərbaycan miniatürlarında nadir süjet, Xızır İyas ikonoqrafiyası); Əjdaha-At; Günəş-At.

Qədim ənənəyə əsaslanan və atla bağlı Türk mifoloji inancları əks etdirən sakral aspekt at kültu ilə müəyyənləşdirilir. Kosmoqonik mahiyyətli atlar qüdrət, qüvvət, bolluq, sərvət rəmzi olaraq, ilahi varlıqlar hesab edilirdi. Onların ikonoqrafik çərgəsində rəng, istiqamətlər, pozalar təhlil edilir, nal, qanadlar, səkkiz ayaq kimi atributlar qeyd olunur. Burada iki ənənəni vurğulamaq zəruridir. Atlının qeyri-adi şəxs olması (şaman, tanrı. Məs. türk tanrılarının atları). Erlik tanrısına müraciət *"Ey qara beygir üzərindəki Erlik!"* qismində qeyd olunur (Çorumlu Y., 2019, s. 32). Qanadlı atlar Azərbaycan folklorunda da qeyd olunur: *"Novruzun axırıncı çərşənbəsi Yel çərşənbəsidir. Yel çərşənbəsi günü Xızır yel qanadlı atı ilə obaya çıxır"* (Babayeva X., 2013, s.160). At və onun sahibinin birliyi, əzəli vəhdəti türk mifoloji təfəkküründün məhsuludur. Tanrıların xidmətində olan atlar *"idhuk"*dılar (qurbanlıq), onlar sahibini axirətdə belə müşahidə etməli, qorumalı, sirdaşı olmalıdır. Bu baxımdan Türk Süvarilərin atları müqəddəsdir, onlar işarələnirdi, - quyruğları kəsilir, düyünlənir və ya hörülürdü. Maraqlıdır ki, psixopomp ənənənin təsviri əksi və müvafiq ikonoqrafik atribusiya (kəsilmiş, düyünlənmiş və ya hörülmüş quyruqlu atlılar) yuxarıda qeyd olunan "

" işarələri ilə daha erkən dövrlərdə qaya rəsmlərində rast gəlinir. Burada quyruq nahiyyəsi üst üstə cızılmış üçbucaqlar sırası şəklində verilib.

İnkişaf etmiş Orta əsrlər qədim simvolikanı getdikcə itirir və miniatür müstəvisində Süvarinın atı onun sosial və ya hərbi

statusunun göstəricisi kimi çıxış etməyə başlayır. Bu yeni, türk ənənəsinə yad yanaşma türk toplumunun oturaq mədəniyyətlər ilə ünsiyyəti və böyük, multikultural imperiya modellərinin formalaşdırılması nəticəsində yer alır. Azərbaycan miniatür ənənəsində araşdırılan dövrdə Süvari motivinin ikonoqrafik çərgələri əsasən batal janr, ov və oyun səhnələri qismində inkişafını davam edir. XIII-XIV əsrlərin klassik nümunələrində süvarilər qeyd olunan "Varğa və Gülşad" və sonrakı mərhələdə "Cəmi at Tavarix" əlyazmalarında geniş vüsat tapırlar Atlılar döyüş zamanı verilir, səhnələrin dinamikası heraldik və ya asimmetrik kompozisiyada verilir ("Uhud döyüşü"). İncə, xəttli təsvir üsulu XVI əsrə doğru üstünlük təşkil etməyə başlayır. Təbriz miniatür məktəbinin zirvə əsərlərində süvarilərin təsvirləri profildən, əvvəlki mərhələlərə nisbətən daha zərif, formalar nazikləşdirilmış həll edilir, lakin əsrin sonuna doğru təsviri pafos artır. Batal səhnələrdə süvarilərin sayı yetərincə artırılır, onların fiqurları döyüşün ümumi dinamikasına müvafiq dalğavari verilən planlarla yerləşdirilir (Эфендиев A., 2009, s.137). Ov və kübar gəzintilər səhnələri Səfəvilər dövründə geniş işlənən səhnələrdir. Burada suvarilər daha aram pozlarda verilir, atların ayaqlarının dördüdə yerə dayanır, və ya sağ ayaq incə şəkildə bükülmüş verilir (Soltan Səncər və Qarı). Atlılar profil verildiyi halda, suvarilər ¾ dönüşdə təsvir edilir. Süvari motivi rəngkarlıqla yanaşı, xalça və bədii parça, silahın bədii tərtibatında da tətbiq edilir.

Kübar mövzunu davam edən və XV əsrdən başlayaraq suvari ikonoqrayasında yeni aspekti müəyyənləşdirən çərgə Azərbaycan milli atüstü oyunu – çovqan olmuşdur. Türk oyun mədəniyyətinin ayrılmaz və qədim seqmenti olan Çovqan Səfəvilərin dövründə xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Saray həyatının ən maraqlı hissələrindən olan Çovqan əlyazmalarda qeyd olunur (Эфендиев A., 2009, 134). Təbriz miniatürlarında geniş vüsat tapan Çovqan batal səhnələrin kompozisiya strukturu kontekstində həll edilirdi, lakin burada mövzuya müvafiq olaraq, atların hərəkətləri daha çevik, dinamik verilir, kompozisiyada simmetriyaya meyillər, hətta

dəqiq heraldik quruluş nəzərə çarpır. Atların fiqurlarında bənzərlik izlənir, onlar oyun meydanında şahə qalxan vəziyyətdə, ön ayaqları bükülü vəziyyətdə, və ənənəvi profil rakurslarında verilir. Arifinin "Top və ağacıq" əsərinə çəkilmiş miniatürü istisna hal qeyd etmək olar. Burada simmetrik kompozisiyanın baş hissəsində yerləşdirilən atlı kağızın yuxarı sağ küncündən aşağıya doğru istiqamətləndirilən ox üzərində anfasda verilmişdir. Fiqurun bu tərzdə yerləşdirilməsi müsəvvirin tarazlıq probleminin həlli ilə bağlı olsa da, kanonda innovasiya kimi xarakterizə edilməyə imkan yaradır. Çovqanın oyunçuları atlara nisbətən daha sərbəst təsvir olunur. Onların azca bükülmüş kürəkləri, irəliyə doğru əyilmiş bədənləri və oyunu prosesini əks edən hərəkətləri ikonoqrafik çərgənin əsas atributlarıdır.

Milli rəngkarlığımızda realistik tendensiyaların güclənməsi XVIII-XIX əsrlərdə izlənir, lakin şərtilik aspekti XX əsrin əvvəllərinədək qorunur. Miniatür üslubunun avropa təsvir ənənəsi ilə sintezi nəticəsində yerli bədii məktəb yeni ifadə vasitələrini əldə edir (perspektiv, nisbətən böyük rəng ləkələri, işıq-kölgə oyunları, simaların real obrazlara bənzəməsi, fərdi cizgilərin verilməsi) təsvirin kitab orqanizmindən tamamən ayrılması, temperadan yağlı boyaya keçid). Üslubun şərti olaraq Qacar termini ilə tanınması müvafiq sülalənin hakimiyyət dövrünə təsadüf etməsi ilə əlaqələndirilir (5, 5-8). Formalaşan yeni bədii üslub rəsmi kitab müstəvisindən ayırır, onu müstəqil sahəyə çevirir, interyerlərdə, divar rəsmlərində fərqli texnikalarda tətbiq edir. Üslubun demokratikləşməsi XIX əsr boyu geniş vüsat tapır və "Qəhvəxana rəngkarlığı" üslubunda büruzə olur. Hər iki istiqamət süvari motivinin yeni mərhələyə gəlməsinə ciddi təkanlar verir. Qacar rəngkarlığının nüvəsini təşkil edən dəbdəbəli "rəsmi portret" janrı Süvari motivinin ikonoqrafiyasında mühüm rol oynayır (İbrahimov T. 2013, s.5, 16). Təsvirlərin kətanda, yağlı boyalarla icrası, böyük ölçülər, epik səhnələr bir sonrakı mərhələdə Qarabağ məktəbinin ilklərin Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığına da ciddi təsirlər

göstərir. İrəvaninin süvari motivlərinin maraqlı nümunəsi "Atlı" əsəridir. Burada rəssam miniatür ənənəsinin ikonoqrafik həlli ilə yanaşı, kolorit, fərdilik aspektlərində realistik tendensiyaları nümayış edir. Ənənənin çoxlaylı təsnifatını Şəki xan sarayının divar rəsmləri nümayış edir. Janr əlvanlığına, kompozisiyaların çoxfiqurluluğuna rağmən, burada Qarabağlı ustadların dəsti-xətti bəlli olur. Atlı, suvari mövzusu artıq realistik avropa rəsmi, qrafik həllində ilk peşəkar rəssamımız Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığında da yer almışdır ("Naxçıvan çaparı", 1915-1920).

XIX əsrin sonundan başlayaraq və XX sərin sonunadək Azərbaycan təsviri müstəvisində Süvari obrazının əsasən realizm və sonrakı mərhələdə, rəsmi sovet sosrealizminin zəminində mövcudluğu simvolik səslənməni nisbətən səngidir. Suvari obrazının təqdimat faktoru bilavasitə ideoloji amil ilə müəyyəndirildiyindən ikonoqrafiyada konkret sxemlər formalaşır. Qeyd edək, ki ikonoqrafiyanın nəzəri əsasları totalitar və dini kontekstlərin analoji struktur simmetriyası çevrəsində dəyərləndirir. Hər ikisi dayanıqlı mövzu və motivlər məcmuasını təqdim edir. Sosialist realizmi müvafiq semiotik kodların və ikonoqrafik düstürların vasitəsi ilə kommunizm ideologiyasının bədii mənzərəsini yaradırdı. Sosializmin ideoloji didaktikasında müəyyənedici faktor işıqlı gələcək haqqında mifə aid idi. Bu gələcəyin qurucuları kəndlilər, fəhlələr, inqilabçılar idi (Лиманская Л., 2016, s.10). Nəticədə sosrealizmin metaqəhramanı tamamən neqativ konnotasiyalardan azad edilir və ədalətli, cəsur, sadəlik xüsusiyyətləri ilə simvollaşdırılır. Bu aspektdə suvari motivi ümumləşdirilmiş-monumental tərzdə xalq qəhrəmanı, tarixi şəxsiyyətlər, həmçinin kolxozçu, kəndli, çoban kontekstlərində müşahidə olunur ("Koroğlu", Altay Hacıyev, 1989; "Koroğlu, Tağı Tağıyev, 1959). İkinci xətt lirik istiqamətlidir və suvarilərin obrazlarında sadəlik, səmimiyyəti, əməyə sevqini, həvəsi vurğulayır. Burada tamaşaçıya doğru yönələn rakurslar, işıqlı, sevinclə dolu mimikalar, pozlar idealize edilmiş sosializm

vəhdətinin mifopoetik modelinin ikonoqrafik həlli qismində çıxış edir.

Nəticə Hazırki mərhələdə Süvari motivinin həllində ikonoqrafik cərgənin dinamikasının intensivliyi, süjetlərin zənginləşməsi izlənir. Prosesin inkişafında Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi xüsusi faktor qismində dəyərləndirilir. Arxetipik süvari motivi millililik, türkçülük təsəvvürləri ilə yanaşı mədəniyyətimizin dərin qatlarında mövcud olan azadlıq simvolu qismində XX əsrin sonundan başlayaraq folklor (Arif Hüseynov "Ağ atlı oğlan", 2006) neominiatür, dekorativ üslubların (Yusif Mirzə "Atlı", 2009, Vüqar Əli "Yuiçıl", 2019) kontekstində dirçəlir. Eyni zamanda atlı obrazı Qarabağ mövzusunun ikonoqrafiyası ilə səslənir və yeni ikonoqrafik çərgə formalaşdırır. "Cıdır düzü", "Çovqan", "Qarabağ atları" kimi ənənəvi süjetlərin uğurlu dinamikası(Sakit Məmmədov "Cıdır düzü"), tarixi şəxsiyyətlərimizin obraz həlli problemini də önə çıxarır (Hacıyev A "Həcər", 2002).

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın Zəfəri Süvari ikonoqrafiyasının oxunmasında yeni səhifə açmışdır. Suvari motivinin canlanmasında qəhrəmanlarımızın arxetipik formatda təqdimatı, qüvvətin, Qələbənin simvolikası kimi aspektlər əhəmiyyət dərəcədə ikonoqrafik atribusiyanı müəyyən edir. Qələbənin birinci ildönümünə həsr edilmiş sərgilərin icmalı təhlili müəyyən edir ki, rəssamlarımızın təfəkküründə Süvari obrazı Zəfər, Qələbə, Qəhramanlıq, qüdrət simvolu olaraq qədim semiotik kodlarla səslənir (Vüqar Əli "Zəfər" (Qeneral Polad Haşimovun portreti, 2020, Sakit Məmmədov "Qarabağnamə", 2021) (Керимова С., 2021, s. 38).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev R., Şirinli S. Qobustan, Cingirdağ, Yazılıtəpə – Sonaqaya petroqliflərinin korpusu, 2018
2. Aslanapa O. Türk sənəti, Remzievi, 1999
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti, Çaşıoğlu, 2001

4. Babayeva X.Ə. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı, Bakı, 2013, s.160
5. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr, Bakı, 2013, s.51
6. Çorumlu Y. Türk sanatında hayvan simbolizmi, İst., Otuken, 2019
7. Esin E. Türk sanatında ikonoqrafik motivler, Kabalşı Yayınları, 2004
8. Esin, E. (1976). "Kuşcı" (Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında), *Sanat Tarihi Yıllığı*, *6*, 411-452.
9. İbrahimov T. Qacarlar dövrünün rəngkarlığı, Bakı, Şərq-Qərb, 2013, s.5, 7, 8
10. Kərimova S. Azərbaycan təsviri sənətində Atlı\Süvari ikonoqrafiyası, Həmzə Niqari Simpoziumu materialları, 5 (1), 302-318, Ağdam, 2022
11. Baskett J. The Horse in Art, New Haven, 2006
12. Johns C. Horses: Hystory, Mith, Art, Harvard University Press, 2006
13. Hyland A., The book of the Horse: Horse in Art, Laurence King Publishing, 2018
14. Liedtke W. The Royal Horse and Rider, Painting, Sculptue and Horsemanship 1500-1800, MET, 1989
15. Karimova S. Influence of social-cultural environment jn formation image of Leader in fine art of medieval Azerbaijan, Colloquium-journal №2 (267), 2026 Część 1 (Warszawa, Polska), 2025, p.8-15
16. Lewis S. Iconography of Coptic horseman in Byzantine Egypt https://www.jstor.org/stable/40001017
17. Fleitmann L., The Horse in Art: from Primitive time to Present, Payson, 1931, s.92
18. Иванов М.К. Образ всадника в искусстве. Иконографический архетип, М., Начало, 2015

19. Керимова С.А. Портрет Победы. «Карабахнаме» Сакита Мамедова, ADMİU, Mədəniyyət dünyası, 3, Bakı, 2021, s.34-43
20. Лиманская Л.Ю. Типическое и архетипическое в соцреализме и соц-арте, Артикульт. 2016. 21(1). С. 6-15.
21. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. М.: Наука, 1979
22. Эфендиев А. Батальный жанр в азербайджанской живописи XIII-XVI вв. Баку, 2009, s.137
23. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное безсознательное, М., АСТ, 2020

Iconography of Horseman/Cavalry motif in Azerbaijani painting

Abstract: Knight, one of the universal images in fine arts, is one of the central motifs of Turkish art culture. In the context of the history of world art, in the context of the historical, cultural and individual diversity of such motifs, a stable content stability of the image is observed. Iconographic analysis takes into account not only the formal indicators of the description of the cavalry, but also the content of his ideas. The earliest examples of cavalry date back to the Eneolithic period. The artistic and mythological interest arising from the experience of domestication of the horse forms an important system of description in the later stages, the obvious examples of which have created unique forms and iconographic circles in our national art. In the schematic descriptions of Gobustan and Gamigaya, conditional realism is interpreted differently in later stages. The Turkish iconographic archetypal tradition is definitely mentioned here as an important factor. In ancient and medieval times, the cavalry motif reflected the transformation of stylistic features in the context of the development of relevant fields of art. Although the synthesis of style observed in the portrait of Javanshir was felt in miniature style in Beylagan ceramics centuries later, its

dynamics was quite enriched in terms of artistic solution in the book illustrations of Tabriz school, tendencies to the subtlety of the line. becomes a dominant factor. The growth of realist tendencies in interiors, wall paintings, and later in the Gajar style in miniature style in the XVIII-XIX centuries allows us to speak about the all-Azerbaijani artistic influence of the "Karabakh school". Since the end of the 19th century, the symbolic voice of the existence of the image of a cavalryman on the plane of a hundred years, mainly on the basis of realism, and then on the basis of official Soviet social realism, is relatively weak. At the present stage, the intensity of the dynamics of the iconographic line and the enrichment of the plots are observed in the solution of the cavalry motif.

Keywords: *Cavalry image, iconography, Azerbaijani painting, miniature style, Victory*

Иконография всадника: Азербайджанский художественный контекст

Резюме: Образ всадника — один из универсальных образов в изобразительном искусстве и один из центральных мотивов тюркской художественной культуры. В контексте истории мирового искусства, при всем историческом, культурном и индивидуальном разнообразии подобных мотивов, наблюдается устойчивость смыслового содержания этого образа. Иконографический анализ учитывает не только формальные характеристики изображения всадника, но и заложенные в нем идеи. Самые ранние изображения всадников относятся к эпохе энеолита. Художественный и мифологический интерес, возникший в результате одомашнивания лошади, сформировал на более поздних этапах важную систему изобразительных приемов, породившую уникальные формы и иконографические традиции в национальном искусстве. Условный реализм, характерный для схематичных изображений Гобустана и

Гамигая, на последующих этапах интерпретируется иначе. С точки зрения художественно-эстетической значимости, всесторонний анализ мотива всадника в изобразительном искусстве Азербайджана позволяет проследить динамику его устойчивого развития. Важным фактором здесь, безусловно, выступает традиция тюркского иконографического архетипа. В древности и Средневековье мотив всадника отражал трансформацию стилистических особенностей в контексте развития соответствующих видов искусства. Его динамика значительно обогатилась в художественных решениях книжных иллюстраций тебризской школы, где доминирующей тенденцией стала утонченность линий. Усиление реалистических тенденций в интерьерах, настенных росписях, а позднее — в миниатюре каджарского стиля (XVIII–XIX вв.) — позволяет говорить об общеазербайджанском художественном влиянии «карабахской школы». На протяжении XIX века и вплоть до наших дней — образ всадника в азербайджанской живописи прошел путь от реализма к официальному советскому соцреализму, однако его символическое звучание в этот период оставалось относительно слабым. На современном этапе в трактовке мотива всадника наблюдается динамичное развитие иконографии и обогащение сюжетного разнообразия.

Ключевые слова: образ всадника, иконография, азербайджанская живопись, стиль миниатюры, Победа

TARİXİ SİLAHLAR AZƏRBAYCAN BƏDİİ SƏNƏTKARLIĞININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ: ƏNƏNƏNİN BƏRPASI

DOI: 10.52094/BULG5855

Müjkan Məmmədzadə
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı
Azərbaycan İdman Akademiyasının baş müəllimi
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
mujkan@mail.ru

AZƏRBAYCAN SİLAH SƏNƏTİNDƏ ORNAMENTLƏR VƏ SİMVOLİKANIN TARİXİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan silah sənəti milli dekorativ-tətbiqi sənətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi tədqiq edilmiş, tarixi silahların bədii tərtibatında istifadə olunan ornamentlərin semantik xüsusiyyətləri və onların qadın simvolikası ilə əlaqəsi elmi baxımdan təhlil olunmuşdur. Araşdırmada tarixi silahların yalnız hərbi təyinatlı vasitələr deyil, həm də yüksək bədii-estetik dəyərə malik mədəni irs nümunələri olduğu əsaslandırılmışdır. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan silah sənətində qadın simvolikası birbaşa antropomorf təsvirlər vasitəsilə deyil, əsasən buta, həyat ağacı, nar, çiçək və digər nəbati ornamentlərin semantik məzmunu vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bu motivlər xalqın dünyagörüşündə məhsuldarlıq, analıq, ailə rifahı, həyatın davamlılığı və mənəvi zənginlik kimi anlayışlarla əlaqələndirilmişdir. Eyni zamanda qeyd olunmuşdur ki, mövcud elmi mənbələr həmin ornamentlərin silahlar üzərində yalnız qadın simvolu kimi istifadə edildiyini qəti şəkildə təsdiqləmir. Buna görə də onların şərhi Azərbaycan ornamentikasının ümumi mədəni və estetik sistemi çərçivəsində aparılmışdır.. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, tarixi silahların bədii tərtibatı Azərbaycan xalqının estetik zövqünü, milli-mədəni dəyərlərini və tarixi yaddaşını əks

etdirən mühüm sənət nümunəsi olmaqla yanaşı, onların gələcək nəsillər üçün qorunması və kompleks elmi tədqiqi milli mədəni irsin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan silah sənəti, ornamentika, qadın simvolikası, dekorativ-tətbiqi sənət, mədəni irs*

Giriş

Azərbaycan xalqının zəngin maddi-mədəni irsində silah sənəti xüsusi yer tutur. Tarixi silahlar yalnız döyüş vasitəsi kimi deyil, həm də yüksək bədii-estetik xüsusiyyətlərə malik tətbiqi sənət nümunələri kimi qiymətləndirilir. Qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycanda istehsal olunan qılınc, xəncər, qalxan, dəbilqə, nizə və digər silah nümunələri üzərində tətbiq edilən naxışlar, həndəsi kompozisiyalar, nəbati ornamentlər, kalliqrafik yazılar və zoomorf motivlər xalqın estetik zövqünü, dini dünyagörüşünü və mədəni dəyərlərini əks etdirmişdir. Bu baxımdan silahlar təkcə hərbi avadanlıq deyil, həm də milli bədii sənətkarlığın mühüm tərkib hissəsi hesab olunur.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan silah sənətində ornament anlayışı yalnız dekorativ məqsəd daşımamış, həm də xalqın estetik dünyagörüşünü, mədəni dəyərlərini və tarixi-mənəvi təsəvvürlərini əks etdirən mühüm bədii ifadə vasitəsi olmuşdur. İslam mədəniyyətinin estetik prinsiplərinin təsiri ilə silahların bədii tərtibatında insan fiqurlarından daha çox həndəsi, nəbati və stilizə edilmiş ornamental motivlərə üstünlük verilmişdir. Bu baxımdan müxtəlif bitki elementləri, həndəsi kompozisiyalar, buta, yarpaq, çiçək və digər naxışlar silahların dekorativ görünüşünü zənginləşdirməklə yanaşı, onların müəyyən simvolik və estetik məzmun daşımasına şərait yaratmışdır (Əfəndiyev, 1976).

Məqalənin məqsədi Azərbaycan silah sənətində istifadə olunan ornamentlərin bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq, həmin ornamentlərdə simvolikanı ifadə edən elementləri müəyyənləşdirmək və onların tarixi-mədəni əhəmiyyətini elmi baxımdan təhlil etməkdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan dekorativ-

tətbiqi sənəti, metal işləmə sənəti və ornamentika sahəsində aparılmış elmi tədqiqatlardan istifadə edilmişdir.

Əsas hissə

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində ornamentlər yalnız estetik funksiyanı yerinə yetirməmiş, həm də xalqın dünyagörüşünü, dini-mifoloji təsəvvürlərini və sosial-mədəni dəyərlərini özündə əks etdirən simvolik ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu xüsusiyyət silah sənətində də özünü aydın şəkildə göstərir. Tarixi silahların üzərində həkk edilmiş ornamentlər döyüş alətini bədii sənət nümunəsinə çevirməklə yanaşı, müəyyən ideyaların, inancların və mədəni kodların daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan silahlarında rast gəlinən bəzi ornamentlərin semantik təhlili onların estetik, simvolik və mədəni məzmununun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Silahların bədii tərtibatında istifadə olunan müxtəlif nəbati, həndəsi və stilizə edilmiş motivlər Azərbaycan xalqının estetik dünyagörüşünü, təbiətə münasibətini, mifoloji təsəvvürlərini və mənəvi dəyərlərini əks etdirən mühüm bədii ifadə vasitələri kimi çıxış etmişdir. Bu ornamentlər silahların funksional təyinatı ilə yanaşı, onların bədii-estetik dəyərini artırmış və tarixi-mədəni informasiya daşıyıcısına çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycan ornamental sənətinin ən geniş yayılmış motivlərindən biri butadır. Buta müxtəlif formalarda – alovvari, damlaşəkilli, badamvari və stilizə edilmiş bitki formasında işlənmişdir. Sənətşünaslıq ədəbiyyatında butanın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar onu od kultu ilə, digərləri isə həyatın başlanğıcı, inkişaf və sonsuzluq ideyası ilə əlaqələndirirlər (Baxışlı, 2014). Azərbaycan etnoqrafiyasında buta motivi ailə ocağı, bərəkət, həyatın davamlılığı və inkişaf kimi anlayışlarla əlaqələndirilir. Xalq sənətində bu motivin xalçaçılıq, geyim, məişət əşyaları, zərgərlik və digər dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində geniş tətbiqi onun Azərbaycan ornamental sistemində mühüm yer tutduğunu göstərir.

Silah sənətində isə buta motivi qılıncların qınlarında, xəncərlərin qəbzə hissəsində və müxtəlif metal örtüklərdə stilizə edilmiş formada istifadə olunmuşdur. Bu ornament silahların bədii tərtibatını zənginləşdirməklə yanaşı, kompozisiyanın bütövlüyünü və estetik ifadəliliyini artıran dekorativ element kimi çıxış etmişdir. Buta motivinin silah sənətində tətbiqi Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələri arasında ornamental üslub və bədii ənənələrin qarşılıqlı əlaqəsini də nümayiş etdirir (Əfəndiyev, 1976).

Azərbaycan ornamental sənətində mühüm yer tutan motivlərdən biri də həyat ağacı ornamentidir. Həyat ağacı qədim türk və Azərbaycan mifoloji təfəkküründə kainatın quruluşu, həyatın davamlılığı, inkişaf və nəsillərarası bağlılıq kimi anlayışları ifadə edən əsas simvollardan biri hesab olunur. Etnoqrafik tədqiqatlarda bu motiv təbiət, həyatın yenilənməsi və bütövlük ideyaları ilə əlaqələndirilmişdir (Qeybullayev, 1994). Azərbaycan silahlarında həyat ağacı motivi əsasən stilizə edilmiş budaq, yarpaq və nəbati kompozisiyalar formasında öz əksini tapmışdır. Bu ornamentlər müxtəlif tarixi dövrlərə aid qılınc, xəncər və digər metal silah nümunələrinin dekorativ tərtibatında tətbiq edilmişdir. Simmetrik şəkildə qurulan budaq və yarpaq elementləri kompozisiyanın mərkəzi oxu ətrafında yerləşdirilərək vizual tarazlıq, ritm və harmoniya yaratmışdır. Beləliklə, həyat ağacı motivinin silah sənətində istifadəsi Azərbaycan ornamental düşüncəsində təbiət, həyat və inkişaf anlayışlarının bədii ifadəsini nümayiş etdirir.

Azərbaycan silahlarının dekorativ tərtibatında nar motivi də diqqəti cəlb edən ornamental elementlərdən biridir. Nar Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətində bolluq, bərəkət, məhsuldarlıq, həyatın davamlılığı və bütövlük kimi anlayışlarla əlaqələndirilən simvollardan biri hesab olunur. Etnoqrafik mənbələrdə narın çoxsaylı dənələrinin bolluq, birlik və nəsil davamlılığı ilə bağlı müxtəlif məna çalarları daşıdığı qeyd edilir (Azərbaycan etnoqrafiyası, III cild, 2007). Bu baxımdan nar

motivi Azərbaycan ornamental sistemində zəngin semantik məzmun daşıyan bədii element kimi çıxış edir. Tarixi silahların bəzədilməsində nar təsvirinə naturalist formada geniş rast gəlinməsə də, onun stilizə edilmiş formalarından nəbati kompozisiyaların tərkib hissəsi kimi istifadə olunmuşdur. Xüsusilə qınların metal hissələrində, qəbzə elementlərində və oyma naxışlarda nar çiçəyi və meyvəsini xatırladan ornamental elementlər kompozisiyanın dekorativ bütövlüyünü tamamlamışdır. Beləliklə, nar motivinin silah sənətində tətbiqi Azərbaycan bədii metal işləmə ənənəsində təbiət və həyat anlayışlarının ornamental ifadəsini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dekorativ sənətində geniş istifadə olunan gül və çiçək motivləri də ornamental kompozisiyaların mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Lalə, qızılgül, qərənfil, zanbaq və digər çiçək motivləri xalq yaradıcılığında gözəllik, zəriflik, təbiət və mənəvi saflıq kimi anlayışları ifadə edən bədii vasitələr kimi çıxış edir. Bu ornamentlər xalçaçılıq, tikmə, misgərlik və zərgərlik sənətində olduğu kimi, silahların bədii tərtibatında da müəyyən yer tutmuşdur. Silah ustaları bu motivləri əsasən oyma, həkk etmə və digər metal işləmə texnikaları vasitəsilə səthə tətbiq etmiş, onların ritmik və simmetrik düzülüşü ilə kompozisiyanın estetik bütövlüyünü təmin etmişlər. Çiçək motivlərinin silahların dekorativ tərtibatında istifadəsi onların funksional mahiyyətini dəyişdirməmiş, əksinə, bədii görünüşünü zənginləşdirmiş və milli ornamental ənənələrlə əlaqəsini gücləndirmişdir.

Silah ornamentikasında üzüm budağı və yarpaq motivləri də diqqəti cəlb edən nəbati elementlərdəndir. Üzüm qədim dövrlərdən Azərbaycan mədəniyyətində bolluq, bərəkət, həyat enerjisi və inkişaf anlayışları ilə əlaqələndirilmişdir. Stilizə edilmiş üzüm salxımları və yarpaqlar müxtəlif metal məmulatlarda, o cümlədən tarixi silahların qınlarında, qəbzə elementlərində və metal örtüklərində dekorativ kompozisiyanın tərkib hissəsi kimi tətbiq edilmişdir. Bu motivlərin istifadəsi silahların bədii tərtibatında təbiət elementlərinə əsaslanan ornamental üslubun geniş yayıldığını

göstərir. Üzüm budağı və yarpaq kompozisiyaları həm dekorativ zənginlik yaratmış, həm də həyat, bolluq və inkişaf ideyalarının bədii ifadəsinə xidmət etmişdir (Ağayev və b., 2025).

Azərbaycan silah sənətində diqqət çəkən cəhətlərdən biri də ornamentlərin simmetrik quruluşudur. Simmetriya Şərq incəsənətinin əsas estetik prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı, kainatda nizam və harmoniyanın ifadəsi kimi qəbul edilmişdir. Simmetrik şəkildə yerləşdirilmiş buta, yarpaq və budaq motivləri həm vizual tarazlıq yaradır, həm də silahın estetik görünüşünü zənginləşdirirdi. Bu yanaşma Azərbaycan xalça sənəti, memarlıq bəzəkləri və metal işləmə sənəti arasında vahid bədii üslubun mövcudluğunu göstərir (Əfəndiyev, 1976).

Bununla yanaşı, elmi baxımdan qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan və ümumilikdə İslam silah sənətində insan fiqurlarının təsviri Avropa dekorativ sənətindəki qədər geniş yayılmamışdır. Bu xüsusiyyət İslam incəsənətinin estetik prinsipləri və ornamental ənənələrinin təsiri ilə izah olunur. Nəticədə Azərbaycan silahlarının bədii tərtibatında insan təsvirlərindən daha çox nəbati, həndəsi və stilizə edilmiş ornamentlərə üstünlük verilmişdir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan silah sənətinin özünəməxsus bədii üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Avropa silah sənətində mifoloji və tarixi personajların təsvirlərinə daha çox rast gəlindiyi halda, Azərbaycan silahlarının dekorativ kompozisiyasında estetik ifadə əsasən bitki motivləri, həndəsi fiqurlar, kalliqrafik elementlər və müxtəlif ornamental kompozisiyalar vasitəsilə yaradılmışdır. Azərbaycan silah sənətinin bədii xüsusiyyətləri onun milli dekorativ-tətbiqi sənət ənənələri və Şərq estetik düşüncəsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan silah sənətində ornamental motivlər yalnız dekorativ məqsəd daşımamış, eyni zamanda onların semantik məzmunu vasitəsilə xalqın estetik dünyagörüşünü və mədəni təsəvvürlərini əks etdirmişdir. Buta, həyat ağacı, nar, gül, yarpaq və digər nəbati motivlər Azərbaycan xalqının təbiət, həyatın davamlılığı, bolluq, inkişaf və harmoniya haqqında formalaşmış

təsəvvürlərinin bədii ifadəsi kimi silahların dekorativ tərtibatında mühüm yer tutmuşdur. Bu ornamentlər silahların estetik və bədii dəyərini artırmaqla yanaşı, onların milli ornamental ənənələrlə bağlılığını gücləndirmiş və tarixi silah nümunələrinin Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinin mühüm daşıyıcılarından birinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Nəticə

Aparılan araşdırma əsasında belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, tarixi silahların ornamentikası Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün, estetik zövqünün və mədəni irsinin mühüm göstəricilərindən biridir. Ornamentlərin semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi silah nümunələrinin yalnız hərbi-tarixi əhəmiyyətini deyil, həm də onların sənətşünaslıq və etnoqrafik dəyərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan tarixi silahların kompleks şəkildə tədqiqi Azərbaycan sənət tarixinin müxtəlif istiqamətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması üçün də mühüm elmi imkanlar yaradır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan silah sənəti yalnız hərbi texnologiyanın inkişaf tarixini əks etdirən maddi nümunələr toplusu deyil, həm də milli mədəniyyətin, tarixi yaddaşın və bədii yaradıcılıq ənənələrinin mühüm daşıyıcısıdır. Tarixi silahların ornamentik xüsusiyyətlərinin elmi əsaslarla araşdırılması onların mədəni irs kimi əhəmiyyətinin daha dərindən qiymətləndirilməsinə, qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə mühüm töhfə verir. Bu baxımdan Azərbaycan silah sənəti nümunələrinin muzey, arxiv və şəxsi kolleksiyalarda sistemli şəkildə sənədləşdirilməsi, ornamentlərin ikonografik və müqayisəli təhlilinin aparılması, habelə onların digər Şərq və Qafqaz sənət ənənələri ilə əlaqələrinin araşdırılması gələcək tədqiqatların mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev E., Məmmədov F., Ələkbərova S., Seyfullayeva A., Sadiyeva A., Mahmudova R., Babaxanova S. Dekorativ-tətbiqi sənət tarixi (Qədim dünyadan müasir

dövrə): dərs vəsaiti. – Bakı: "ZƏNGƏZURDA" Çap Evi, 2025. – URL: https://aem.az/uploads/posts/2025/04/dekorkitab.pdf
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – URL: https://lib.az/book/68/show
3. Baxışlı E. Buta təsviri // Düşüncə: psixologiya jurnalı. – 2014. – URL: http://dushunce.az/entries/maraql%C4%B1/buta-t%C9%99sviri-
4. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti. – Bakı: İşıq, 1976. – URL: http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11531&pno=3
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. – Bakı: Azərnəşr, 1994. – URL: http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000007041

Müjkan Mammadzade

WOMEN'S ORNAMENTS AND THE HISTORICAL CHARACTERISTICS OF SYMBOLISM IN AZERBAIJANI WEAPON ART

Summary: The article examines Azerbaijani weapon art as one of the principal branches of the country's national decorative and applied arts, providing a scholarly analysis of the semantic characteristics of the ornaments used in the artistic decoration of historical weapons and their relationship with feminine symbolism. The study substantiates that historical weapons should be regarded not only as military implements but also as cultural heritage objects possessing significant artistic and aesthetic value. The research demonstrates that feminine symbolism in Azerbaijani weapon art is expressed not through direct anthropomorphic representations but primarily through the semantic meanings of ornamental motifs such as the buta (paisley motif), the Tree of Life, the pomegranate, floral

designs, and other vegetal ornaments. Within the traditional worldview of the Azerbaijani people, these motifs have been associated with concepts of fertility, motherhood, family prosperity, the continuity of life, and spiritual abundance. At the same time, it is emphasized that the existing scholarly literature does not provide conclusive evidence that these ornaments were employed exclusively as symbols of femininity on weapons. Therefore, their interpretation has been undertaken within the broader cultural and aesthetic framework of Azerbaijani ornamental art. The findings indicate that the artistic decoration of historical weapons constitutes an important manifestation of the Azerbaijani people's aesthetic taste, national cultural values, and historical memory. Furthermore, the preservation and comprehensive scholarly investigation of these artifacts are of particular importance for the study and safeguarding of the national cultural heritage.

Keywords: *Azerbaijani weapon art, ornamentation, feminine symbolism, decorative and applied arts, cultural heritage*

DOI: 10.52094/AXCW8048

Gülzadə Abdulova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
abdulovaaxundova@gmail.com

AZƏRBAYCAN SİLAHLARINDA ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİNİN TƏTBİQİ

Xülasə: Azərbaycan zərgərlik sənəti qədim tarixə malikdir və Erkən Tunc dövründən günümüzədək uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Zərgərlik sənətinin mühüm sahələrindən birini silahların bədii-dekorativ tərtibatı təşkil edir. Azərbaycan silahlarında kəsmə, oyma, cəvahirsazlıq, nəqşetmə (qızıl suyu ilə naxışsalma), qaxma (şirmayı və fil sümüyü ilə), mıxlama, simləmə, qarasavat və digər zərgərlik üsullarından istifadə edilmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan dekorativ silah nümunələri bu texnikaların tətbiq xüsusiyyətlərini, bədii-dekorativ həllərin zənginliyini və silahsazlıqla zərgərlik sənətinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün mühüm faktoloji mənbədir.

Açar sözlər: *kəsmə, mıxlama, qaxma, oyma, nəqşbəndlik, simləmə, qarasavat, silahsazlıq, zərgərlik sənəti*

Giriş. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan silahsazlıq sənəti tarixən zərgərlik sənəti ilə müştərək inkişaf etmişdir. Qədim dövr silahsazlığında daha çox zərgərliyin tökmə, zərbetmə, kəsmə texnikalarından istifadə edilmişdisə, tarixin sonrakı inkişafı prosesində bu sıraya cəvahirsazlıq, minasazlıq, qarasavat, nəqşbəndlik, qaxma, simləmə, mıxlama, torlama texnikaları da daxil olmuşdur. Orta əsrlərdə silahsazlıq sənəti zərgərlik sənəti ilə vəhdətdə daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, Azərbaycanda istehsal olunan silahlar öz dekorativ-bəzək keyfiyyətlərinə görə dünya mədəni irs siyahısında özünəməxsus yer tutmuşdur. Həmin silahların böyük qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, orta

əsrlərə aid miniatürlər Azərbaycanın zəngin silahsazlıq və zərgərlik irsini öyrənmək üçün tutarlı mənbələrdəndir.

Bu baxımdan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında toplanmış dekorativ silah nümunələri faktoloji mənbə kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. MATM silah kolleksiyasının nadir nümunələrindən biri olan, 229 inventar saylı barıtqabı kəsmə üsulunun ən gözəl nümunələrindən biridir. Latundan hazırlanmış barıtqabı forma baxımından da təkrarsızdır. Üzərində nəbati təsvirlər yaradılmış üzlük ağac qabın səthinə gülmıxlarla bərkidilmişdir. Hər bir ləçəyə, quşa canlılıq vermək üçün onların üzərində qələmlə işlənilmişdir. Quşlar dinamik üslubda, dimdikləri gülə bitişik formada təsvir edilmişdir ki, bu da məmulatın daha canlı, daha gözoxşayan olmasına gətirib çıxarmışdır.

Kəsmə üsulunun nadir bir variantı SBF 778 saylı barıtqabı nümunəsində müşahidə edilir. Sümük üzərində açılmış kətəbə konturlarının içərisinə metal oturdulmuş, onun üzərinə isə qızıl vərəqədən örtük çəkilmişdir. Bu üslub barıtqabının digər hissələrindəki nəbati təsvirlərə və kətəbə içərisində nəqş edilmiş yazılara da tətbiq edilmişdir. Eyni zərgərlik texnikası XF 118 saylı tacın, 121 saylı qartalın, 246, 247, 251, 252 saylı taxt bəzəklərinin, AF 3141 saylı baş bəzəyinin hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Bu faktlar həmin texniki üsulun uzun əsrlər, hətta minilliklər boyunca davamlılığını göstərir. Barıtqabının metal hissəsinə isə qızıl suyu ilə nəbati təsvirlər salınmışdır.

Digər bir barıtqabının üzərinə sümüklə, qaxma üsulunda naxış salınmışdır. Nisbətən irihəcmli ulduzlar ara-sıra düzülmüş, qalan ara sahələr xırda nöqtələrlə doldurulmuşdur, nəticədə barıtqabı sanki ulduzlu səmanı xatırladır. Nöqtələr dedikdə, əslində onlar metal bəzəklərdə istifadə edilən qırmaların imitasiyasıdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, silahların zərgərlik üsulu ilə bəzədilməsi qədim dövrlərdən günümüzə qədər mövcud olmuş, zaman-zaman təkmilləşərək günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi sayəsində tüfəng, tapança, xəncər, qılınc, qalxan, təbərzin, toppuz, şeşpər və zireh

geyimlərinin bəzədilməsində zərgərlik sənətinin oyma, cızma, kəsmə, mıxlama, çaxma (inkrustasiya), cəvahirsazlıq, minasazlıq, qarasavat, nəqşetmə və s. üsullarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Orta əsr miniatürlərində və MATM kolleksiyasında bu tipli məmulatın zəngin çeşidlərini müşahidə etmək mümkündür.

` **Nəticə**. Azərbaycan silahlarının bəzədilməsində zərgərlik sənətinin müxtəlif texniki üsullarından kompleks şəkildə istifadə olunmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan nümunələr bu sənət sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, bədii-dekorativ həllərin zənginliyini və ənənələrin uzunmüddətli davamlılığını izləməyə imkan verir. Xüsusilə barıtqabı nümunələri üzərində müşahidə olunan kəsmə, qaxma, qızıl suyu ilə nəqşetmə və digər üsullar Azərbaycan silahsazlığında zərgərlik texnikalarının mühüm yer tutduğunu göstərir.

Gulzade Abdulova

THE APPLICATION OF JEWELLERY ART IN AZERBAIJANI WEAPONS

Summary: Azerbaijani jewellery art has an ancient history and has undergone a long process of historical development from the Early Bronze Age to the present day. The decoration of weapons constitutes an important area of jewellery craftsmanship. Azerbaijani weapons were decorated using various jewellery and artistic metalworking techniques, including cutting, engraving, gem-setting, gilding, inlay, wirework, niello and others. The examples preserved in the collection of the National Museum of History of Azerbaijan provide valuable factual material for studying the artistic and technological features of these techniques and the interaction between weapon-making and jewellery art.

Keywords: *cutting, nailing, inlay, engraving, filigree, wirework, niello, weapon-making, jewellery art*

Гульзаде Абдулова

ПРИМЕНЕНИЕ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОРУЖИИ

Ключевые слова: *кэсмя, мыхлама, гахма, резьба, накшбяндлик, симлямя, карасават, оружейное дело, ювелирное искусство*

Резюме: Азербайджанское ювелирное искусство имеет древнюю историю и прошло длительный путь исторического развития от эпохи ранней бронзы до наших дней. Важное место в ювелирном искусстве занимает художественно-декоративное оформление оружия. В азербайджанском оружии применялись различные ювелирные техники, в том числе кэсмя (kəsmə), резьба, ювелирная обработка драгоценных камней, накшетмя (нанесение орнамента золочением), гахма (с использованием перламутра и слоновой кости), мыхлама, симлямя, карасават и другие способы. Декоративные образцы оружия, хранящиеся в коллекции Национального музея истории Азербайджана, являются важным фактическим источником для изучения особенностей применения этих техник, богатства художественно-декоративных решений и взаимосвязи оружейного и ювелирного искусства.

DOI: 10.52094/HNIJ1370

Mira Məmmədxanova
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin muzey eksponatlarının qorunması və qeydiyyatı üzrə direktor müavini
Baş fond mühafizi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
mamedxanova_mira@mail.ru

MÜASİR XALÇA SƏNƏTİNDƏ DÖYÜŞ SÜJETLƏRİ

Xülasə: Hər bir Azərbaycan xalçası özünəməxsus bədii kompozisiyası ilə seçilir. Bu kompozisiya tarixi inkişaf prosesində ən sadə ornament quruluşlarından mürəkkəb kompozisiya və süjet həllərinə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu kontekstdə süjetli xalçalar xüsusi yer tutur. Onlar dekorativ-tətbiqi sənətin konkret hadisələr, obrazlar və gerçəklikdə baş verən proseslərlə əlaqəli spesifik bədii hadisəsidir.

Bu baxımdan, burada Azərbaycanın ərazisində baş vermiş hərbi hadisələr və tarixi prosesləri əks etdirən döyüş süjetlərindən bəhs ediləcəkdir.

Xalçalarda döyüş süjetlərindən danışarkən monumental xalça sənəti ilə XIV–XVI əsrlərə aid miniatür rəssamlığı arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni qeyd etmək lazımdır.

Bu dövrə aid saray emalatxanalarında hazırlanan xalçalar hərbi şücaəti, tarixi döyüşləri və orta əsrlər mədəniyyətində bir növ hərbi sənət kimi qəbul edilən şah ov səhnələrini əks etdirən özünəməxsus "toxunmuş salnamələr" olmuşdur.

Təntənəli zirehlərin, qalxanların, qılıncların və hərbi mədəniyyətin digər atributlarının təsvirləri tədricən süjetli xalçaların bədii dilinin mühüm elementlərinə çevrilmişdir.

Müasir sənətdə bu ənənənin davamlılığının parlaq nümunəsi Azərbaycanın Xalq rəssamı Eldar Mikayılzadənin "Xan ovu" və "Müharibə və sülh" adlı süjetli xalçalarıdır.

Eldar Mikayılzadə bu bədii motivləri yenidən şərh edərək onları xalça sənətinin ifadə vasitələri ilə işlənmiş, özünəməxsus rəngkarlıq əsərləri təsiri bağışlayan monumental xalça kompozisiyalarına çevirmişdir.

Açar sözlər: *xalça sənəti, döyüş süjetləri, miniatür, hərbi atributlar, silah*

Azərbaycan xalça sənətinin çoxəsrlik inkişaf tarixi və zəngin bədii ənənələri vardır ki, bu da onun dünya şöhrəti qazanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalçasında əsrlər boyu formalaşmış ənənələrin sabitliyi ilə ətraf gerçəkliyin müxtəlif təzahürləri üzvi şəkildə birləşir.

Hər bir Azərbaycan xalçası özünəməxsus bədii kompozisiyası ilə seçilir. Bu kompozisiya tarixi inkişaf prosesində ən sadə ornament quruluşlarından mürəkkəb kompozisiya və süjet həllərinə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu baxımdan süjetli xalçalar xüsusi yer tutur. Onlar dekorativ-tətbiqi sənətin konkret hadisələr, obrazlar və gerçəkliyin müxtəlif təzahürləri ilə bağlı spesifik bədii hadisəsidir.

Bu halda söhbət Azərbaycan ərazisində baş vermiş hərbi hadisələrlə bağlı olan və tarixi prosesləri əks etdirən döyüş süjetlərindən gedəcək.

Azərbaycanda silah istehsalı ənənələrinin qədim tarixi vardır və bu sənət ən sadə texnoloji üsullardan yüksək bədii və texniki mürəkkəbliyə malik məmulatların hazırlanmasına qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. Əsrlər boyu silah sənəti hər bir tarixi dövrün mədəniyyətinin xarakterinə və estetik təsəvvürlərinə uyğun xüsusi bədii üslub formalaşdırmışdır.

Silah mühüm tarixi mənbə hesab olunur. Onun öyrənilməsi yalnız müəyyən məlumatların təsdiq və ya təkzib edilməsinə deyil, həmçinin onların xronologiyasının, hərb işinin xüsusiyyətlərinin və müxtəlif silah növlərinin yayılma ərazilərinin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir.

Bəşər tarixi sonsuz müharibə və döyüşlər silsiləsindən ibarətdir. Qədim dastanlar və salnamələr döyüşlərin, qalaların mühasirələrinin, hərbi yürüşlərin və silahların təsvirləri ilə zəngindir. Təsadüfi deyil ki, orta əsr rəssamları döyüş səhnələrinin təsvirinə böyük diqqət yetirirdilər.

Bu baxımdan Azərbaycan orta əsr miniatürləri, xüsusilə XIV–XVI əsrlərdə dünya incəsənətinə görkəmli sənət nümunələri bəxş etmiş Təbriz miniatür məktəbinin əsərləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Döyüş janrı bu məktəbdə mühüm yer tuturdu.

XIV əsrdən etibarən miniatür rəssamlığının xalça sənətinə, xüsusilə də süjetli kompozisiyaların işlənmə xüsusiyyətlərinə təsiri izlənilir. Saray emalatxanalarında yaradılan xalçalar vahid bədii üslubu və tarixi hadisələrin dekorativ obrazlılıqla harmonik şəkildə uzlaşdırılması ilə seçilirdi.

Azərbaycan xalça sənətinin ən maraqlı hadisələrindən biri süjetli xalçaların yaradılması olmuşdur. Bu istiqamətin formalaşması, xüsusilə onların toxunması üçün eskizlər hazırlayan peşəkar rəssamların fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bu sahənin inkişafına miniatür rəssamlığı əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Miniatürlərin süjet və bədii ifadə vasitələrindən ilhamlanan xalça rəssamları saray emalatxanalarında toxunan möhtəşəm xalçalar üçün eskizlər hazırlayırdılar. Belə kompozisiyaların işlənməsində peşəkar miniatürçü rəssamlar da iştirak edə bilərdilər.

Xalçalarda döyüş süjetlərindən danışarkən XIV–XVI əsrlərin monumental xalça sənəti ilə miniatür rəssamlığının sıx qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etmək lazımdır. Xalça sənətində döyüş janrının formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri Təbriz miniatür məktəbi olmuşdur. O dövrün böyük sənətkarları, o cümlədən Sultan Məhəmməd, saray sənətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş əsərlər yaratmışlar.

Bu dövrün saray emalatxanalarında yaradılan xalçalar hərbi şücaəti, tarixi döyüşləri və orta əsr mədəniyyətində müəyyən mənada hərb sənətinin bir növü kimi qəbul edilən şah ovlarının səhnələrini əks etdirən özünəməxsus “toxunmuş salnamələr” idi.

Xalçalarda döyüş səhnələri yüksək detallılığı ilə seçilir. Rəssamlar zirehli döyüşçüləri, burma ucluqlu konusvari dəbilqələri və dairəvi qalxanları diqqətlə təsvir edirdilər. Əyri formalı şərq qılıncları – şəmşirlər, iri döyüş baltaları – təbərzinlər, uzun nizələr, yay və oxlar aydın şəkildə seçilir. Döyüşçülərin təkbətək qarşılaşmaları xüsusi diqqət cəlb edir; bu səhnələr ifadəli dinamika və yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir.

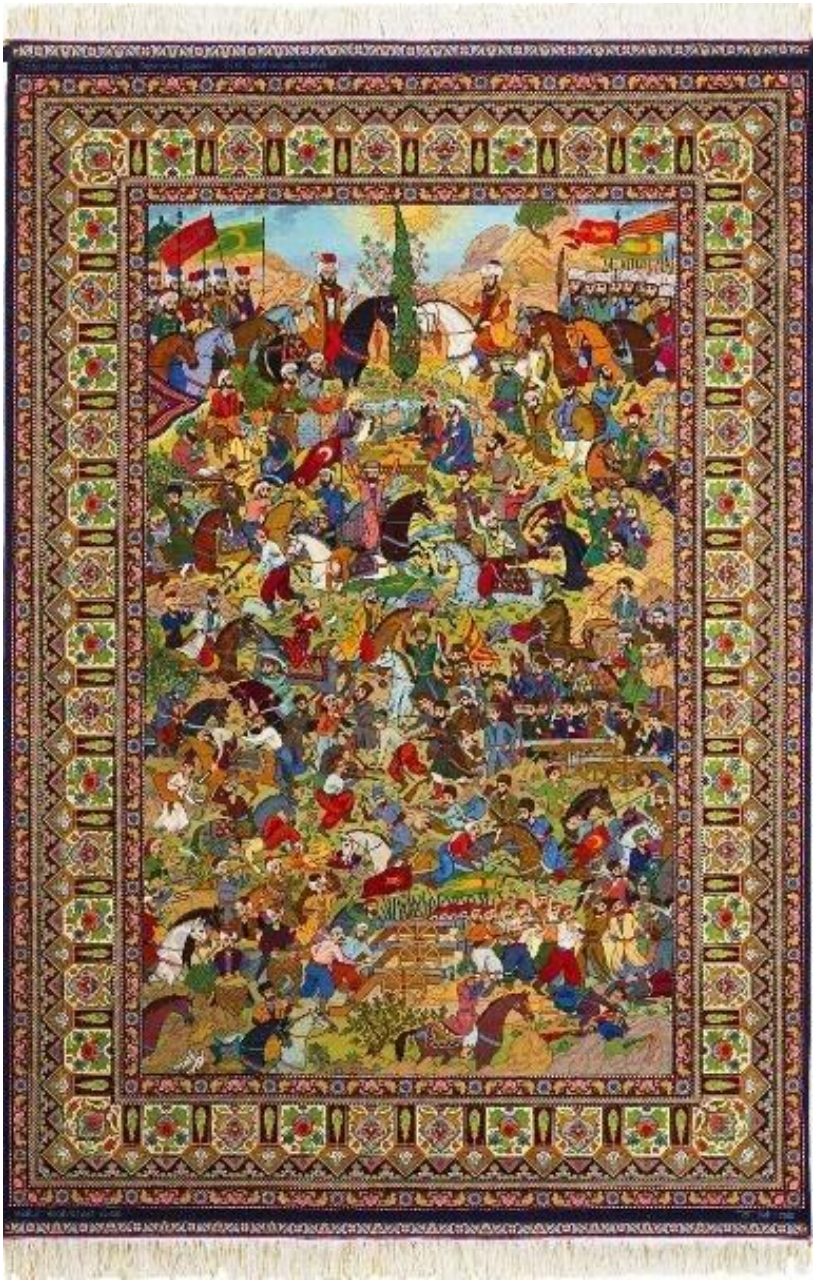
Döyüş səhnələri nadir hallarda yalnız dekorativ xarakter daşıyırdı. Onlar güclü simvolik və ideoloji məzmun kəsb edirdi. Şahın və ya xanın qələbəsi ədalətin, hakimiyyətin qanuniliyinin və düşmən üzərində qələbənin təntənəsini simvolizə edə bilərdi.

Belə süjetlərin geniş yayılmış növlərindən biri ov səhnələri idi. Orta əsr zadəganları üçün ov real müharibənin müəyyən modelini – taktika, pusqu, təqib və bilavasitə döyüşü özündə ehtiva edən bir fəaliyyət növünü təmsil edirdi. Buna görə də belə xalçalarda yalnız ov səhnələrini deyil, həm də döyüş epizodlarını xatırladan obrazları – çarpazlaşan qılıncları, silahlı atlıları və vəhşi heyvanlarla mübarizə səhnələrini görürük.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalçaçılığı əsrlər boyu orta əsr miniatür sənəti ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Təntənəli zirehlərin, qalxanların, qılıncların və hərbi mədəniyyətin digər atributlarının təsvirləri tədricən süjetli xalçaların mühüm bədii ifadə vasitələrinə çevrilmişdir.

Bu ənənənin müasir incəsənətdə parlaq davamı Azərbaycan xalq rəssamı Eldar Mikayılzadənin "Xan ovu" və "Cəng və barış" adlı süjetli xalçalarıdır.

Rəssam üçün əsas vizual istiqamətlərdən birini XVIII əsrə aid Şəki xanları sarayının ustad Abbasqulunun yaradıcılığı ilə bağlı qədim divar rəsmləri və miniatür kompozisiyaları təşkil etmişdir. XVIII əsrin sonlarında Şiraz memarı Hacı Zeynalabdin tərəfindən

inşa edilmiş saray bu gün də zəngin divar rəsmləri və şəbəkə sənəti ilə heyranlıq doğurur. O, Azərbaycanın memarlıq irsinin incilərindən biridir.

Eldar Mikayılzadə bu bədii motivləri yenidən mənalandıraraq onları xalça sənətinin vasitələri ilə işlənmiş, monumental rəngkarlıq əsərlərini xatırladan iri ölçülü xalça pannolarına çevirmişdir.

Azərbaycan xalq rəssamı Eldar Mikayılzadə yüksək peşəkarlıq prinsiplərinə və klassik irsə dərin hörmətə əsaslanan yaradıcılığı ilə müasir xalça sənətinin parlaq nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərinin bədii üslubu böyük ölçüdə Təbriz məktəbinin ənənələrinə əsaslanır.

Rəssamın yaradıcılıq imkanları ən dolğun şəkildə süjet-tematik xalçalarda üzə çıxır. Bu əsərlər ona mürəkkəb tarixi, fəlsəfi və ümumbəşəri mövzulara müraciət etmək imkanı verir. Onun əsərlərində miniatür rəssamlığının ənənələri, klassik xalça sənəti və müəllifin dünyagörüşü üzvi şəkildə birləşir.

Onun yaradıcılığında rəng xüsusi yer tutur. Koloristikaya incə şəkildə yiyələnməsi rəssama çoxsaylı rəng münasibətlərində harmoniya yaratmağa, mürəkkəb və zəngin kompozisiyalar qurmağa imkan verir.

"Cəng və Barış" və "Xan ovu" xalçaları XVIII əsrin hərb tarixinə müraciət edir və Şəki xanlığının qoşunlarının görkəmini, silahlarını, hərbi taktikasını və tarixinin mühüm hadisələrini canlandıran özünəməxsus tarixi panorama təşkil edir.

Rəssam XVIII əsrin ortalarında baş vermiş, 1744–1755-ci illəri əhatə edən, müstəqillik uğrunda mübarizə və Şəki xanlığının təşəkkülü ilə bağlı real tarixi hadisələrə müraciət edir. Xalçada Şəki xanlığının banisi Hacı Çələbi xanın rəhbərliyi ilə Şəki xanlığı qoşunlarının Əfşarlar imperiyasının hökmdarı, İran şahı Nadir şaha qarşı döyüşünün tarixi panoraması təqdim olunur.

1744–1745-ci illərdə məşhur Şəki qalası Gələrsən-Görərsənin müdafiəsi xüsusi yer tutur. Bu döyüşlər zamanı Şəki xanlığının qoşunları Nadir şahın sayca üstün qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərmişdir.

Xalçada piyada və süvari döyüşçülər, müxtəlif silah növləri – qılınclar, tüfənglər, xəncərlər, yaylar, eləcə də hərbi təchizat və zireh elementləri yüksək detallılıqla təsvir edilmişdir. Əlbəyaxa döyüş səhnələri və qələbənin təntənəsi əks etdirilmişdir.

Beləliklə, Eldar Mikayılzadə klassik süjetli xalça ənənəsini yenidən mənalandıraraq onu monumental tarixi pannoya çevirir. Burada silah sadəcə dekorativ tərtibat elementi deyil, bədii təsvirin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Nəqlimizin əsas mövzusuna müraciət edərək, belə kompozisiyalarda təqdim olunan ənənəvi silahlara qısa xarakteristika vermək məqsədəuyğundur.

Baxılan dövrün şərq döyüşçüsünün əsas atributlarından biri əyri qılınc – "şəmşir" idi. Bu ad "şir caynağı" kimi tərcümə olunur. Həm orta əsr miniatürlərində və divar rəsmlərində, həm də Eldar Mikayılzadənin əsərlərində şəmşir döyüşçünün və çox vaxt qoşunun başında təsvir olunan hökmdarın statusunu vurğulayır.

Şəmşirin tiyəsi güclü əyriliyi ilə seçilirdi, qını isə qiymətli daşlarla və "islimi" adlı nəbati ornamentlə bəzədilə bilərdi. Bu tip qılınclar elastikliyi, möhkəmliyi və itiliyi ilə məşhur idi. "Qılınc", "şəmşir" tipli qılınclar türk xalqları arasında geniş yayılmışdı.

O, yalnız döyüş silahı deyil, həm də döyüşçü şərəfinin simvolu və nəsildən-nəslə ötürülə bilən ailə yadigarı idi. Təsadüfi deyil ki, hərbi münaqişələr zamanı bayraqlar və digər hərbi atributlarla yanaşı, sərkərdənin qılıncı da qənimət kimi ələ keçirilə bilərdi. Diplomatik mərasimlər zamanı qılınc xüsusi hörmət və ehtiram əlaməti olaraq elçilər tərəfindən təqdim edilən qiymətli hədiyyələr sırasında da ola bilərdi.

Xalçalarda təsvir olunan düz və ya əyri tiyəli ənənəvi xəncərlər də diqqəti cəlb edir. Onların kiçik təsvirlərinə şahların, xanların və zadəgan ovçuların qurşaqlarında rast gəlmək mümkündür.

Xəncər hücum silahları kompleksinə daxil idi və Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən məlum olmuşdur. Orta əsrlərdə o, yalnız rahat və yüngül silah növü deyil, həm də kişi şərəfinin simvollarından biri idi. Xəncər daim qurşaqda, çox vaxt toqqanın yanında gəzdirilirdi.

Oyma, şəbəkə (filigra) və inkrustasiya ilə bəzədilmiş xəncərlər yüksək bədii keyfiyyətləri ilə seçilir, eyni zamanda Azərbaycan silah ustalarının sənətkarlığını nümayiş etdirirdi.

Döyüş səhnələrində və şah ovlarında geniş istifadə olunan daha bir uzaq məsafəli silah növü yay – "kaman" və ox qabı – "sadaq" idi.

Orta əsr döyüşlərində yayın əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətin idi: bu silah çox vaxt döyüşdə mühüm, müəyyən vəziyyətlərdə isə həlledici rol oynayırdı. Oxçulardan ibarət süvarilərin əsas vəzifələrindən biri düşməni uzaq məsafədən məğlub etmək idi. Atlı oxçuların yüksək mobilliyi onlara atəş açmağa, manevr etməyə və müxtəlif istiqamətlərdən zərbələr endirməyə imkan verirdi.

Qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycan ərazisində döyüşçünün müdafiə silahlarının mühüm elementlərindən biri həm süvarilərin, həm də piyadaların istifadə etdiyi qalxan – "qalxan" olmuşdur.

Qalxanlar adətən dairəvi və ya qabarıq formada olur, ov səhnələri, Günəş simvolları və digər dekorativ motivlərlə bəzədilə bilərdi. Kompozisiya çox vaxt kalliqrafik yazıları olan kartuşlarla tamamlanırdı.

Belə qalxanlar Eldar Mikayılzadənin xalçalarında da təqdim olunmuşdur. Onların bəzəkləri – Günəş simvolları və kalliqrafik yazılar – yalnız dekorativ deyil, həm də simvolik funksiya daşıyaraq qoruyucu amulet kimi qəbul edilir.

Xalçada təqdim olunan daha bir silah növü odlu silahdır. Azərbaycanda odlu silah istehsalı son orta əsrlərdə meydana gəlmiş və yerli silah ustaları onun hazırlanması texnologiyasına kifayət qədər tez yiyələnmişlər. Akademik A. S. Sumbatzadənin qeyd etdiyi kimi, bu mühüm peşə ilə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində məşğul olurdular. O dövrdə Nuxa adlanan Şəki şəhərində "tüfəngsaz" adlandırılan silah ustaları çaxmaqlı tüfənglər hazırlayır və bu sahədə yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatmışdılar. Təsadüfi deyil ki, bu silahın təsviri sözügedən xalçanın kompozisiya quruluşunda mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Beləliklə, Eldar Mikayılzadənin süjetli xalçalarında silah sadəcə dekorativ tərtibat elementi kimi çıxış etmir. O, bədii təsvirin mühüm hissəsinə çevrilərək silah, geyim və hərbi təchizat detalları vasitəsilə tarixi dövrü rekonstruksiya etməyə və eyni zamanda onun bədii obrazını açmağa imkan verir.

"Cəng və barış" xalçası Eldar Mikayılzadənin müharibə mövzusuna həsr olunmuş ilk əsəridir. Xalçada hadisələr müəyyən süjet xətti üzrə inkişaf edir. Topların gurultusu altında döyüş başlayır. Qınlardan qılınclar çıxarılır, atəş səsləri eşidilir, döyüş nərələri ucalır. Xalçada təsvir olunan çay müharibənin sona çatmasını simvolizə edir. Hökmdarlardan birinin ağ atı, digərinin isə qara atı onlardan birinin qələbəsini xəbər verir.

Rəssam Şəki xanları sarayının divarlarında təsvir olunmuş döyüş səhnələrini yenidən mənalandıraraq onları öz dünyagörüşü ilə zənginləşdirir və orta əsr miniatür kitabının açılmış vərəqi kimi təqdim olunan yeni kompozisiya yaradır. Atlılar və döyüşçülər xaos, toqquşma və gərginlik hissi yaradan ekspressiv pozalarda təsvir edilmişdir.

Eldar Mikayılzadənin "Cəng və barış» xalçasında hərbi silahların təsvirinin təhlili müəllifin Səfəvilər dövrü və son orta əsrlər Yaxın Şərqinin silah mədəniyyətinə, eləcə də Təbriz və Şəki miniatür ənənələrinin prizmasından onun bədii ifadəsinə dərindən nüfuz etdiyini göstərir. Burada silah sadəcə dekorativ element deyil, kompozisiyanın və məzmunun mühüm göstəricisidir. Hərəkət halında təsvir olunan silah kompozisiyanın ritmini müəyyənləşdirən, döyüşün dinamikasını, xaos və toqquşmanın gərginliyini ifadə edən əsas bədii vasitələrdən birinə çevrilir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xalq rəssamı Eldar Mikayılzadənin əsərləri novator bədii həlləri ilə seçilir və kompozisiyaların bütöv təsviri quruluş vasitəsilə əldə edilən konkretliyi ilə səciyyələnir. Tarixi irsə, Təbriz miniatür ənənələrinə və klassik Azərbaycan xalça sənətinə müraciət edən rəssam tarixi süjetin müstəqil bədii səslənmə qazandığı əsərlər yaradır. Döyüş səhnələri və silah təsvirləri yalnız müəyyən bir dövrün sübutu deyil, həm də onun obrazını açan mühüm vasitələrə çevrilərək tarixi yaddaşı, dekorativ ifadəliliyi və müəllifin bədii dünyagörüşünü vahid şəkildə birləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. E.Mikayılzadə.Kataloq: "Azərbaycan xalçası. İlmələrin rəqsi". Bakı. 2022ci il.
2. R.Tağıyeva. "Azərbaycan xalçası" Bakı. 1999-cu il.
3. R. Tağıyeva "Süjetli xalçalar". Bakı. 1988-cı il
4. K.Əliyeva "Təbriz xalça məktəbi". Bakı.2023-cü il.
5. M.Məmmədxanova "E.Mikayılzadənin "İthaf" xalçası haqqında" Təsviri və Dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri.№4(18). 2015-ci il. Bakı.
6. "İrs" jurnalı. №134. Bakı. 2025-ci il.
7. C.Həsənzadə: "Miniatür rəngkarlığın klassik dövründə döyüş janrının inkişafı". Jurnal "İncəsənət" №5 (71) 2014-cü il . Bakı.

8. A.Mustafayev: "Azərbaycanda ənənəvi silah ihtesalı". "İrs" jurnalı.№6 (30).2007-ci il. Bakı.

Мира Мамедханова

СЦЕНЫ СРАЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ КОВРОВОМ ИСКУССТВЕ

Резюме: Каждый азербайджанский ковёр отличается своеобразием художественной композиции, которая в процессе исторического развития прошла путь от простейших орнаментальных построений до сложных композиционно-сюжетных решений. В этом контексте особое место занимают сюжетные ковры-специфическое художественное явление декоративно-прикладного искусства, связанное с конкретными событиями, образами и явлениями действительности.

В данном случае речь пойдёт о батальных сюжетах, связанных с военными событиями и отражающих исторические процессы, происходившие на территории Азербайджана.

Говоря о батальных сюжетах на коврах, необходимо отметить тесное взаимодействие монументального коврового искусства и миниатюрной живописи XIV–XVI веков.

Ковры этого периода, создававшиеся в дворцовых мастерских, являлись своеобразными «ткаными летописями», отражавшими военную доблесть, исторические сражения и сцены шахской охоты, которая в средневековой культуре во многом воспринималась как разновидность воинского искусства.

Изображения парадных доспехов, щитов, клинков и других атрибутов воинской культуры постепенно становились

важными элементами художественного языка сюжетных ковров.

Ярким примером преемственности этой традиции в современном искусстве являются сюжетные ковры народного художника Азербайджана Эльдара Микаил-заде «Ханская охота» и «Война и мир».

Эльдар Микаил-заде переосмыслил эти художественные мотивы, трансформировав их в масштабные ковровые полотна, которые воспринимаются как своеобразные живописные произведения, выполненные средствами коврового искусства.

Ключевые слова: *ковровое искусство, батальные сюжеты, миниатюра, воинские атрибуты, оружие*

Mira Mammadkhanova

BATTLE SCENES IN MODERN CARPET ART

Summary: Every Azerbaijani carpet is distinguished by a unique artistic composition that has evolved from simple ornamental patterns into complex narrative structures. Within this evolution, pictorial carpets occupy a special place. They represent a distinct artistic phenomenon in decorative and applied arts, directly linked to historical events, real-life phenomena, and concrete imagery.

The paper focuses on battle scenes that reflect the historical and military processes of Azerbaijan. In analyzing these scenes, it is crucial to note the close interaction between monumental carpet weaving and 14th–16th-century miniature painting.

Created in royal workshops, carpets from this period served as "woven chronicles." They depicted military valor, historical battles, and royal hunts, which were largely viewed as forms of martial art in medieval culture. Consequently, images of ceremonial

armor, shields, and blades gradually became vital elements of the visual language of pictorial carpets.

A striking example of this tradition's continuity in modern art can be found in the pictorial carpets The Khan’s Hunt and War and Peace by Eldar Mikailzade, a People's Artist of Azerbaijan. Mikailzade masterfully reinterprets these traditional motifs, transforming them into large-scale canvases that function as unique paintings created through the medium of carpet art.

Keywords: *carpet art, battle scenes, miniature, military attributes, weapons*